

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ

9

У. Н. Сідарцоў
В. М. Фамін

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ

1917—1992

ВУЧЭБНЫ ДАПАМОЖНІК ДЛЯ 9 КЛАСА
СЯРЭДНЯЙ ШКОЛЫ

Данушчана
Міністэрствам адукацыі
Рэспублікі Беларусь

МІНСК
«НАРОДНАЯ АСВЕТА»
1993

ББК 63.3(2Б)я721

С34

УДК 947.6(075.3)

Сідарцоў У. Н., Фамін В. М.
С34 Гісторыя Беларусі: 1917—1992: Вучэб. дапам.
для 9-га кл. сярэд. шк. — Мн.: Нар. асвета,
1993.—319 с.
ISBN 5-341-01145-7.

С $\frac{4306020600-071}{М303(03)-93}$ 39—93

ББК 63.3(2Б)я 721

ISBN 5-341-01145-7

© Сідарцоў У. Н., Фамін В. М., 1993

АД АЎТАРАЎ

Дадзены дапаможнік па гісторыі Беларусі для 9-га класа сярэдняй школы ахоплівае перыяд з 1917 года да нашых дзён. Яго галоўны змест вызначаецца пераваротам, які ажыццявілі бальшавікі ў кастрычніку 1917 г., і ўстанаўленнем улады Саветаў. Шляхам дэмагагічных абяцанняў аб светлай камуністычнай будучыні для ўсіх працоўных, а таксама рэпрэсіямі і насіллем яны ўстанавілі ў краіне антынародны таталітарны рэжым, які праіснаваў больш за 70 гадоў.

Народу ў якасці сацыяльнага эксперыменту быў навязаны такі варыянт сацыяльна-эканамічнай і палітычнай арганізацыі грамадства, пры якім чалавек аказаўся ў поўнай залежнасці ад дзяржавы і яе партыйна-наменклатурнай улады. Таму дасягненні і поспехі ў галіне эканомікі і сацыяльнай сферы пастаянна азмрочваліся бяспраўнасцю чалавека, нацыянальным і культурным прыгнётам. Рост эканомікі, якая грунтавалася на паднявольнай працы, не прадухіліў непазбежнасці разлажэння таталітарнага рэжыму, а разам з ёю і ўсіх дзяржаўных і грамадскіх структур. Крах таталітарызму ў пачатку 90-х гадоў і яго галоўнага ядра — КПБ—КПСС даў народу новы шанс для пабудовы сапраўды дэмакратычнага грамадства, поўнага разняволення чалавека.

У дапаможніку галоўныя гістарычныя падзеі разглядаюцца з навуковых аб'ектыўных пазіцый. Пры гэтым у аснову пакладзена выяўленне агульначалавечых вартасцей як у саміх гістарычных з'явах, так і ў дзеяннях партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва, грамадскіх арганізацый і канкрэтных асоб. На гэтай падставе аўтарамі зроблена спроба пераадолець панаваўшы дагэтуль аднабаковы класава-пралетарскі падыход у вывучэнні гісторыі грамадства. Таму пачэснае месца ў нашай гісторыі вернута тым, хто быў выкраслены з яе старонак бальшавіцкай таталітарнай уладай і залічаны ў лік ворагаў народа.

Дапаможнік падрыхтавалі: 1917—1945 гг. — доктар гістарычных навук, прафесар У. Н. Сідарцоў, 1945—1992 гг. — доктар гістарычных навук, прафесар В. М. Фамін.

Раздзел I. БАЛЬШАВІЦКАЯ РЭВАЛЮЦЫЯ. БАРАЦЬБА ЗА СТВАРЭННЕ БЕЛАРУСКАЙ НАЦЫЯНАЛЬнай ДЗЯРЖАЎНАСЦІ

ГЛАВА I. НА ШЛЯХУ ДА БАЛЬШАВІЦКАЙ ДЫКТАТУРЫ

§ 1. Абвастрэнне палітычнай сітуацыі. Кастрычніцкі пераварот

Курс бальшавікоў-ленінцаў на заваяванне ўлады. Лютаўская рэвалюцыя, якая звергла самадзяржаўе, зрабіла Расію адной з самых дэмакратычных сярод дзяржаў-удзельніц вайны. Аднак прыйшло лета 1917 г., а зладзённыя пытанні аб міры, зямлі, Устаноўчым сходзе Часовым урадам не былі вырашаны. Пагоршылася становішча ў эканоміцы. Узрасло беспрацоўе, цэны на спажывецкія тавары падняліся ў дзесяткі разоў, адчуваўся востры недахоп прадуктаў харчавання. І як вынік гэтага, узмацнялася незадаволенасць мас палітыкай Часовага ўрада.

Асабліва набалелым для Беларусі было пытанне аб міры. Насельніцтва краю пакутавала ад цяжару ўтрымання больш як двухмільённай арміі Заходняга фронту. Па напружанасці сацыяльнай барацьбы ў вёсцы Беларусь выйшла на трэцяе месца ў Расіі, пасля Цэнтральна-земляробчага раёна і Паволжа. Абвастрэнне эканамічнага крызісу вызвала хвалю забастовак рабочых: у маі—чэрвені 1917 г. іх было больш за 60. Салдаты выказвалі незадаволенасць палітыкай вядзення вайны да канчатковай перамогі. Пад уплывам антываеннай агітацыі бальшавікоў пачалося разлажэнне арміі. Дэманстрацыі ў шэрагу гарадоў Беларусі прайшлі пад лозунгамі, якія былі накіраваны супраць Часовага ўрада.

Цяжкае становішча краіны бальшавікі імкнуліся выкарыстаць, каб захапіць уладу ў свае рукі. 3—5 ліпеня ў Петраградзе і іншых цэнтрах Расіі па ініцыятыве ваеннай арганізацыі РСДРП(б) адбыліся ўзброеныя дэманстрацыі, якія выставілі патрабаванне перадачы ўлады ў рукі Саветаў. Але бальшавікі сутык-

нуліся з рэзкім супраціўленнем дэмакратычных сіл. Бальшавіцкія арганізацыі аб'яўляліся па-за законам і разганяліся. Па палітычных матывах расфарміроўваліся вайсковыя злучэнні.

Бальшавікі Беларусі ў гэты час пакуль што працягвалі змагацца за ўладу мірнымі палітычнымі сродкамі. 13 ліпеня 1917 г. яны разам з прадстаўнікамі буржуазна-дэмакратычных партый і беларускіх нацыянальных арганізацый увайшлі ў Камітэт рэвалюцыйных арганізацый, які ставіў сваёй задачай падтрымліваць парадак, заснаваны на загадах і распараджэннях Часовага ўрада і ВЦВК Саветаў. У другой палавіне ліпеня Мінскі камітэт РСДРП(б) выступіў у блоку з меншавікамі на выбарах у гарадскую думу. Але з канца ліпеня бальшавіцкія арганізацыі сталі прытрымлівацца іншай тактыкі.

Новая тактыка бальшавікоў выцякала з рашэнняў VI з'езда РСДРП(б), які ўзяў курс на захоп улады праз узброенае паўстанне. Гэта было авантурыстычнае рашэнне, якое арыентавала арганізацыі партыі на пэглыбленне канфрантацыі ў грамадстве і рабіла немагчымым вырашэнне зладзённых праблем законным шляхам — праз Устаноўчы сход.

Часовы ўрад страчваў кантроль за развіццём падзей. У абстаноўцы безуладдзя, эканамічнага хаосу і развалу фронту ўсё часцей у партыі кадэтаў раздаваліся прызывы да ўсталявання цвёрдай улады, бо А. Ф. Керанскі — прыхільнік буржуазна-дэмакратычнага развіцця краіны ўжо не задавальняў буржуазна-памешчыцкія колы Расіі. Наспявала ваенная змова. На пост дыктатара быў вылучаны рашучы да дзеянняў генерал Л. Г. Карнілаў. У канцы жніўня 1917 г. ён і падняў мяцеж, у якім Беларусі надавалася важнае значэнне, паколькі яе тэрыторыя звязвала Стаўку ў Магілёве з франтамі, Масквой і Петраградам.

Цэнтрам барацьбы з карнілаўшчынай у Беларусі быў Мінск. На аб'яднаным пасяджэнні выканкамаў фронту і Мінскага Савета быў створаны Часовы рэвалюцыйны камітэт Заходняга фронту (ЧРК), у склад якога ўвайшлі прадстаўнікі меншавікоў, эсэраў, Бунда, бальшавікоў і іншых партый. ЧРК ажыццявіў дзейсны кантроль за працай паштовых і тэлеграфных устаноў, тэлефонных станцый і друкарняў, за пера-

мяшчэннем войск на тэрыторыі Беларусі. Дзеянні карнілаўцаў былі надзейна блакіраваны ў раёне Гомеля, Оршы. Фактычна была ізалявана і сама Стаўка ў Магілёве.

У час барацьбы з карнілаўшчынай у цэлым па краі намецілася адзінства ўсіх дэмакратычных сіл. Часовы ўрад адмежаваўся ад Карнілава і таксама ўключыўся ў барацьбу з ім. Аднак бальшавікі, якія паставілі сваёй мэтай захоп улады, не пайшлі на кампраміс з іншымі палітычнымі сіламі.

Падрыхтоўка і правядзенне бальшавікамі Кастрычніцкага перавароту. Восенню 1917 г. яшчэ больш пагоршылася сацыяльна-эканамічнае становішча краіны. Значна знізіўся агульны жыццёвы ўзровень насельніцтва. У народзе ўзраслі антыўрадавыя настроі. Гэта спрыяла бальшавікам ажыццяўляць курс VI з'езда РСДРП(б) на ўзброенае паўстанне. Яны пачалі актыўна праводзіць сваіх прадстаўнікоў у Саветы і ў верасні 1917 г. дабіліся значнага поспеху, але толькі ў буйных прамысловых цэнтрах краіны.

У Беларусі бальшавікі ўмацавалі свае пазіцыі толькі ў Мінскім і Гомельскім Саветах. Што ж датычыцца Саветаў сялянскіх дэпутатаў, дык напярэдадні Кастрычніцкага перавароту іх абсалютная большасць знаходзілася пад уплывам дэмакратычных партый. Даволі слабыя пазіцыі ў Саветах бальшавікі Беларусі імкнуліся кампенсаваць узмоцненай агітацыяй сярод салдат Заходняга фронту, якія, будучы змучаныя вайной, ахвотна паддаваліся гэтай агітацыі. Невыпадкова, што бальшавіцкія арганізацыі ў Беларусі на 95 % складаліся з салдат. Гэта давала бальшавікам магчымасць разгарнуць падрыхтоўку ўзброеных фарміраванняў (Чырвонай гвардыі) для захопу ўлады.

25 кастрычніка 1917 г. рабочыя і па-бальшавіцку настроеныя салдаты пад кіраўніцтвам ЦК РСДРП(б) зверглі Часовы ўрад. А 26 кастрычніка II Усерасійскі з'езд Саветаў абвясціў Савецкую ўладу ў цэнтры і на месцах, прыняў дэкреты аб міры і зямлі і ўтварыў Часовы рабоча-сялянскі ўрад — Совет Народных Камісараў на чале з У. І. Леніным.

Апоўдні 25 кастрычніка бальшавікі Мінска па вайсковаму радыё атрымалі паведамленне аб перамозе

Ўзброенага паўстання ў Петраградзе. Мінскі Савет рабочых і салдацкіх дэпутатаў, у якім пераважалі бальшавікі, абвясціў сябе ўладай і на важнейшыя аб'екты горада паслаў сваіх камісараў. Па яго ўказанню з турмы былі вызвалены салдаты, арыштаваныя за антыўрадавыя выступленні. З іх быў арганізаваны Першы рэвалюцыйны імя Мінскага Савета полк. На бок бальшавікоў перайшлі і некаторыя іншыя часці. Разам з узброенымі рабочымі і чыгуначнікамі яны склалі ўзброеныя сілы Савета, якія ўзялі пад ахову чыгуначны вузел, урадавыя і ваенныя ўстановы, пошту, тэлеграф, вайсковыя радыёстанцыі.

Непасрэднае кіраўніцтва пераходам улады да Саветаў ажыццяўлялі штучна створаныя бальшавікамі ваенна-рэвалюцыйныя камітэты (ВРК), якія абапіраліся на салдацкія масы. ВРК Заходняй вобласці і фронту, улада якога распаўсюджвалася на Мінскую губерню, узначальвалі вядомыя бальшавікі В. Кнорын, К. Ландэр (старшыня), А. Мяснікоў і інш.

Процідзеянне бальшавікам у Мінску аказаў Камітэт выратавання рэвалюцыі на чале з меншавіком Т. М. Калатухіным. Ён быў створаны 27 кастрычніка ў складзе меншавікоў, эсэраў, бундаўцаў, прадстаўнікоў сіяніцкіх арганізацый і беларускіх нацыянальных груп, якія імкнуліся не дапусціць бальшавіцкай дыктатуры і стварыць дэмакратычную прадстаўнічую ўладу ў Беларусі. Камітэт увёў у Мінск Каўказскую дывізію і прад'явіў Мінскаму Савету ультыматум з патрабаваннем перадачы яму ўсёй улады ў горадзе і на Заходнім фронце. Перавага сіл у гэты момант аказалася на баку Камітэта выратавання, і Мінскі Савет пайшоў на часовы кампраміс з ім.

Неўзабаве з прыбыццём па-бальшавіцку настроеных войск і браніраванага поезда суадносіны сіл змяніліся на карысць бальшавікоў. Камітэт выратавання рэвалюцыі не адважыўся пайсці на ўзброены канфлікт. Уладу ў Мінску і на Заходнім фронце ўзяў у свае рукі ВРК Заходняй вобласці і фронту. Ён распусціў Камітэт выратавання, а яго старшыню Т. М. Калатухіна арыштаваў. Арышту падвергся таксама і галоўнакамандуючы Заходнім фронтам генерал П. С. Балуюеў за адмову пачаць перагаворы аб перамір'і з камандаваннем германскай арміі. На яго месца быў назначаны камандзір

12-га Туркестанскага стралковага палка падпалкоўнік В. В. Каменшчыкаў.

Пры дапамозе ВРК большавікі распускалі Саветы, у якіх не мелі пераважнай большасці, праводзілі іх перавыбары і такім чынам забяспечвалі ўсталяванне сваёй улады. Такі характар насіла змена ўлады ў Віцебску і Гомелі. З некаторымі асаблівасцямі так адбылося і ў Магілёве.

Магілёў быў трэцім, пасля Петраграда і Масквы, цэнтрам, які вырашыў вынік большавіцкага перавароту. Тут знаходзілася Стаўка глаўкаверха, якая пасля звяржэння Часовага ўрада ўзначаліла барацьбу з большавікамі. Вакол яе групаваліся царскія генералы і афіцэры, замежныя ваенныя місіі, цэнтральныя органы буржуазна-ліберальных і дэмакратычных партый. Яна прымала экстранныя меры, каб не дапусціць перамогі большавіцкага паўстання, — адзывалі з фронту вайсковыя фарміраванні і накіроўвалі іх у Петраград і Маскву.

Эсэра-меншавіцкае кіраўніцтва Магілёўскага Савета патрабавала ад большавікоў стварэння аднароднага сацыялістычнага ўрада, што прывяло б да супрацоўніцтва ўсіх дэмакратычных сіл як гарантыі супраць узнікнення грамадзянскай вайны. Большавікі ігнаравалі гэта патрабаванне. Савецкі ўрад аб'явіў генерала М. М. Духоніна звергнутым з пасады выконваючага абавязкі Вярхоўнага галоўнакамандуючага рускай арміяй. У Магілёў былі накіраваны прабольшавіцкія ўзброеныя сілы. Стаўка была ліквідавана, а ўлада перайшла ў рукі ВРК. Вярхоўным галоўнакамандуючым быў назначаны прапаршчык М. В. Крыленка.

Хутка і бяскроўна адбыўся большавіцкі пераварот у арміях Заходняга фронту. Але многія салдаты, якія падтрымлівалі большавікоў, ускладалі надзеі, што большавікі створаць аднародны сацыялістычны ўрад і забяспечаць скліканне Устаноўчага сходу.

Выбары ва Устаноўчы сход праходзілі 12—19 лістапада 1917 г. На Заходнім фронце за большавікоў галасавала 66,7 % выбаршчыкаў. Аднак па трох беларускіх акругах яны не набралі абсалютнай большасці галасоў — атрымалі толькі 46 % галасоў (эсэры сабралі 43 %). Вынікі выбараў паказвалі, што за большавікамі ішла большасць салдат, а не насельніцтва

Беларусі. Гэта пацвярджала ваенны характар паходжання ўлады бальшавікоў.

Усталяванне бальшавіцкай улады. Пасля Кастрычніцкага перавароту бальшавікі пачалі фарміраванне адзінай структуры органаў улады і кіравання. Забяспечыўшы сабе пераважнае прадстаўніцтва ў Саветах, яны ў лістападзе 1917 г. склікалі з'езды, што адбыліся ў Мінску. Гэта з'езд Саветаў рабочых і сялянскіх дэпутатаў Заходняй вобласці, III з'езд Саветаў сялянскіх дэпутатаў Мінскай і Віленскай губерняў і II з'езд армій Заходняга фронту. Пад націскам бальшавікоў з'езды прынялі рэзалюцыі, у якіх віталі ўстанаўленне ўлады Саветаў і выказвалі ёй поўную падтрымку. Больш таго, абласны з'езд Саветаў рабочых і сялянскіх дэпутатаў вырашыў правесці перавыбары мясцовых Саветаў з мэтай іх ачышчэння ад «варожых элементаў»; з'езд Саветаў сялянскіх дэпутатаў Мінскай і Віленскай губерняў прыняў рэзалюцыю, у якой адмоўна ставіўся да склікання Усебеларускага з'езда, і выказаўся за аб'яднанне выканкамаў з'ездаў Саветаў рабочых і салдацкіх дэпутатаў і Саветаў сялянскіх дэпутатаў; з'езд армій Заходняга фронту выступіў з прапановай стварэння адзінай сістэмы Саветаў як органаў дзяржаўнай улады. Саветы пачалі «зверху» да «нізу» пераўтварацца бальшавікамі ў органы сваёй дыктатуры, ці, як выказваліся кіраўнікі РСДРП(б), — органы дыктатуры пралетарыяту.

26 лістапада 1917 г. створаныя трыма з'ездамі ў Мінску выканкамы аб'ядналіся ў выканаўчы камітэт Заходняй вобласці і фронту — Аблвыканкамзах. Яго старшынёй стаў бальшавік М. В. Рагозінскі. Тады ж быў створаны і выканаўчы орган — Савет Народных Камісараў (СНК) пад старшынствам К. І. Ландэра. Улада Аблвыканкамзаха, па задуме яго стваральнікаў, павінна была распаўсюджвацца на Мінскую, Магілёўскую, Віленскую і Віцебскую губерні. Аднак на справе яму падпарадкоўваліся толькі органы Заходняга фронту і некаторыя Саветы Мінскай і Віленскай губерняў. Іншыя Саветы, у прыватнасці Саветы Віцебскай і Магілёўскай губерняў, яму не падпарадкоўваліся, бо не ўдзельнічалі ў яго стварэнні.

У лютым 1918 г. бальшавікі амаль завяршылі арганізацыю Савецкай улады ў губернях, паведах і

валасцях. У ходзе праведзеных ВРК перавыбараў і выбараў Саветаў іх узначалілі пераважна бальшавікі і левыя эсэры, якія ў той час падтрымлівалі бальшавікоў. Адначасова былі ліквідаваны існаваўшыя дагэтуль органы мясцовага самакіравання — гарадскія думы і ўправы, земскія ўстановы і інш. Іх функцыі ўзялі на сябе Саветы. Пры ігнараванні ўсякай легітымнасці яны сталі адзінымі поўнаўладнымі органамі, што праводзілі палітыку толькі адной партыі — бальшавіцкай.

Сацыяльна-эканамічная палітыка бальшавікоў. З прыходам да ўлады бальшавікі прынялі меры па авалоданню каманднымі вышынямі ў народнай гаспадарцы і пабудове новай эканомікі, якая грунтавалася б на грамадскай уласнасці на сродкі вытворчасці. Сваю дзейнасць у гэтай галіне яны пачалі з устанаўлення так званага рабочага кантролю за дзейнасцю ўсіх прамсловых, гандлёвых, банкаўскіх і іншых прадпрыемстваў з наёмнымі рабочымі. Але пры яго ўвядзенні ў Беларусі яны сутыкнуліся з непрадбачанымі цяжкасцямі, звязанымі з наяўнасцю тут вялікай колькасці дробных і сярэдніх прадпрыемстваў. Іх уладальнікі супраціўляліся ўвядзенню кантролю, бо гэта вяло да зніжэння матэрыяльнай зацікаўленасці і яшчэ большага спаду вытворчасці. Ужываючы надзвычайныя меры (штрафы, непамерныя падаткі, арышты), бальшавікі ўвялі сістэму кантролю ад камітэтаў ці ўпаўнаважаных на прадпрыемствах да саветаў кантролю пры Саветах рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў.

Устанаўленне рабочага кантролю на прадпрыемствах разглядалася бальшавікамі як важны крок да іх нацыяналізацыі. Да пачатку наступлення немцаў на Беларусі паспелі нацыяналізаваць толькі 11 прадпрыемстваў: фабрыку «Везувій» у Нова-Беліцы, суконную фабрыку ў маёнтку Якаўлевічы ў Магілёўскай губерні, шчэцінную фабрыку і два лесопільныя заводы ў Віцебскай губерні.

На аснове Дэкрэта аб зямлі пачала праводзіцца зямельная рэформа. Паколькі дэкрэт абвяшчаў канфіскацыю памешчыцкай уласнасці і адмяніў усякую прыватную ўласнасць на зямлю, сяляне і нават салдаты сталі рабаваць памешчыцкія маёнткі, высякаць лес і г. д. Гэта заставіла ВРК Заходняга фронту прыняць

адпаведныя меры. Зямельныя камітэты былі перавыбраны і ўзялі пад улік землі і маёмасць.

У выніку ажыццяўлення Дэкрэта аб зямлі сяляне неакупіраваных губерняў Беларусі павялічылі свае надзелы на 33 %. Скарацілася ўдзельная вага бяднейшага сялянства, і ў вёсцы сталі пераважаць сярэдніякі. Аднак значная колькасць былых маёнткаў была пераўтворана ў саўгасы, камуны, арцелі, дзе панаваў прыцып ураўнілаўкі, які выклікаў незадавальненне сялян і прыводзіў да распаду гэтых штучных утварэнняў. Каб забяспечыць неабходнае паступленне сельскагаспадарчай прадукцыі, бальшавікі сталі на шлях прымусовых рэвізіцый у вёсцы, што паглыбляла крызіс сельскай гаспадаркі.

У адносінах да рабочага класа Савецкая ўлада распачала некаторыя крокі ў напрамку паляпшэння яго матэрыяльнага становішча. Уводзіліся 8-гадзінны рабочы дзень, страхаванне рабочых, гарантаваная заробная плата. Пачалася барацьба з беспрацоўем, для чаго адкрываліся біржы працы, арганізоўвалася грамадскае харчаванне і інш. Рабочыя сем'і з падвалаў і баракаў перасяляліся ў дамы буржуазіі, наладжвалася бясплатнае медыцынскае абслугоўванне.

Каб падпарадкаваць школу, бальшавікі ажыццяўлялі выбарнасць дырэктароў і настаўнікаў, арганізоўвалі іх кароткачасовую падрыхтоўку. У лік першачарговых яны вылучылі задачу ліквідацыі непісьменнасці дарослага насельніцтва. Формамі далучэння яго да палітычнага і культурнага жыцця былі азначаны народныя універсітэты, а таксама розныя курсы і клубы.

Адначасова бальшавіцкая ўлада разгарнула жорсткую барацьбу супраць царквы. У яе забіраліся зямельныя ўгоддзі, грашовыя капіталы і фонды, каштоўная маёмасць. Гэта ўсё рабілася, нягледзячы на тое, што яно магло закранаць інтарэсы самога культу. Адабранае ператваралася ў дзяржаўную ўласнасць.

З мэтай захавання спакою насельніцтва і ўлічваючы магчымы рост незадаволенасці новай уладай, бальшавікі зрабілі захады па арганізацыі міліцыі. Яна была створана 30 лістапада 1917 г. і павяла барацьбу з пагромамі, марадзёрствам, спекуляцыяй, вытворчасцю спіртных напіткаў і гандлю імі.

Праводзячы сацыяльна-эканамічную палітыку, бальшавікі наогул займаліся не столькі стваральнай працай, колькі пераразмеркаваннем ужо існаваўшых каштоўнасцей і разбурэннем таго, што, на іх думку, было непатрэбным і шкодным. Нягледзячы на некаторыя станоўчыя вынікі, іх палітыка несла шмат адмоўнага. Так, у галіне эканомікі яна не спрыяла стварэнню трывалых стымулаў да працы, у галіне культуры вяла да ўкаранення ідэй, у адпаведнасці з якімі агульначалавечыя каштоўнасці падмяняліся класавымі, ігнараваліся нацыянальныя інтарэсы і г. д. Тым не менш у Беларусі ўжо рашуча ўзнімаліся нацыянальныя сілы, не лічыцца з якімі было нельга.

Пытанні і заданні. 1. Ахарактарызуеце палітычную сітуацыю ў Беларусі летам 1917 г. 2. Чым тлумачыцца курс бальшавікоў-ленінцаў на заваяванне ўлады? 3. У чым заключалася падрыхтоўка бальшавікамі дзяржаўнага перавароту? 4. Як адбываўся Кастрычніцкі пераварот у Беларусі? 5. Што ўяўляла сабой сістэма бальшавіцкай улады? 6. Дайце характарыстыку сацыяльна-эканамічнай палітыкі бальшавікоў.

§ 2. Беларускі нацыянальна-вызваленчы рух. Абвяшчэнне БНР

Пашырэнне беларускага нацыянальнага руху. Лютаўская рэвалюцыя ў Расіі прынесла палітычныя свабоды, якія ўсталяваліся і на Беларусі. Разгарнулася дзейнасць Беларускага нацыянальнага камітэта (БНК), што быў створаны 25 сакавіка 1917 г. Беларускім нацыянальным з'ездам і ўключаў у свой склад прадстаўнікоў як правых сіл — Беларускай партыі народных сацыялістаў (БПНС), так і левых — Беларускай сацыялістычнай грамады (БСГ). У новых умовах пашырыўся працэс узнікнення новых беларускіх нацыянальна-палітычных арганізацый, геаграфія якіх была даволі шырокай, бо шмат беларусаў у выніку першай сусветнай вайны апынулася па-за межамі роднага краю.

Вядучую ролю ў беларускім нацыянальным руху іграла БСГ. Да вясны 1917 г. яна налічвала каля 10 тыс. членаў, мела арганізацыі як на Беларусі (Мінск, Гомель, Віцебск, Магілёў, Орша, Бабруйск, Слуцк), так і за яе межамі (Масква, Петраград, Саратаў, Вільня і

інш.). У яе склад уваходзілі прадстаўнікі дробнай і сярэдняй шляхты, сяляне, сярэднія гарадскія слаі, інтэлігенцыя, а таксама вайскоўцы (Заходні і Паўночны франты) і рабочыя (Петраградская арганізацыя БСГ). БСГ мела сваіх прадстаўнікоў у складзе Саветаў, у тым ліку Петрасавета (З. Ф. Жылуновіч, П. А. Бадунова) і органаў мясцовага самакіравання.

БСГ карысталася ўплывам сярод насельніцтва дзякуючы сваёй праграме, якая прадугледжвала ўвядзенне сацыялістычнага ладу шляхам рэвалюцыі, шырокія дэмакратычныя свабоды, задавальненне інтарэсаў сялян (адчужэнне ўдзельнай, манастырской, царкоўнай і памешчыцкай зямлі без выкупу і перадача яе ў карыстанне «Усяго працуючага народа») і рабочых, аўтаномія Беларусі ў складзе Расійскай Федэрацыі, развіццё беларускай культуры і г. д.

Ажыццяўленне праграмы БСГ ускладнала на беларускую краёвую ўладу, якая павінна была выбірацца на Усебеларускім з'ездзе пасля склікання Усерасійскага Устаноўчага сходу. У новых умовах яна ўзяла курс на мірнае рэфарміраванне ўсяго палітычнага ладу на Беларусі. Гэтыя ідэі шырока прапагандаваліся газетай БСГ «Грамада».

У асноўным БСГ падтрымлівала палітыку Часовага ўрада, але дабівалася аўтаноміі для Беларусі. Грамада падзяляла ідэю вядзення вайны да пераможнага канца, бо лічыла, што мір без анексій і кантрыбуцый быў магчымы пры ўмове перамогі над Германіяй. Такая пазіцыя БСГ была невыпадковай: у выпадку неадкладнага заключэння міру Беларусь магла аказацца разарванай на часткі.

Летам 1917 г. у беларускім нацыянальным руху абвастрылася барацьба паміж левым і правым накірункам. Аўтарытэт БНК падаў з-за пазіцыі правых. Тады кіраўніцтва БСГ патрабавала выключыць іх з камітэта і з гэтай мэтай прапанавала склікаць у ліпені 1917 г. другі з'езд беларускіх нацыянальных арганізацый.

Ліпеньскі з'езд беларускіх нацыянальных арганізацый. Дзейнасць Цэнтральнай рады. З'езд адбыўся 8—10 ліпеня ў Мінску. У ім удзельнічалі прадстаўнікі ўсіх палітычных плыняў беларускага нацыянальнага руху. Прысутнічалі эсэры, меншавікі, кадэты, а такса-

ма дэлегалы яўрэйскіх, украінскіх і польскіх нацыянальных арганізацый. Але больш прадстаўнічай і радыкальнай на з'ездзе была БСГ. Яна і вызначала яго палітычную лінію.

З'езд прыняў прапанову БСГ аб ажыццяўленні нацыянальна-тэрытарыяльнай аўтаноміі Беларусі ў складзе Расійскай дзяржавы і падкрэсліў неабходнасць дабівацца яе ад Часовага ўрада. Дэлегалы выказаліся за ўзмацненне ўплыву на сялянства ў процівагу бальшавіцкай агітацыі, за актывізацыю работы беларускіх нацыянальных арганізацый сярод вайскоўцаў. Былі абраны члены Цэнтральнай рады — у яе склад увайшлі галоўным чынам прадстаўнікі ад БСГ. І наогул, на падставе рашэння з'езда ў Раду мелі права пасылаць сваіх дэлегатаў толькі тыя арганізацыі, якія прызнавалі аўтаномію Беларусі ў складзе Расійскай федэратыўнай дэмакратычнай рэспублікі, бясплатную перадачу зямлі народу і развіццё беларускай культуры. Старшынёй выканкама Рады стаў адзін з лідэраў БСГ Я. Лёсік.

Цэнтральная рада па свайму складу і поглядах аказалася больш дэмакратычнай, чым БНК. Яна імкнулася аб'яднаць усе беларускія нацыянальна-дэмакратычныя сілы як на тэрыторыі Беларусі, так і за яе межамі, праз газету «Вольная Беларусь» абуджала нацыянальную самасвядомасць беларускага народа, арганізоўвала культурна-асветныя гурткі, збірала сродкі на дапамогу бежанцам-беларусам і г. д. Прынцыповы характар мела пастаноўка Радай перад Часовым урадам пытанняў аб стварэнні на Беларусі органаў мясцовай улады, а таксама аб арганізацыі беларускіх нацыянальных вайсковых фарміраванняў. Але Часовы ўрад адхіліў гэтыя прапановы.

Восенню 1917 г. адбыліся беларускія вайсковыя з'езды Заходняга, Паўночнага, Паўднёва-Заходняга, Румынскага франтоў і матросаў Балтыйскага флоту, шэраг з'ездаў бежанцаў, канферэнцыі беларускіх партый і арганізацый. Амаль усе яны прайшлі пад лозунгамі аўтаноміі Беларусі, цэласнасці яе тэрыторыі ў этнаграфічных межах, арганізацыі беларускага нацыянальнага войска з мэтай абароны краю, добрабыту і спакою яго насельніцтва, бясплатнай перадачы зямлі народу і г. д. У выніку вайсковых з'ездаў у Мінску была

створана Цэнтральная вайсковая беларуская рада — ЦВБР (старшыня С. Рак-Міхайлоўскі), якая практычна занялася стварэннем беларускіх вайсковых фарміраванняў. Ужо ў снежні 1917 г. быў створаны 1-ы беларускі полк.

Да гэтага часу завяршылася ў асноўным збіранне беларускіх нацыянальных сіл. Для каардынацыі дзеянняў гэтых сіл у кастрычніку 1917 г. Цэнтральная рада беларускіх партый і арганізацый на аснове рашэнняў вышэйадзначаных з'ездаў была ператворана ў Вялікую беларускую раду (ВБР). Яна заявіла, што бярэ на сябе ролю беларускай краёвай улады і выбрала спецыяльную камісію для вядзення дзяржаўных спраў.

Падрыхтоўка Усебеларускага з'езда. Пасля бальшавіцкага перавароту ў кастрычніку 1917 г. Вялікая беларуская рада прызнала ўладу Саветаў у Расіі, але не прызнала яе ў Беларусі. Беларускія дзеячы разглядалі Аблвыканкамзах як выключна франтавы орган улады, які не зацікаўлены ў кіраўніцтве грамадска-палітычным, эканамічным і культурным жыццём Беларусі. Падставай для такога вываду служыла тое, што ў прэзідуме Аблвыканкамзаха былі толькі прадстаўнікі фронту і не было ніводнага беларуса.

27 кастрычніка 1917 г. ВБР, ЦВБР, Беларускі выканаўчы камітэт Заходняга фронту, ВСГ, ВПНС выдалі «Граматы да беларускага народа» з заклікам згуртавацца вакол Вялікай беларускай рады дзеля таго, каб пакончыць з безуладдзем і абараніць родны край. 30 лістапада 1917 г. яны звярнуліся з адозвай «Да ўсяго народа беларускага», дзе абвясцілі сваю палітычную праграму, у якой прадугледжвалася абвясчэнне Беларусі дэмакратычнай рэспублікай, яе федэрацыя з Вялікарасіяй і іншымі суседнімі рэспублікамі з аднаведным размежаваннем правоў краёвых і федэральных улад, перадача ўсёй улады ў Беларусі Краёвай радзе, якая павінна выбірацца на аснове роўнага, тайнага і прапарцыянальнага галасавання. У адозве вызначаліся і такія неадкладныя задачы, як надзяленне сялян зямлёй, захаванне ўсіх каштоўнасцей краю, фарміраванне беларускага нацыянальнага войска, дэлегіраванне свайго прадстаўніцтва на міжнародную канферэнцыю з мэтай прадухілення падзелу Беларусі паміж суседнімі дзяржавамі. Справядліва адзначалася,

што вырашыць гэтыя задачы зможа толькі ўлада, выбраная самім беларускім народам. Для арганізацыі такой улады ў Цэнтры і на месцах адозва аб'яўляла скліканне на 5 снежня 1917 г. з'езда прадстаўнікоў усяго беларускага народа ў Мінску.

ВБР звярнулася да кіраўнікоў Аблвыканкамзаха з прапановай супрацоўніцтва ў стварэнні беларускай дзяржаўнасці. Аднак яны адхілілі прапанову ВБР. Аблвыканкамзах усю ўвагу аддаваў праблемам фронту і дэмабілізацыі арміі, а праблемы беларусаў яго мала цікавілі — некаторыя з яго членаў наогул не прызнавалі існавання беларускай нацыі. Больш таго, кіруючыся ідэямі сусветнай рэвалюцыі, Аблвыканкамзах успрымаў патрабаванне самавызначэння беларусаў як контррэвалюцыйнае. Але ідэю Усебеларускага з'езда падтрымаў Беларускі абласны камітэт (БАК) пры Усерасійскім Савеце сялянскіх дэпутатаў у Петраградзе.

Першы Усебеларускі з'езд. З'езд адбыўся 5—17 снежня 1917 г. у Мінску. У ім удзельнічалі 1872 дэлегаты, якія былі абраны губернскімі, павятовымі і валаснымі земствамі, губернскімі і павятовымі зямельнымі камітэтамі, беларускімі нацыянальнымі арганізацыямі, у тым ліку бежанскімі, вайскоўцамі, Саветамі рабочых, сялянскіх і салдацкіх дэпутатаў. Па сацыяльнаму складу дэлегаты з'езда прадстаўлялі пераважна сялян, рабочых, сярэднія і ніжнія слаі інтэлігенцыі, па нацыянальнаму — галоўным чынам беларусаў. Па свайму прадстаўніцтву і складу гэта быў у поўнай меры паўнамоцны з'езд. Ён меў права вырашаць пытанне аб стварэнні краёвай улады і іншыя.

Выступаючыя на з'ездзе падкрэслівалі цяжкае становішча Беларусі, неабходнасць стварыць органы краёвай і мясцовай улады, вырашыць зямельнае пытанне і пытанне аб арганізацыі беларускага войска. Яны праявілі вялікую занепакоенасць пагрозай падзелу Беларусі паміж Германіяй і Расіяй і прынялі рашэнне паслаць на маючыя адбыцца перагаворы ў Брэсце сваіх дэпутатаў з мэтай адстойваць інтарэсы Беларусі.

Бальшавікі пільна сачылі за ўсім, што адбывалася на з'ездзе, не перашкаджалі яму, але, як толькі дэлегаты прынялі рэзалюцыі аб стварэнні органа краёвай улады ў асобе Усебеларускага Савета сялянскіх, рабочых і салдацкіх дэпутатаў, выбралі Раду з'езда (71

чалавек) і гэтым самым паставілі па-за законам Абл-выканкамзах, з дапамогай зброі разагналі з'езд. Гэтыя дзеянні ў студзені 1918 г. адобрыў III Усерасійскі з'езд Саветаў. Бальшавікі паказалі рэальны змест свайго ж лозунга аб праве нацый на самавызначэнне і падштурхнулі беларускую нацыянальную дэмакратыю да пераходу на бок адкрытых праціўнікаў Савецкай улады.

Члены прэзідыума Усебеларускага з'езда не падпарадкаваліся рашэнню СНК Заходняй вобласці і фронту аб разгоне. 18 снежня яны правялі падпольнае пасяджэнне ў дэпо Лібава-Роменскай чыгункі, на якім стварылі Выканаўчы камітэт. У яго склад увайшло 17 чалавек, а старшынёй быў абраны лідэр левага крыла БСГ Тамаш Грыб. Выканкам і Рада паставілі сваёй задачай падрыхтоўку ўзброенай барацьбы за ідэалы беларускай дзяржаўнасці.

Абвяшчэнне Беларускай Народнай Рэспублікі. Мірныя перагаворы ў Брэсце, на якія так і не дапусцілі беларускую дэлегацыю, былі сарваны Л. Д. Троцкім. Германскае камандаванне аддало загад сваім войскам аб наступленні. Ва ўмовах дэмабілізацыі і развалу фронту бальшавікамі Абл-выканкамзах і СНК Заходняй вобласці не здолелі арганізаваць абарону беларускага краю ад нямецкіх акупантаў. У ноч на 19 лютага 1918 г. яны ўцяклі з Мінска, і ўладу ўзяў у свае рукі Выканкам Усебеларускага з'езда. 21 лютага 1918 г. ён звярнуўся да народа Беларусі з Устаўной граматай, у якой абвясціў сябе часовай уладай на тэрыторыі Беларусі і абавязаўся склікаць Усебеларускі Устаноўчы з'езд. Да яго адкрыцця выканаўчыя функцыі новай улады ўскладваліся на створаны Выканкамам Народны Сакратарыят, старшынёй якога і сакратаром міжнародных спраў стаў адзін з лідэраў БСГ І. Я. Варонка.

9 сакавіка 1918 г. Выканкам Усебеларускага з'езда прыняў другую Устаноўчую грамату, у якой абвясціў Беларусь (у межах рассялення і колькаснай большасці беларусаў) Народнай Рэспублікай — БНР. Выканкам быў перайменаваны ў Раду БНР, прэзідыум якой узначаліў прадстаўнік БСГ І. М. Серада. Яна аб'яўлялася заканадаўчым органам да склікання

Устаноўчага з'езда на аснове агульнага, роўнага, простага, тайнага і прапарцыянальнага выбарчага права і незалежна ад роду заняткаў, нацыянальнай прыналежнасці і веравызнання. Выканаўчым органам абвешчаўся Народны Сакратарыят, назначаемы Радай і адказы перад ёю. Граматай дэклараваліся таксама дэмакратычныя правы і свабоды, адмена прыватнай уласнасці на зямлю і бязвыплатная перадача зямлі тым, хто яе апрацоўваў.

Граматы паказвалі, што Рада БНР бярэ курс на ўсталяванне на Беларусі дэмакратычных асноў грамадскага ладу. З іх асноўнымі палажэннямі згадзіліся нават меншавікі і эсэры, якія раней, як і бальшавікі, ігнаравалі саму ідэю беларускай нацыянальнай дзяржаўнасці. Пачалося прымірэнне былых палітычных праціўнікаў, і стала выпрацоўвацца агульная тактыка ў нацыянальным пытанні, на аснове якой складваўся блок беларускіх палітычных партый, перш за ўсё БСГ з агульнарасійскімі сацыялістычнымі партыямі. Прадстаўнікі меншавікоў, эсэраў, Бунда і іншых партый увайшлі ў Раду БНР.

З сакавіка 1918 г. паміж Савецкай Расіяй і кайзераўскай Германіяй быў заключаны Брэсцкі мірны дагавор, па якому землі, што ляжалі на захад ад лініі Рыга — Дзвінск — Свянцяны — Ліда — Пружаны і належалі раней Расіі, перадаваліся Германіі і Аўстра-Венгрыі, якія павінны былі вырашыць будучыню дадзеных зямель у згодзе з пажаданнямі насельніцтва. Гэта яшчэ больш нараджала незалежніцкія ад бальшавіцкай Расіі тэндэнцыі ў радах беларускага нацыянальнага руху і ў прыватнасці ў БСГ. У беларускіх нацыянальных арганізацыях расла надзея на дапамогу Германіі ў будаўніцтве дзяржаўнасці Беларусі.

25 сакавіка 1918 г. на сесіі Рады БНР, на якой прысутнічала і дэлегацыя Віленскай беларускай рады, пасля доўгіх спрэчак паміж прыхільнікамі незалежнасці і прыхільнікамі аўтаноміі Беларусі ў складзе Расіі большасцю галасоў была прынята трэцяя Устаўная грамата, якой абвешчалася незалежнасць Беларускай Народнай Рэспублікі.

У Грамаце Рада дабівалася перагляду ўмоў Брэсцкага міру, патрабавала, каб БНР самастойна падпісала

мірнае пагадненне як з урадамі германа-аўстрыйскага боку, так і Савецкім урадам. Яна спадзявалася прывесці да аб'яднання ў адзіную дзяржаву ўсіх беларускіх тэрыторый.

Акт аб незалежнасці БНР прызналі дэ-юрэ Украінская Народная Рэспубліка і Літва, дэ-факта Турцыя, Фінляндыя і нават Савецкая Расія. Але разам з тым прызнанне з боку Савецкай Расіі суправаджалася акцыямі пратэсту супраць абвешчэння БНР. Бальшавікі дэмагагічна заяўлялі, што стварэнне БНР — гэта спроба буржуазна-памешчыцкіх колаў адарваць Беларусь ад Расіі, далучыць яе да Германіі, аднавіць у яе старыя парадкі.

Ва ўмовах вайны з Германіяй і грамадзянскай вайны ў Расіі дзяржавы Антанты і ЗША не праявілі зацікаўленасці да БНР. Нягледзячы на дамаганні кіраўніцтва БНР, беларускае пытанне так і не было вынесена ні на Версальскую, ні на Генуэзскую канферэнцыі. Не прызнала БНР і Германія, бо гэта супярэчыла ўмовам Брэсцкага міру. Аднак нямецкая ваенная адміністрацыя не перашкаджала Радзе самастойна вырашаць шэраг пытанняў палітычнага, у тым ліку знешнепалітычнага, культурнага і эканамічнага, характару.

Дзейнасць Рады БНР. Ва ўнутрыпалітычным жыцці Рада БНР дабілася ад германскага камандавання згоды на дзейнасць Мінскай гарадской думы і арганізацыю груп беларускіх радцаў пры павятовых камендантах для ўрэгулявання адносін акупацыйных улад і насельніцтва. Але няўдалай аказалася яе спроба стварэння беларускага войска, бо германскія ўлады, папершае, былі звязаны ўмовамі Брэсцкага міру, а па другое, баяліся, што зброя можа быць павернута супраць іх. Затое яны не перашкаджалі выступленню БНР на міжнароднай арэне. Прадстаўніцтва БНР з'явіліся на Украіне, у Літве і Савецкай Расіі, дыпламатычныя місіі — у Варшаве, Берліне, Берне, Капенгагене.

Разам з тым Рада БНР занялася даволі паспяхова культурна-асветніцкай і эканамічнай дзейнасцю. Ад германскіх улад быў атрыманы дазвол на выданне 14 друкаваных органаў. За час акупацыі ў Беларусі адкрыліся больш за 160 беларускіх школ, Беларускі

педагагічны інстытут, Таварыства драмы і камедыі і шэраг іншых устаноў культуры; створана Бюро па напісанні падручнікаў, а для іх выдання— таварыства «Асвета». У эканамічнай вобласці была арганізавана Беларуская гандлёвая палата і распрацавана праграма ажыццяўлення фінансава-графшовай сістэмы ў рэспубліцы.

Рада ўсё ж усклала надзеі на афіцыйнае прызнанне Германіяй незалежнасці БНР і перадачу ўсёй паўнаты ўлады ў рукі беларускіх прадстаўнікоў. На гэтай глебе ўзнік палітычны крызіс Рады. З яе складу выйшлі прадстаўнікі некаторых партый і арганізацый. БСГ раскалолася, у выніку чаго ўзніклі Беларуская сацыял-дэмакратычная партыя (БСДП), Беларуская партыя сацыялістаў-федэралістаў (БПС-Ф), Беларуская партыя сацыялістаў-рэвалюцыянераў (БПС-Р).

Пасля лістападаўскай рэвалюцыі ў Германіі (1918 г.) Савецкі ўрад дэмансваваў Брэсцкі мірны дагавор і рушыў Чырвоную Армію на Захад. Не маючы ўласных узброеных сіл і прызнання з боку буйнейшых дзяржаў свету, Рада БНР не змагла аказаць колькі-небудзь значнае супраціўленне. Многія яе члены вымушаны былі пакінуць Мінск. Такім чынам у выніку неспрыяльных знешнепалітычных і ўнутраных умоў першая спроба арганізацыі беларускай дзяржаўнасці завяршылася няўдала.

Стварэнне БНР з'явілася заканамерным вынікам беларускага нацыянальна-вызваленчага руху. Абвясчэнне БНР, дзейнасць яе Рады зрабілі значны ўплыў на рост нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа. Акт аб незалежнасці Беларусі прымусіў бальшавіцкі ўрад пераглядзець сваю палітыку ў адносінах да яе і пайсці на стварэнне, хоць і абмежаванай у правах, але ж беларускай савецкай дзяржаўнасці.

Пытанні і заданні. 1. Як адбілася Лютаўская рэвалюцыя на развіцці беларускага нацыянальнага руху? 2. Які след пакінуў Ліпеньскі з'езд беларускіх партый і арганізацый? 3. Ахарактарызуйце дзейнасць Беларускай цэнтральнай рады. 4. Як ішла падрыхтоўка да Усебеларускага з'езда? 5. Якія рашэнні прыняў Усебеларускі з'езд? 6. Як была абвешчана Беларуская Народная Рэспубліка? 7. Чым займалася Рада БНР? 8. Значэнне БНР у гісторыі беларускага народа.

§ 3. Беларусь ва ўмовах германскай акупацыі.
Абвяшчэнне БССР

Германскі акупацыйны рэжым. Барацьба з акупантамі. На акупіраванай немцамі тэрыторыі Беларусі панавала ваенная адміністрацыя на чале з камандуючым 10-й арміі генералам Э. фон Фолькенгаймам. Яна забараніла бальшавіцкую партыю і тыя грамадскія арганізацыі, якія падтрымлівалі яе, аднак дапусціла дзейнасць беларускіх нацыянальна-дэмакратычных і кадэцкай партый, а таксама клерыкальных арганізацый. Адначасова з дапамогай немцаў былі адноўлены Саюз зямельных уласнікаў і органы мясцовага самакіравання, у тым ліку гарадскія думы і земствы. У кампетэнцыю апошніх акупацыйных ўлад перадалі ўсе пытанні, што датычыліся ўнутранага жыцця насельніцтва (падтрыманне грамадскага парадку, гаспадарчая дзейнасць, адукацыя, ахова здароўя).

Акупанты перадалі фабрыкі і заводы іх былым уладальнікам, у выніку чаго ўзрасла працягласць рабочага дня і зменшылася заробная плата. У вёсцы была адноўлена прыватная ўласнасць на зямлю. Памешчыкам вярталіся іх былыя зямельныя ўладанні разам з інвентаром. Некаторыя з іх, вярнуўшыся ў свае маёнткі, пачалі спаганяць з сялян выплату за ўбранае да акупацыі сена, высечаны лес і г. д.

Нямецкія ўлады закрылі многія прадпрыемствы, а прамысловае абсталяванне і сыравіну адпраўлялі ў Германію. У вёсцы яны ўвялі строгі ўлік жывёлы і сельскагаспадарчай прадукцыі. Сяляне абкладаліся вялікім харчовым падаткам і не маглі без дазволу ўлады прадаваць лішкі сваіх прадуктаў. У практыку ўвайшлі рэквізіцыі хлеба, мяса, фуражу на патрэбы нямецкай арміі.

У адносінах да мірных жыхароў з боку акупантаў часта парушалася міжнароднае права: наладжваліся аблавы, людзей вывозілі ў Германію (вясной 1918 г. толькі з Мінска было адпраўлена 15 тыс. чалавек), ствараліся канцэнтрацыйныя лагеры, практыкаваліся

расстрэлы за выступленні супраць акупацыйных улад і інш. У тых мясцовасцях, дзе дзейнічалі партызанскія атрады, або сяляне выступалі супраць памешчыкаў, акупанты праводзілі карныя аперацыі, у час якіх спальвалі вёскі, здзекаваліся з жанчын, дзяцей, старых.

Палітыка акупантаў адразу ж сутыкнулася з супраціўленнем насельніцтва. Найбольшую актыўнасць у ім праяўлялі сяляне. Але спачатку яно было стыхійным. Вясной 1918 г. успыхнулі сялянскія паўстанні ў Слуцкім, Лепельскім, Гомельскім, Мінскім і іншых паведах. Кіравалі гэтым народным рухам беларускія эсэры, бальшавікі і іншыя партыі.

Эсэры выступілі супраць палітыкі супрацоўніцтва з акупантамі, якую праводзіла правае крыло Рады БНР, за барацьбу пад лозунгам як сацыяльнага, так і нацыянальнага вызвалення і заклікалі беларускі народ у гэтай барацьбе абаярацца толькі на свае ўласныя сілы. Яны сталі на шлях арганізацыі сялянскіх дружын, якія пазней былі аб'яднаны ў «Сувязь беларускага працоўнага сялянства». Дружыны выконвалі ў асноўным функцыі атрадаў самааховы — вялі барацьбу супраць рэквізіцый і нямецкага рабаўніцтва. Эсэры стваралі і партызанскія атрады, асабліва ў Гродзенскай і Мінскай губернях.

Бальшавікі дзейнічалі галоўным чынам ва ўсходніх раёнах Беларусі. Яны выконвалі загад галоўнакамандуючага Заходнім фронтам А. Ф. Мяснікова аб стварэнні партызанскіх атрадаў у прыфрантавой паласе, каб аблегчыць становішча чырвоных войск. Такія атрады былі сфарміраваны ў ваколіцах Полацка, Віцебска, Оршы, Магілёва, Быхава, Жлобіна і іншых гарадоў і мястэчак. Яны выконвалі задачы па разбурэнню камунікацый праціўніка, знішчэнню яго гарнізонаў і складаў, правядзенню разведкі.

27 жніўня 1918 г. кайзераўскі ўрад быў вымушаны падпісаць з урадам РСФСР Дадатковы дагавор, па якому германскія войскі пакінулі частку тэрыторыі Беларусі да Бярэзіны, а яе ў сваю чаргу занялі бальшавіцкія войскі. У лістападзе 1918 г. пасля паражэння аўстра-германскага блока ў сусветнай вайне і рэвалюцыі ў Германіі бальшавікі анулявалі Брэсцкі мір і рушылі на Запад.

У гэты час розныя дробнабуржуазныя групы ў Беларусі зрабілі няўдалую спробу ўзяць уладу ў свае рукі. Эсэры, меншавікі, бундаўцы стварылі «Дэмакратычны краёвы цэнтр», які двойчы звярнуўся да Савета 10-й германскай арміі з патрабаваннем перадаць яму грамадзянскую ўладу на Беларусі. Канчаткова зацвердзіца ў якасці краёвай улады паспрабавала і Рада БНР, але, не маючы ўзброеных сіл, яна не змагла аказаць супраціўленне бальшавікам.

10 снежня 1918 г. Чырвоная Армія заняла Мінск. Мінскі Савет аб'явіў аб аднаўленні Савецкай улады і з гэтай мэтай утварыў губернскі Ваенна-рэвалюцыйны камітэт. Адна частка Рады БНР пераехала ў Гродна, дзе паспрабавала арганізаваць органы мясцовай улады, другая — эмігрыравала, а сацыял-дэмакратычная фракцыя засталася ў Мінску. У сярэдзіне лютага 1919 г. Чырвоная Армія замацавалася на лініі Вільня — Ліда — Слонім — р. Шчара — Агінскі канал — Сарны. Такім чынам амаль на ўсёй тэрыторыі Беларусі зноў усталявалася ўлада бальшавікоў.

Падрыхтоўка да стварэння БССР. Пад уздзеяннем руху за стварэнне беларускай дзяржаўнасці, які ўзначальвалі нацыянальна-дэмакратычныя партыі, узнік і пашыраўся такі ж рух і сярод беларускіх партый і арганізацый, якія падтрымлівалі бальшавікоў і знаходзіліся на тэрыторыі Расіі. Аб неабходнасці стварэння беларускай дзяржавы як аўтаномнай часткі ў складзе Расіі было заяўлена на Усерасійскім з'ездзе беларускіх бежанцаў, які праходзіў з 17 па 27 ліпеня 1918 г. у Маскве. Такая ж дэкларацыя была прынята Першай канферэнцыяй беларускіх партый і савецкіх арганізацый, што адбылася тады ж у Петраградзе.

У ліпені 1918 г. Беларускі нацыянальны камісарыят пры Наркамаце па справах нацыянальнасцей РСФСР і беларускія секцыі РКП(б) выступілі за перайменаванне Заходняй вобласці ў Беларуска-Літоўскую камуну, або аўтаномную рэспубліку ў складзе РСФСР. Гэту прапанову яны ўнеслі на III з'ездзе Саветаў Заходняй вобласці, што праходзіў у верасні 1918 г. у Смаленску. Аднак з'езд пад уплывам кіраўніцтва Аблвыканкамзаха і перш за ўсё А. Ф. Мяснікова і В. Г. Кнорына адхіліў яе і даў вобласці назву «Заходняя камуна».

Жорсткае супраціўленне Аблвыканкамзаха ў вырашэнні пытання аб нацыянальным самавызначэнні беларусаў працягвалася да канца 1918 г., і справа не толькі ў тым, што многія яго члены не прызнавалі існавання беларускай нацыі. У кіраўніцтве РКП(б) панавала думка, што чалавецтва знаходзіцца напярэдадні сусветнай пралетарскай рэвалюцыі — Германія і Польшча быццам бы ўжо стаялі на мяжы сацыяльнага ўзрыву. Таму самавызначэнне нацый, стварэнне самастойных рэспублік здавалася справай непатрэбнай, нават шкоднай, таму што вяло да пабудовы «штучных бар'ераў на шляху сусветнай рэвалюцыі». Аднак надзеі на пралетарскія рэвалюцыі ў Польшчы і Германіі не збываліся. У Літве ўмацоўвалася нацыянальная буржуазна-дэмакратычная рэспубліка. Пашыраўся рух за нацыянальнае самавызначэнне на дэмакратычнай аснове на Украіне і ў Беларусі. Гэтыя акалічнасці прымусілі бальшавіцкае кіраўніцтва прыслухацца да патрабаванняў нацыянальных секцый РКП(б) аб стварэнні беларускай дзяржаўнасці.

21—23 снежня 1918 г. у Маскве прайшла Усерасійская канферэнцыя беларускіх секцый РКП(б). Яе дэлегаты рашуча выказаліся за стварэнне Беларускай Камуністычнай партыі і Беларускай Савецкай Рэспублікі. Выбраны канферэнцыяй Выканаўчы орган — Цэнтральнае бюро (ЦБ) беларускіх камуністычных секцый быў упаўнаважаны накіраваць намаганні на вырашэнне гэтай задачы. 24 снежня ЦК РКП(б) пайшоў насустрач патрабаванням беларускіх камуністаў і прыняў рашэнне аб стварэнні Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі. Праз тры дні на нарадзе ў ЦК РКП(б) прадстаўнікоў Белнацкама, ЦБ беларускіх секцый і Паўночна-Заходняга абкама былі вырашаны пытанні аб урадзе Савецкай Беларусі, прыкладных межах рэспублікі і яе кіраўнічым партыйным цэнтры. Кіраўніцтву ЦБ беларускіх секцый і Белнацкама, у тым ліку З. Ф. Жылуновічу і А. Р. Чарвякову, даручалася падрыхтаваць праект Маніфеста Часовага рэвалюцыйнага рабоча-сялянскага ўрада Беларусі. Такім чынам быў пакладзены пачатак «дырэктыўнага» ў процілегласць БНР стварэння беларускай дзяржаўнасці.

I з'езд Камуністычнай партыі Беларусі. Абвяшчэнне БССР. 30 снежня 1918 г. у Смаленску для абмеркавання пытання аб утварэнні БССР і КПБ Паўночна-Заходні абласны камітэт РКП(б) склікаў VI Паўночна-Заходнюю абласную канферэнцыю РКП(б). Яна прыняла рэзалюцыю «Аб абвяшчэнні Заходняй Камуны Беларускай Савецкай Рэспублікай», у якой падкрэслівалася неабходнасць стварэння на тэрыторыі Мінскай, Віцебскай, Магілёўскай і Смаленскай губерняў самастойнай сацыялістычнай рэспублікі Беларусі. Адначасова яна пастанавіла перайменаваць Паўночна-Заходнюю арганізацыю РКП(б) у Камуністычную партыю (бальшавікоў) Беларусі «як састаўную і неад'емную частку РКП(б)». У Прэзідыум ЦВ КП(б)Б увайшлі А. Ф. Мяснікоў (старшыня), М. І. Калмановіч і В. Г. Кнорын, якія не былі беларусамі, і, як вядома, яшчэ напярэдадні выступалі супраць беларускай дзяржаўнасці.

ЦВ КП(б)Б сумесна з кіраўніцтвам беларускіх камуністычных секцый вызначылі персанальны склад Часовага рабоча-сялянскага ўрада БССР на чале з беларусам З. Ф. Жылуновічам.

1 студзеня 1919 г. у Смаленску быў абнародаваны Маніфест Часовага рабоча-сялянскага ўрада Беларусі, які абвясціў утварэнне БССР і асноўныя палажэнні яе дзяржаўнага статуса. Уся ўлада на Беларусі аб'яўлялася толькі за Саветамі рабочых, сялянскіх, батрацкіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў, а ўсе землі, лясы, воды і нетры, чыгункі, фабрыкі і заводы, банкі — здабыткам народа. 5 студзеня 1919 г. сталіцай БССР стаў Мінск, куды пераехаў са Смаленска Часовы ўрад.

Паколькі ні I з'езд КП(б)Б, ні тым больш ЦК КП(б)Б не мелі права абвясчаць дзяржаву і ствараць яе ўладныя органы, узнікла неабходнасць надаць зробленым актам хаця б выгляд легітымнасці. Гэту задачу павінен быў выканаць Усебеларускі з'езд Саветаў. Але ў перыяд падрыхтоўкі да яго адбыліся істотныя змены. 16 студзеня 1919 г. ЦК РКП(б) прыняў рашэнне аб далучэнні да РСФСР Віцебскай, Магілёўскай і Смаленскай губерняў БССР і аб'яднанні апошніх, дакладней таго, што ад яе засталася, з Літоўскай ССР. Тым самым стваралася буферная дзяржава, якую бальшавікі спрабавалі выкарыстаць

для адмежавання РСФСР ад Польшчы з мэтай прадухілення адкрытай вайны з ёю, а таксама як праэдэнт для барацьбы супраць БНР і Літоўскай рэспублікі, за ўсталяванне сваёй улады.

Такое рашэнне ЦК РКП(б) выклікала незадаволенасць як сярод членаў былога Аблвыканкамзаха, якіх узначальваў А. Ф. Мяснікоў, так і сярод групы З. Ф. Жылуновіча — А. Р. Чарвякова. Працістаянне гэтых груп усё больш узростала, але тады яны актыўна выступілі за цэласнасць Беларусі: першыя — з мэтай захавання сваёй улады, другія — зыходзячы з нацыянальнай ідэі. З. Ф. Жылуновіч і яго прыхільнікі напісалі ў ЦК РКП(б) пісьмо, у якім выказалі пратэст супраць тэрытарыяльнага падзелу Беларусі і патрабавалі перагледзець прынятае рашэнне. У выніку яны былі выключаны з урада БССР, а З. Ф. Жылуновіч яшчэ і арыштаваны.

І Усебеларускі з'езд Саветаў. Утварэнне Літоўска-Беларускай ССР. З'езд у складзе 230 дэлегатаў адбыўся 2—3 лютага ў Мінску. Яго прывітаў старшыня ВЦВК Я. М. Свядлоў. Ён жа зачытаў пастанову Прэзідыума ВЦВК «Аб прызнанні незалежнасці Беларускай Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі», той самай рэспублікі, тэрыторыя якой урадам РСФСР толькі што была зведзена да шасці паветаў Мінскай губерні. І тут жа па прапанове Я. М. Свядлова з'езд прыняў рашэнне аб аб'яднанні БССР з Літоўскай ССР. Суверэнітэт БССР прыносіўся бальшавікамі ў ахвяру ідэі сусветнай рэвалюцыі.

З'езд прыняў Канстытуцыю БССР, спісаную з Канстытуцыі РСФСР 1918 г. Зыходзячы з прынцыпу «класавай дэмакратыі» яна дэкларавала правы працоўнага і эксплуатаванага народа, вызначала структуру органаў улады і кіравання. Вышэйшым органам улады ў БССР абвясціўся Усебеларускі з'езд Саветаў, а ў перыяд паміж з'ездамі — выбіраемы з'ездам Цэнтральны Выканаўчы Камітэт (ЦВК). Функцыі ўрада ўскладаліся на Вялікі прэзідыум, які фарміраваўся ЦВК. Такая структура была перанята ад Заходняй вобласці. На Беларусь па-ранейшаму жадалі глядзець як на адміністрацыйную адзінку РСФСР.

Ядро Вялікага прэзідыума склалі былыя «абласнікі». Узначаліў Прэзідыум А. Ф. Мяснікоў.

З'езд такім чынам зацвердзіў існаванне штучнага дзяржаўнага фарміравання. Аб'яднанне 27 лютага 1919 г. Літвы і Беларусі ў адзіную Літоўска-Беларускую ССР і яе лёс пацвердзілі гэта. Старшынёй ЦВК новай дзяржаўнай структуры са сталіцай у Вільні стаў К. Г. Цыхоўскі, а СНК узначаліў В. С. Міцкявічус-Капсукас. З наступленнем палякаў ЛітБел таксама хутка памёр, як і нарадзіўся.

Узмацненне бальшавіцкай дыктатуры. З аднаўленнем бальшавіцкай улады ў Беларусі ўзмацнялася жорсткасць палітычнага рэжыму. Бальшавікі занялі непрымірымую пазіцыю ў адносінах да беларускіх нацыянальна-дэмакратычных партый, што вымусіла апошніх пайсці ў падполле і ўступіць у барацьбу супраць новай улады. Пры перавыборах валасных Саветаў права голасу прадастаўлялася толькі малазямельным сялянам. Яго былі пазбаўлены нават сярэдніякі, якія спачатку лаяльна ставіліся да Савецкай улады. Для барацьбы з антыбальшавіцкімі выступленнямі быў уведзены інстытут заложнікаў.

У эканамічнай сферы праводзілася палітыка «ваеннага камунізму». На Беларусі яна была больш жорсткай. Па харчразвёрстцы ў сялян забіралі ўсе лішкі прадукцыі. Больш таго, урад ЛітБел фактычна адмовіўся ад надзялення сялян зямлёй і захаваў памешчыцкія маёнткі для арганізацыі камун. За карыстанне памешчыцкай зямлёй сяляне павінны былі аддаваць чвэрць ураджаю. Гэтым тлумачыцца тое, што бальшавікі не мелі колькі-небудзь значнай падтрымкі сярод беларускага насельніцтва.

Пытанні і заданні. 1. Ахарактарызуйце германскі акупацыйны рэжым на Беларусі. 2. Як праходзіла барацьба супраць акупантаў? 3. Чаму і як была створана БССР? 4. Дайце ацэнку і Усебеларускага з'езда Саветаў. 5. У чым праяўлялася ўзмацненне бальшавіцкай дыктатуры?

§ 4. Барацьба з інтэрвенцыяй Польшчы. Другое абвяшчэнне БССР

Наступленне польскіх войск. У лістападзе 1918 г. адраділася польская дзяржава. Яе галава Ю. Пілсудскі аб'явіў аб аднаўленні Рэчы Паспалітай у межах 1772 г. А ўжо ў снежні 1918 г. польскія кіруючыя колы

сталі на шлях ажыццяўлення сваіх намераў далучыць землі Украіны, Беларусі і Літвы да Польшчы.

Улічваючы небяспеку з боку Польшчы, 21 снежня на нарадзе ў Гродне Рада БНР, якой у той час падпарадкоўвалася Гродзеншчына, стварыла Савет Дзяржаўнай абароны. Яго ўзначалілі В. Ластоўскі і генерал В. Кандратовіч. У распараджэнне Савета былі перададзены 1-ы і 2-і беларускія пяхотныя палкі (2-і яшчэ быў не ўкамплектаваны), асобны пяхотны батальён, беларускі гусарскі эскадрон, Гродзенская камендатура. Перад Саветам Дзяржаўнай абароны стаяла задача барацьбы на два франты: з наступаючымі з захаду палякамі, а з усходу — часцямі Чырвонай Арміі. Але сілы былі няроўныя. Таму на з'ездзе беларускіх грамадска-палітычных арганізацый, які адбыўся ў Гродне, у інтарэсах прадухілення акупацыі было вырашана далучыць Гродзеншчыну да Літоўскай рэспублікі на правах аўтаноміі. Літоўская рэспубліка ў той час была прызнана шэрагам дзяржаў, у тым ліку і краінамі Антанты. З мэтай адстойвання інтарэсаў беларускага народа і кіравання беларускімі землямі пры Літоўскім урадзе было створана Міністэрства беларускіх спраў, якое ўзначаліў І. Варонка.

Да пачатку 1919 г. польскія войскі захапілі значную частку Гродзенскай губерні, а потым працягвалі наступленне па трох напрамках: 1) Вільня — Ліда — Маладзечна, 2) Баранавічы — Мінск, 3) Кобрын — Пінск. Да сярэдзіны сакавіка ім удалося захапіць Брэст, Ваўкавыск, Слонім, Скідаль, Шчучын, Пінск, Баранавічы.

Бальшавіцкая ўлада не змагла арганізаваць значнага супраціўлення польскім войскам. Справа ў тым, што вялікія сілы Чырвонай Арміі ў гэты перыяд канцэнтраваліся на Усходнім фронце, які бальшавіцкі ўрад лічыў галоўным. Нават у час наступлення палякаў мабілізаваныя ў Чырвоную Армію накіроўваліся туды.

Няздольнасць у арганізацыі супраціўлення агрэсіі Польшчы, прымусовая мабілізацыя ў Чырвоную Армію і адпраўка мабілізаваных на Усходні фронт, палітыка «ваеннага камунізму» выклікалі сярод насельніцтва Беларусі і чырвонаармейцаў хвалю абурэння і прывялі да паўстанняў супраць бальшавіцкай

улады ва ўсходняй частцы Беларусі. Адным з іх у паласе Заходняга фронту было паўстанне ў Гомелі. У ім удзельнічалі 67-ы і 68-ы палкі 2-й (Тураўскай) брыгады 8-й стралковай дывізіі, што складаліся га-лоўным чынам з сялян. Выступленне было падрыхта-вана «Падпольным паўстанцкім камітэтам» на чале з эсэрам М. М. Стракапытавым. 24 сакавіка паўстанцы захапілі Гомель, а 26 сакавіка — Рэчыцу. Захопленыя ў палон бальшавіцкія кіраўнікі былі расстраляны. Але створаны для барацьбы з паўстанцамі ваенна-рэвалю-цыйны штаб звярнуўся ў іншыя гарады з просьбай прыслаць войскі і з іх дапамогай жорстка задушыў паўстанне.

Вясной 1919 г. польскія войскі захапілі Ліду і Вільню. Урад ЛітБел пераехаў у Мінск. У мэтах кан-цэнтрацыі сіл і ўзмацнення абароны 1 чэрвеня 1919 г. у Маскве было прынята рашэнне аб перадачы паўна-моцтваў бальшавіцкіх урадаў Украіны, ЛітБел і Латвіі ўраду РСФСР. Літоўска-беларуская армія была перай-менавана ў 16-ю армію. Тым не менш польскае наступ-ленне працягвалася. Савецкія войскі пакінулі Мінск, Слуцк, Барысаў, Бабруйск, Жлобін, Рагачоў, Рэчыцу. Пагроза навісла над Гомелем. І толькі на лініі р. Бя-рэзіны фронт стабілізаваўся да вясны 1920 г.

Акупацыйны рэжым і беларускі нацыянальны рух. На захопленай тэрыторыі Беларусі польскія ўлады ліквідавалі органы мясцовага кіравання як бальша-віцкія, так і тыя, што былі створаны Радай БНР, а іх актывісты жорстка праследаваліся. Былі забаронены прафсаюзы і іншыя рабочыя арганізацыі, аб'яўлены незаконнымі ўсе аграрныя пераўтварэнні. Аднаўляла-ся памешчыцкае землеўладанне, г. зн. польскае, бо большасць памешчыкаў на Беларусі прызнавалі сябе палякамі. Польская армія праводзіла непамерныя рэквізіцыі, паўсюдна ўчыняла рабаўніцтва і гвалт. Багацці Беларусі раскрадаліся і перапраўляліся ў Польшчу. Значна павялічылася беспрацоўе і наогул пагоршылася матэрыяльнае становішча насельніцтва.

Яшчэ ў лютым 1919 г. Ю. Пілсудскі выдаў дэкрэт, паводле якога для кіравання акупіраванай тэрыторыяй пры штабе Літоўска-беларускага фронту быў створаны Генеральны камісарыят усходніх зямель. Акупірава-ныя тэрыторыі ЛітБел былі падзелены на дзве акру-

гі — Віленскую і Мінскую. У сваю чаргу яны дзяліліся на паветы і гміны. Улада ў іх належала польскай акупацыйнай адміністрацыі. Беларусы ў органы кіравання не дапускаліся.

Палітычныя праціўнікі польскай улады, яўныя і патэнцыяльныя, падвяргаліся жорсткім рэпрэсіям. У культурным жыцці праводзілася палітыка паланізацыі. Многія дзеячы беларускага нацыянальнага руху, настаўнікі беларускіх школ былі арыштаваны і адпраўлены ў польскія турмы і канцэнтрацыйныя лагеры. Дзяржаўнай мовай была аб'яўлена польская. З дзяржаўных устаноў, фабрык і заводаў звальняліся асобы беларускага паходжання, людзі праваслаўнага веравызнання. Беларускія школы і ўстановы культуры, створаныя ўладамі БНР, былі зачынены.

Ва ўмовах польскай акупацыі неадназначна паводзілі сябе беларускія палітычныя групы. Спачатку Рада БНР энергічна пратэставала супраць польскай акупацыі. Але 28 красавіка 1919 г. Ю. Пілсудскі выступіў з адозвай да насельніцтва былога Вялікага княства Літоўскага, у якой паабяцаў, што дасць яму магчымасць самому вырашаць свае нацыянальныя і рэлігійныя справы. І тады шэраг беларускіх партый і арганізацый пачалі разлічваць на тое, што Ю. Пілсудскі дапаможа рэалізаваць іх нацыянальную ідэю, і ўзялі курс на супрацоўніцтва з польскімі ўладамі.

У сейме Польшчы ў гэты час ішла барацьба дзвюх плыняў у палітыцы адносна акупіраваных тэрыторый. Шавіністычная частка адстойвала ідэю інкарпарацыі зямель былога Вялікага княства Літоўскага ў склад Рэчы Паспалітай, а Польская сацыялістычная партыя (ППС) выступала прыхільніцай ідэі уніі (федэрацыі) Беларусі, Літвы і Украіны з Польшчай. У надзеі на дапамогу ППС Беларуская сацыял-дэмакратычная партыя ўзяла курс на падтрымку польскай палітыкі і дабівалася перадачы ўлады ў Беларусі Радзе БНР. Старшыня Народнага Сакратарыята БНР А. Луцкевіч вёў перагаворы з прэм'ер-міністрам Польшчы І. Падзярэўскім аб прызнанні БНР і падтрымцы з боку палякаў беларускай дэлегацыі на Парыжскай мірнай канферэнцыі. Пілсудскі і польскі ўрад паабяцалі дапамагчы «развязаць беларускае пытанне». Але на справе

польскае кіраўніцтва праводзіла палітыку далучэння беларускіх зямель да Польшчы і не дапускала нават думкі аб стварэнні беларускай дзяржаўнасці.

У верасні 1919 г. у Варшаву быў запрошаны А. Луцкевіч. Ён згадзіўся на ўтварэнне федэрацыі Беларусі ў складзе Польшчы, але пры ўмове прызнання апошняй незалежнасці БНР. Прызнанне БНР палякі паставілі ў залежнасць ад выніку ў іх барацьбы з Літвой і Расіяй. Не дабіўшыся згоды, Ю. Пілсудскі аддаў загад распусціць Раду БНР, а А. Луцкевіча інтэрніраваць. Але пад уплывам ППС А. Луцкевіч быў вызвалены, а Радзе БНР было дазволена правесці сесію і, больш таго, фарміраваць беларускія вайсковыя часці. Польскія правячыя колы, не дабіўшыся згоды на інкарпарацыю, спадзяваліся на унію Беларусі з Польшчай.

12 снежня 1919 г. у Мінску адкрылася сесія Рады БНР. Самыя буйныя фракцыі БПС-Р і БПС-Ф выказалі недавер старшыні Рады Я. Лёсіку і старшыні Народнага Сакратарыята А. Луцкевічу за іх прапольскую арыентацыю. Беларускія эсэры яшчэ раней адмежаваліся ад палякаў і заклікалі стварыць агульны фронт усіх палітычных партый і арганізацый у барацьбе за вызваленне Беларусі і прызнанне незалежнасці БНР згодна з 3-й Устаўной граматай. Сесія Рады толькі падвяла вынік у процістаянні прыхільнікаў польскай арыентацыі і прыхільнікаў незалежнасці. Большасць членаў Рады на чале з лідэрам эсэраў Т. Грыбам прыняла рэзалюцыю аб падтрымцы акта 25 сакавіка 1918 г. і стварыла новы прэзідыум Рады. Фарміраванне новага ўрада было даручана В. Ластоўскаму. Прыхільнікі польскай арыентацыі стварылі Найвышэйшую Раду.

Адразу ж пасля сесіі праціўнікі польскай арыентацыі былі арыштаваны, але і ўрад А. Луцкевіча ў хуткім часе распаўся. 8 сакавіка 1920 г. польскі ўрад афіцыйна заявіў, што не збіраецца прызнаваць БНР, але надзяляе Мінскую губерню правам культурна-нацыянальнай аўтаноміі.

Барацьба беларускага народа супраць польскіх захопнікаў. З першых дзён акупацыі па ўсёй тэрыторыі Беларусі шырыўся і мацнеў антыпольскі рух. Спачатку ён быў стихійным і неарганізаваным. Але ж, калі стала

ясна, што Польшча не збіраецца прызнаваць БНР, яго ўзначаліла самая радыкальная і ўплывовая з беларускіх партый — ВПС-Р (Т. Грыб, П. Бадунова). У сваіх шэрагах яна налічвала да 20 тыс. чалавек, у тым ліку 5 тыс. партыйных функциянераў. Яе падтрымлівалі саюз беларускай моладзі (да 10 тыс. чалавек), Беларускі настаўніцкі саюз, прафсаюзы чыгуначнікаў і паштова-тэлеграфных служачых, «Сувязь беларускага працоўнага сялянства».

Пад кіраўніцтвам беларускіх эсэраў пачала стварацца масавая партызанская армія, ядром якой стала «Сувязь беларускага працоўнага сялянства». Паўстанцкія і партызанскія атрады былі аб'яднаны ў адзіную цэнтралізаваную арганізацыю — «Народную ваенную дапамогу», якая была па сутнасці зародкам беларускай нацыянальнай арміі.

З другога боку супраціўленне польскім акупантам арганізоўвалі бальшавікі. З гэтай мэтай ЦК КП(б)Л і Б стварыў Бюро нелегальнай работы (В. Міцкявічус-Капсукас, В. Кнорын, В. Вагуцкі), якое занялося арганізацыяй партызанскіх атрадаў ва ўсходніх раёнах і падрыхтоўкай іх у заходніх. Але сіл у гэтага Бюро было нямнога (каля 4 тыс. чалавек). Таму КП(б)Л і Б імкнулася да супрацоўніцтва з нацыянальна-дэмакратычнымі партыямі. У снежні 1919 г. паміж бальшавікамі і беларускімі эсэрамі было заключана пагадненне аб стварэнні адзінага фронту барацьбы. Да гэтага пагаднення далучыліся Бунд, Палей-Цыён, беларускія сацыялісты-федэралісты і іншыя партыі.

На шлях супрацоўніцтва з бальшавікамі стала і «Беларуская камуністычная арганізацыя» (БКА) на чале з У. Ігнатоўскім, якая ў пачатку 1920 г. адкалолася ад партыі беларускіх эсэраў і стварыла пастаянны ЦК. Сваёй асноўнай задачай яна ставіла стварэнне Савецкай Беларускай Рэспублікі і яе федэрацыі з Расіяй (пазней БКА ўлілася ў КП(б)Б). Усе партызанскія атрады ў раёне Мінска дзейнічалі пад яе кіраўніцтвам.

Адзіны антыпольскі фронт даваў свае станоўчыя вынікі. Вясной 1920 г. польскія ўлады вымушаны былі спыніць ваенныя перавозкі амаль на ўсіх чыгуначных магістралях Беларусі. Супрацоўніцтва ўзмацнялася. У сакавіку 1920 г. пад кіраўніцтвам ВПС-Р і КП(б)Л і Б

быў распрацаваны план узброенага паўстання і створаны Беларускае паўстанцкае камітэт (БПК). Але польскія ўлады своечасова даведаліся аб маючым адбыцця паўстанні і арыштавалі некаторых кіраўнікоў БПК. І тым не менш масавы і арганізаваны рух супраціўлення падрываў баяздольнасць польскай арміі, паскорыў выгнанне акупантаў з тэрыторыі Беларусі і пасеяў надзеі сярод беларускіх палітычных партый на супрацоўніцтва з бальшавікамі ў справе стварэння беларускай дзяржавы.

Тактыка Савецкага ўрада ў беларускім пытанні. Другое абвяшчэнне БССР. У сакавіку 1920 г. польскія войскі пачалі новае наступленне. Дзякуючы дапамозе краін Антанты Ю. Пілсудскаму ўдалося стварыць на Беларусі пяціразовую перавагу над сіламі Чырвонай Арміі. Польскія войскі захапілі Мазыр, Калінкавічы, Рэчыцу. 25 красавіка яны разгарнулі сумеснае з пятлюраўцамі наступленне на працягу ўсяго польска-савецкага фронту ад р. Прыпяць да р. Днястр. Над уладай бальшавікоў нависла сур'ёзная небяспека.

У выніку перакідвання войск з Усходняга фронту на Польскі фронт і дзеянняў антыпольскіх сіл на акупіраванай тэрыторыі Беларусі Чырвонай Арміі ўдалося спыніць наступленне палякаў і 14 мая 1920 г. перайсці ў контрнаступленне. Але з-за недахопу сіл, кароткіх тэрмінаў падрыхтоўкі, слабага матэрыяльнага забеспячэння Чырвоная Армія вымушана была адыйсці на зыходныя пазіцыі. Яе новае наступленне ў ліпені 1920 г., старанна падрыхтаванае і скаардынаванае з дзейнасцю партызан, якія аказвалі ўсебаковую дапамогу наступаючым часцям, прынесла поспех. 7 ліпеня быў вызвалены Мінск, а 1 жніўня — Брэст.

У ходзе паспяховага наступлення кіраўніцтва бальшавікоў зноў ахапіла ідэя сусветнай рэвалюцыі і на гэтай глебе — непатрэбнасці аднаўлення беларускай дзяржавы, у крайнім выпадку, прадастаўлення беларусам культурна-нацыянальнай аўтаноміі ў межах Мінскай губерні як адміністрацыйна-гаспадарчай адзінкі ў складзе Расіі. Такага пункту гледжання прытрымліваліся В. Кнорын, М. Калмановіч, І. Рэйнгольд і іншыя кіраўнікі КП(б)Л і Б. Але яны сутыкнуліся з супраціўленнем камуністаў-беларусаў. Пад націскам А. Чарвякова, З. Жылуновіча, Д. Чарнушэвіча і інш.

ЦК КП(б)Л і Б прызнаў неабходным выступіць з дэкларацыяй аб прызнанні самавызначэння беларускага народа, але барацьба не спынялася.

Прынятая ў Мінску 31 ліпеня 1920 г. дэкларацыя аб незалежнасці БССР у межах губерні была разлічана не столькі на аднаўленне беларускай дзяржавы, колькі на супакойванне мас. Гэты акт прывёў да канфрантацыі з беларускімі эсэрамі, якія марылі аб стварэнні сапраўды цэласнай і незалежнай беларускай дзяржавы. З гэтага часу пачалася адкрытая барацьба паміж БПС-Р і КП(б)Л і Б. У радзе валасцей і павеатаў Беларусі эсэры дабіліся падтрымкі сваёй палітыкі.

16 жніўня 1920 г. польскія войскі перайшлі ў наступленне і занялі значную частку Беларусі. Савецкі ўрад быў вымушаны пайсці на перагаворы аб міры, бо асцерагаўся далейшага развіцця гэтага наступлення. 12 кастрычніка 1920 г. у Рызе былі заключаны папярэднія ўмовы міру паміж РСФСР і Украінай, з аднаго боку, і Польшчай, з другога. Цаною страты значнай часткі Беларусі і іншых тэрыторый бальшавікі атрымалі магчымасць утрымацца ва ўладзе.

Пытанні і заданні. 1. Як праходзіла барацьба з польскай агрэсіяй? 2. Ахарактарызуйце польскі акупацыйны рэжым у Беларусі. 3. Як адносіліся польскія ўлады да беларускага нацыянальнага руху? 4. Калі і чаму адбыўся раскол у Радзе БНР? 5. Дайце характарыстыку барацьбы з польскімі акупантамі. 6. У чым заключалася тактыка Савецкага ўрада ў беларускім пытанні? 7. Чым закончылася вайна Расіі з Польшчай?

Р а з д е л П. МІЖВАЕННЫ ПЕРЫЯД. ПАДЗЕЛЕНАЯ БЕЛАРУСЬ

ГЛАВА 3. САВЕЦКАЯ БЕЛАРУСЬ У 20-я ГАДЫ

§ 5. Трагічныя вынікі вайны

Палітычны крызіс. Рыжскі мірны дагавор быў не толькі вынікам савецка-польскай вайны, самой па сабе, але і ганебнай нацыянальнай палітыкі бальшавікоў у Беларусі. Нягледзячы на актыўны ўдзел у барацьбе з палякамі як камуністаў-беларусаў, так і прыхільнікаў беларускага нацыянальнага руху, на існаванне БНР і абвясчэнне БССР, беларускую дэлегацыю так і не запрасілі на перагаворы ў Рызе. Між тым на іх

вырашаўся лёс беларускага народа, бо значная частка Беларусі перадавалася Польшчы. Рада БНР выступіла з мемарандумам пратэсту супраць падзелу Беларусі на дзве часткі і ставіла пытанне аб удзеле сваіх прадстаўнікоў у перагаворах. З мэтай прыдання выгляду законнасці — удзелу ў іх і беларусаў — бальшавікі «арганізавалі» рашэнне Рэўкама БССР аб даручэнні дэлегацыі РСФСР прадстаўляць інтарэсы Беларусі на наступным этапе перагавораў. II Усебеларускі з'езд Саветаў, які адбыўся ў снежні 1920 г. у Мінску, зацвердзіў асноўныя палажэнні Маніфеста Часовага рабоча-сялянскага ўрада ад 1 студзеня 1919 г. і адначасова адобрыў папярэднія ўмовы Рыжскага дагавора (Старшынёй ЦВК і СНК БССР быў выбраны А. Р. Чарвякоў).

Падпісаны 18 сакавіка 1921 г. у Рызе мірны дагавор замацаваў падзел Беларусі паміж РСФСР і Польшчай. Польшчы адыходзіла значная частка — 108 тыс. кв. км з насельніцтвам звыш 4 млн чалавек. За БССР захавалася толькі шэсць павеатаў Мінскай губерні — Мінскі, Барысаўскі, Бабруйскі, Ігуменскі, Мазырскі і Слуцкі, у якіх пражывала больш за 1,6 млн чалавек. Віцебскую і Гомельскую губерні, заходнія паветы Смаленшчыны прыбрала да сваіх рук РСФСР.

Нас падзялілі... хто? Чужаціцы,
Цёмных дарог махляры.
К чорту іх межы. К д'яблу граніцы!
Нашы тут гоні, бары! —

пратэставаў Якуб Колас.

Рыжскі дагавор з'явіўся заканамерным вынікам нацыянальнай палітыкі бальшавікоў у адносінах да Беларусі: адмаўленне існавання беларускай нацыі, ігнараванне беларускага нацыянальнага руху, уціск камуністаў-бальшавікоў, якія падзялялі нацыянальную ідэю. Яго заключэнне з'явілася адлюстраваннем імперскіх амбіцый Масквы, з аднаго боку, і польскіх вялікадзяржаўных імкненняў, з другога. Прысутнасць беларускай дэлегацыі на перагаворах у Рызе была непажаданай для абодвух бакоў, бо тады немагчыма было б весці размову аб падзеле Беларусі. Беларускі народ быў асуджаны на нацыянальны прыгнёт у Заходняй Беларусі і ў канчатковым выніку — на яго пера-

ўтварэнне ў так званы савецкі народ па ўсёй тэрыторыі Беларусі.

Слуцкае паўстанне. Рыжскі мірны дагавор выклікаў незадавальненне ў беларускага насельніцтва. Ён быў адной з прычын паўстанцкага руху на Беларусі ў 1920—1922 гг. У лістападзе 1920 г. з мэтай абароны насельніцтва ад дамаганняў Польшчы і Расіі на тэрыторыю Беларусі ўвайшлі атрады С. М. Булак-Балаховіча. У занятых імі раёнах была створана «Палеская рэспубліка» і праведзены рэпрэсіі супраць бальшавікоў. Але хутка атрады С. М. Булак-Балаховіча былі разгромлены чырвонаармейскімі часцямі.

Глыбокі след у барацьбе з бальшавікамі за нацыянальную ідэю пакінула Слуцкае паўстанне. У 1919—1920 гг. на Слуцчыне існаваў так званы Беларускі нацыянальны камітэт (БНК) Слуцчыны, які абапіраўся на выбарныя камітэты самакіравання, створаныя ў валасцях і вёсках. Яны дзейнічалі як органы ўлады: з дапамогай уведзенай імі сялянскай міліцыі падтрымлівалі адпаведны грамадскі парадак, праводзілі нацыянальна-культурную працу сярод насельніцтва і інш. Кіраўніцтва камітэтаў схілялася да падтрымкі ўрада БНР на чале з А. Луцкевічам. У ліпені 1920 г. БНК Слуцчыны быў распущаны бальшавікамі, але пры адступленні Чырвонай Арміі ён выйшаў з падполля.

Кульмінацыйным пунктам у дзейнасці камітэтаў Слуцчыны было скліканне восенню 1920 г. I Беларускага з'езда сялянскіх прадстаўнікоў Слуцчыны. З'езд прыняў рэзалюцыі аб падтрымцы незалежнай і дэмакратычнай БНР і яе ўрада, аб Савецкай уладзе як акупацыйнай і арганізацыі свайго войска і выбраў Раду Слуцчыны з 17 чалавек на чале з У. Пракулевічам. За тры дні была сфарміравана Слуцкая брыгада стралкоў, у якую ўвайшлі два палкі агульнай колькасцю каля 10 тыс. чалавек (разам з рэзервам).

Пры набліжэнні Чырвонай Арміі Рада заявіла, што «жыхары Слуцчыны не прызнаюць ніякай іншай улады і будуць лічыць законнай толькі тыя ўладу і ўрад, якія абярэ і паставіць беларускі народ». Па яе закліку Слуцкая брыгада ўступіла ў бой з рэгулярнымі часцямі Чырвонай Арміі. На працягу цэлага месяца паўстанцы ўтрымлівалі ўладу ў 15 валасцях. Сярод іх з'явіліся свае героі: М. Касцевіч (Макар Краўцоў) — аўтар

беларускага нацыянальнага гімна «Мы выйдзем шчыльнымі радамі», І. Лагіновіч, П. Жаўрыд і інш.

Пытанне Слуцкага паўстання абмяркоўвалася Польшчай і Расіяй на рыжскіх перагаворах. Абодва бакі дамовіліся аб ліквідацыі «мяцяжу». Чырвоная Армія атрымала дазвол ад польскіх улад праследаваць паўстанцаў і па тэрыторыі, якая перадавалася Польшчы. Лёс паўстанцаў быў прадвырашаны: бригада была разбіта, многія ўдзельнікі паўстання апынуліся ў польскіх турмах ці ў бальшавіцкіх лагерах.

У 1921 г. супраціўленне прыхільнікаў нацыянальнай ідэі працягвалася. Узнікла палітычная сялянская арганізацыя «Зялёны дуб». Дзейнічала 40 буйных і мноства дробных атрадаў, у якіх налічвалася больш за 5 тыс. чалавек на тэрыторыі БССР і 6 тыс. у Заходняй Беларусі. Кіраўніцтва Беларускага нацыянальнага руху рыхтавала шырокае антыбальшавіцкае і антыпольскае паўстанне. Бальшавікі былі вымушаны аб'явіць Беларусь на ваенным становішчы і кінуць сюды вялікія сілы, у тым ліку і Часці асобага прызначэння (ЧАП), якія складаліся галоўным чынам з камуністаў і камсамольцаў. Пры дапамозе ўзброенай сілы бальшавіцкія і польскія ўлады змаглі папярэдзіць паўстанне.

Становішча пагаршалася палітыкай «ваеннага камунізму», якую ў другой палавіне 1920 г. бальшавікі давялі да кульмінацыі — узялі курс на адмену грашовай сістэмы і значна пашырылі камандна-адміністрацыйныя метады кіравання. Гэта паглыбіла крызіс бальшавіцкай улады. Вёска «рашуча адхіліла камунізм», як вызначылі некаторыя партыйныя і дзяржаўныя дзеячы, і пацягнулася ў рады «зялёных». Сяляне патрабавалі адмены харчразвёрсткі і дазволу свабоднага гандлю. На глебе матэрыяльных цяжкасцей узніклі забастоўкі рабочых. Але ўвядзенне ваенных метадаў кіравання, рэпрэсіўныя дзеянні ўлад, шэраг баявых аперацый Чырвонай Арміі і іншыя захады прывялі ў пачатку 1922 г. да ліквідацыі выступленняў. Ваеннае становішча было адменена.

Гаспадарчы крызіс. Пераход ад вайны да міру быў вельмі цяжкі для Беларусі і ў эканамічных адносінах. Яе тэрыторыя на працягу больш чым шасці гадоў з'яўлялася арэнай ваенных дзеянняў. У 1921 г. з 815

цэнзавых прадпрыемстваў працавала толькі 345. Прамысловая вытворчасць у 1920 г. у параўнанні з даваеннай скарацілася ў сем разоў. Найбольшы спад назіраўся ва ўсходняй частцы Беларусі (Віцебская губерня) і ў тых галінах, якія не былі звязаны з выкананнем ваенных заказаў: вінакурнай, дрэваапрацоўчай, запалкавай, папяровай і інш. Так з 17 шклозаводаў працаваў толькі адзін. Панавала транспартная разруха.

Колькасць рабочых зменшылася на 29,2 %, у цэнзавай прамысловасці яна скарацілася да 24,2 тыс. чалавек, а ў вышэйадзначаных галінах — у 2—10 разоў. Рабочы клас быў ахоплены беспрацоўем; у шэрагу ўсходніх раёнаў яно дасягнула 75 % да ліку ўсіх рабочых. Іх зароботная плата ў 1920 г. складала 10—20 % ад даваеннага ўзроўню, яе не хапала нават на харчаванне. Ад голаду і холаду гараджане ўцякалі ў навакольныя вёскі, дзе былі згодны ствараць сельскагаспадарчыя камуны ці наймацца на працу, толькі б выжыць у той цяжкі час.

Зімой 1920—1921 гг. у Мінску не было паліва і не працаваў транспарт: адступаўшыя польскія войскі спалілі чыгуначны вакзал, гарадскую электрастанцыю, больш за адну трэцюю магазінаў і крам. У 1920 г. колькасць насельніцтва ў горадзе была ўдвая меншай, чым у 1914 г.

Абставіны жыцця на беларускай вёсцы здаваліся лепшымі толькі на першы погляд. Прадукцыя сельскай гаспадаркі складала менш чым 50 % даваеннай. Пасяўныя плошчы зменшыліся больш чым на адну трэцюю, валавыя зборы збожжа — напалавіну, скараціўся і знісіўся сельскагаспадарчы інвентар. На адну трэцюю знізілася пагалоўе буйной рагатай жывёлы, яшчэ больш — дробнай. Не хапала цяглавой сілы. Толькі ў Мінскай губерні колькасць коней упала ў тры разы. Становішча ў нейкай ступені ўдалося выправіць за кошт закупленых коней у галадаючых губернях Паволжа. Тысячы сялян засталіся без жылля і зведалі, што такое голад. Аднак яны ўзялі на выхаванне сотні дзяцей з галадаючых раёнаў РСФСР і накіравалі ў гэтыя раёны тысячы пудоў харчавання.

У жніўні 1920 г. Мінскі губрэўкам тэлеграфавалі ў Маскву: «Край разбураны, транспарт разбураны, коні, жывёла вывезены больш чым на 50 %, становішча

рабочага класа надзвычай цяжкае...» Да пачатку 1921 г. карціна разбурэння не змянілася, але ж з Масквы настойліва ішлі распараджэнні аб павелічэнні збору сельскагаспадарчай прадукцыі ў цэнтралізаваны фонд. Так, у лістападзе Цэнтр адмяніў пастанову Эканамічнай нарады БССР аб немагчымасці нарыхтоўкі 600 тыс. пудоў збожжа. А віцебскага губернскага камісара па харчаванню ён абавязаў пад пагрозай расстрэлу забяспечыць пастаўку 200 тыс. пудоў бульбы ў Петраград.

Адсутнасць наладжанага рынку і забарона свабоды гандлю разам з празмернай цэнтралізацыяй і дробязнай рэгламентацыяй гаспадарчай дзейнасці садзейнічалі росту бюракратызму і хабарніцтва. Нездарма ў пасляваенныя гады нарадзіліся наступныя радкі байкі К. Крапівы: «Дзе ні сунься, так і знай, усюды ў лапу дай ды дай». Кіруючы апарат «дзеля незалежнасці ад мясцовага насельніцтва» адгароджваўся ўжо на ўзроўні валасных выканаўчых камітэтаў «броньпайкамі», а сялянства, незадаволенае палітыкай бальшавіцкай улады, бралася за зброю.

Асаблівасці пасляваеннай сітуацыі ў рэспубліцы. Гаспадарчы і палітычны крызіс у БССР паглыбляўся яе прыгранічным становішчам. Бальшавікі разумелі, што нармалізацыя абстаноўкі і ўмацаванне іх улады патрабавала вырашэння яшчэ цэлага шэрага буйных палітычных задач. Адною з іх была праблема бежанцаў.

Стабілізацыі палітычнай і эканамічнай абстаноўкі ў Беларусі садзейнічала эвакуацыя бежанцаў і ваеннапалонных першай сусветнай вайны, вялікая колькасць якіх сабралася тут, а таксама асоб, якія імкнуліся вярнуцца да сваіх сем'яў, што пражывалі на тэрыторыях, якія адышлі ад Савецкай Расіі па Рыжскаму мірнаму дагавору. На ўтрыманні спецыяльнага Беларускага эвакуацыйнага камітэта знаходзілася або атрымала адначасовую дапамогу ад яго каля 300 тыс. чалавек. Да пачатку 1923 г. работа, звязаная з эвакуацыяй, была ў асноўным завершана.

Немалаважным фактарам, які перашкаджаў нармалізацыі становішча ў рэспубліцы, было і адносна шырокае распаўсюджанне нелегальных (кантрабандных) гандлёвых адносін з заgrаніцай: Польшчай, Латвіяй,

Літвой. Бяздзейнасць прадпрыемстваў лёгкай і харчовай прамысловасці і вялікія запатрабаванні ўнутранага рынку выклікалі велізарны паток нелегальных тавараў не толькі спажывецкага прызначэння. У абмен на лес, пянку, лён і іншыя прадметы традыцыйнага для Беларусі экспарту ўвозілася прамысловая сыравіна і часткова абсталяванне.

Барацьба з нелегальнымі дзеяннямі ўзмацнілася ў другой палавіне 1921 г., калі была вызначана дзяржаўная граніца, узніклі мытныя пункты і «лягучыя атрады» з ліку мытных служачых і супрацоўнікаў ВЧК. Аднак меры, якія прымаліся, не былі і не маглі быць эфектыўнымі, і шырокае распаўсюджанне атрымалі парушэнні пагранічнага рэжыму на глебе спекуляцый таварамі асабістага спажывання. Становішча пачало мяняцца да лепшага, калі ў маі 1922 г. была створана Заходняя мытная акруга, а ў сакавіку 1923 г. да работы прыступіла Беларускае раённае камісія па барацьбе з кантрабандай.

За перыяд з 1922 па 1926 г. да адказнасці за нелегальныя пераходы граніцы было прыцягнута больш як 31 тыс. чалавек. За гэты ж час канфіскавана тавараў на суму больш як 3,6 млн залатых рублёў. Аднак, па ацэнцы спецыялістаў, гэта склала не больш як 5 % ад кошту ўсёй «эканамічнай» кантрабанды. Цяжкай стратай з'явіўся вываз за мяжу карцін, кніг, прадметаў рэлігійнага культу і іншых шэдэўраў культуры.

Вялікае значэнне для наладжвання нармальнага эканамічнага жыцця мела ліквідацыя ў 1922—1924 гг. дзвюх сістэм грашовага абароту ў краіне (чырвонец у аптовым гандлі і папяровыя грошы, нічым не гарантаваныя, у рознічным). Грашовую рэформу ў краіне правяла камісія пад старшынствам Р. Я. Сакольнікава. Цяжка пераацаніць вынікі гэтай работы для Беларусі, дзе ў абароце хадзілі грошы самых розных краін. Беларускія сяляне пры продажы сваіх тавараў адмаўляліся прымаць савецкія грашовыя знакі, якія ўвесь час абясцэньваліся, і аддавалі перавагу перш за ўсё залатым манетам царскай чаканкі, затым амерыканскім доларам, англійскім фунтам стэрлінгаў, грошам Польшчы і Прыбалтыйскіх рэспублік.

Эканамічнае развіццё БССР прама залежала ад яе гаспадарчых магчымасцей і матэрыяльных рэсурсаў. Аднак у пачатку 20-х гг. яны аказаліся штучна абмежаванымі, паколькі рэспубліка складалася толькі з шасці павеатаў былой Мінскай губерні (Мінскі, Ігуменскі, Барысаўскі, Бабруйскі, Слуцкі і Мазырскі) з тэрыторыяй 52,3 тыс. кв. км і насельніцтвам 1,5 млн чалавек. У сувязі з гэтым нельга было разлічваць і на развіццё нацыянальнай культуры ўсяго народа.

Пытанні і заданні. 1. У чым заключаліся прычыны палітычнага крызісу ў Беларусі? 2. Які ўплыў на палітычную сітуацыю аказалі перагаворы ў Рызе? 3. Як адбівалася палітыка «ваеннага камунізму» на становішчы сялянства? 4. Ахарактарызуеце гаспадарчы крызіс у Беларусі. 5. Назавіце асаблівасці пасляваеннай сітуацыі ў краі.

§ 6. Нэп у рэспубліцы. Аднаўленне народнай гаспадаркі

Пачатак гаспадарчага ўздыму. Сацыяльная напружанасць у грамадстве, якая не змяншалася з заканчэннем грамадзянскай вайны (селянін хацеў толькі аднаго: свабодна распараджацца атрыманай зямлёй і вырабленымі прадуктамі), патрабавала ад бальшавіцкай партыі неадкладна шукаць выйсце з крызіснай сітуацыі. У. І. Ленін у працы «Аб нашай рэвалюцыі», разумеючы, што яго сацыялістычны праект аказаўся заўчасным для Расіі, ужо зусім інакш асвятляў характар Кастрычніцкай рэвалюцыі. Яе бліжэйшай мэтай абвяшчаўся не сацыялізм, а пераход «да стварэння асноўных прадпасылак цывілізацыі». Давялося пагадзіцца з частковай рэстаўрацыяй капіталізму, дапушчэннем прыватнай уласнасці і прадпрымальніцтва, хоць і пад палітычным кантролем дыктатуры пралетарыяту.

Х з'езд РКП(б) стаў фактарам крутога павароту ў палітыцы Савецкай дзяржавы. На з'ездзе была прынята новая эканамічная палітыка, якая, па задумцы яе тварцоў, павінна была забяспечыць хуткі ўздым эканомікі, павышэнне матэрыяльнага і культурнага ўзроўню рабочых і сялян, умацаванне іх саюзу і ў канчатковым выніку пабудову сацыялізму ў краіне. Сродкамі яе рэалізацыі вызначаліся: харчпадатак, які даваў магчымасць эканамічна злучыць горад і вёску;

кааперацыя, пры якой маглі адначасова вырашацца як тактычныя задачы (аблягчалася становішча сялянства), так і стратэгічныя (адкрывалася магчымасць выхавання дробнага пастаўшчыка ў сацыялістычным духу); свабоднае прадпрымальніцтва і свабодны рынак, што азначала ўвядзенне эканамічнага кіравання ў процівагу бюракратычнаму і інш.

Першыя крокі па ажыццяўленню нэпа мелі агітацыйна-прапагандысцкі характар: новую палітыку не зразумелі многія камуністы, якія паверылі ў правільнасць і непарушнасць «ваеннага камунізму». Разам з гэтым у рэспубліцы былі вызначаны памеры падатку на асноўныя віды сельскагаспадарчай прадукцыі, на самазабеспячэнне пераведзены многія прадпрыемствы, а каля 300 здадзена ў арэнду. За Саўнаргасам БССР захоўваліся толькі функцыі каардынацыі і кантролю за гаспадарчай дзейнасцю, а непасрэднае кіраўніцтва ёю было ўскладзена на групавыя аб'яднанні і трэсты. У работу дзяржаўных і кааператывных прадпрыемстваў укараняўся гаспадарчы разлік. Усё гэта садзейнічала павелічэнню колькасці і паляпшэнню якасці выпускаемай прадукцыі.

Беларуская вёска станоўча аднеслася да замены харчразвёрсткі харчпадаткам. Аднак закладзеныя стагоддзямі ў псіхалогію сяляніна непаспешнасць мыслення, разважлівасць, недавер да ўлад, з аднаго боку, і недастатковая кампетэнтнасць партыйных лідэраў у пытаннях сельскай гаспадаркі і псіхалогіі сялянства, іх класавы падыход, які ігнараваў іншыя формы гаспадарання, акрамя калектывнай, з другога, выклікалі пэўную засцярогу ў адносінах да новай эканамічнай палітыкі. Жыхары вёскі выказвалі сумненне ў стабільнасці эканамічнай палітыкі, бо з цяжкасцю разумелі, як можна ў кастрычніку абвясціць адно (рашэнні V з'езда КП(б)Б, які працаваў 15—20 кастрычніка 1921 г. у Мінску, былі накіраваны на тое, каб распачаць працэс усеагульнай калектывізацыі, нягледзячы на тое, што асноўная сялянская маса не жадала ўдзельнічаць у эксперыменце з калектывнай вытворчасцю), а ў снежні рабіць зусім іншае (XI канферэнцыя РКП(б), якая адбылася ў снежні 1921 г., абвясціла свабоду выбару форм землекарыстання). Сялян хвалявала і тое, што падатак, які вызначаўся ў Маскве, і ўзмоцненая

забіранне прадуктаў харчавання ў сувязі з голадам у Паволжы не ўлічвалі бядотнага становішча самой Беларусі. Шэраг беспартыйных сялянскіх канферэнцый выказаў думку, што харчпадатак толькі часовая мера з мэтай агітацыі за расшырэне пасеваў. На іншых — у інтарэсах правоў сялянства выказвалася прапанова аб стварэнні сялянскага саюзу.

Тым не менш такія крокі нэпа, як замена харчразвёрсткі харчпадаткам, дазвол свабоднага выбару форм землекарыстання і інш., стымулявалі гаспадарчую дзейнасць сялян. Пачалося хуткае аднаўленне сельскай гаспадаркі. Паспяхова ў цэлым прайшлі пасяўныя кампаніі 1921 і 1922 гг. Важнае значэнне пры гэтым мела дапамога з боку кіраўнічых органаў у выглядзе прадастаўлення насенных пазык і грашовага кредыту, арганізацыі пракатных пунктаў сельскагаспадарчых машын і інш. Першыя поспехі ў аднаўленні сельскай гаспадаркі стваралі неабходныя ўмовы для ўздыму прамысловасці і развіцця гандлю. У 1921—1922 гг. пачалі працаваць Мінскі чыгуналіцейны і машынабудаўнічы завод «Энергія» (пасля станкабудаўнічы завод імя Кастрычніцкай рэвалюцыі), Талачынскі крухмальны завод, крышталны завод «Барысаў», шклозавод «Ялізава», фабрыка запалак «Бярэзіна», шэраг лесапільных і гарбарных заводаў. Пад уплывам камуністаў рабочыя ўдзельнічалі ў суботніках па нарыхтоўцы паліва, арганізацыі транспарту і гарадской гаспадаркі. Найбольш актыўныя з іх заахвочваліся прысуджэннем ганаровага звання «Герой працы». Наладжваўся гандаль паміж горадам і вёскай, а таксама БССР з Савецкай Расіяй, Украінай і іншымі савецкімі рэспублікамі.

Нягледзячы на першыя поспехі, становішча прамысловасці заставалася цяжкім: крызіс збыту, які пачаўся вясной 1922 г., працягваўся да 1924 г. Справа ў тым, што прадпрыемствы і трэсты імкнуліся атрымаць высокія прыбыткі і штучна завышалі прадажныя цэны на сваю прадукцыю. У выніку адбылося рэзкае разыходжанне цэн на прамысловыя тавары і сельскагаспадарчыя прадукты. Значная частка прамысловых вырабаў асела на складах, і прадпрыемствы аказаліся няздольнымі выплачваць зарплату рабочым і купляць сыравіну. Шляхам рэгулявання цэн, прасоўвання та-

вараў у іншыя гарады краіны, дзе былі для гэтага створаны гандлёвыя прадстаўніцтвы беларускіх трэстаў, і выкарыстанне розных сродкаў павышэння эфектыўнасці вытворчасці крызіс збыту быў пераадолены і аднаўленне народнай гаспадаркі паскорылася.

Вынікі аднаўлення перыяду. Нэп аказаў спрыяльны ўплыў на стан сельскай гаспадаркі. Да 1927 г. яна была поўнасю адноўлена, а па некаторых паказчыках (пасяўная плошча, пагалоўе буйной рагатай жывёлы, коней, авечак і інш.) пераўзышла даваенны ўзровень. Аб перспектывах далейшага сельскагаспадарчага развіцця сведчылі разгорнутыя ў рэспубліцы работы па асушэнню балот, што складалі 25 % агульнай зямельнай плошчы, і па здабычы торфу, узросшы попыт сялян на сельгасмашыны і мінеральныя ўгнаенні. Набіралі сілу кааператыўныя аб'яднанні, якімі было ахоплены больш за 60 % насельніцтва вёскі. Ураджайнасць у іх перавысіла сярэднюю па індыўідуальных гаспадарках на 12 %.

Палепшыўся матэрыяльны дабрабыт працаўнікоў сельскай гаспадаркі. Зменшылася колькасць бясконных і бескароўных двароў. Выраслі сялянскія закупкі мануфактуры, цукру, мыла, газы. Вёска пачала больш спажываць мяса, сала, мукі і круп. Нямала прадукцыі вывозілася сялянамі на рынкі ў гарады і мястэчкі рэспублікі.

Рост сельскагаспадарчай прадукцыі дасягаўся цяжкай працай сялян, якія атрымалі свабоду карыстання зямлёй ва ўмовах нэпа і добраахвотна абмяжоўвалі асабістае спажыванне, спадзеючыся ўмацаваць сваю гаспадарку. Гэта была ілюзія працвітання сялянства. На самай справе яго землезабеспячэнне скарачалася, што было звязана са спыненнем ранейшай эміграцыі, перасяленнем у вёску гарадскіх рабочых, асяданнем бежанцаў, натуральным ростам насельніцтва і пасямейнымі падзеламі. Забяспечанасць зямлёй была на 41 % меншай, чым у сярэднім па СССР. Вырысоўвалася перспектыва збяднення вёскі. Паводле звестак наркамата земляробства БССР, асноўная маса сялянскіх гаспадарак (95,5 %) не магла ні то што нешта прадаваць, а нават забяспечыць саміх сябе. З другога боку, вялікі ўплыў рабілі прыродныя ўмовы Беларусі (балоцістасць, лясістасць, нізкая якасць гле-

бы) і мясцовыя асаблівасці землекарыстання: 74 % сялянскіх двароў былі цэраспалоснымі. У гэтых умовах беларускае сялянства імкнулася да хутарскай формы гаспадарчай дзейнасці.

Пасля з'яўлення ў 1922 г. дэкрэта аб вольным выбары форм землекарыстання колькасць хутароў на Беларусі імкліва павялічвалася, дасягаючы ў асобных паведах 70—80 % сярод іншых форм землекарыстання. Пры гэтым большасць з іх стваралася на былых памешчыцкіх землях, атрыманых сялянамі пасля 1917 г. Па архіўных даных, апошнія не шкадавалі аніякіх сродкаў для аплаты землеўпарадчыкам, толькі б атрымаць хутар. Улады нават абмяжоўвалі гэты працэс. Менавіта свабоднае развіццё розных форм землекарыстання, і галоўным чынам хутарскога, забяспечыла хуткія тэмпы аднаўлення сельскай гаспадаркі Беларусі. І з гэтай характэрнай рысай беларускай вёскі 20-х гадоў нельга было не лічыцца пры абмеркаванні шляхоў далейшага развіцця сельскай гаспадаркі.

Змянілася да лепшага становішча ў прамысловасці. З 1924 г. рост прадукцыйнасці працы ў ёй ужо апырэджваў павелічэнне заробатнай платы. Станоўчую ролю ў гэтым адыгралі грашовая рэформа, а таксама меры па павышэнню прадукцыйнасці працы, у тым ліку практыка вытворчых нарад, умацаванне працоўнай дысцыпліны. Паскарэнню аднаўленчых працэсаў садзейнічала развіццё эканамічных сувязей з іншымі рэспублікамі. З РСФСР і Украіны Беларусь атрымлівала станкі, метал, каменны вугаль, хімічныя прадукты, іншыя віды гатовых вырабаў і сыравіны, з Азербайджана — нафтапрадукты. У сваю чаргу, БССР пастаўляла за межы рэспублікі прадукцыю шкляной, ільнопрадзільнай, панчошна-трыкатажнай, дрэваапрацоўчай, папярова-запалкавай галін. Агульнасаюзнае значэнне мела льноапрацоўчая прамысловасць Беларусі, больш як 75 % прадукцыі якой вывозілася на Украіну, асабліва ў Данбас. Праўда, аб эквіваленце паставак ніхто не думаў.

За гады аднаўлення была праведзена важная работа па механізацыі і электрыфікацыі вытворчасці, асабліва ў дрэваапрацоўчай, панчошна-трыкатажнай, гарбарнай, харчовай, кафельнай і тэкстыльнай прамысловасці. Істотна папоўніўся станочны парк метала-

апрацоўчых прадпрыемстваў. Замена ручной працы машынамі давала значны эканамічны эффект.

У 1927 г. аб'ём валавой прадукцыі індустрыі БССР перавысіў даваенны ўзровень. Пры гэтым на долю дзяржаўнай прамысловасці прыходзілася амаль 3/4 усёй прамысловай прадукцыі. Палепшыліся, у параўнанні з даваеннымі, умовы працы і быту, павысіўся жыццёвы ўзровень. Паднялася вытворчая і грамадска-палітычная актыўнасць рабочых.

Тым не менш на Беларусі па-ранейшаму пераважала дробная і саматужная прамысловасць. Культура сельскагаспадарчай вытворчасці заставалася нізкай: пятая частка сялянскіх гаспадарак не мела плугоў, доля таварнай прадукцыі сельскай гаспадаркі ў адносінах да валавой была ніжэйшай, чым у сярэднім па СССР. Востра стаяла пытанне аб павелічэнні колькасці інжынерна-тэхнічных кадраў, аб павышэнні кваліфікацыі рабочай сілы і агульнай культуры асноўнай масы насельніцтва.

У другой палавіне 20-х гадоў эканамічная сістэма, заснаваная У. І. Леніным, «працавала» з усё большым напружаннем. Развязаўшы сілы рынку, садзейнічаючы ўздому эканомікі, нэп у той жа час стымуляваў сацыяльнае расслаенне грамадства, у чым бальшавікі бачылі пагрозу ажыццяўлення сваіх праграмных мэт. З'явіліся гаспадары, якія быццам бы назаўсёды зніклі ў 1917 г. Беспрацоўе становілася вострай сацыяльнай праблемай. Глыбокаму расслаенню падвяргалася вёска. Напрыклад, прыбытак у бядняцкіх гаспадарках быў у 4,6 раза, а ў сярэдніх у 2,3 раза ніжэйшы, чым у кулацкіх гаспадарках.

Разам з тым у асяроддзі партыйна-дзяржаўнага апарату захоўвалася «ваенна-камуністычная» ідэалогія. Многія кіраўнікі партыі, не гаворачы ўжо аб яе радавых членах, лічылі, што нэп з'яўляецца не пераходам да прынцыпова новай мадэлі сацыялізму, якая адпавядае яго гуманістычнай прыродзе, а толькі тактыкай прымірэння з сялянствам.

Нэп вельмі ўскладніў становішча камуністаў-кіраўнікоў, асабліва гаспадарнікаў, ад якіх патрабаваўся не толькі «класавы нюх», але і прафесійныя веды той справы, якой яны былі абавязаны кіраваць. Аднак ім якраз гэтага і не хапала, пераважала поўнае грэбаванне

да авалодання эканамічнымі і тэхнічнымі ведамі. Узнікла вялікая ўнутраная супярэчнасць паміж абавязкам камуніста выконваць дадзенае партыяй даручэнне, з аднаго боку, і рэальнай магчымасцю і ўласным жаданнем, з другога. І «выйсце» было знойдзена ў звароце да сістэмы загадаў, абсалютызацыі камандна-адміністрацыйных метадаў, якія па сваёй сутнасці зусім не ўпісваліся ў нэп.

Пытанні і заданні. 1. Раскрыйце сутнасць новай эканамічнай палітыкі. 2. Як адбілася ўвядзенне новай эканамічнай палітыкі на стане сельскай гаспадаркі і прамысловасці БССР? 3. Якімі былі адносіны мас да вырашэння гаспадарчых пытанняў? 4. Раскажыце пра вынікі аднаўленчага перыяду ў галіне: а) прамысловасці, б) сельскай гаспадаркі, в) матэрыяльнага становішча працоўных. 5. У чым заключаліся супярэчнасці новай эканамічнай палітыкі?

§ 7. Грамадска-палітычнае жыццё

Адносная дэмакратызацыя грамадска-палітычнага жыцця. Увядзенне нэпа патрабавала дэмакратызацыі ўсяго грамадска-палітычнага жыцця рэспублікі. Бальшавікі звязалі яе з узмацненнем сваіх пазіцый у грамадстве. Актывізуючы дзейнасць Саветаў і грамадскіх арганізацый яны ўмацоўвалі свае ячэйкі ў гэтых інстытутах, разглядаючы іх як «прывадныя рамяні» да мас.

З мэтай ажыўлення дзейнасці Саветаў выкарыстоўваліся канферэнцыі беспартыйных, шмат якіх праводзілася ў 1924—1925 гг. У жніўні 1925 г., напрыклад, шматлікая канферэнцыя рабочых адбылася ў Мінску. Мінскі Савет цалкам прыняў да выканання яе прапановы.

Пачатае ажыўленне работы Саветаў у гарадах было распаўсюджана ў 1924 г. і на вёску. Былі пашыраны функцыі Саветаў на месцах, створаны местачковыя Саветы — органы ўлады ў невялікіх населеных пунктах гарадскога тыпу. Прадпрымаліся меры па павелічэнню ліку галасуючых на выбарах у Саветы. З гэтай мэтай было ўведзена прыняцце наказаў дэпутатам. У 1927 г. у выбарах гарадскіх Саветаў удзельнічала 61,3 % выбаршчыкаў, местачковых — 49,6 % і сельскіх — 46,3 %. Саветы пачалі праводзіць свае пасяджэнні на вытворчасці і разглядаць такія пытанні, як

падатковая палітыка, стан камунальнай гаспадаркі, кааператыўная дзейнасць, арганізацыя ўзаемадапамогі на вёсцы, культурна-асветніцкая работа і інш.

Наладжвалася работа секцый Саветаў, якія ствараліся па галінах народнай гаспадаркі і спрабавалі ўключыць у поле свайго зроку ўсе надзённыя пытанні мясцовага жыцця. Так, у 1925 г. Савету Віцебска яго секцыі прадставілі план добраўпарадкавання горада і прапановы па ўрэгуляванню продажу спіртных напіткаў і недапушчэнню да работы асоб у нецвярозым стане. У канцы 20-х гадоў, акрамя секцый, сталі арганізоўвацца дэпутацкія групы — аб'яднанні дэпутатаў Саветаў розных узроўняў, якія працавалі на адным прадпрыемстве і займаліся крытыкай дзейнасці яго кіраўніцтва.

Рабоча-сялянская інспекцыя, якая ўяўляла сабой сістэму кантрольных органаў «дыктатуры пралетарыяту», што былі створаны адразу пасля вызвалення ад белапалякаў, у ходзе абследаванняў устаноў і прадпрыемстваў абрастала добраахвотнымі ячэйкамі, камісіямі, групамі садзейнічання і ператварылася ў важны для большавікоў сродак кантролю «зверху» і «знізу» і школу кіравання. Яна знаходзіла падтрымку ў асобе цэлай арміі рабоча-сялянскіх карэспандэнтаў, што вырасла да 3,5 тыс. чалавек у 1925 г.

Сама партыя ўзяла курс на ўсталяванне непасрэднай сувязі з рабоча-сялянскай масай. У выніку так званых ленінскіх заклікаў 1924—1925 гг. і кастрычніцкага закліку 1927 г. КП(б)Б значна папоўнілася за кошт рабочых «ад станка» і сялян «ад сахі». Пры гэтым рэзкае зніжэнне культурна-адукацыйнага ўзроўню камуністаў у цэлым не вельмі бянтэжыла кіраўніцтва. На першае месца ставілася задача мець паслухмяных праваднікоў класава-палітычнай лініі, якая выпрацоўвалася партыйнай элітай.

Прафсаюзы былі пераведзены да добраахвотнага прынцыпу арганізацыі і пад кантролем партыі займаліся галоўным чынам справамі вытворчасці, для чаго стваралі вытворчыя нарады. Гэта аслабляла іх увагу да пытанняў працы і быту рабочых і служачых. У падобную сферу дзейнасці ўцягваўся і камсамол, які ў дадатак павінен быў займацца павышэннем агульнаадукацыйнага і палітычнага ўзроўню моладзі. Каа-

перацыя БССР выйшла на адно з першых месцаў сярод савецкіх рэспублік па ступені кааперавання насельніцтва і задавальненню яго спажывецкага попыту. Пры садзейнічанні грамадскіх арганізацый узніклі Міжнародная арганізацыя дапамогі змагарам рэвалюцыі, абаронныя таварыствы, якія ўтварылі ў 1927 г. Асаавіяхім — Таварыства садзейнічання арміі, авіяцыі і хімічнай абароне, Беларускае таварыства Чырвонага Крыжа, розныя фізкультурныя аб'яднанні.

З той жа мэтай узмацнення сваіх пазіцый бальшавікі зрабілі, здавалася, крок да справядлівасці і гуманізму: у ліпені 1923 г. напярэдадні 3-й гадавіны з дня вызвалення Мінска ад белапольскай акупацыі, ЦВК СССР і БССР прынялі сумесную пастанову аб аб'яўленні амністыі ўсім удзельнікам антысавецкіх нацыянальных фарміраванняў перыяду 1918—1920 гг. — выхадцам з працоўных слаёў народа, беларускім палітычным і культурным дзеячам, членам беларускіх нацыянальных урадаў і беларускіх партый, якія не прымалі актыўнага ўдзелу ва ўзброенай барацьбе з Савецкай уладай і заявілі аб ляяльных да яе адносінах. Гэты крок садзейнічаў палітычнаму зруху сярод беларускай эміграцыі. Апошняя, у сваю чаргу, прызнала БССР палітычнай рэальнасцю і натуральным цэнтрам кансалідацыі беларускага народа. У 1925 г. на II (Берлінскай) канферэнцыі Рада БНР, зыходзячы з станоўчых поспехаў рэспублікі і ўстойлівасці міжнароднай абстаноўкі, аб'явіла аб сваім самароспуску. Многія з эмігрантаў вярнуліся ў Савецкую Беларусь, працавалі на ніве культуры, асветы, навукі і, нягледзячы на кароткі тэрмін, унеслі свой уклад у іх развіццё (В. Ю. Ластоўскі, А. І. Цвікевіч, І. І. Краскоўскі і інш.). На справе амністыя аказалася правакацыяй.

У грамадска-палітычным жыцці рэспублікі вызначыліся дзве тэндэнцыі: адміністрацыйна-бюракратычная і нацыянальна-дэмакратычная. Але яны былі не раўназначныя. Калі першая павольна набірала моц, другая чахнула, бо ўмовы для яе развіцця абмяжоўваліся. Фарміруючы вузакласавую, аўтарытарную палітычную сістэму, бальшавікі адсякалі ўсё, што не ўпісвалася ў ствараемы імі новы свет.

Узмацненне манополіі КП(б)Б на ўладу. Праблему нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва бальшавіцкая

ўлада ставіла ў залежнасць ад інтарэсаў і перспектывы сусветнай рэвалюцыі. Нацыянальнае пытанне было стрыжнем палітычнага супрацьстаяння розных партый і плыняў, тым больш, што кіраўніцтва КП(б)Б не мела ўласнай праграмы па гэтай праблеме і кіравалася дырэктывамі ЦК РКП(б).

Палітыка гвалту і ўраўнілаўкі без нацыянальных асаблівасцей краю, праводзімая з боку ЦК КП(б)Б у гады «ваеннага камунізму», абвастрыла барацьбу нацыянальна-радыкальных партый супраць савецка-партыйнага кіраўніцтва ў Беларусі. Нямецкая і польская акупацыя прывялі да некаторых змен ва ўзаемаадносінах паміж камуністамі і нацыянальна-дэмакратычнымі партыямі. Неабходнасць барацьбы з польскімі акупантамі, якую ўзначалілі беларускія эсэры і сацыялісты-федэралісты, прывяла бальшавікоў да супрацоўніцтва з імі.

Ва ўмовах аднаўлення Савецкай улады ў Беларусі асноўнымі формамі сумеснай дзейнасці бальшавікоў з іншымі партыямі сталі ўрадавыя і нацыянальныя блокі. Сумесна з ВПС-Р, Бундам, ВКА і іншымі грамадска-палітычнымі арганізацыямі была падрыхтавана Дэкларацыя аб абвясчэнні незалежнасці БССР 31 ліпеня 1920 г., хаця апазіцыя КП(б)Б, перш-наперш эсэры, і аспрэчвала пытанні аб характары ўлады, статусе Беларусі і аб усталяваных межах БССР без уліку этнаграфічных прымет. Паспехі першых крокаў нэпа, намаганні Камінтэрна аслаблялі пазіцыі апанентаў КП(б)Б. Але спробы Кампартыі па нейтралізацыі дэмакратычных партый і плыняў у гады грамадзянскай вайны працягваліся і пазней. У адносінах да іх бальшавікі праводзілі дваякую палітыку: супрацьстаяння і супрацоўніцтва. Пры гэтым арыентаваліся на ліквідацыю саюзнікаў. У выніку такой «дыпламатыі» ў сакавіку 1921 г. «самаліквідаваўся» Бунд. Крыху даўжэй праіснавала Яўрэйская камуністычная партыя (Паалей-Цыён). У снежні 1922 г. бальшавікі раскалолі і яе: адна частка гэтай партыі ўступіла ў КП(б)Б, а другая — арганізавалася ў Яўрэйскую камуністычную рабочую партыю, якая дзейнічала да 1928 г.

Шмат канфліктаў узнікала паміж КП(б)Б і беларускімі нацыянальнымі партыямі, сярод якіх найбольш моцнай была ВПС-Р, якая налічвала 20 тыс. членаў.

Сярод беларускіх эсэраў узмацнялася барацьба паміж прыхільнікамі будаўніцтва беларускай дзяржаўнасці сумесна з Савецкай Расіяй, з аднаго боку, і прыхільнікамі БНР — з другога, прычым пазіцыі апошніх умацоўваліся. У сувязі з гэтым чэкісты ў пачатку 1921 г. арыштавалі 860 актывістаў БПС-Р.

Узбуйненне тэрыторыі Беларусі ў 1924 і 1926 гг., палітыка «беларусізацыі» і яе поспехі садзейнічалі пераарыентацыі эсэраў. У БПС-Р адбыўся раскол паміж прыхільнікамі беларускай савецкай дзяржаўнасці (Я. Трафімаў) і яе праціўнікамі (Т. Грыб). У лютым 1924 г. такія ж працэсы назіраліся ў БПС-Д. «Левая» яе плынь (С. Рак-Міхайлоўскі, П. Валашын, П. Мятла), як і частка левых эсэраў (Я. Трафімаў), уступіла ў КПЗБ. У чэрвені 1924 г. былыя беларускія эсэры канстатавалі «самараспад» эсэраўскага руху. З улікам гэтай сітуацыі ў 1925 г. Рада і ўрад БНР аб'явілі аб самаліквідацыі і спыненні барацьбы супраць Савецкай улады. У выніку гэтага ў БССР склалася аднапартыйная сістэма.

Пытанні і заданні. 1. Чаму з нэпам была звязана дэмакратызацыя не толькі гаспадарчага, але і грамадска-палітычнага жыцця? 2. У чым заключалася адносная дэмакратызацыя грамадска-палітычнага жыцця? 3. Чаму бальшавіцкая ўлада пайшла на амністыю ўдзельнікаў апазіцыйнага руху? 4. Пакажыце, як праяўляліся ў грамадстве адміністрацыйна-бюракратычная і нацыянальна-дэмакратычная тэндэнцыі. 5. Як узмацнялася манополія КП(б)Б на ўладу?

§ 8. Удзел БССР ва ўтварэнні Саюза ССР

Пагадненні БССР з РСФСР і іншымі рэспублікамі. Пасля заканчэння грамадзянскай вайны ва ўмовах нацыянальна-вызваленчага руху ў савецкіх рэспубліках і росту незалежніцкіх тэндэнцый сярод членаў нацыянальных камуністычных арганізацый (неабходнасць дапамогі Цэнтру ў барацьбе з інтэрвентамі ўжо адпала) існуючае саюзнае пагадненне — дагавор аб ваенна-палітычным саюзе савецкіх рэспублік ад 1 чэрвеня 1919 г. выклікаў незадаволенасць прыхільнікаў незалежнасці. У 1920 г. былі заключаны дагаворы РСФСР з Украінай і Азербайджанам аб ваенным і гаспадарчым саюзе. РСФСР прызнавала незалежнасць гэтых рэспублік і перадавала ім права вырашаць шэраг

пытанняў (ваенныя, фінансавыя і інш.). Але адносіны паміж БССР і РСФСР былі нявызначаныя: у БССР кіраваліся рашэннямі як рэспубліканскіх, так і расійскіх улад. Гэта выклікала пратэст сярод насельніцтва. Шырыўся рух падтрымкі сялянствам беларускіх нацыянальных партый і арганізацый у барацьбе за незалежнасць, што стварала пагрозу бальшавіцкай уладзе.

У канцы 1920 г. А. Р. Чарвякоў звярнуўся да кіраўніцтва РСФСР з прапановай устанавлення з ёю такіх жа адносін, якія склаліся паміж РСФСР і УССР. 16 студзеня 1921 г. паміж БССР і РСФСР быў падпісаны дагавор, якім прызнаваліся суверэннітэт і незалежнасць Беларусі і прадугледжвалася аб'яднанне наркаматаў ваенных спраў, знешняга гандлю, фінансаў, працы, шляхоў зносін, пошты і тэлеграфа, а таксама Саветаў народнай гаспадаркі. Аднак пад націскам РСФСР 26 чэрвеня 1921 г. было заключана фінансавое пагадненне, якое давала магчымасць расійскім уладам праводзіць сваю фінансавую палітыку ў БССР.

З лета 1922 г. пад кіраўніцтвам ЦК РКП(б) пачаліся пошук і выпрацоўка канкрэтных форм аб'яднання савецкіх рэспублік у адну дзяржаву. І. В. Сталін выступіў з ідэяй «аўтанамізацыі», паводле якой усе савецкія рэспублікі павінны былі аб'явіць сябе самаўнымі часткамі РСФСР і ўвайсці ў яе склад. Але гэты план не быў падтрыманы кіраўнікамі кампартый рэспублік, у тым ліку і Беларусі. У. І. Леніным была вынайздзена іншая форма — федэрацыя, у якой на раўнапраўнай аснове аб'ядноўваліся ўсе савецкія рэспублікі, у тым ліку і РСФСР. Хаця прапанова У. І. Леніна і адрознівалася ад ідэі «аўтанамізацыі», па сутнасці за ёю хавалася тое ж імкненне да стварэння унітарнай дзяржавы.

Рух за стварэнне СССР. 6 кастрычніка 1922 г. Пленум ЦК РКП(б) прыняў рэзалюцыю па пытанню аб узаемаадносінах РСФСР з незалежнымі савецкімі рэспублікамі. У ёй гаварылася: «Прызнаць неабходным заключэнне дагавора паміж Украінай, Беларуссю, Федэрацыяй Закаўказскіх рэспублік і РСФСР аб аб'яднанні іх у Саюз Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік з захаваннем за кожнай з іх права свабоднага выхаду з Саюза». Пленум прыняў рашэнне аб стварэнні вы-

шэйшага заканадаўчага органа — Саюзнага ЦВК і вышэйшага выканаўчага органа — Саюзнага СНК.

Ідэя аб'яднання шырока і актыўна прапагандавалася сярод насельніцтва нацыянальных рэспублік. На з'ездах Саветаў пад уплывам бальшавікоў прымаліся рэзалюцыі з адабрэннем ідэі аб'яднання рэспублік у Саюз. Завяршылася гэтая кампанія IV Усебеларускім з'ездам Саветаў, які адбыўся 14—18 снежня 1922 г. у Мінску. 242 дэлегаты з'езда, у тым ліку 120 беларусаў, аднагалосна адобрылі ідэю стварэння Саюза ССР. Была выбрана дэлегацыя для паездкі ў Маскву на X Усерасійскі з'езд Саветаў, каб выказаць свае адносіны да Саюза ССР, аб'явіць X Усерасійскі з'езд сумесна з прадстаўнікамі іншых рэспублік I Устаноўчым з'ездам Саветаў СССР і прыняць удзел у яго працы. У склад беларускай дэлегацыі ўваходзілі: А. Чарвякоў — Старшыня ЦВК і СНК БССР, кіраўнік беларускай дэлегацыі і актыўны ўдзельнік распрацоўкі Саюзнага дагавора, У. Ігнатоўскі — наркам адукацыі БССР, А. Гетнер — наркам юстыцыі і пракурор БССР, член Прэзідыума ЦВК БССР, А. Славінскі — наркам земляробства БССР, А. Хацкевіч — старшыня Барысаўскага павятовага выканкама, П. Малаковіч — старшыня Бабруйскага павятовага выканкама і інш.

I Усесаюзны з'езд Саветаў. 29 снежня 1922 г. у Маскве адбылася канферэнцыя паўнамоцных прадстаўнікоў РСФСР, УССР, БССР і ЗСФСР, якая абмеркавала і прыняла праекты Дэкларацыі і Дагавора аб стварэнні СССР. 30 снежня дэлегацыі, якія сабраліся на I Усесаюзны з'езд Саветаў, падпісалі Дэкларацыю і Дагавор аб стварэнні СССР. Ад імя БССР пад гэтымі дакументамі паставілі свае подпісы 25 чалавек. На з'ездзе быў выбраны ЦВК СССР, у які ад БССР увайшлі А. Р. Чарвякоў (ён жа стаў адным з чатырох Старшын ЦВК СССР), В. А. Багуцкі, А. Х. Гетнер, У. М. Ігнатоўскі, А. С. Славінскі, А. І. Хацкевіч і Ш. Ш. Ходаш.

У Дэкларацыі аб стварэнні СССР праводзіліся ідэі пралетарскага інтэрнацыяналізму, класавай салідарнасці, вернасці рэвалюцыйным ідэалам. У ёй падкрэслівалася, што СССР з'яўляецца дабравольным аб'яднаннем рэспублік, у яго адкрыты доступ усім «савецкім сацыялістычным рэспублікам» як існуючым, так і

тым, якія могуць узнікнуць у будучым, што яны маюць права свабоднага выхаду з Саюза.

З мэтай больш поўнага ўліку думак ЦВК саюзных рэспублік I Усесаюзны з'езд Саветаў пастанавіў перадаць Дагавор на іх дадатковы разгляд. Разам з тым было вырашана ўвесці яго ў дзеянне на чарговай сесіі ЦВК СССР. У канчатковым тэксце Дагавора былі ўдакладнены асобныя яго палажэнні — аб падзеле правоў Саюза і рэспублік, што ўваходзяць у яго, аб стварэнні другой палаты — Савета Нацыянальнасцей у складзе ЦВК СССР і інш.

Да ведама агульнасаюзных органаў улады былі аднесены рашэнне ўсіх пытанняў аб дзяржаўных граніцах, кіраванне ваеннымі, знешнепалітычнымі, чыгуначнымі, паштова-тэлеграфнымі справамі, а таксама выпрацоўка асноўных пачаткаў палітычнага і гаспадарчага жыцця (вызначэнне асноў агульнага планавання народнай гаспадаркі і кіраўніцтва ёю, зацвярджэнне агульнасаюзнага бюджэту, устанаўленне адзінай грашовай і крэдытнай сістэмы, агульных пачаткаў землеўладкавання і землекарыстання, судавага ладу і судаводства, развіцця народнай асветы і іншых сфер сацыяльнага жыцця).

Асноўныя палажэнні Дагавора зацвердзіла Канстытуцыя СССР, якая была прынята на II з'ездзе Саветаў СССР у 1924 г. Але ў ёй, як і ў Дагаворы, было заключана шмат супярэчнасцей, якія датычыліся правоў рэспублік. Так, артыкул 3 Канстытуцыі аб'яўляў, што «кожная асобная рэспубліка ажыццяўляе сваю дзяржаўную ўладу самастойна. Саюз ССР абараняе суверэнныя правы саюзных рэспублік». Адначасова ў артыкуле 9 гаварылася аб тым, што «ўсе дэкрэты, пастановы і рашэнні, якія выдаюцца Саюзным ЦВК, з'яўляюцца абавязковымі да непасрэднага выканання на ўсёй тэрыторыі Саюза ССР». Гэтым фактычна скасоўваліся ўсе правы рэспублік і ўводзілася ўсеўладная дыктатура Саюзнага ЦВК, які знаходзіўся ў поўным распараджэнні бальшавіцкай партыі. Адначасова Канстытуцыя давала магчымасць РСФСР мець перавагу ў ЦВК, бо Савет Саюза складаўся з дэпутатаў прапарцыянальна колькасці насельніцтва, а ў РСФСР пражывала 75 % усяго насельніцтва Саюза, і быў больш шматлікім, чым Савет Нацыянальнасцей. Саюз ССР, абвеш-

чаны як федэратыўная дзяржава, ужо з самага пачатку з'яўляўся унітарнай дзяржавай.

Тым не менш Канстытуцыя СССР размяжоўвала суверэнітэт Саюза і рэспублік, пашырала правы апошніх і таму мела ў той час прагрэсіўнае значэнне. Для БССР яна давала магчымасць пашырыць свае эканамічныя правы, вярнуць усходнебеларускія землі, ажыццяўляць беларусізацыю. Але ж гэта магчымасць існавала толькі да канца 20-х гадоў.

Насельніцтва БССР, як і іншых рэспублік, паддаючыся бальшавіцкай агітацыі, адобрыла стварэнне Саюза ССР, нават не падазраваючы, што такая форма дзяржаўнага аб'яднання была інструментам ажыццяўлення партыйнай дыктатуры і перашкодай на шляху нацыянальнага адраджэння беларускага і іншых народаў, таму што рэспубліканскія кампартыі мелі абласны статус, цалкам падпарадкоўваліся ЦК РКП(б) і беспярэчна праводзілі яго палітыку.

Вяртанне БССР часткі ўсходнебеларускіх зямель. З улікам як эканамічнага, так і нацыянальнага фактараў у 1923 г. савецкія і партыйныя органы рэспублікі выказалі жаданне вярнуць БССР паветы, у якіх большасць насельніцтва складалі беларусы. У 1924 г. урад СССР наважыўся, нарэшце, на дэманстрацыю павагі да нацыянальных правоў беларусаў, што рабілася з розных падстаў: з жадання добра выглядаць у свеце, пад націскам патрабаванняў народных мас, а таксама ўлічваючы прапановы беларускага ўрада. Паміж ЦВК РСФСР і ЦВК БССР было заключана пагадненне, на падставе якога 3 сакавіка 1924 г. ЦВК РСФСР выдаў дэкрэт аб перадачы Беларускай ССР 16 павеатаў Віцебскай, Гомельскай і Смаленскай губерняў: Аршанскага, Выхаўскага, Віцебскага, Гарадоцкага, Горацкага, Дрысенскага, Калінінскага (Клімавіцкага), Лепельскага, Магілёўскага, Мсціслаўскага, Полацкага, Рагачоўскага, Сенненскага, Чавускага, Чэрыкаўскага. У выніку ўзбуйнення тэрыторыя Савецкай Беларусі павялічылася да 110 тыс. кв. км, г. зн. больш чым у два разы, а насельніцтва да 4,2 млн чалавек.

Гэта перадача была далёка не ласкавай з боку «старэйшага брата». Вяліжскі, Невельскі і Себежскі паветы Віцебскай губерні, населеныя беларусамі, з-за супраціўлення Пскоўскага губкама засталіся ў складзе

Пскоўскай губерні РСФСР. Да БССР ад Гомельскай губерні далучалася толькі 53 % яе тэрыторыі і 41 % насельніцтва. Беларусі вярталі тэрыторыю з бюджэтным дэфіцытам; стан яе гаспадаркі быў проста жахлівы. Але, не зважаючы на гэта, Наркамфін СССР адразу ж пасля ўз'яднання запатрабаваў, каб узбуйненая Беларусь павялічыла ўдвая працэнт удзелу ў выдатковым бюджэце СССР.

У снежні 1926 г. адбылося новае ўзбуйненне БССР. У яе склад увайшлі Гомельскі і Рэчыцкі паветы, у якіх налічвалася больш як 15 тыс. кв. км з насельніцтвам каля 650 тыс. чалавек. Зноў не абышлося без рабаўніцтва. Прадпрыемствы далучанай тэрыторыі мелі вялікі дэфіцыт. Напярэдадні былі вывезены ў новаўтвораную Бранскую губерню некаторыя матэрыяльныя сродкі і культурныя каштоўнасці і больш таго, БССР давялося пратэставаць супраць патрабавання прадстаўнікоў РСФСР правесці мяжу па р. Сож, што азначала б далучэнне Добрушкага раёна да РСФСР.

У абодвух выпадках насельніцтва далучаных да БССР тэрыторый станоўча аднеслася да змены свайго дзяржаўнага статусу. Гэта было на справе вяртанне часткі адабраных у Беларусі ў 1919 г. зямель, што спрыяльна адбілася на кансалідацыі беларускай нацыі, на развіцці яе эканомікі і культуры.

Адміністрацыйна-тэрытарыяльная рэформа. Канстытуцыя БССР 1927 г. Адначасова з пашырэннем меж БССР вырашалася пытанне аб яе адміністрацыйна-тэрытарыяльным падзеле. У пачатку 1925 г. рэспубліка была падзелена на 10 акруг (Аршанская, Бабруйская, Віцебская, Калінінская, Мінская, Магілёўская, Мазырская, Полацкая, Слуцкая) і 100 раёнаў. А ў сярэдзіне 1927 г. арганізаваны восем акруг (Мінская, Віцебская, Гомельская, Магілёўская, Бабруйская, Полацкая, Аршанская і Мазырская), 101 раён і 1446 сельскіх Саветаў. У той час такі падзел тэрыторыі рэспублікі быў неабходным: ён даваў станоўчыя сацыяльна-эканамічныя вынікі.

Змяненні адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу рэспублікі былі замацаваны ў Канстытуцыі БССР, прынятай на VIII Усебеларускім з'ездзе Саветаў 11 красавіка 1927 г. Яна значна адрознівалася ад першай Канстытуцыі БССР (1919 г.), бо была зроблена на

больш высокім юрыдычным узроўні і адпавядала Канстытуцыі СССР 1924 г. У новай Канстытуцыі БССР змяшчаліся артыкулы, якія рэгулявалі структуру і кампетэнцыю вышэйшых і мясцовых органаў улады. У ёй прадугледжваліся палажэнні, якія павінны былі даваць юрыдычную аснову для забеспячэння правоў грамадзян рэспублікі. Але ўжо з 1929 г. гэтыя правы пачалі парушацца — разгортвалася прымусовая калектывізацыя сялянскіх гаспадарак. Канстытуцыя вельмі хутка не вытрымала праверкі часам.

Пытанні і заданні. 1. Як развіваліся адносіны паміж БССР і РСФСР пасля грамадзянскай вайны? 2. Які ўдзел прымала БССР у стварэнні СССР? 3. У чым заключаўся асноўны змест Дэкларацыі і Дагавора аб стварэнні СССР? 4. Калі і чаму былі праведзены ўзбудыненні БССР? 5. У чым быў сэнс адміністрацыйна-тэрытарыяльнай рэформы? 6. Значэнне Канстытуцыі БССР 1927 г.

§ 9. Палітыка беларусізацыі і яе дасягненні. Развіццё культуры

Афармленне палітыкі беларусізацыі. Пераход да нэпа, неабходнасць лічыцца з тымі нацыянальнымі плынямі, якія абаранялі прынцыпы сапраўднага суверэнітэту, і патрэбнасць заваёвы даверу насельніцтва застаўлялі бальшавікоў стаць на шлях садзейнічання нацыянальна-культурнаму будаўніцтву на Беларусі. Такая палітыка атрымала назву «беларусізацыі».

Першыя крокі беларусізацыі былі зроблены бальшавікамі адразу пасля заканчэння грамадзянскай вайны, калі была прызнана неабходнасць пераводу навучання ў школах пераважна на беларускую мову з арганізацыяй адначасова школ для нацыянальных меншасцей на іх роднай мове (дзяржаўнымі былі аб'яўлены беларуская, руская, яўрэйская і польская мовы). У работу па рэалізацыі палітыкі беларусізацыі ўключылася тады і частка дзеячаў беларускага нацыянальна-вызваленчага руху: У. М. Ігнатоўскі — наркам земляробства, З. Ф. Жылуновіч — рэдактар газеты «Савецкая Беларусь», А. Л. Бурбіс — намеснік наркама замежных спраў, А. В. Баліцкі — намеснік наркама асветы, П. В. Ільчонок — загадчык беларускага аддзела наркамата асветы і інш. Пад уплывам іх дзей-

насці пачала ажыццяўляцца беларусізацыя шэрага рэспубліканскіх устаноў.

З утварэннем выдавецтва «Савецкая Беларусь» з'явілася магчымасць выпуску газет, часопісаў, падручнікаў і кніг на беларускай мове і мовах нацыянальных меншасцей. Пачаў дзейнічаць Беларускі дзяржаўны вандроўны тэатр У. І. Галубка. Пад кіраўніцтвам Наркамасветы стваралася сістэма дашкольнага выхавання і школьнай адукацыі, прафесійных вучылішчаў і тэхнікумаў. У 1921 г. адкрыўся Беларускі дзяржаўны універсітэт, у наступным годзе — Інстытут сельскай гаспадаркі. Тады ж былі заснаваны Інстытут беларускай культуры (Інбелкульт), дзяржаўная і універсітэцкая бібліятэкі. Пачалі функцыяніраваць Дзяржаўны музей і Цэнтральны архіў.

15 ліпеня 1924 г. II сесія ЦВК БССР паклала пачатак беларусізацыі як афіцыйнай дзяржаўнай палітыкі. Прэзідыум ЦВК стварыў спецыяльную камісію па яе ажыццяўленню на чале з відным у той час дзяржаўным дзеячам А. І. Хацкевічам. Аналагічныя камісіі былі створаны пры ўсіх акруговых выканаўчых камітэтах. Яны абавязаны былі правесці ў жыццё шырокі комплекс мерапрыемстваў, звязаных, па-першае, з пераходам партыйнага, дзяржаўнага, прафсаюзнага, кааператыўнага апарату і часцей Чырвонай Арміі, што дыслацыраваліся ў БССР, на беларускую мову; па-другое, з вылучэннем беларусаў на партыйную, савецкую, прафсаюзную і грамадскую работу; па-трэцяе, з арганізацыяй работы навучальных устаноў на беларускай мове, развіццём беларускай літаратуры і навукова-даследчай работы па ўсебаковаму вывучэнню Беларусі, яе гісторыі, філасофіі, эканомікі, выданнем беларускіх кніг. Пераход устаноў і арганізацый на беларускую мову намячалася ажыццявіць на працягу аднаго — трох гадоў.

Развіццё працэсу беларусізацыі. У 1924—1925 гг. была праведзена работа па растлумачэнню сутнасці, мэты і задач беларусізацыі. На беларускай, рускай, польскай і яўрэйскай мовах значнымі тыражамі выдавалася спецыяльная літаратура (брашуры, лістоўкі, плакаты), пастаянна выступалі агітатары і прапагандысты, праводзіліся самыя разнастайныя мерапрыем-

ствы. Хоць гэта прапаганда ў значнай ступені мела фармальны характар і сустракала варожыя адносіны з боку рускіх і зрусіфікаваных чыноўнікаў, ды і шэрага настаўнікаў, яна ўсё ж абуджала нацыю, асабліва моладзь.

У партыйных, дзяржаўных і грамадскіх арганізацыях і іх органах ажыццяўляліся вывучэнне супрацоўнікамі беларускай мовы (пры абавязковым валоданні рускай) і перавод на яе справаводства. Аб поспехах гэтай работы сведчаць наступныя даныя: калі ў 1925 г. у цэнтральных (рэспубліканскіх) установах толькі 22 % служачых валодалі беларускай мовай, дык у 1927 г. — 80 %, у акруговых і раённых адпаведна — 36 % і 70 %; за гэты ж час і справаводства ў іх было пераведзена на беларускую мову. У часцях Чырвонай Арміі, што дыслацыраваліся на тэрыторыі БССР, уведзілася яе вывучэнне, а 2-я тэрытарыяльная дывізія і аб'яднаная школа каманднага саставу ўкамплектаўваліся на 70 % беларусамі, і палітзаняткі ў іх, як і наглядная агітацыя, уключаючы насценны друк, вяліся на беларускай мове.

Што ж датычыць вылучэння беларусаў на адказную работу, дык гэты працэс прыняў характар карэнізацыі, г. зн. уцягнення ў кіраванне аселых жыхароў, і не толькі беларусаў, але і часткова тых, хто вывучыў беларускую мову і добра ведаў мясцовыя ўмовы. За перыяд з кастрычніка 1926 г. па сакавік 1927 г. сярод кіраўнікоў акруговага і раённага маштабаў удзельная вага беларусаў узрасла з 30,3 да 48 %. Адносная колькасць беларусаў павялічылася і ў складзе гарадскіх Саветаў — да 45,1 %.

Адносная ў той час самастойнасць рэспублікі пры вырашэнні пытанняў эканамічнага, палітычнага і сацыяльна-культурнага жыцця спрыяла росту сярод яе кіраўнікоў сапраўдных дзяржаўных дзеячаў. За першыя 10 гадоў існавання БССР з асяроддзя яе карэннага насельніцтва ў сферу кіравання дзяржаўнымі справамі прыйшла не адна сотня таленавітых людзей, якія сваімі бездакорнымі адносінамі да выканання службовых абавязкаў, дасканалым веданнем спецыфікі роднага краю ўнеслі важны ўклад у яго развіццё. Асабліва высокім узроўнем прафесіяналізму дзяржаўнага дзеяча вызначаліся палітыкі рэспубліканскага рангу, і ў

першую чаргу Старшыня ЦВК БССР Аляксандр Чарвякоў, Старшыня СНК БССР Язэп Адамовіч і яго пераемнік Мікалай Галадзед. Але такіх дзеячаў не меў і не мог мець партыйны апарат рэспубліканскага маштабу, які камплектаваўся выключна Масквой і «транзітнымі» асобамі. Можна адзіным выключэннем з гэтага быў Сакратар ЦК КП(б)В А. І. Крыніцкі — рускі па нацыянальнасці, які хутка вывучыў беларускую мову і прапагандаваў яе.

Паспяхова праходзіла беларусізацыя навучальных устаноў. Да 1928 г. каля 80 % агульнаадукацыйных школ было пераведзена на беларускую мову навучання. На ёй вяліся заняткі ў многіх прафесійна-тэхнічных вучылішчах і чатырох педагагічных тэхнікумах. Разам з тым ва ўсіх навучальных установах беларуская і руская мовы (першая — як мова большасці насельніцтва, другая — як маючая агульнасаюзнае значэнне) з'яўляліся абавязковымі прадметамі. На рабфаках, у вячэрніх школах для дарослых, школах рабочай і сялянскай моладзі, а таксама ў савецка-партыйных школах вывучаліся гісторыя, эканоміка і геаграфія БССР. У 1924—1927 гг. у Мінску дзейнічалі курсы беларусазнаўства, на якіх рыхтавалі настаўнікаў і лектараў.

У 20-я гады былі вызначаны асноўныя тэндэнцыі развіцця беларускай мовы, праведзены навуковыя аналізы яе гісторыі, сучаснай лексікі, граматычных норм і тэрміналогіі. Гэта мела выключна важнае значэнне, бо рабіла друкаванае слова больш зразумелым шырокім масам, аблягчала іх далучэнне да кнігі. Беларускую мову несла ў масы выдатная плеяда беларускіх пісьменнікаў, у тым ліку маладых. Сярод іх — У. Дубоўка, М. Чарот, Я. Нёманскі, П. Галавач, К. Чорны, М. Лынькоў, Б. Мікуліч, М. Мрый і інш.

Аналіз мастацкай літаратуры 20-х гадоў сведчыць аб тых зменах, якія адбываліся ў жыцці грамадства. Паэма Я. Коласа «Новая зямля» дала цэласнае ўяўленне аб спадзяваннях беларускага сялянства, яго духоўным патэнцыяле. У рамане К. Крапівы «Мядзведзічы», аповесці С. Баранавых «Межы», нарысе М. Зарэцкага «Падарожжа на новую зямлю» і інш. знайшлі адлюстраванне жыццё, праца, мары і імкненні радавых працаўнікоў таго часу.

Шырокае развіццё атрымала краязнаўства. У 1924 г. узніклі яго пярвічныя гурткі на месцах, раённыя і акруговыя арганізацыі. У 1926 г. прайшоў I Усебеларускі краязнаўчы з'езд, а праз год — II. На гэты час у БССР дзейнічала 240 краязнаўчых арганізацый усіх узроўняў з ахопам каля 10 тыс. чалавек. Краязнаўцы чыталі навуковыя даклады, праводзілі экскурсіі і экспедыцыі, выдавалі рукапісныя зборнікі і часопісы, збіралі анкетныя даныя і фальклорныя творы.

У ходзе беларусізацыі паспяхова развівалася новая галіна ў навуцы — беларусазнаўства.

Цяжкасці і поспехі першага этапа беларусізацыі. Беларусізацыя прадугледжвала культурнае развіццё іншых нацыянальнасцей, што жылі ў рэспубліцы. У месцах кампактнага пражывання нацыянальных меншасцей былі створаны нацыянальныя Саветы. У 1928 г. налічвалася 23 яўрэйскія, 19 польскія, 16 рускія, 5 латышскія, 2 украінскія і 2 нямецкія Саветы. Узнік і асобны нацыянальны польскі раён з цэнтрам у Дзяржынску. Дзейнічалі яўрэйскія і польскія тэхнікумы. Выкладанне ў школах БССР вялося на васьмі нацыянальных мовах.

Нацыянальна-культурнае будаўніцтва ў 20-я гады ажыццяўлялася ў сутычках розных сіл. Агульны культурны ўзровень насельніцтва заставаўся вельмі нізкім, яшчэ дзейнічалі русіфікатарскія традыцыі, народжаныя ва ўмовах царызму, з аднаго боку, і ўжо моцны ўплыў рабіў беларускі нацыянальны рух, з другога. Захоўваліся многія элементы і асаблівасці палітыкі «ваеннага камунізму». Усё гэта адбівалася на ходзе беларусізацыі і праяўлялася ў спробах, з аднаго боку, прыпыніць яе, а з другога — фарсіраваць. Пытанні барацьбы з вялікадзяржаўным шавінізмам і мясцовым нацыяналізмам — беларускім, яўрэйскім і польскім — неаднаразова абмяркоўваліся на з'ездах КП(б)Б і пленумах ЦК. Асуджалася імкненне фарсіраваць тэмпы беларусізацыі, спадзеючыся пры гэтым на адміністрацыйныя метады.

За гэтай барацьбой хавалася імкненне КП(б)Б іграць вядучую ролю ў правядзенні беларусізацыі, ставячы на першае месца палітычныя і ідэалагічныя задачы: забяспечыць класавы падыход, будаваць культуру, якая была б пралетарскай па зместу і нацыянальнай толькі

па форме, не дапускаць нацыянальна-дэмакратычнага настрою ў культурным будаўніцтве. Гэта пазіцыя і вызначала адносіны КП(б)Б да Інбелкульта, які стаў навуковым цэнтрам беларусазнаўства і які спрабаваў надаць беларусазнаўству статус асобнай навукі. Ужо з сярэдзіны 20-х гадоў партыйныя органы пачалі адкрыта цягнуць навуку пад свой ідэалагічны кантроль, руйнаваць яе нацыянальныя формы. У выніку гэтага Інбелкульт быў пастаўлены ў цяжкае эканамічнае становішча і паступова страчваў сваё першапачатковае прызначэнне.

І тым не менш на ніве беларускага адраджэння плённа працавалі паэт, празаік, драматург, даследчык гісторыі беларускай літаратуры і грамадскай думкі Цішка Гартны (З. Ф. Жылуновіч, 1887—1937); пісьменнік, адзін з пачынальнікаў беларускай прозы М. І. Гарэцкі (1893—1939); літаратар і гісторык Беларусі В. Ю. Ластоўскі (1883—1939); гісторыкі Беларусі У. М. Ігнатоўскі (1881—1931) і У. І. Пічэта (1878—1947); жывапісец і графік Беларусі М. М. Філіповіч (1896—1947); кінарэжысёр, стваральнік першага беларускага мастацкага фільма «Лясная быль» Ю. В. Тарыч (1885—1967); драматург, рэжысёр, педагог, аўтар першай п'есы на беларускай мове «Машэка» Е. А. Міровіч (Дунаеў, 1879—1952); кампазітар, хормайстар, фалькларыст, аўтар Дзяржаўнага гімна БССР Н. Ф. Сакалоўскі (1902—1950) і інш.

Да 1928 г. беларусізацыя дасягнула значных поспехаў. Яна атрымала моцную падтрымку беларускага насельніцтва, дапамагаючы яму ўсвядоміць сябе нацыяй. Было пераадолена стаўленне да беларускай мовы як другараднай, і яна пачала пераўтварацца ў важнейшы сродак зносін. Беларусізацыя аблегчыла барацьбу з непісьменнасцю, садзейнічала выкананню плана абавязковага навучання і дашкольнага выхавання, ажыццяўленню палітыка-асветніцкай работы ў сістэме хатчытальняў і чырвоных куткоў, радыё і кінасправы, друкаванага слова. Агульны вынік азначаў паспяховае рашэнне задачы стварэння важных перадумоў для разгортвання нацыянальна-культурнага будаўніцтва ў рэспубліцы.

На новым этапе вызначылася задача ўвесці беларускую мову ў штодзённы быт і культуру. Але росквіт

беларусазнаўства быў нядоўгім. У канцы 20-х гадоў адміністрацыйна-камандная сістэма, якая ўкаранілася ў краіне, аб'явіла беларусізацыю заганнай.

Пытанні і заданні. 1. У чым заключалася сутнасць палітыкі беларусізацыі? 2. Якія перыяды можна вылучыць у гісторыі беларусізацыі і чаму? 3. Па якіх асноўных напрамках адбываўся працэс беларусізацыі? 4. Як рашаліся задачы беларусізацыі? 5. Раскрыўце характар працэсу беларусізацыі. 6. Які быў агульны вынік беларусізацыі да канца 20-х гадоў?

ГЛАВА 4. БЕЛАРУСЬ У КАНЦЫ 20-х—30-я ГАДЫ

§ 10. Развіццё прамысловасці

Характар бальшавіцкай індустрыялізацыі ў рэспубліцы. Бальшавікі лічылі адной са сваіх задач на шляху пабудовы сацыялізму ажыццяўленне індустрыялізацыі, разглядаючы яе як пераход ад ручной працы да машынай тэхнікі і індустрыяльнай тэхналогіі вытворчасці. Патрэбу індустрыялізацыі Беларусі яны тлумачылі агульнай неабходнасцю паскоранай індустрыялізацыі СССР і асаблівасцямі сацыяльна-эканамічнага развіцця самой рэспублікі. У ліку апошніх бачыліся: наяўнасць сельскагаспадарчай сыравіны, істотны рэзерв рабочай сілы ў сельскай мясцовасці, вялікія прыродныя багацці, асабліва лесу і торфу, значная ўдзельная вага саматужна-рамеснай вытворчасці. Таму прамысловае будаўніцтва разглядалася па лініі расшырэння здабычы і перапрацоўкі лесу і торфу, выкарыстання лёну і канпель.

Зыходзячы з асаблівасцей прамысловай вытворчасці, Дзяржплан СССР, падключыўшы Дзяржплан БССР, вызначыў задачы індустрыялізацыі Беларускай ССР. Каменціруючы дырэктывы Цэнтра на красавіцкім (1926 г.) пленуме ЦК КП(б)В, Старшыня СНК БССР І. А. Адамовіч адзначыў, што «беларускую прамысловасць мы ў асноўным павінны і можам развіваць галоўным чынам як прамысловасць па перапрацоўцы мясцовай сыравіны. У нас у бліжэйшы перыяд будзе развівацца прамысловасць лёгкага тыпу». Але паколькі БССР была адным са звёнаў агульнай народнагаспадарчай структуры краіны, КП(б)В і ўрад Беларусі намецілі таксама развіццё шэрага галін, якія базіраваліся б на прывазной сыравіне, у тым ліку сельска-

гаспадарчага машынабудавання, буйной швейнай і тэкстыльнай прамысловасці і інш.

З улікам гэтых асаблівасцей у першыя гады індустрыялізацыі (1925/26—1927/28 гг.) асноўныя капіталаўкладанні накіроўваліся на патрэбы харчовай, гарбарнай, тэкстыльнай і швейнай прамысловасці, а таксама галін, якія перапрацоўваюць драўніну (лясной, дрэваапрацоўчай, папяровай) і мінеральную сыравіну (паліўнай, хімічнай). Частка сродкаў выдзялялася на развіццё прамысловасці будаўнічых матэрыялаў, машынабудаўнічай і энергетычнай. Мінскія заводы «Энергія» і «Камунар», пазней заводы Кастрычніцкай рэвалюцыі і імя Кірава, паклалі пачатак станкабудаўніцтву, а закладзеная за 25 км ад Оршы БелДРЭС — уздыму энергетыкі ў Беларусі.

У адпаведнасці з рашэннямі XV з'езда ВКП(б), які ўдзяліў увагу гаспадарчаму і культурнаму ўздыму нацыянальных рэспублік, быў распрацаваны пяцігадовы план развіцця народнай гаспадаркі БССР (1928/29—1932/33 гг.). Яго кантрольныя лічбы ў лютым 1929 г. прыняў XII з'езд КП(б)Б, а ў маі 1929 г. зацвердзіў IX з'езд Саветаў рэспублікі. У наступным пяцігоддзі, па задуме бальшавікоў, асноўныя намаганні накіроўваліся на рашэнне такіх гаспадарчых і сацыяльна-палітычных задач, як стварэнне буйной прамысловасці і рост нацыянальных кадраў прамысловых рабочых, рэканструкцыя ўсёй народнай гаспадаркі, выкараненне капіталістычных элементаў горада і вёскі. Асноўныя фонды дзяржаўнай прамысловасці рэспублікі планавалася павялічыць у 4,4 раза, у той час як у цэлым па краіне — у 2,9 раза.

Прамысловае будаўніцтва. Асноўная задача пяцігодкі ў галіне прамысловасці заключалася ў павышэнні яе ўдзельнай вагі ў народнай гаспадарцы БССР. Адпаведна прадугледжвалася развіццё паліўна-энергетычнай базы, стварэнне сельскагаспадарчага і агульнага машынабудавання, будаўніцтва новых і пераабсталяванне старых прадпрыемстваў хімічнай, тэкстыльнай, дрэваапрацоўчай, харчовай і іншых галін прамысловасці. Аб'ём вытворчасці буйной прамысловасці павінен быў узрасці на 331,8 %, у тым ліку па групе «А» — на 184,9 %, па групе «Б» — на 427,8 %.

У першыя два гады пяцігодкі прамысловасць рэспублікі зрабіла значны крок наперад. Аднак падзенне сельскагаспадарчай вытворчасці ў сувязі з гвалтоўнай калектывізацыяй, адмова ад эканамічнага стымулявання і гаспадарча-разліковых метадаў, увядзенне камандна-адміністрацыйнай сістэмы гаспадарання (да пачатку 30-х гадоў з цэнтральных органаў краіны рэгламентаваліся фактычна ўсе асноўныя паказчыкі работы рэспубліканскай прамысловасці), гонка тэмпаў пад лозунгам «Пяцігодку — у чатыры гады» адмоўна адбіліся на выніках наступных гадоў пяцігодкі. Ужо ў 1931 г. колькасныя і якасныя паказчыкі работы прамысловасці аказаліся значна ніжэйшымі, чым запланаваныя. А за пяць гадоў замест намечанага 100 % -нага росту нацыянальнага даходу атрымалі толькі 86 %.

Тым не менш эканамічны вынік пяцігодкі быў значным. Выпуск прамысловай прадукцыі ў 1932 г. у параўнанні з 1928 г. павялічыўся ў 2,7 раза. За гады пяцігодкі было ўведзена ў строй 538 прадпрыемстваў, з іх 78 буйных (швейная фабрыка «Сцяг індустрыялізацыі» і панчошна-трыкатажная фабрыка «КІМ» у Віцебску, Магілёўская фабрыка штучнага валакна, Бабруйскі і Гомельскі дрэваапрацоўчыя камбінаты, Гомсельмаш, БелДРЭС і інш.). Удзельная вага прамысловасці БССР у прадукцыі цэнзавай прамысловасці СССР (прадпрыемстваў, што ўваходзілі ў перапіс на аснове дакладных прымет фабрыкі або завода) узрасла з 1,12 да 2,15 %.

У другой пяцігодцы (1933—1937 гг.) ставілася задача павялічыць валавую прадукцыю прамысловасці ў 3,8 раза, развіваць дробнае і сярэдняе машынабудаванне для забеспячэння станкамі і машынамі асноўных галін народнай гаспадаркі рэспублікі і забеспячэння іншых раёнаў краіны, рэканструяваць энергетычную гаспадарку. Аднак сярэднегадавы рост прадукцыі аказаўся значна ніжэйшым, чым запланаваны. У ліку прычын, што абумовілі зніжэнне тэмпаў, былі: негатыўныя вынікі каманднай эканомікі, што зацвердзілася на гэты час ва ўсіх сферах гаспадарчага жыцця, недапастаўкі сыравіны і шырокі прыток таннай рабочай сілы ў выніку сталінскай калектывізацыі, забарона буйнога капітальнага будаўніцтва паблізу заходняй граніцы, недастатковае разгортванне энергетычных

магутнасцей і інш. На развіцці прамысловасці адмоўна адбіваліся сфабрыкаваныя органамі НКУС судовыя працэсы над «шкоднікамі» і «ворагамі народа», у выніку якіх знішчаліся вопытныя кадры тэхнічнай інтэлігенцыі.

Прамысловасць рэспублікі дала прырост валавой прадукцыі ў 1,9 раза. Найбольш высокімі тэмпамі развіваліся металаапрацоўчая, харчовая, цагляная, гарфяная і трыкатажная галіны. У строй дзеючых уступілі Гомельскі шкляны і Крычаўскі цэментавы заводы, Магілёўскі трубаліцейны і аўтарамонтны заводы, Мінская ЦЭЦ-2 і інш.

Задачай трэцяй пяцігодкі (1938 — чэрвень 1941 г.) ставілася значнае павелічэнне магутнасцей электрастанцый, паскарэнне развіцця прамысловасці, асабліва машынабудавання. Новабудоўлямі пяцігодкі сталі другая чарга БелДРЭС і Мазырская электрастанцыя, Мінскі радыёзавод, Рагачоўскі кансервавы завод. Хуткімі тэмпамі развівалася прамысловасць у заходніх абласцях. Асабліва ўвага звярталася на забеспячэнне тэхнічнага абсталявання калгасаў і саўгасаў рэспублікі.

Вынікі індустрыялізацыі. За перыяд 1929—1940 гг. у БССР было пабудавана і рэканструявана 1863 прадпрыемствы, што выраблялі 80% усёй прамысловай прадукцыі рэспублікі. Узніклі такія вядучыя галіны вытворчасці, як станкабудаванне, сельскагаспадарчае машынабудаванне, матарабудаванне, вытворчасць радыёапаратуры. За кошт унутраных рэсурсаў рэспубліка пакрывала свае патрэбы ў цэменце, цэгле і часткова ў хімічных угнаеннях. У буйныя індустрыяльныя цэнтры ператварыліся Мінск, Віцебск, Магілёў, Гомель. Кадры рабочага класа выраслі ў 3,3 раза і склалі больш як 700 тыс. чалавек. Колькасць інжынераў і тэхнікаў падвоілася і дасягнула 9 тыс. чалавек.

Створаная за гады першых пяцігодак структура прамысловай вытворчасці рэспублікі ў асноўным адпавядала ролі, якая была адведзена ёй Цэнтрам у агульнасаюзным падзеле працы, а таксама ўнутрырэспубліканскім патрэбам.

Тэмпы індустрыялізацыі каштавалі неверагоднага напружання сіл працоўных рэспублікі і ўсёй краіны. Асабліва дарагой была цана рэзкага рыўка ў пачатку 30-х гадоў, які быў аплачаны велізарнай растратай сіл

і сродкаў. Пагоршылася матэрыяльнае становішча ўсіх слаёў насельніцтва і ў першую чаргу сялянства. У 1932 г. пакупная здольнасць рубля была на 60 % ніжэйшая, чым у 1928 г. Уведзеная ў краіне картачная сістэма падтрымлівала толькі нізкі пражытачны мінімум. Рэальная зароботная плата рабочых дасягнула ўзроўню 1928 г. толькі ў 1940 г.

Цярпячы матэрыяльныя і сацыяльныя нягоды, рабочы клас тым не менш уцягнуўся ў фарсіраваную індустрыялізацыю, звязваючы яе з хуткай рэалізацыяй мары аб сацыялізме. Вялікі ўплыў на яго рабіла разгорнутая бальшавікамі масавая агітацыя і прапаганда вакол «будоўляў сацыялізму» і створаная абстаноўка нецярпімасці, падазронасці і страху. Менавіта гэтым тлумачыцца тая цяжкасць, якую праявілі рабочыя БССР у адносінах да добраахвотна-прымусовых унутраных пазык, што праводзіліся з мэтай пошуку сродкаў для паскоранага развіцця прамысловасці. За перыяд з 1927 па 1932 гг. у іх у фонд індустрыялізацыі было фактычна адабрана тры чвэрці ўсіх сродкаў, атрыманых ад дзяржаўнай прамысловасці.

Адным з метадаў прыцягнення рабочых да ўдзелу ў правядзенні індустрыялізацыі было так званае сацыялістычнае спаборніцтва. Выкарыстоўваючы розныя сродкі маральна-псіхалагічнага ўздзеяння, бальшавікі ўкаранялі такія формы спаборніцтва, як ударныя брыгады, рух рацыяналізатараў і вынаходнікаў, стаханаўскі рух, а ў канцы 30-х гадоў — шматстаночнае абслугоўванне, сумяшчэнне прафесій і інш. Але сацыялістычнае спаборніцтва з самага пачатку насіла фармальны характар, бо не падмацоўвалася матэрыяльнай зацікаўленасцю (бальшавікі агітавалі за працу на грамадскіх пачатках), паразітавала на энтузіязме мас. Некаторыя рабочыя адносіліся да стаханаўскага руху, як да патагоннай сістэмы.

Мэта такога «рабавання» працы яскрава назіралася ў тым, што развіццё спаборніцтва (спад зацікаўленасці ў ім «знізу» і ўзмацненне кампаній за яго «зверху») суправаджалася, як правіла, пераглядам норм выпрацоўкі ў бок іх павелічэння і зніжэннем расцэнак выпускаемай прадукцыі. Невыпадкова, што прадукцыйнасць працы за гады другой пяцігодкі вырасла ўсяго ў два разы.

Пытанні і заданні. 1. Чым тлумачылі бальшавікі неабходнасць індустрыялізацыі? 2. Якія былі яе мэты і метады і як яны сумяшчаліся? 3. Назавіце перыяды індустрыялізацыі і дайце іх кароткую характарыстыку. 4. У чым заключаліся асаблівасці індустрыялізацыі ў Беларусі? 5. Пералічыце найбольш буйныя прамысловыя прадпрыемствы, пабудаваныя ў рэспубліцы, і абзначце іх на контурнай карце. 6. Чаму і ў якіх формах укаранялася так званая сацыялістычнае спаборніцтва? 7. Якія вынікі індустрыялізацыі ў рэспубліцы?

§ 11. Гвалтоўная калектывізацыя сельскай гаспадаркі

Сацыяльна-эканамічнае становішча беларускай вёскі. Каапераванне сялянскіх гаспадарак мела месца яшчэ задоўга да 1929 г. Развіццё разнастайных відаў прастай кааперацыі (спажывецкай, крэдытнай, збытавой) было важным для дробных сялянскіх гаспадарак, бо яны адчувалі немалыя цяжкасці ў набыцці крэдытаў і абсталявання, у збыце сваёй прадукцыі. Існавалі ў гэты час і больш складаныя віды кааперацыі, напрыклад вытворчая (таварыствы сумеснай апрацоўкі зямлі, калгасы). Але сяляне ахвотна ішлі на тую кааперацыю, якая не закранала асноў самастойнага вядзення аднаасобнай гаспадаркі. Менавіта гэтым тлумачыцца тое, што ў 1925 г. усімі відамі сельскагаспадарчай кааперацыі ў рэспубліцы было ахоплена 18,2 % сялянскіх двароў, а ў 1928—50 %, у той час як калгасамі — не больш чым 1 %. Апошнія развіваліся вельмі марудна: яны не закраналі асноўнай масы сялянства, гатовага працаваць шчыра, плённа, з размахам, г. зн. сяраднякоў і заможных (кулакоў), якіх налічвалася ў рэспубліцы, па даных на 1927 г., 64 і 4,1 % (па колькасці гаспадарак). А іх больш высокія эканамічныя паказчыкі (напрыклад, ураджайнасць збожжавых) у параўнанні з дробнымі гаспадаркамі тлумачыцца падтрымкай з боку ўлады і ўскладненнем умоў існавання аднаасобнікаў (нізкія закупачныя цэны, высокія працэнты на крэдыты, вялікі кошт прамысловых тавараў).

Пры такіх абставінах тэмпы вытворчасці сельскагаспадарчай прадукцыі непазбежна пачалі замаруджвацца, а то і зніжацца. За час з 1925 па 1928 гг. таварная частка прадукцыі паменшылася з 11,7 да 8,8 %. А гэта ўжо складала пагрозу планам паскоранага развіцця прамысловасці. Прыхільнікі так званага

«правага блоку» М. І. Бухарын і іншыя выступалі за прыцягненне сродкаў вёскі да ажыццяўлення індустрыялізацыі, але супраць ператварэння надзвычайных мер, якія магчымы пры гэтым, у пастаянную палітыку партыі, за адначасовы ўздым сялянскіх гаспадарак і развіццё розных форм кааперацыі (павелічэнне цэн на хлеб і іншыя меры эканамічнага характару). І з імі ў пачатку згаджаліся Сталін і яго прыхільнікі.

Пасля XV з'езда ВКП(б), які адбыўся ў снежні 1927 г., аб'яднанне сялянскіх гаспадарак у буйныя калектыўныя становіцца генеральнай лініяй партыі ў вёсцы. Мясцовыя партыйныя арганізацыі былі абавязаны ўзмацніць палітычную і культурна-асветніцкую работу сярод сялянства. Меркавалася і павелічэнне матэрыяльнай дапамогі сельскай гаспадарцы, у тым ліку механізацыя ручной працы, укараненне агра-тэхнічнай навукі і перадавога вопыту. Асабліва дэклараваўся прынцып добраахвотнасці пры ўступленні ў калгас. Але на справе ўсё было інакш.

Укараненне сталінскай мадэлі калектывізацыі. Больш павольны шлях развіцця эканомікі быў адхілены сталінскім кіраўніцтвам. Пры гэтым яно спекулявала на гаспадарчых цяжкасцях, калі недастатковае развіццё прамысловасці пацягнула за сабой таварны голад, а «хлебны крызіс» 1928—1929 гг. — агульны збожжанарыхтоўчы недабор, што вельмі адмоўна адбілася на нарыхтоўках сельскагаспадарчай прадукцыі ў БССР. Прычынай цяжкасцей, якія стварыліся перш за ўсё ў выніку недальнабачнай эканамічнай палітыкі кіраўніцтва СССР была аб'яўлена спроба кулацтва арганізаваць голад і не дапусціць калектывізацыю. Пры гэтым ігнаравалася тое, што кулакі тады не ўяўлялі сабой якой-небудзь сур'ёзнай сацыяльна-палітычнай сілы. Абвінавачваючы іх у «шкодніцтве», Сталін тым самым апраўдваў выйсце з сітуацыі, якая склалася, у прымяненні надзвычайных мер супраць кулакоў, да якіх пачалі адносіць неўзабаве і сярднякоў і нават беднякоў, якія эканамічна ўзмацнелі.

Прынятыя ўжо тады меры гвалтоўнай канфіскацыі збожжа, нярэдка падчыстую, прыводзілі да голаду, які закрануў шэраг населеных пунктаў Беларусі. Так, у пісьме з Аршанскай акругі з трывогай гаварылася, што

бедната засталася зусім без хлеба, людзі ядуць макуху і віку, чакаецца ў будучым вялікая смяротнасць.

Тых, хто выступаў супраць прымянення сілавых метадаў у эканоміцы, абвінавачвалі ў правым ухіле. Такі ярлык прыклеілі і Д. Ф. Прышчэпаву, які быў у той час наркамам земляробства рэспублікі (НКЗ БССР), а па сваіх поглядах блізкім да М. І. Бухарына, А. В. Чайнава, М. Д. Кандрацьева. З'яву «правага ўхілу» ў пытанні сельскай гаспадаркі ў Беларусі дагматыкі называлі яшчэ і «прышчэпаўшчынай». Д. Ф. Прышчэпава і яго прыхільнікаў (акадэміка Я. Лабаноўскага, прафесара Г. Гарэцкага і інш.) абвінавачвалі ў страце класовай пільнасці і насаджэнні кулацкіх гаспадарак, да якіх адносілі і ўсе хутарскія гаспадаркі. У сапраўднасці ж ён і ўзначальваемы ім апарат НКЗ з'яўляліся выканаўцамі дырэктывных устаноў партыі (X з'езд КП(б)Б) аб захаванні права свабоднага выбару форм землекарыстання, у тым ліку хутарскай, што адпавядала ўмовам рэспублікі. «Прышчэпаўшчына» асуджала «скачкі» ў камуны, якія адхіляліся і асноўнай масай беларускага сялянства, стаяла на пазіцыях недапушчальнасці ігнаравання прасцейшых форм калектывізнай арганізацыі земляробства. У 1929 г. Д. Ф. Прышчэпава ў ліку 30 так званых «правых апартуністаў», якія імкнуліся нібыта рэстаўрыраваць капіталізм у Беларусі, выключылі з партыі і рэпрэсавалі. Адначасова было прынята катэгарычнае рашэнне спыніць хутарызацыю.

Такім чынам на аснове раскулачвання бальшавікі сталі пераходзіць да паскоранай, прымусовай калектывізацыі. Так яны імкнуліся вырашыць дзве задачы: з аднаго боку, у кароткія тэрміны калектывізаваць вёску, з другога, узяць у яе сродкі для індустрыялізацыі, пры гэтым першая задача разглядалася як умова вырашэння другой, на іх погляд, галоўнай.

Ажыццяўленне калектывізацыі і супраціўленне сялянства. Барацьба з «правым ухілам» суправаджалася фарсіраваннем калектывізацыі. Першы пяцігадовы план развіцця народнай гаспадаркі БССР, якім намячалася абагуліць да канца пяцігодкі 18% пасяўной плошчы, быў адхілены партыйным кіраўніцтвам. Яно фактычна праігнаравала і пастанову ЦК ВКП(б) ад 5 студзеня 1930 г. «Аб тэмпах калектывізацыі і мерах

дапамогі дзяржавы калгаснаму будаўніцтву», у якой дэклараваліся тэрміны масавай калектывізацыі толькі для збожжавых раёнаў краіны (да вясны 1932 г. уключна). Было пакінута без увагі і тое, што вёска не атрымала ў аб'яваных маштабах ні тэхнікі, ні крэдытаў, ні спецыялістаў. Замест прынцыпу добраахвотнасці пры ўступленні ў калгас сталі шырока прымяняць гвалт і запалохванне.

Сяляне не ўспрымалі ідэю калектывізацыі. З архіўных дакументаў відаць, што ў супрацьвагу бальшавікам «бедната не з'яўляецца ініцыятарам у калектывізацыі», «супраціўленне калектывізацыі з [яе] боку... яшчэ больш моцнае, чым сераднякоў», «з асаблівай рашучасцю выступаюць супраць... (калектывізацыі) жанчыны, у тым ліку і бяднячкі», насельніцтва вёсак заяўляла, што «кулакоў у іх няма», што яны «не стараліся» б дзеля Савецкай улады, калі б яна адразу сказала, «што будзе калектывізацыя» і г. д. І кулакі, і сераднякі, і бяднякі не хацелі расставіцца з той уласнасцю, якую мелі, не жадалі пераходзіць на пункт гледжання пралетарскай дзяржавы.

І тым не менш партыйныя кіраўнікі на чале з К. В. Геям прыстасоўваліся да сталінскага «штурму» калектывізацыі. Яны неаднаразова карэктывалі накіды тэмпаў у бок павелічэння. Так, у лютым 1930 г. Бюро ЦК КП(б)Б прыняло рашэнне калектывізаваць да пачатку веснавой сяўбы гэтага года 75—80 % сялянскіх гаспадарак. Больш таго, партыйным кіраўніцтвам Беларусі ў ЦК ВКП(б) была накіравана дакладная запіска з просьбай аб'явіць Беларусь рэспублікай суцэльнай калектывізацыі.

У вёску для стварэння калгасаў былі накіраваны сотні ўпаўнаважаных камуністаў. Разам з імі адпраўлялі і рабочых-дваццаціпяцітысячнікаў, у тым ліку прысланых з прамысловых цэнтраў РСФСР, усяго звыш 600 чалавек. Аднак многія з арганізатараў калгасаў, увогуле слаба дасведчаныя ў асаблівасцях сялянскага жыцця, лічылі за лепшае дзейнічаць метадамі «лепш перагнуць, каб потым не абвінавацілі ў правым ухіле». Працэс кааперавання быў падменены «раскулачваннем»: пры гэтым адну частку сялян нацкоўвалі на другую, заахвочвалі падзелам маёмасці «кулакоў». Сяляне гвалтоўна залічваліся ў калгасы, зноў утвара-

ліся камуны з абагульненнем усяго, што мелася на сялянскім падвор'і, вышукваліся і выкрываліся контррэвалюцыйныя элементы. Неўзабаве «кулаком» ужо называлі ўсякага, хто не пажадаў запісацца ў калгас.

У гэтай экстрэмальнай сітуацыі знайшліся людзі, якія не страцілі здаровага розуму, не дазволілі напаляхаць або ашукаць сябе. Яны працягвалі адстойваць інтарэсы вяскоўцаў. Адно ставіліся да калектывізацыі «пасіўна», другія дэманстрацыйна пакідалі сходы, трэція ўдзельнічалі ва ўзброеных выступленнях супраць гвалту.

Асноўнай формай непрымання сялянамі калектывізацыі ў Беларусі была іх пасіўнасць (бяздзейнасць). Але «чырвонагвардзейская атака на мужыка» выклікала і актыўныя дзеянні пратэсту. Не жадаючы ўступаць у калгасы, сяляне рэзалі жывёлу, а ў асобных выпадках браліся за зброю. Паводле няпоўных даных, толькі ў 1930 г. адбылося звыш 500 узброеных выступленняў. Усіх незадаволеных аддавалі пад суд як контррэвалюцыянераў.

Прымусовае абагульненне прыносіла свае «вынікі». Калі ў студзені 1930 г. у калгасах рэспублікі налічвалася 20,9 % сялянскіх гаспадарак, дык да сакавіка— 58 %, або каля 460 тыс. Што ж датычыцца «раскулачаных» сем'яў, дык яны да мая таго ж года склалі 1,9 % ад агульнай колькасці сялянскіх двароў, або больш за 15 тыс., г. зн. прыкладна палавіну ўсіх гаспадарак, запланаваных для ліквідацыі ў 1930 г., прычым многія з сялянскіх сем'яў былі рэпрэсаваны.

Разам з тым рэзкае абвастрэнне сітуацыі, нярэдкая сігналы ў вышэйстаячыя інстанцыі аб дапушчаных праліках і наўмысных злачынствах, у прыватнасці ад рабочых-дваццаціпяцітысячнікаў, прымушала мясцовыя органы, каб уцалець самім, самастойна выносіць рашэнні, асуджаючы «перагібы». Так, Мінскі АК КП(б) Б прыняў пастанову, у якой рэзкай крытыцы былі падвергнуты такія факты, як вопіс маёмасці ці абкладанне індывідуальным падаткам тых, хто адмовіўся прыняць палітыку калектывізацыі, прамы здзек з чалавечай годнасці, няправільнае правядзенне галасавання і інш.

Пасля з'яўлення ў «Правде» артыкула І. В. Сталіна «Галавакружэнне ад поспехаў» (2 сакавіка 1930 г.) і

прыняцця 14 сакавіка 1930 г. пастановы ЦК ВКП(б) «Аб барацьбе супраць скажэння партлініі ў калгасным руху» кіраўніцтва рэспублікі часова адступіла ад грубых метадаў абагульнення сялянскіх гаспадарак. Адбыўся адток сялян з калгасаў. У іх, паводле даных на ліпень 1930 г., засталася 11,1 % гаспадарак. «Незаконна» раскулачаных пачалі вяртаць назад. Аднак праведзеная работа па абагульненню сялянскіх гаспадарак была прызнана правільнай.

Восенню 1930 г. палітыка «суцэльнай калектывізацыі» была адноўлена. Кастрычніцкі (1930 г.) пленум ЦК КП(б)Б зноў прызнаў неабходным «паскорыць» тэмпы калектывізацыі, для чаго намячалася «ўзмацніць пралетарскую дапамогу вёсцы», мабілізаваць студэнтаў сельскагаспадарчых і педагагічных навучальных устаноў, а таксама актывістаў цэнтральнага апарату. А ў 1931 г. Бюро ЦК КП(б)Б прыняло рашэнне аб завяршэнні калектывізацыі пад вясну 1931 г. Гэта выклікала крытыку нават з боку газеты «Правда». І тым не менш па-ранейшаму прымусява абагульняліся жылыя памяшканні і жывёла, аплата працадзён праводзілася па астаткаваму прынцыпу — пасля выканання дзяржаўных паставак, якія часта паглыналі ўсе даходы. З мэтай прымусява сялян уступаць у калгасы працягвалася ганебная практыка раскулачвання. Рэспубліка была ахопленая страхам. Ламаўся станавы хрыбет яе эканомікі і разбураліся адвечныя асновы вёскі. Бальшавіцкія ўлады зганялі з зямлі дзесяткі тысяч працаўнікоў, а разбурэнне гаспадарчага ладу выдавалі за пабудову аднолькавага з горадам жыцця.

Вясной 1932 г. замест суцэльнай калектывізацыі ў рэспубліцы адбыўся новы адток сялян з калгасаў. Толькі за два-тры месяцы распалася не менш як тысяча гаспадарак, з якіх выйшла больш як 55 тыс. сялянскіх сем'яў. Аб прычынах выхаду можна меркаваць па пісьму селяніна Цімафея Палуненкі, у якім адзначалася: «У калгасе кепска. (Калі) Я сам сабе працаваў, у мяне была бульба, быў хлеб, цяпер я выпрацаваў 114 працадзён і амаль нічога не атрымаў. Я партызан... змагаўся за Савецкую ўладу і цяпер, калі спатрэбіцца, пайду (за яе), нягледзячы на тое, што мая жонка і дзеці без хлеба. А ў калгасе жыць не магу».

Выхад з калгасаў з'явіўся натуральнай рэакцыяй сялян vyrатавацца ад голаду, які ахапіў краіну ў 1932—1933 гг. і забраў 3—4 млн жыццяў. Масавы голад абышоў рэспубліку, хаця і тут шматлікімі былі паведамленні аб тым, мабыць, за выключэннем некаторых паўднёвых раёнаў, што сяляне засталіся без хлеба, які сілай канфіскоўваўся ў іх праз калгасы.

К канцу пяцігодкі ў БССР налічвалася больш як 9 тыс. калгасаў, у якія было ўключана звыш 43 % сялянскіх гаспадарак, з пасяўной плошчай 1782 тыс. гектараў, і было створана 219 новых саўгасаў. Гвалтоўная калектывізацыя рэзка адмоўна адбілася на вытворчасці сельскагаспадарчай прадукцыі. Яе агульны аб'ём у 1932 г. быў на 26 % меншым у параўнанні з 1928 г., упала ўраджайнасць асноўных культур, на адну трэцюю скарацілася пагалоўе жывёлы. Становішча мала чым адрознівалася ад пасляваеннай разрухі. Кампенсаванне надзення вытворчасці станавілася вельмі праблематычным.

У гады другой пяцігодкі калектывізацыя ў Беларусі завяршылася. У калгасах апынулася 87,5 % сялянскіх двароў і было абагулена 96 % пасяўной плошчы. Створаныя ў МТС палітаддзелы, якія дзейнічалі камандна-загаднымі метадамі, ажыццяўляючы «чыстку» калгасаў і іх кіруючых органаў, умацавалі гаспадаркі, але не як кааператыўныя, а як дзяржаўныя. Разам з тым у лютым 1935 г. II Усесаюзна з'езд калгаснікаў-ударнікаў са згоды ЦК ВКП(б) прыняў прыкладны Статут сельскагаспадарчай арцелі, які гарантаваў існаванне асабістай падсобнай гаспадаркі калгаснікаў і гэтым самым даваў некаторую палёжку ім. У выніку адміністрацыйных мер і адначасова нязначных уступак сялянству пачалося паступовае аднаўленне падарванай у ходзе калектывізацыі сельскагаспадарчай вытворчасці: у калгасах вырасла колькасць выпрацоўваемых працадзён. На калгасных палях працавалі больш як 8 тыс. трактароў, 600 камбайнаў і іншых сельскагаспадарчых машын. Аб'ём валавой прадукцыі сельскай гаспадаркі БССР перавысіў узровень 1932 г., але вытворчыя паказчыкі заставаліся ніжэйшымі за ўзровень канца 20-х гадоў. Асноўнай крыніцай паступлення бульбы і мяса-малочнай прадукцыі ў дзяржаўны фонд і задавальнення асабістых патрэбнасцей у прадуктах

харчавання былі падсобныя гаспадаркі калгаснікаў. Дзея па велічэння гэтых паставак і дазваляліся падсобныя гаспадаркі.

Ліквідацыя кутароў у 1938—1939 гг. з'явілася паўторным гвалтам над сялянствам. Па-ранейшаму душыліся любыя, нават нязначныя спробы дэмакратыі ў калгасах і ўсякая ініцыятыва знізу, накіраваная на паляпшэнне матэрыяльнага становішча калгаснікаў.

Вынікі пераўтварэння вёскі. Калектывізацыя сельскай гаспадаркі азначала карэнныя змены ўсяго ладу жыцця асноўнай масы насельніцтва рэспублікі. Яе вынікам з'явіліся ліквідацыя шматукладнасці ў эканоміцы і стварэнне буйных калектывных гаспадарак.

Калектывная праца ў савецкім варыянце не паказвала сваёй перавагі над індывідуальнай. Метады, якімі ажыццяўлялася абагуленне сялянскіх гаспадарак, злачынствы пры правядзенні калектывізацыі (рэпрэсіраваны кожны 6-ы селянін), пазбаўленне калгасаў гаспадарчай самастойнасці з самага пачатку тармазілі іх гаспадарчы рост. 2-е выданне прыгоннага права атрымала замацаванне ў наступныя гады. Ад калгаснай вёскі на розныя дзяржаўныя патрэбы ўсё больш адрываўліся чалавечыя і матэрыяльныя рэсурсы. Цэны на збожжа і большую частку іншых сельскагаспадарчых прадуктаў захоўваліся ў некалькі разоў ніжэйшыя за рыначныя. 3/4 прадукцыі нарыхтоўвалася бясплатна. Важнейшыя сродкі вытворчасці, а таксама кваліфікаваныя кадры засяроджваліся ў дзяржаўных МТС. Паралельна ўзмацнялася сістэма дырэктывнага планавання і бюракратычнага камандавання калгасамі з боку партыйна-дзяржаўнага апарату.

Самі ж калгаснікі былі адхілены ад валодання сродкамі вытворчасці. Калектывнае не рабілася «маім», не выклікала ашчадных адносін да грамадскага, а прыводзіла да пагардлівых адносін да яго. Больш таго, працаўнікі сельскай гаспадаркі былі пазбаўлены пашпартоў, што выключала магчымасць свабоднага перамяшчэння, юрыдычна прывязвала да калгаса і павялічвала прымусовы характар працы. Пачалося рассялянванне вёскі.

Пытанні і заданні. 1. Ахарактарызуйце сацыяльна-эканамічнае становішча Беларускай вёскі напярэдадні «суцэльнай» калектывізацыі. 2. У

чым сэнс сталінскай мадэлі калектывізацыі? Хто быў яе праціўнікам? 3. Вылучыце і ахарактарызуіце перыяды калектывізацыі беларускай вёскі. 4. Як сяляне супраціўляліся ўступленню ў калгасы? 5. Што хавалася за палітыкай ліквідацыі кулацтва як класа? 6. Вынікі гвалтоўнай калектывізацыі.

§ 12. Усталяванне таталітарнага рэжыму. Масавыя рэпрэсіі

Цэнтралізацыя кіраўніцтва вытворчасцю. Дырэктыўная сістэма кіравання, якая ўсталявалася ў канцы 20-х — пачатку 30-х гадоў, не толькі абмяжоўвала, але і знішчала пачаткі вытворчай дэмакратыі. Пытанні арганізацыі вытворчасці ўсё больш рашаліся не на вытворчых нарадах, а вузкім колам асоб, адміністрацыйнай прадпрыемства. Сходы склікаліся галоўным чынам для крытыкі тых, хто правініўся, і пакарання «шкоднікаў», для перадачы пэўных указанняў і інфармацыі, а таксама з нагоды чарговай «перамогі» сацыялізму. Яны набывалі распарадча-ўрачысты характар. У калгасах рашаючую ролю адыгрывала праўленне, але часцей за ўсё верхаводзіў яго старшыня, які назначаўся «зверху» і на сходах толькі прадстаўляўся калгаснікам. Пастановы вышэйшастаячых інстанцый павінны былі без прырэчання выконвацца ніжэйшастаячымі.

Такое кіраўніцтва наогул адмаўляла працоўнаму калектыву ў яго праве быць суб'ектам кіравання вытворчасцю, праяўляць ініцыятыву, укараняць перадавы вопыт і метады работы, браць на сябе адказнасць за канчатковыя вынікі вытворчай дзейнасці. А гэта пазбаўляла грамадства магчымасці ісці да дэмакратычнай сістэмы кіравання.

Бюракратызацыя грамадска-палітычнага жыцця. Палітычны рэжым з рысамі дэмакратычнага цэнтралізму ў 20-я гады ператвараўся ў палітычны рэжым аўтарытарнага цэнтралізму — беспрырэчнага падначалення цэнтральнай уладзе. Гэта праяўлялася перш за ўсё ва ўзаемаадносінах органаў розных ступеней унутры кіруючай, бальшавіцкай партыі, а таксама паміж імі, з аднаго боку, і радавымі камуністамі, з другога. Падобныя змены адбываліся ва ўсіх з'явах савецкай палітычнай сістэмы, на чале якой узвышалася партыйна-дзяржаўнае кіраўніцтва.

Справа ў тым, што дзяржаўнае рэгуляванне рынкам супярэчыла палітыцы нэпа. Рэзка разышліся інтарэсы паміж прамысловай і сельскагаспадарчай галінамі народнай гаспадаркі. Узнікла небяспека палітычнага крызісу, які можна было прадухіліць далейшай цэнтралізацыяй улады. Гэтаму садзейнічалі і эканамічныя працэсы на сусветнай арэне, менавіта паглыбленне крызісу гаспадарчых сувязей.

Другой перадумовай такога развіцця грамадска-палітычнага жыцця з'явіўся велізарны рост колькасці членаў партыі, Саветаў, грамадскіх арганізацый, іх кіруючых і выканаўчых органаў за кошт маргінальных сацыяльных слаёў (слаі, якія страцілі былыя сувязі з тым сацыяльным асяроддзем, да якога раней належалі, і не набылі трывалага месца ў новым), асабліва тых, якія выйшлі з вёскі, адарваліся ад зямлі, ужо не былі сялянамі, але не сталі рабочымі або служачымі і таму паддаваліся моцнаму ўплыву камандных метадаў кіравання. Такі бурны рост гэтых элементаў у пэўнай меры быў непазбежны ва ўмовах фарсіравання індустрыялізацыі і гвалтоўнай калектывізацыі.

Падобныя працэсы адбываліся і на Беларусі. Доля рабочых, у асноўным учарашніх сялян, у складзе насельніцтва рэспублікі павялічылася з 4,05 % у 1928 г. да 21,9 % у 1935 г. У рэспубліканскай партыйнай арганізацыі яны складалі пастаянна каля 60 %, а на рэспубліканскіх з'ездах Саветаў і сярод членаў ЦВК іх было крыху менш за 50%. Але новы сацыяльна-палітычны статус не забяспечваў ім адпаведнай псіхалогіі пануючага класа. Таму яны былі добрай сацыяльнай базай для ўсталявання загадных метадаў кіравання.

Невыпадкова, дзесяткі тысяч маладых рабочых рэспублікі былі запрошаны для ўдзелу ў чыстцы дзяржаўнага апарату, што ажыццяўлялася ў 1929—1930 гг. з мэтай удасканалення яго работы, як гэта шырока рэкламавалася. «Ачышчальная» кампанія праводзілася пад прыкрыццём шэфства фабрык і заводаў над дзяржаўнымі ўстановамі. Адгэтуль вырасла так званае сацыялістычнае сумяшчальніцтва, калі тым або іншым рабочым даваліся абавязкі служачых і яны штодзённа выконвалі іх без адрыву ці з адрывам ад вытворчасці. У БССР у шэфскай рабоце ўдзельнічала да 44 прадпрыемстваў, а сацсумяшчальнікамі праца-

вала больш як 250 рабочых. Дзякуючы гэтай практыцы органы кіравання былі запоўнены «патрэбнымі» людзьмі, якія не маглі самастойна прымаць рашэнні. З другога боку, у грамадстве фарміравалася ілюзія «свайго» кіравання.

Пад канец першай пяцігодкі ў кіруючыя органы БССР уліўся вялікі кантынгент рабочых і бяднейшых сялян, што вылучыліся ў ходзе сталінскіх «штурмаў» індустрыялізацыі, калектывізацыі, кіравання. Пры гэтым ён быў тройчы абноўлены. Новаспечаныя кадры занялі вакантныя пасады і новыя пасты, якія з'яўляліся па меры разбухання дзяржаапарату, што было непазбежна ва ўмовах камандна-адміністрацыйнай сістэмы. Іх культурны ўзровень быў яўна недастатковы: тры чвэрці складу мелі толькі пачатковую адукацыю, а то былі і без адукацыі. У выніку сфарміраваўся «кіруючы» дзеяч, гатовы рэалізаваць любыя пастановы, прынятыя вышэйстаячымі інстанцыямі, падтрымаць любыя дзеянні, распачатыя «зверху». Стварыўся бюракратычны апарат, які, аднак, не «вісеў» у паветры, а знаходзіў сваіх выканаўцаў, спекуляваў на энтузіязме мас, іх веры ў Савецкую ўладу і сацыялізм.

Зацвярджэнне дыктатуры. З сярэдзіны 30-х гадоў грамадска-палітычнае жыццё штучна кансервуетца на ўзроўні, адпавядаючым палітычнаму рэжыму асабістай улады. Адбываецца зрошчванне партыйнага апарату з дзяржаўным. У яго руках канцэнтруецца кананадаўчая і судовая ўлада. Нізавыя органы як партыйна-дзяржаўных, так і масавых грамадскіх арганізацый арыентуюцца выключна на механічнае выкананне распараджэнняў вышэйстаячых інстанцый. Грамадскія інстытуты і самадзейныя арганізацыі працоўных, якія ўзніклі ў сярэдзіне 20-х гадоў, канчаткова спыняюць сваю дзейнасць. Закон наогул губляе свой уласны першапачатковы сэнс.

Саветы стваралі толькі бачнасць улады прадстаўнікоў працоўных мас. Іх фарміраванне адбывалася на аснове дырэктыўных указанняў, што выключалі крытыку партыйна-дзяржаўных органаў, спаборніцтва кандыдатур, плюралізм у вызначэнні і рашэнні задач. Спынілася дзейнасць секцый Саветаў і дэпутацкіх груп. Ва ўмовах масавых рэпрэсій у дзяржаўных уста-

новах і органах грамадскіх арганізацый вынішчаліся нацыянальныя кадры.

Вялікі ўрон панеслі прафсаюзы: іх тэрытарыяльныя Саветы былі ліквідаваны, а функцыі Цэнтральнага Савета прафесійных саюзаў Беларусі (ЦСПСБ) ускладзены на ўпаўнаважаных ВЦСПС па БССР на грамадскіх пачатках. Перадача правоў нізавых органаў Рабоча-сялянскай інспекцыі (РСІ) да прафсаюзаў насіла больш прапагандысцкі характар, бо функцыі створаных прыпрафсаюзных груп рабочага кантролю былі зведзены толькі да кантролю за працай гандлёвых кропак і прадпрыемстваў бытавых паслуг.

Да канца 20-х гадоў адбылося згортванне нават тых элементаў дэмакратыі, якія, як першыя веснавыя парасткі, з'явіліся ў пачатку дзесяцігоддзя, напрыклад, свабода выбару той ці іншай формы творчай дзейнасці або калектыўнасць у абмеркаванні рашэнняў. Гэтаму вываду знешне супярэчыць прыняцце Канстытуцыі СССР у 1936 г. (Канстытуцыі «перамогшага сацыялізму», як яе называлі) і па яе ўзору і падабенству Канстытуцыі БССР у 1937 г., у якіх абвешчалася адмена шэрага палітычных абмежаванняў перыяду рэвалюцыі і грамадзянскай вайны. Усе грамадзяне, незалежна ад сацыяльнага паходжання і становішча, атрымлівалі цяпер поўныя палітычныя правы, у тым ліку права выбіраць і быць выбраным. Шматступенныя, няроўныя і адкрытыя выбары замяняліся прамым, роўным і тайным галасаваннем. Аднак саборніцтва, барацьба лідэраў і ідэй не прадугледжвалася. Больш таго, увядзенне падобных канстытуцыйных норм мела намінальны характар, бо выбары ў сапраўднасці ад пачатку да канца былі працэдурай заўсёды аднадушнага адабрэння намечанай «вярхамі» палітычнай лініі і зацверджаных імі адзіных кандыдатур у органы ўлады.

Гэтыя новаўвядзенні пад уплывам прапаганды ўспрымаліся часткай насельніцтва рэспублікі як адпавядаючыя сацыялізму і таму выклікалі вядомае задавальненне. Разам з тым пры абмеркаванні праекта канстытуцыі, якое насіла фармальны характар, працоўныя ставілі пытанні аб неабходнасці ўсебаковага разгляду вылучаемых кандыдатур і ўвядзення канстытуцыйных гарантый матэрыяльнага забеспячэння дзя-

цей-сірот, састарэлых грамадзян і ўсіх тых, хто страціў працаздольнасць, аб прадастаўленні права займацца індывідуальнымі відамі дзейнасці, у прыватнасці будаўніцтвам дач і г. д. Дысанансам гэтым прапановам гучала патрабаванне некаторых рабочых абмежаваць выбарчыя правы былым «пазбаўленцам» — выбіраць, але не быць выбраным. Такі падыход быў невыпадковы: ён сведчыў ці аб тым страху, у якім трымала народ партыйная эліта, ці аб імкненні паказаць сябе, пагаджаючыся з яе дзеяннямі.

Дыктатура, якая была ўсталявана ў краіне, патрабавала свайго прыкрыцця ў выглядзе такой канстытуцыі. Аб тым, што гэта так, сведчаць тыя хвалі рэпрэсій, якія пракаціліся да і пасля яе прыняцця.

Масавыя рэпрэсіі. У рэспубліцы, як і ў краіне ў цэлым, стваралася атмасфера нецярпімасці, падазронасці і варожасці. Пад прыкрыццём сталінскай формулы аб абвастрэнні класовай барацьбы па меры руку да сацыялізму адбываліся грубыя парушэнні правоў чалавека. Значныя страты панесла не толькі сялянства. У пачатку 30-х гадоў карныя органы СССР — БССР прама рэпрэсіравалі або звольнілі з працы і пакінулі ў межах рэспублікі ці перавялі на працу ў Расію вялікую колькасць прадстаўнікоў нацыянальнай інтэлігенцыі.

Вялікая хваля рэпрэсій пракацілася ў 1933—1936 гг. у час чысткі партыі і абмену партыйных білетаў. Колькасць КП(б)Б скарацілася з 65 тыс. да 32 тыс. чалавек. У 1937 г. была пушчана ў ход версія аб тым, што ў Беларусі дзейнічае разгалінаванае антысавецкае падполле, нацыянал-фашысцкая арганізацыя на чале з кіраўнікамі рэспублікі М. Ф. Гікала (сакратар ЦК КП(б)Б), А. Р. Чарвяковым (старшыня ЦВК БССР), М. М. Галадзедам (старшыня СНК БССР). Састаў рэспубліканскай партыйнай арганізацыі зменшыўся яшчэ на 2,2 тыс. чалавек. У выніку масавых чыстак і палітычнага тэрору КП(б)Б страціла 40 % свайго складу. У наступныя гады толькі ва ўсходніх раёнах Беларусі было рэпрэсіравана больш як 10 тыс. партыйных функцыянераў і работнікаў дзяржаўных устаноў. Пра гэта, хаця і ўскосна, гаворыць сам факт вылучэння ў той час у партыйна-дзяржаўны апарат на гэтай тэрыторыі больш за 17 тыс. чалавек.

У 1937—1938 гг. былі рэпрэсіраваны старшыні ЦВК і СНК БССР Я. А. Адамовіч, З. Ф. Жылуновіч і інш., сакратары ЦК КП(б)Б Я. В. Гамарнік, А. І. Крыніцкі і інш. Таксама былі падвергнуты рэпрэсіям амаль усе наркамы, прафсаюзныя і камсамольскія дзеячы, кіраўнікі народнай гаспадаркі, якія працавалі ў Беларусі ў 20-х — другой палавіне 30-х гадоў. Большасць з іх была прыгаворана пазасудовымі органамі да вышэйшай меры пакарання. Сярод катаў беларускага народа — былыя наркамы НКУС БССР Г. А. Малчанаў, Б. Д. Берман, А. А. Наседкін, Л. Ф. Цанава.

Аўтарытарная ўлада ператварылася ў таталітарны палітычны рэжым.

Пытанні і заданні. 1. Як устанавіўся ў краіне палітычны рэжым аўтарытарнай улады? 2. Якія былі перадумовы яго распаўсюджвання ў Беларусі? 3. Як ён адлюстравіўся на грамадска-палітычным жыцці рэспублікі? 4. Для чаго прымалася Канстытуцыя БССР 1937 г.? 5. Што вы ведаеце аб незаконных рэпрэсіях у БССР? Ці былі яны непазбежныя? 6. У чым сэнс таталітарнага палітычнага рэжыму?

§ 13. Палітыка «культурнай рэвалюцыі». **Уціск нацыянальнай культуры**

Разгром «нацыянал-дэмакратызму» і фарміраванне новай інтэлігенцыі. Адмова ад новай эканамічнай палітыкі і ўсталяванне таталітарнага рэжыму непазбежна прывялі да дэфармацыі нацыянальна-культурнай палітыкі. Рэжым асабістай улады не мог ужыцца з самастойнасцю рэспублікі ні ў эканамічнай, ні ў культурнай галінах, з вылучэннем і актыўнай дзейнасцю мясцовых кадраў. Таму ў перыяд «вялікага скачка», «штурмаў» індустрыялізацыі і калектывізацыі, разам з націскам на сялянства, адбыўся ўдар па нацыянальнай інтэлігенцыі, якая была абвінавачана ў прывым ухіле.

На беларускую інтэлігенцыю, якая выйшла з сялянства, быў павешаны ярлык «нацыянал-дэмакратызму», пад які падвялі нібыта варожую савецкаму ладу ідэалогію і практыку з мэтай рэстаўрацыі капіталізму ў Беларусі. Першымі ў нацыянал-дэмакратызме былі абвінавачаны А. Р. Чарвякоў — старшыня ЦВК БССР, З. Ф. Жылуновіч, які працаваў на той час дырэктарам

выдавецтва «Беларусь», і У. М. Ігнатоўскі — першы прэзідэнт АН БССР. Апошні не вытрымаў цяжару абвінавачання і пакончыў жыццё самагубствам.

Апагеем паклёпніцкай кампаніі стала сфабрыкаваная ад пачатку да канца справа, якая атрымала назву «Саюза вызвалення Беларусі». У 1931 г. быццам за прыналежнасць да яе было асуджана 90 чалавек, га-лоўным чынам работнікаў культуры, навукі, мастацтва і шэрага наркаматаў рэспублікі. Сярод іх — наркам асветы А. В. Баліцкі, намеснік дырэктара выдавецтва «Беларусь» П. В. Ільчонак, наркам земляробства Д. Ф. Прышчэпаў. Роля кіраўніка СВБ адводзілася народнаму пісьменніку Янку Купалу. Але паэт не даў магчымасці справакаваць сябе і, вярнуўшыся да хаты пасля чарговага допыту ў лістападзе 1930 г., зрабіў спробу самагубства. «Лепш смерць фізічная, чым палітычная», — пісаў ён у перадсмяротным лісце да А. Р. Чарвякова.

Рэпрэсіі працягваліся. Ужо само выкладанне на беларускай мове магло быць пастаўлена ў віну і кваліфікавана як «нацдэмаўшчына». Так здарылася з рэктарам Беларускага дзяржаўнага універсітэта У. І. Пічэтам. У лагерах і турмах загінула больш як 50 пісьменнікаў, у тым ліку тыя, што стаялі ля калыскі сучаснай беларускай літаратуры, — Максім Гарэцкі, Уладзіслаў Галубок, Міхась Чарот, Міхась Зарэцкі, Алесь Дудар, Платон Галавач і інш. Акадэмія навук БССР страціла большую палавіну навукоўцаў. Значныя страты панеслі работнікі мастацтва і настаўнікі. Астатняя частка інтэлігенцыі вымушана была стаць на шлях прыстасавальніцтва да рэжыму.

Новае папаўненне работнікаў разумовай працы склалі вылучэнцы з асяроддзя рабочых і сялян, а таксама маладыя кадры — выпускнікі сярэдніх спецыяльных і вышэйшых навучальных устаноў — усяго больш за 40 тыс. спецыялістаў. У працэнтных адносінах яны склалі звыш палавіны ўсёй інтэлігенцыі рэспублікі. Але ў выніку рэпрэсій была парушана пераемнасць пакаленняў інтэлігенцыі, што згубна адбілася на культурным развіцці ў 30-я гады і наступныя дзесяцігоддзі. Беларусізацыя была спыненая, больш таго, пачалася «контрбеларусізацыя».

Як вядома, мова — галоўны з кампанентаў у комплексе развіцця нацыянальнай культуры. Супраць яе і павяла атаку тагачасная ўлада. Пастановай СНК БССР «Аб зменах і спрашчэннях беларускага правапісу» ад 25 жніўня 1933 г. адбылося наўмыснае, штучнае скажэнне лексічных і граматычных нормаў беларускай мовы, у выніку чаго яна значна наблізілася да «вялікай» рускай мовы. Адначасова пачалося скарачэнне колькасці беларускамоўных школ, народных дамоў, хатаў-чытальняў, змяншэнне выданняў беларускіх кніг і газет, перавод справаводства розных устаноў на рускую мову, замена кіраўнікоў беларускага паходжання ў партыйна-дзяржаўным апарате.

Уладаю распускаліся краязнаўчыя арганізацыі, спынялася этнаграфічнае даследаванне рэспублікі і музейная справа. Некаторыя з тых, хто прыстасавалася да новага ладу, пачалі чарніць вядомых прадстаўнікоў «старой» культуры. Паэт-дэмакрат, заснавальнік крытычнага рэалізму ў беларускай літаратуры Ф. К. Багушэвіч быў абвешчаны «кулацкім паэтам», філалаг-славіст, заснавальнік беларускага мовазнаўства Я. Ф. Карскі — «вялікадзяржаўным чарнасоцэнтам», пісьменнікі і літаратуразнаўцы М. І. Гарэцкі і М. І. Каспяровіч — контррэвалюцыянерамі. Адмаўлялася ўсё станоўчае, што было зроблена В. Ю. Ластоўскім, І. Ю. Лёсікам, С. М. Некрашэвічам, А. І. Цвікевічам, А. А. Шлюбскім і іншымі дзеячамі беларускай культуры, а самі яны былі рэпрэсіраваны. Але і ў гэтых умовах культура працягвала развівацца.

Асвета і навука. Першачарговую задачу культурнага развіцця бальшавікі бачылі ў ліквідацыі непісьменнасці. Спраба вырашыць праблему да 10-годдзя Савецкай улады не ўвянчалася поспехам, хаця пісьменнасць насельніцтва ўзнялася амаль да 60 % (у 1897 г. — 32 %) і пераўзышла агульнасаюзную. У рэспубліцы былі прыняты меры па актывізацыі гэтай работы, па далучэнню да яе шырокай грамадскасці, якая аб'ядналася ў ячэйках таварыства «Далой непісьменнасць!» Армія добраахвотных культурармейцаў перавысіла 30 тыс. чалавек і абучыла чытаць і пісаць больш за трэцюю частку асоб, якія не ўмелі гэтага. У выніку на пачатак 1939 г. доля пісьменных ва ўзросце ад 9 да 49 гадоў складала ў рэспубліцы 80,8 %.

Адначасова праводзіліся рэформы ў галіне школьнай адукацыі. У 30-х гадах было ўведзена ўсеагульнае і абавязковае пачатковае навучанне, а затым і сямігадовае. Пэўную ролю пры гэтым адыграла дапамога прафсаюзаў, шэфства прадпрыемстваў і дзейнасць таварыства «Сябар дзяцей».

Усё гэта не магло забяспечыць трывалага развіцця культуры, бо рабілася з мэтай насаджэння марксісцкай ідэалогіі і выхавання насельніцтва ў духу пакорнасці. Зацвярджалася уніфікацыя навучання, адмова ад дыферэнцыраванага выкладання ў адпаведнасці са здольнасцямі вучняў, ад сістэматычнай работы па іх прафесійнай арыентацыі і інш. Не ўдзялялася патрэбнай увагі павышэнню падрыхтоўкі вучняў і развіццю іх творчага мыслення.

Разам з пашырэннем школьнай адукацыі разгарнулася падрыхтоўка кадраў для патрэб народнай гаспадаркі. Рашэнню гэтай задачы служылі пасылка моладзі на вучобу ў цэнтральныя раёны краіны, выкарыстанне камандзіраваных у рэспублікі спецыялістаў з Цэнтра, стварэнне ўласнай сеткі рабфакаў, сярэдніх спецыяльных і вышэйшых навучальных устаноў з дзённай, вярэдняй і завочнай формамі навучання. У канцы другой пяцігодкі ў БССР функцыяніравалі 153 спецыяльныя навучальныя ўстановы, у тым ліку 26 вышэйшых. Колькасць навучэнцаў у іх перавысіла 56 тыс. чалавек.

У справе выхавання мас у духу ідэалогіі таталітарызму важнае значэнне надавалася клубам, чырвоным куткам, бібліятэкам, гурткам. Пастаноўка кінафільмаў, спектакляў, лекцый, вечароў мастацкай самадзейнасці, пытанняў і адказаў, сямейных вечароў, «жывых», вусных і светлавых газет, эстрадных выступленняў «сінеблузікаў» выкарыстоўвалася для насаджэння ідэй марксізму, адданасці бальшавіцкай партыі і культу асобы Сталіна.

Праводзімая бальшавікамі індустрыялізацыя і рэканструкцыя ўсяго грамадскага ладу патрабавалі паставіць сабе на службу і навуку. Нароўні з падрыхтоўкай новых навуковых кадраў разгортвалася шырокая сетка навукова-даследчых устаноў. У гэтых умовах непазбежным з'явілася пашырэнне Акадэміі навук БССР. У яе складзе ўжо дзейнічала 14 навуко-

ва-даследчых інстытутаў. Сярод іх — інстытуты філасофіі, мовазнаўства, літаратуры і мастацтва, гісторыі і эканомікі, біялагічных навук, аграглебавы, хіміі, геалогіі, фізіка-тэхнічны, псіханеўралогічны і інш. На АН БССР былі ўскладзены задачы каардынацыі навукова-даследчых прац, іх выканання, а таксама ўкаранення ў вытворчасць вынікаў гэтых прац. Акадэмія навук стала цэнтрам навуковага жыцця рэспублікі, хоць і абмежаванага жорсткімі ідэалагічнымі рамкамі.

Дзейнасць АН БССР будавалася ў адпаведнасці з сацыяльна-эканамічнымі і палітычнымі пераўтварэннямі, што адбываліся ў рэспубліцы і краіне ў цэлым. Інстытуты грамадскіх навук вывучалі строга зададзеныя пытанні ў свеце марксісцка-ленінскай тэорыі. Пры гэтым вострая ідэйна-тэарэтычная барацьба часам ператваралася ў палітычныя абвінавачванні, што мела вельмі негатыўнае значэнне для развіцця грамадазнаўчых навук.

Традыцыйнымі для Акадэміі сталі даследаванні біялагічнага профілю. Была зроблена геамарфалагічнае апісанне тэрыторыі БССР і выканана праца «Глебазнаўства і глебы БССР». У сценах Акадэміі былі закладзены асновы навуковых школ па важных напрамках арганічнай і неарганічнай хіміі. Менавіта тут пачалася распрацоўка шэрага актуальных праблем матэматыкі, а таксама фізікі металаў. Значныя поспехі былі дасягнуты вучонымі Акадэміі ў вывучэнні пытанняў, звязаных з прамысловай вытворчасцю каніфолі і шкіпінару, са здабычай, сушкай і спальваннем торфу, вывятленнем хімічнага саставу торфу і сапрапеляў, асушэннем забалочаных зямель, павышэннем ураджайнасці сельскагаспадарчых культур, выяўдзеннем карысных сартоў бульбы і лёну, выкарыстаннем лясных рэсурсаў.

Літаратура і мастацтва. Дэфармацыя савецкага грамадства, разрыў слова і справы выразна праявіліся ў развіцці маладой беларускай савецкай літаратуры. Пачатак 30-х гадоў быў згубным для яе. Адмоўную ролю ў гэтым адыгралі прадубліраваная ў БССР вядомая пастанова ЦК ВКП(б) 1932 г. «Аб перабудове літаратурна-мастацкіх арганізацый», а затым Усебеларускі і Усесаюзны з'езды пісьменнікаў, якія запатрабавалі ад літаратараў паслядоўнага правядзення прынцыпу

сацыялістычнага рэалізму. Лагічным вынікам з'явілася ідэалізацыя рэвалюцыйных падзей і існуючага ў краіне грамадскага ладу. Наперакор праўдзе савецкі чалавек стаў прадстаўляцца як творца і гаспадар новага жыцця. Пра гэта сведчаць многія літаратурныя творы, хоць часам і напісаныя на высокім мастацкім узроўні. Гэта творы А. Александровіча, С. Грахоўскага, Э. Самуйлёнка, Я. Скрыгана, М. Хведаровіча, К. Чорнага і інш. Аповесць П. Галавача «Спалох на загонах», напрыклад, разрэкламаваная як адметная літаратурная з'ява 30-х гадоў, сваім зместам апраўдвала формы і сродкі, з дапамогай якіх праводзілася масавае «рассяляньванне» краіны.

Прымусовае ўкараненне прынцыпу сацыялістычнага рэалізму аказвала моцны ўплыў на свядомасць народа, умацоўваючы ў ім веру ў той нібыта справядлівы і адзіна магчымы сацыяльны лад, які будаваўся ў Краіне Саветаў.

У канцы 20-х — 30-я гады ў рэспубліцы пашыраецца сетка прафесійных драматычных тэатраў. Адкрываюцца дзяржаўныя рускія тэатры, рабочы тэатр, а потым тэатр імя ЦСПСБ, тэатры рабочай моладзі, юнага глядача, тэатр лялек, калгасна-саўгасныя і абласныя. У іх дзейнасці таксама ўкараняўся прынцып сацыялістычнага рэалізму. Таму некаторыя з іх у 1937—1938 гг. былі расфарміраваны (БДТ-3, на чале якога стаяў вядомы артыст, рэжысёр і драматург У. І. Галубок, тэатр рабочай моладзі і інш.).

Нягледзячы на адміністраванне і ўціск, беларускае тэатральнае мастацтва вылучыла такіх таленавітых актёраў, як У. І. Крыловіч, Б. В. Платонаў, Г. П. Глебаў, У. І. Уладамірскі, І. Ф. Ждановіч, А. К. Ільінскі, Л. І. Ржэцкая, якія мелі вялікую папулярнасць сярод глядачоў. Сваёй творчасцю яны ўнеслі істотны ўклад у беларускае сцэнічнае мастацтва.

У 1928 г. у Ленінградзе адкрылася кінастудыя мастацкіх фільмаў «Савецкая Беларусь», пераведзеная ў канцы 30-х гадоў у Мінск. Кінематограф становіцца гукавым, з'яўляюцца рэспубліканская кінахроніка і фільмы для дзяцей. Экранізуюцца літаратурныя творы, аднак пануючай з'яўлялася сучасная тэматыка, якая падавалася ў тым жа апалагетычным (ухвален-

чым) духу. Развіццё беларускага кінематографа было звязана перш за ўсё з імёнамі Ю. В. Тарыча і У. У. Корш-Сабліна.

Важнай падзеяй у галіне музычнага мастацтва стала адкрыццё ў 1932 г. Беларускай дзяржаўнай кансерваторыі. Праз год пачаў дзейнасць Беларускі тэатр оперы і балета. У 1937—1938 гг. былі заснаваны Беларуская дзяржаўная філармонія і Ансамбль песні і танца Беларускай ваеннай акадэміі.

У 30-я гады былі створаны вядомыя беларускія оперы Я. К. Цікоцкага «Міхась Падгорны», А. В. Багатырова «У пушчах Палесся», А. Я. Туранкова «Кветка шчасця», першы нацыянальны балет М. Я. Крошнера «Салавей». Тады ж вызначыліся таленавітыя майстры опернага і балетнага мастацтва Л. П. Александроўская, Р. У. Млодэк, М. І. Дзянісаў, І. М. Балодца, А. В. Мікалаева.

Беларускія мастакі пісалі галоўным чынам карціны, прысвечаныя рэвалюцыйным падзеям і ўстаўленню Савецкай улады, «героіцы» грамадзянскай вайны і мірнага будаўніцтва.

У другой палавіне 30-х гадоў у Беларусі былі адкрыты Рэспубліканскі і абласныя дамы народнай творчасці, прайшлі Усебеларускія алімпіяды рабоча-калгаснай мастацкай самадзейнасці і дзіцячай творчасці.

Поспехі ў культурным развіцці несумненна былі. Аднак таталітарная палітыка 30-х гадоў прывяла да грубых дэфармацый і ў галіне культуры. Культура развівалася больш ушыр, чым углыб, не столькі на нацыянальнай аснове, колькі ў супярэчнасці з ёю. Падменаў якасных паказчыкаў колькаснымі, папулярызаваных масавых відаў творчасці стваралася ілюзія «вялікіх» перамог у галіне культуры — «сацыялістычнай па зместу і нацыянальнай па форме».

Пытанні і заданні. 1. Пакажыце ўсю надуманасць і злачыннасць барацьбы з так званай «нацдэмаўшчынай». 2. Што ўяўляла сабой новая інтэлігенцыя? 3. Якія былі поспехі ў развіцці асветы? Чым яны былі абумоўлены? 4. Як у рэспубліцы развівалася навука? 5. У чым заключалася заганнасць прынцыпу сацыялістычнага рэалізму? 6. У якім сэнсе можна і трэба весці гаворку аб дасягненнях літаратуры і мастацтва? 7. Якая была цана гэтых поспехаў?

**§ 14. Становішча Заходняй Беларусі ў складзе Польшчы.
Барацьба за нацыянальнае і сацыяльнае вызваленне**

Палітыка Польшчы ў Заходняй Беларусі. Па Рыжскаму мірнаму дагавору (ад 18 сакавіка 1921 г.) да Польшчы адышла значная частка заходнебеларускіх зямель (Гродзенская губерня, усходнія раёны Віленскай і заходнія раёны Мінскай губерняў), якія атрымалі назву Заходняй Беларусі. На гэтай тэрыторыі пражывала амаль 3,4 млн чалавек, ці 12,7 % насельніцтва Польшчы. Іх большую частку (70,5 %) складалі беларусы. У адпаведнасці з дагаворам урад Польшчы павінен быў даць беларускаму і ўкраінскаму насельніцтву «ўсе правы, якія забяспечвалі б свабоднае развіццё культуры, мовы і выкананне рэлігійных абрадаў». Аднак гэтыя абавязацельствы не выконваліся.

Заходняя Беларусь з'яўлялася аграрным прыдаткам прамысловых раёнаў Польшчы, рынкам збыту і крыніцай таннай сыравіны і рабочай сілы. З прамысловасці, дзякуючы жывёлагадоўчай накіраванасці сельскай гаспадаркі, развівалася вытворчасць масла і сыру, пашыралася колькасць мясабойняў. Аднак гарбарная, металаапрацоўчая, тэкстыльная і іншыя галіны, якія калісьці адыгрывалі значную ролю ў народнай гаспадарцы, прыйшлі ў заняпад. У параўнанні з БССР Заходняя Беларусь вырабляла прамысловай прадукцыі ў 9 разоў менш, хоць на тэрыторыі і колькасці насельніцтва яны былі амаль роўныя. Рабочыя працавалі па 12—14 гадзін у суткі. Іх заробатная плата была ніжэйшая, чым на ўласнапольскіх землях.

У сельскай гаспадарцы была занята пераважная большасць насельніцтва — 85 %. Памешчыкі, якіх было менш як 1 % ад усёй колькасці жыхароў, валодалі амаль паловай усёй зямлі. Больш таго, польскі ўрад пачаў засяляць беларускія землі так званымі асаднікамі — былымі афіцэрамі і унτέραфіцэрамі, якім адводзіліся вялікія зямельныя надзелы і даваліся грашовыя сродкі. Іх уласнасць яшчэ больш умацоўвалася за кошт зямель тых, хто не змог паставіць сваю гаспадарку пасля камасацыі (землеўпарадкавання), калі пад выглядам барацьбы з цераспалосіцай сялян

гвалтоўна высялілі на хутары, але не аказвалі ніякай дапамогі. Апынуўшыся ў цяжкім бядотным становішчы, большасць сялян вымушана была наймацца да багацей у якасці рабочых або эмігрыраваць у ЗША, Канаду, Лацінскую Амерыку, Заходнюю Еўропу. У тыя гады з Польшчы ў іншыя краіны выехала каля 80 тыс. беларусаў.

Сацыяльнае прыгнечанне перапляталася з нацыянальным бяспраўем. Беларусаў не жадалі лічыць нацыяй. Ажыццяўлялася гвалтоўная паланізацыя беларускага насельніцтва: закрываліся існаваўшыя дагэтуль беларускія школы, гімназіі, настаўніцкія семінарыі, якія з'яўляліся асноўнай базай падрыхтоўкі педагогаў для гэтых школ, зачыняліся клубы, бібліятэкі, хаты-чытальні, створаныя беларускімі культурна-асветнымі арганізацыямі, спыняліся выданні беларускіх газет і часопісаў, забаранялася ўжыванне беларускай мовы ў дзяржаўных установах і органах мясцовага самакіравання. Невыпадкова, што колькасць непісьменных сярод беларусаў складала амаль палову. Адною з праяў нацыянальнага прыгнечання была рэлігійная нецярпімасць польскіх улад да праваслаўнай большасці беларускага насельніцтва. З 500 існаваўшых у Заходняй Беларусі праваслаўных цэркваў больш за 300 былі ператвораны ў каталіцкія касцёлы.

Ю. Пілсудскі, які ўстанавіў у 1926 г. сваю дыктатуру ў Польшчы, абвясціў рэжым «санацыі» («аздараўлення»). Знешне гэты рэжым выглядаў міратворчым для краіны. У судовым працэсе над палітычнымі вязнямі, напрыклад, захоўваліся ўсе атрибуты дэмакратыі: следства, ахова, пракурорскі нагляд і інш. Але на справе «санацыя» ў сваёй палітычнай частцы была зведзена да жорсткага падаўлення не толькі камуністычнага, але і ўсіх форм дэмакратычнага руху.

З канца 20-х гадоў становішча працоўных мас Заходняй Беларусі пагоршылася. Гэта было звязана з сусветным эканамічным крызісам 1929—1933 гг., з тым дэпрэсіяй і пачаткам новага крызісу (1937 г.), з наступленнем фашызму ў Еўропе і рэакцыі ў Польшчы. Абвастрэнне сацыяльных супярэчнасцей вяло да актывізацыі апазіцыйных палітычных сіл і нарастання

нацыянальна-вызваленчага руху ў заходніх раёнах Беларусі.

Масавы рух супраць прыгнёту буржуазна-памешчыцкай Польшчы ў 20-я гады. У першыя гады польскага панавання барацьба набыла партызанскі характар. Яна падтрымлівалася з боку як СССР, так і БНР, урад якой знаходзіўся ў эміграцыі ў Коўне. Асабліва ўпартай барацьба была ў Гродзенскім, Брэсцкім, Ваўкавыскім, Навагрудскім, Пінскім, Слоніўскім і Косаўскім паветах. Партызаны спальвалі маёнткі памешчыкаў, сядзібы асаднікаў, рабілі смелыя налёты на паліцэйскія ўчасткі і ўрадавыя ўстановы. На чале руху стаялі камуністы — члены перайшоўшых на нелегальнае становішча арганізацый КП(б)Б, Камуністычнай рабочай партыі Польшчы (КРПП), Камуністычнай партыі Літвы (КПЛ). Поплеч з імі ішлі беларускія эсэры, сярод якіх найбольшай актыўнасцю вызначаліся члены Беларускай рэвалюцыйнай арганізацыі (БРА), якая ў 1922 г. вылучылася з левага крыла БПС-Р. Яна карысталася значным уплывам сярод беларускай інтэлігенцыі і часткі сялян.

У нацыянальна-вызваленчым руху ўдзельнічалі прадстаўнікі не толькі пlying камуністычнага напрамку, але і беларускага нацыянальна-дэмакратычнага лагера. Аб гэтым сведчаць выбары ў польскі сейм у 1922 г. Па выніках выбараў у сейме стварылася беларуская нацыянальная фракцыя, у склад якой увайшло 11 паслоў (дэпутатаў), у тым ліку Б. А. Тарашкевіч, С. А. Рак-Міхайлоўскі, П. В. Мятла, А. Станкевіч і інш. Фракцыя прадстаўляла практычна ўсе тагачасныя беларускія палітычныя партыі. Выявіліся новыя магчымасці абароны нацыянальных і сацыяльных правоў беларускага народа, пачынаўся якасна новы этап у развіцці нацыянальна-вызваленчага руху — з выкарыстаннем парламенцкай формы барацьбы. Вынікам такога поспеху з'явілася пашырэнне і ўмацаванне руху.

З аднаго боку, адбывалася кансалідацыя камуністычных сіл у адзіную палітычную арганізацыю. У кастрычніку 1923 г. у Вільні нелегальна адбылася V Устаноўчая канферэнцыя прадстаўнікоў усіх існаваўшых у Заходняй Беларусі партыйных камітэтаў камуністаў. Яна прыняла рашэнне аб стварэнні Ка-

муністычнай партыі Заходняй Беларусі (КПЗБ), як аўтаномнай у складзе Камуністычнай партыі Польшчы (КПП), і выбрала яе ЦК (С. А. Мертэнс, С. Т. Мілер, С. А. Дубовік і інш.). У канцы 1923 г. у рады КПЗБ улілася Беларуска-рэвалюцыйная арганізацыя (БРА). Яе кіраўнікі (І. К. Лагіновіч, А. У. Канчэўскі і А. Р. Капуцкі) увайшлі ў склад ЦК КПЗБ. Намаганнямі партыі ў 1924 г. быў створаны камсамол Заходняй Беларусі (КСМЗВ). Пад яе ўплывам знаходзілася дэпутатская фракцыя «Змаганне» і іншыя палітычныя арганізацыі.

З другога боку, пашыралася культурна-асветніцкая дзейнасць, якую развівалі ў першую чаргу Беларуска-хрысціянская дэмакратыя (БХД), група А. Луцкевіча — Р. Астроўскага і Віленскі Беларускі нацыянальны камітэт, а таксама дзейнічаючыя пад іх кіраўніцтвам розныя навуковыя, дабрачынныя, гаспадарчыя, асветніцкія арганізацыі і таварыствы.

Такім чынам у сярэдзіне 20-х гадоў у нацыянальна-вызваленчым руху, які ў гэты час набыў шырокі размах, яскрава выкрышталізаваліся два напрамкі: рэвалюцыйна-вызваленчы і нацыянальна-дэмакратычны. Паміж імі абставялялася канфрантацыя. Кіраўніцтва КПЗБ вяло лінію на далейшае разгортванне партызанскага руху і давядзення яго да змены палітычнай улады ў Заходняй Беларусі.

Польскія ўлады жорстка распраўляліся з удзельнікамі партызанскага руху. Усюды дзейнічалі надзвычайныя суды і лютавалі карныя экспедыцыі. У 1925 г. склалася сітуацыя, якая магла прывесці да ўзброенага паўстання. У гэтых умовах польскі ўрад увёў на тэрыторыю Заходняй Беларусі вялікую колькасць рэгулярных войск. Суадносіны сіл рэзка змяніліся. Камуністы, каб прадухіліць велізарныя ахвяры, заклікалі працоўных перайсці да іншых форм барацьбы.

Пад арганізацыйным уплывам КПЗБ у маі 1926 г. канчаткова аформілася як масавая палітычная арганізацыя Беларуска-сялянска-рабочая грамада (БСРГ) на чале з вядомым беларускім вучоным, рэвалюцыянерам, грамадскім дзеячам Б. А. Тарашкевічам. Яе праграма ўключала такія патрабаванні, як самавызначэнне Заходняй Беларусі, стварэнне рабоча-сялянскага ўрада, перадача зямлі сялянам без выкупу, знішчэнне

сістэмы асудніцтва. Разам з камуністамі дзеячы Грамады агітавалі сялян і рабочых на актыўную палітычную барацьбу, вялі шырокую кампанію за вызваленне палітзняволеных.

У 1922 г. БСРГ налічвала ў сваіх радах больш за 100 чыс. членаў аб'яднаных амаль у 2 тыс. гурткоў. Баючыся гэтай сілы, урад Пілсудскага разграміў Грамаду, кінуўшы ў турму некалькі соцень актывістаў. Гэта было цяжкім ударам па нацыянальна-вызваленчаму руху і выклікала масавыя дэманстрацыі і мітынгі пратэстаў. Грамада пакінула глыбокі след у свядомасці сялян і рабочых. Прагрэсіўныя традыцыі БСРГ прадоўжылі беларускі сялянска-рабочы дэпутацкі клуб «Змаганне» і іншыя арганізацыі.

Нягледзячы на жорсткі тэрор з боку ўлад, аўтарытэт КПЗБ у масах захоўваўся. Яна аказала ўсямерную дапамогу масавай дэмакратычнай культурна-асветніцкай арганізацыі — Таварыству беларускай школы (ТВШ), якое аб'яднала больш за 14 тыс. членаў і ўзначальвалася такімі дзеячамі, як Б. А. Тарашкевіч, І. С. Дварчанін, П. С. Пестрак і інш. Невыпадкова, што на выбарах у сейм у сакавіку 1928 г. за камуністаў, што выступалі пад імем «Рабоча-сялянскае адзінства», было пададзена звыш 328 тыс. галасоў, што складала 26 % усіх прыняўшых удзел у выбарах у Заходняй Беларусі. Узнімалася новая хваля барацьбы.

Нацыянальна-вызваленчы рух працоўных Заходняй Беларусі ў канцы 20-х—30-я гады. У жніўні 1929 г. стыхійна ўспыхнула стачка на шклозаводзе «Нёман». Баставаўшыя патрабавалі павелічэння зароботнай платы, скарачэння рабочага дня. У барацьбу ўключылася больш як 700 чалавек, якія на працягу двух месяцаў упарта адстойвалі свае эканамічныя патрабаванні. Аднак адсутнасць арганізаванасці абумовіла толькі частковае задавальненне патрабаванняў рабочых.

Рэпрэсіі з боку польскіх улад да відных дзеячаў нацыянальна-вызваленчага руху, вострая канфрантацыя паміж рэвалюцыйна-вызваленчым і нацыянальна-дэмакратычным напрамкамі руху прывялі да некаторага спаду барацьбы ў пачатку 30-х гадоў. На яе катастрафічна адбіліся і неапраўданыя рэпрэсіі, якім у 1933 г. і пазней падвергліся ў БССР былыя кіраўнікі

БСРГ і «Змагання», а таксама КПЗБ. Але барацьба працоўных, падчас стыхійная, працягвалася.

У пачатку 30-х гадоў прайшлі забастоўкі на прамысловых прадпрыемствах Беластока, Вільні, Брэста, Гродна, Пінска, Слоніма. Больш як чатыры месяцы зімы 1932—1933 гг. баставала 7 тыс. рабочых і сялян, якія працавалі ў Белавежскай пушчы. Востры характар набылі падзеі на Брэстчыне. Тут над сялянамі паліцыя ўчыніла крываваю пацыфікацыю (уціхаміраванне). Дзевяць найбольш актыўных удзельнікаў сялянскіх выступленняў былі аддадзены ваенна-паліваму суду. Дзеянні паліцыі і суда ў Кобрыне выклікалі абурэнне рабочых і сялян Польшчы. У Варшаве, Беластоку, Вільні, Брэсце адбыліся масавыя палітычныя дэманстрацыі і забастоўкі пратэсту. Улады вымушаны былі адмовіцца ад вынясення смяротнага прыговору абвінавачваемым.

З прыходам да ўлады ў Германіі фашыстаў рэзка ўзрасла пагроза міру і дэмакратыі. Польшча ў 1934 г. заключае з рэйхам пагадненне аб мірным вырашэнні спрэчных пытанняў, а праз год уводзіць канстытуцыю, якой яшчэ больш абмяжоўваліся дэмакратычныя правы і вольнасці. Тысяча рэвалюцыйна настроеных выхадцаў з рабочага класа, сялянства і перадавой інтэлігенцыі былі кінуты ў турмы і канцэнтрацыйны лагер у Бярозе-Картузскай. У гэтых умовах барацьба канцэнтруецца вакол стварэння адзінага дэмакратычнага антыфашысцкага народнага фронту. КПЗБ і іншыя партыі вылучаюць шэраг надзённых патрабаванняў: адмену існуючай канстытуцыі, канфіскацыю памешчыцкіх зямель, раўнапраўе нацыянальнасцей і самавызначэнне Заходняй Беларусі, разрыў саюзніцкіх адносін з Германіяй і інш.

КПЗБ змагла дасягнуць адзінства дзеяння з кіраўніцтвам шэрага прафсаюзаў. Пры яе садзейнічанні ў лютым 1936 г. паміж ТБШ, якое знаходзілася пад уплывам КПЗБ, і Беларускамі інстытутам гаспадаркі, які знаходзіўся пад уплывам БХД, падпісваецца пагадненне аб сумеснай барацьбе за школу на роднай мове.

Большая частка выступленняў рабочых праходзіць пад знакам адзінага народнага фронту. Аб росце яго сіл пераканаўча сведчылі падзеі, звязаныя з расстрэлам рабочых дэманстрацый у Кракаве і Львове вясной

1936 г. У падтрымку польскага пралетарыяту забаставалі рабочыя Гродна і Брэста. У Брэсце быў створаны камітэт дапамогі, які збіраў сродкі для сем'яў ахвяр расстрэлу.

У рэчышча гэтай барацьбы ўліваўся і сялянскі рух, яркім прыкладам якога стала выступленне ў 1935 г. нарачанскіх рыбакоў. Дырэкцыя дзяржаўных лясоў, ва ўпраўленне якога было перададзена возера Нарач, забараніла свабодную лоўлю рыбы. Тры тысячы сялян прыязёрных вёсак, абураныя забаронай, захапілі рыбныя ўчасткі. Ім аказалі дапамогу рыбакі, якія працавалі ў дырэкцыі па найму. Барацьба працягвалася аж да верасня 1939 г.

Барацьба апошніх перадваенных гадоў не прынесла станоўчых вынікаў. Прычынай гэтага было, з аднаго боку, негатыўны ўплыў на камуністаў культу асобы Сталіна, калі ім забаранялася ўстанаўліваць якія-небудзь кантакты з сацыял-дэмакратамі Польшчы, абвінавачаных (як і ў іншых краінах) у хаўрусніцтве фашыстам, з другога, нежаданне ў выніку гэтага кіраўніцтва Польскай сацыялістычнай партыі і іншых дэмакратычных сіл ісці на сумесныя дзеянні з камуністамі.

Пытанні і заданні. 1. Якая была эканамічная і нацыянальная палітыка польскага ўрада ў Заходняй Беларусі? 2. Пакажыце ўздым нацыянальна-вызваленчага руху ў 20-х гадах. 3. Якія беларускія дэмакратычныя арганізацыі дзейнічалі ў Польшчы? Дайце разгорнуты адказ. 4. Вызначце месца і ролю КПЗБ у барацьбе працоўных Заходняй Беларусі. 5. Ахарактарызуйце нацыянальна-вызваленчы рух у першай палавіне 30-х гадоў. 6. Як змяніўся характар барацьбы ў сярэдзіне 30-х гадоў?

§ 15. Уз'яднанне беларускага народа ў складзе БССР. Беларускае замежжа

Салідарнасць працоўных БССР і СССР з нацыянальна-вызваленчым рухам у Заходняй Беларусі. Працоўныя Савецкай Беларусі, якія ў большасці сваёй верылі, што будуць новы справядлівы грамадскі лад, са спачуваннем адносіліся да сваіх суайчыннікаў у Заходняй Беларусі і выказвалі салідарнасць у іх барацьбе за нацыянальнае і сацыяльнае вызваленне і аб'яднанне ў адзін народ. Імкненне беларускага народа

да ўз'яднання выкарыстоўвалася сталінскім кіраўніцтвам з мэтай пашырэння сваёй улады на Заходнюю Беларусь. Па ўсёй БССР праводзіліся палітычныя акцыі ў падтрымку заходнебеларускага насельніцтва. У Мінску пастаянна дзейнічала бюро дапамогі камуністам і ўсім змагарам Заходняй Беларусі.

Істотную падтрымку змагарам аказвалі і за межамі БССР. У абарону правоў заходніх беларусаў выступалі працоўныя Масквы, Ленінграда, Кіева і іншых гарадоў. У процілегласць органам НКУС яны гатовы былі даць гасцінны прытулак усім тым, каго праследавалі польскія ўлады, дапамагалі палітэмігрантам уключыцца ў мясцовае жыццё, атрымаць адукацыю, увайсці ў працоўны калектыў і г. д.

Салідарнасць насельніцтва БССР з беларусамі Польшчы асабліва праявілася ў першай палавіне 30-х гадоў, калі па ініцыятыве бальшавікоў многія прадпрыемствы і ўстановы рэспублікі выступалі з патрабаваннямі да польскіх улад спыніць тэрор у Заходняй Беларусі, хаця ў Савецкай Беларусі ён быў не меншы з боку бальшавіцкіх улад. З заклікам далучыцца да голасу пратэсту яны звярталіся да пралетарыяту Англіі, Германіі, Францыі. У дапамогу насельніцтва Заходняй Беларусі збіраліся грашовыя сродкі. Шырокі водгук у рабочых БССР атрымала ў 1933 г. 13-тыднёвая забастоўка тэкстыльшчыкаў Беластока.

Інакш ставілася да гэтага сталінскае кіраўніцтва ВКП(б) і СССР.

Роспуск КПЗБ. На працягу 15 гадоў у авангардзе рэвалюцыйна-вызваленчага руху працоўных Заходняй Беларусі ішла КПЗБ. Да 1933 г. яна налічвала 4 тыс. членаў. Апрача гэтага, каля 3 тыс. камуністаў знаходзіліся ў турмах. У Беластоку і Вільні, Гродне і Брэсце партыя выдавала газету «Чырвоны сцяг» і часопіс «Бальшавік», а таксама сатырычныя — «Маланка» і «Асва». На працягу ўсёй сваёй дзейнасці яна працавала ў звязцы з КПП. Польскія камуністы аказвалі ёй дапамогу вопытнымі кадрамі і літаратурай, падтрымлівалі вызваленчы рух заходнебеларускіх працоўных, іх імкненне да ўз'яднання з працоўнымі Савецкай Беларусі. Са свайго боку КПЗБ з'яўлялася ініцыятарам кампаніі салідарнасці ў Заходняй Беларусі з барацьбой польскіх рабочых і сялян. Яна

рашуча выступала супраць антысавецкай знешняй палітыкі польскіх кіруючых колаў, у абарону СССР.

На чале кіраўніцтва КПЗБ стаялі такія выпрабаваныя змагары, як І. К. Лагіновіч, А. А. Альшэўскі, А. С. Славінскі і інш. У яе радах атрымалі выхаванне кіраўнікі рэвалюцыйнай моладзі (КСМЗБ) В. З. Харужая, М. М. Дворнікаў, С. В. Прытыцкі, В. З. Царук, В. З. Корж і інш. Сярод іх выраслі вядомыя беларускія пісьменнікі М. Танк (Я. І. Скурко), П. С. Пестрак, В. П. Таўлай, М. Васілёк.

У перыяд найвышэйшай ідэалагічнай і арганізацыйнай сталасці і плённай працы ў масах на КПЗБ разам з КПП і КПЗУ (Камуністычная партыя Заходняй Украіны) абрушыўся смяротны ўдар. У сярэдзіне 30-х гадоў, калі набіраў абароты махавік сталінскіх рэпрэсій, шмат партыйных актывістаў было несправядліва абвінавачана ў здрадніцтве і падвергнута суровым пакаранням. У 1936—1937 гг. былі арыштаваны выкліканыя ў СССР кіруючыя работнікі КПЗБ І. К. Лагіновіч, М. С. Майскі, М. П. Маслоўскі, А. С. Славінскі, В. З. Харужая, шэраг іншых камуністаў. Большасць з іх загінула ў турмах або лагерах НКУС.

Супраць камуністаў Польшчы, Заходняй Украіны і Заходняй Беларусі было сфабрыкавана абвінавачванне ў тым, што іх кіраўніцтва з'яўляецца агентамі польскай палітычнай паліцыі — дэфензівы. Рашэннем Прэзідыума ІККІ ў 1938 г. былі распушчаны КПП, КПЗБ і КПЗУ. Адбыўся беспрэцэдэнтны ў гісторыі міжнароднага камуністычнага і рабочага руху выпадак, калі партыйныя арганізацыі цэлай краіны, якія мелі немалыя заслугі ў развіцці камуністычнага і рэвалюцыйнага руху, аб'яўляліся саюзнікамі імперыялістычнага лагера.

Гэта быў каварны ўдар па нацыянальна-вызваленчаму руху ў Заходняй Беларусі, у выніку чаго ён аслаб і не мог павесці за сабой працоўных у барацьбе за ўз'яднанне з БССР. Беспадстаўнасць гэтага акта была прызнана ўжо ў 1939 г., калі Сакратарыят ІККІ прыняў рашэнне аб узнаўленні КПП і ў яе складзе КПЗБ і КПЗУ. Аднак пастанова засталася нявыкананай.

Падзел Польшчы. У верасні 1939 г. знешнепалітычнае становішча Польшчы рэзка змянілася. Гібельнай для яе стала адмова Лондана і Парыжа ад прак-

тычнай рэалізацыі дагавора 1938 г. аб узаемадапамозе з Варшавай у выпадку агрэсіі з захаду. Але канчаткова лёс Польшчы вырашыла заключэнне Сталіным — Молатавым 23 жніўня 1939 г. пакта аб ненападзе з Гітлерам. Гэта фактычна пакідала Польшчу сам-насам у барацьбе з германскім рэйхам.

Пакт з Германіяй быў дапоўнены сакрэтнымі пратаколамі, на якіх тэрыторыя Польшчы і шэрага іншых краін падзялялася на сферы ўплыву СССР і Германіі. Устанаўлівалася, што мяжа гэтых сфер павінна праходзіць па лініі рэк Нарэў, Буг, Вісла, Сан. Заходняя Беларусь і Заходняя Украіна прызнаваліся сферай інтарэсаў СССР. Пратаколы, як і заключаны праз месяц (28 верасня) дагавор аб дружбе і граніцы, з'яўляліся грубым парушэннем правоў польскага народа на самавызначэнне, новым падзелам Польшчы, хоць аб'ектыўна аднаўлялі нацыянальныя правы беларускага і ўкраінскага народаў, парушаныя ўмовамі Рыжскага трактата 1921 г.

Пакт ад 23 жніўня 1939 г. развязаў рукі Германіі на Усходзе. 1 верасня 1939 г. гітлераўская Германія напала на Польшчу, распачаўшы тым самым другую сусветную вайну. Маючы велізарную ваенную перавагу ў жывой сіле і тэхніцы, фашысцкія войскі хутка рухаліся ў напрамку да граніцы СССР. Германіяй была акупіравана амаль уся тэрыторыя Польшчы, яе войскі падступілі да межаў Заходняй Беларусі і нават занялі некаторыя яе населеныя пункты (Брэст).

Уступленне савецкіх войск у Заходнюю Беларусь. Раніцай 17 верасня пасля таго, як урад Польшчы эмігрыраваў у Румынію, і ў адпаведнасці з раней дасягнутай дагаворанасцю з Германіяй аб дэмаркацыйнай лініі Савецкі ўрад аддаў распараджэнне Чырвонай Арміі перайсці савецка-польскую мяжу і «вызваліць» Заходнюю Украіну і Заходнюю Беларусь. Гэта рашэнне, нягледзячы на захопніцкія мэты правячых колаў як Масквы, так і Берліна, з адабрэннем было сустрэта савецкімі людзьмі.

Працоўныя гарадоў і вёсак Заходняй Беларусі радасна і з надзеяй сустракалі Чырвоную Армію. У шэрагу месц яшчэ да прыходу савецкіх войск імі раззбройваліся паліцыя і асаднікі. У гарадах узніклі часовыя ўпраўленні, у склад якіх увайшлі і прад-

стаўнікі Чырвонай Арміі. Яны бралі ў свае рукі кіраўніцтва ўсім палітычным, гаспадарчым і культурным жыццём у занятых раёнах, разгортвалі шырокую кампанію ў падтрымку Савецкай улады. У вёсках з'явіліся сялянскія камітэты, якія прыступілі да размеркавання памешчыцкіх зямель і інвентару сярод сельскага насельніцтва.

Для ўстанаўлення і падтрымання рэвалюцыйнага парадку ў гарадах і мястэчках арганізоўвалася рабочая гвардыя, якая стала апорай новай улады. Падобныя органы ствараліся ў сельскай мясцовасці — «сялянская» міліцыя.

Да 25 верасня савецкія войскі поўнасьцю занялі Заходнюю Беларусь. Па дамоўленасці з Германіяй яны спыніліся ў лініі Гродна — Ялаўка — Няміраў — Брэст і далей на поўдзень. Гэта мяжа і была замацавана Дагаворам аб дружбе і граніцы ад 28 верасня 1939 г. паміж СССР і Германіяй.

Палітычныя і сацыяльна-эканамічныя пераўтварэнні. Пасля заняцця Чырвонай Арміяй Заходняй Беларусі тут пачалося насаджэнне савецкага ладу. На шматлікіх мітынггах і сходах насельніцтва праводзіліся рашэнні аб устанаўленні Савецкай улады і ўз'яднанні Заходняй Беларусі з БССР. 22 кастрычніка 1939 г. прайшлі выбары ў Народны сход, які павінен быў у закананадаўчым парадку вырашыць пытанне аб уладзе. Выбары ажыццяўляліся на аснове той практыкі, якая склалася ў СССР ва ўмовах панавання таталітарнага рэжыму. У выніку ва ўстаноўчы орган Заходняй Беларусі ўвайшлі загадзя намечаныя прадстаўнікі працоўных слаёў насельніцтва ўсіх нацыянальнасцей.

Народны сход Заходняй Беларусі адбыўся 28—30 кастрычніка 1939 г. у Беластоку. Па дакладу С. В. Прытыцкага была прынята дэкларацыя аб устанаўленні ў Заходняй Беларусі Савецкай улады. Сход вынес таксама рэзалюцыю аб уваходжанні Заходняй Беларусі ў склад БССР, аб канфіскацыі памешчыцкіх зямель, аб нацыяналізацыі банкаў і буйной прамысловасці. Дэлегататы звярнуліся ў Вярхоўны Савет СССР з просьбай аб прыняцці Заходняй Беларусі ў склад Савецкага Саюза і ўз'яднанні яе з БССР.

Нечарговая V сесія Вярхоўнага Савета СССР 2 лістапада 1939 г. прыняла Закон аб уключэнні Заходняй

Беларусі ў склад Саюза ССР і ўз'яднанні яе з БССР. Нечарговая ІІІ сесія Вярхоўнага Савета БССР вітала рашэнне Вярхоўнага Савета СССР і прыняла Заходнюю Беларусь у склад Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі. У выніку яе тэрыторыя павялічылася са 125,5 тыс. кв. км да 225,7 тыс., насельніцтва вырасла прыкладна ў два разы і ў канцы 1940 г. склала больш як 10 млн чалавек. На тэрыторыі былой Заходняй Беларусі было ліквідавана ранейшае адміністрацыйнае дзяленне і створана пяць абласцей — Баранавіцкая, Брэсцкая, Вілейская, Пінская і Беластоцкая.

Ліквідацыя польскай сістэмы кіравання і ўстанаўленне савецкай сістэмы суправаджалася масавымі парушэннямі закону новымі ўладамі — высылкай у глыб краіны былых дзяржаўных служачых (нават леснікоў), гандляроў і рамеснікаў. Дэпартацыя (высяленне) матывавалася неабходнасцю ачысціць край ад буржуазных элементаў, «ворагаў народа». Мясцовым кадрам, у тым ліку былым членам КПЗБ і КСМЗБ, выказваўся «палітычны недавер». На кіруючыя пасады назначаліся, як правіла, работнікі, якія прыбылі з усходніх абласцей рэспублікі. Іх было звыш 14 тыс. чалавек. Няведанне многімі з іх мясцовай спецыфікі прыводзіла да грубых памылак і выклікала незадавальненне насельніцтва. Аж да 1941 г. паміж заходняй і ўсходняй часткамі Беларусі заставалася дэмаркацыйная лінія. На працягу доўгага часу ў адносінах да людзей захоўвалася дзяленне іх на «заходнікаў» і «ўсходнікаў».

16 лістапада 1939 г. паміж урадамі СССР і Германіі было заключана пагадненне аб перасяленні, у прыватнасці, асоб беларускай нацыянальнасці, з польскіх тэрыторый, акупіраваных трэцім рэйхам, на беларускія землі, што адышлі да СССР. Перасялілася шмат беларусаў, большасць якіх напаткаў трагічны лёс: яны сталі здабычай НКУС.

У заходніх абласцях Беларусі разгарнуліся сацыяльна-эканамічныя пераўтварэнні. Тэхнічна рэканструяваліся старыя і пачалі будавацца новыя прамысловыя прадпрыемствы. Ужо за першы год існавання Савецкай улады павялічыўся аб'ём прадукцыі мясцовай прамысловасці. За сем месяцаў быў адноўлены Дняпра-Бугскі канал працягласцю ў 201 км, тады як

Польшча не здолела зрабіць гэта на працягу 20 гадоў. Было ліквідавана беспрацоўе. 30 тыс. сялянскіх двароў былі «аб'яднаны» ў калгасы. Гэты працэс, як і ва ўсходніх абласцях, быў гвалтоўным. Узрасла колькасць агульнаадукацыйных школ, было адкрыта 12 тэхнікумаў, 4 інстытуты, 5 драматычных тэатраў, 100 кінатэатраў.

Факт уключэння Заходняй Беларусі ў склад БССР яшчэ недастаткова ацэнены гістарычнай навукай. Безумоўна толькі тое, што ў тых канкрэтных умовах як знешняга, так і ўнутранага характару, пры ўсіх жахах сталінскага рэжыму ён меў усё ж такі станоўчае значэнне для беларускага народа.

Беларускае замежжа. Вайна і рэвалюцыя, нацыянальная палітыка бальшавіцкага кіраўніцтва, калі неаднаразова вызначалася тэрыторыя Беларусі без уліку этнічных межаў і наогул ігнараваліся жыццёвыя інтарэсы насельніцтва, выклікалі хвалю эміграцыі ў краіны Заходняй Еўропы, Паўночнай і Паўднёвай Амерыкі. Сваю радзіму пакінула каля 1,5 млн беларусаў.

З усталяваннем Савецкай улады ўпершыню ўзнікла арганізаваная палітычная эміграцыя, якая групавалася вакол Рады і ўрада БНР, кіраўніцтва партыі беларускіх эсэраў і іншых палітычных арганізацый. Па няпоўных падліках, налічвалася больш за 120 тыс. палітычных эмігрантаў.

Найбольшую плынь эміграцыі 20—30-х гадоў складалі працоўныя Заходняй Беларусі. З 1921 па 1939 гг. з гэтай тэрыторыі эмігрыравала больш за 250 тыс. чалавек, яны пераехалі пераважна ў Канаду, ЗША, Аргенціну, а таксама ў краіны Еўропы — Францыю, Германію, Бельгію, Галандыю і інш.

Асобнае месца займала міграцыя жыхароў Савецкай Беларусі ў іншаэтнічныя раёны СССР. Яна адбывалася ў выніку планавага набору рабочай сілы з Беларусі, прымусовых дэпартацый ці ўцёкаў сялян падчас калектывізацыі, сталінскіх рэпрэсій і інш. За перыяд з 1926 па 1938 гг. Беларусь пазбавілася больш за 600 тыс. чалавек, пераважна жыхароў сельскай мясцовасці, як правіла — беларусаў.

Адной са шматлікіх групак эмігрантаў з Беларусі ў далёкім замежжы была беларуская дыяспара ў ЗША. Да другой сусветнай вайны тут пражывала каля 100

тыс. беларусаў. Лідэрамі нацыянальнага руху сярод іх у той час былі Я. Чарапук, Я. Варонка, І. Любач і ксёндз Я. Тарасевіч. Яны ўзначальвалі арганізацыі, што ўзніклі ў Нью-Йорку — Беларускі нацыянальны камітэт і ў Чыкага — Камітэт абароны Радзімы.

Другім масавым прытулкам бежанцаў з Беларусі была Канада, куды ў 20—30-х гадах пераехала каля 10 тыс. чалавек. У той час яны яшчэ не мелі сваіх самастойных нацыянальных арганізацый і групаваліся вакол рускіх нацыянальных клубаў.

Пасля Рыжскага пагаднення ўзмацнілася хваля эміграцыі заходнебеларускага насельніцтва ў Аргенціну, што прывяло да стварэння ў ёй шэрага нацыянальных арганізацый: Беларускага грамадска-асветніцкага таварыства, бібліятэкі імя Івана Луцкевіча, таварыстваў «Культура», «Белавеж», «Якуб Колас». У 1939 г. яны аб'ядналіся ў Федэрацыю беларускіх арганізацый. У выніку культурная дзейнасць сярод эмігрантаў з Беларусі пашыралася і стала больш мэтанакіраванай.

Бальшавіцкія ўлады імкнуліся далучыць эміграцыю да ажыццяўлення сваёй ідэі сусветнай рэвалюцыі і надаць эміграцыі рэвалюцыйны характар. Намаганні ў гэтым напрамку не заставаліся безвыніковымі — некаторыя з эмігрантаў пачалі весці бальшавіцкую агітацыю, што абвастрала адносіны з мясцовай уладай. Але найбольшы ўплыў на эміграцыю рабілі тагачасныя працэсы ў БССР — пераход да новай эканамічнай палітыкі і курс на беларусізацыю. Частка ўрада БНР на чале з А. Цвікевічам у кастрычніку 1925 г. аб'явіла аб самароспуску і вярнулася ў Беларусь. Другая частка на чале з прэзідэнтам П. Крэчэўскім засталася за мяжой — у Празе. Гэты раскол быў адной з прычын затухання палітычнай дзейнасці беларускай эміграцыі.

Пасля расколу ўзніклі новыя арганізацыі, якія намагаліся аб'яднаць беларускую эміграцыю з мэтай задавальнення яе культурных інтарэсаў. Гэта — Беларускае (Крывіцкае) культурнае таварыства імя Ф. Скарыны, Аб'яднанне беларускіх студэнцкіх арганізацый, Беларускі архіў, часопісы «Перавясла», «Іскры Скарыны», «Прамень» (потым «Новы прамень») і інш. Аб'яднанне беларускіх студэнцкіх арганізацый было

асабліва папулярным сярод моладзі. Яно згуртавала вакол сябе студэнтаў-беларусаў Прагі, Рыгі, Вільні, Варшавы, Рыма і іншых гарадоў Еўропы.

Жыццё і дзейнасць эміграцыі былі часткай гісторыі беларускага народа.

Пытанні і заданні. 1. Якую дапамогу савецкія людзі аказвалі працоўным Заходняй Беларусі ў іх барацьбе за вызваленне? 2. Вызначце ўклад КПЗБ у развіццё нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі. 3. У чым заключалася значыства Сталіна і яго акружэння ў адносінах да нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі? 4. Як адбылося ўключэнне Заходняй Беларусі ў склад БССР? 5. Якія палітычныя і сацыяльна-эканамічныя пераўтварэнні адбыліся ў Заходняй Беларусі пасля яе ўваходжання ў БССР? 6. Дайце характарыстыку беларускай эміграцыі ў 20—30-я гады.

Р а з д з е л III. БЕЛАРУСЬ У ГАДЫ ДРУГОЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ

ГЛАВА 6. НЯМЕЦКА-ФАШЫСЦКАЯ АКУПАЦЫЯ БССР

§ 16. Напярэдадні нападу фашысцкай Германіі

Становішча БССР. Паводле даных на 22 чэрвеня 1941 г., тэрыторыю БССР складалі 10 абласцей і 188 раёнаў з агульнай плошчай 225,7 тыс. кв. км, на якой пражывала 10 млн 528 тыс. чалавек. Беларусь уваходзіла ў склад СССР як адна з 16 рэспублік, якія цалкам падпарадкоўваліся цэнтральнай уладзе. Да канца 30-х гадоў у ёй, як і ва ўсёй краіне, зацвердзіўся «казарменны» сацыялізм. Яго палітычную аснову складала таталітарная сістэма ўлады з культам асобы Сталіна. Ядром сістэмы з'яўляўся партыйна-дзяржаўны апарат. Вернымі слугамі гэтага апарату былі Саветы, якія афіцыйна лічыліся органамі ўлады, прафсаюзы і камсамол. Канстытуцыйных свабод і правоў не існавала. Выбарнасць не была крыніцай улады. Пустой дэкларацыяй заставалася і права грамадзяніна на сваё ўласнае меркаванне. Органы НКУС кантралявалі ўсе сферы жыцця грамадства. Сістэма трымалася на страху, гвалце і духоўным заняволенні насельніцтва.

Эканамічную аснову створанага сацыялізму складала, на словах, сацыялістычная ўласнасць у дзвюх формах — агульнанароднай і калгасна-кааператыўнай,

на справе ж — адзіная дзяржаўная ўласнасць, якой цалкам і поўнасю распараджалася партыйная наменклатура. У мэтах развіцця гэтай уласнасці ажыццяўлялася планаванне народнага гаспадарчай дзейнасці, размеркаванне прыбыткаў вытворчасці, калектыўная арганізацыя працы, спажыванне сацыяльна-культурных даброт і г. д. Таварна-грашовыя адносіны былі зведзены да мінімуму.

Прыкметныя змены адбыліся і ў сацыяльна-эканамічным развіцці рэспублікі. Да пачатку 40-х гадоў цаною жыцця цэлага пакалення былі дасягнуты пэўныя поспехі ў павелічэнні аб'ёму прадукцыі прамысловасці і сельскай гаспадаркі, ліквідацыі масавай непісьменнасці і павелічэнні часу, які затрачваўся на вучобу ў школе, паліпшэнні медыцынскага абслугоўвання насельніцтва і інш.

У канкрэтных абставінах на канец 30-х гадоў, калі дзейнічалі розныя фактары, у тым ліку ідэалагічны прэс, масы былі ахоплены «псіхозам»: большасць насельніцтва лічыла, што з'яўляецца ўдзельнікам вялікіх падзей, і аказвала ў асноўным падтрымку ўладзе.

Неспадзеючыся на разуменне рабочых і выкарыстоўваючы розныя сродкі, у тым ліку насілле і прапаганду, улада забяспечвала згуртаванне мас напярэдадні нападу фашысцкай Германіі на СССР. У 1940 г. былі ўведзены жорсткія законы аб адказнасці за выпуск недабраякаснай і некамплектнай прадукцыі, аб прыцягненні да адказнасці за крадзяжы і грубыя парушэнні ўнутранага распарадку на рабоце, аб парадку абавязковага пераводу работнікаў з адных прадпрыемстваў і ўстаноў у іншыя. У вытворчых калектывах рэалізоўваліся прапановы ВЦСПС аб іх пераводзе з 7 на 8-гадзінны рабочы дзень і сямідзённы тыдзень, аб забароне самавольнага ўходу рабочых і служачых з прадпрыемстваў і ўстаноў. Распаўсюджвалася прыняцце ў калектывах павышаных абавязацельстваў па выпуску прамысловай прадукцыі. Работнікаў сельскай гаспадаркі, нягледзячы на ўстанаўленне ў 1939 г. абавязковых норм выпрацоўкі працадзён у калгасах, уцягвалі ў саборніцтва за права быць прадстаўленымі на Усесаюзнай сельскага гаспадарчай выстаўцы ў Маскве.

Узмацняўся кантроль за культурна-бытавым абслугоўваннем насельніцтва, а таксама аховай грамадскага

парадку. Па ўказанню з Цэнтра прафсаюзных органы сталі прымаць суровыя меры па паляпшэнню работы гандлёвых прадпрыемстваў і ўстаноў сацыяльнага страхавання, а брыгады садзейнічання міліцыі — у барацьбе з правапарушальнікамі. Пры гэтым асабліва ўвага звярталася на пашырэнне дзейнасці гэтых арганізацый у раёнах Заходняй Беларусі.

Становішча ў Заходняй Беларусі ўскладнялася яшчэ дзейнасцю на гэтай тэрыторыі падпольных арганізацый і груп Лонданскага эмігранцкага ўрада Польшчы. Не прызнаючы законнасці ўключэння Заходняй Беларусі ў склад БССР і разглядаючы яе як зону «савецкай акупацыі», яны выступалі супраць новай улады. НКУС узмацняў барацьбу з імі.

Партыйныя органы забяспечылі «арганізаванае» правядзенне выбараў у Вярхоўны Савет БССР і мясцовыя Саветы дэпутатаў працоўных, што адбыліся ва ўсходніх абласцях рэспублікі ў 1938 і 1939 гг., у заходніх — у 1940 г. Далейшым развіццём «сацыялістычнай дэмакратыі» называлася ўвядзенне пры падрыхтоўцы выбараў інстытута давераных асоб і вылучэнне многіх рабочых у склад агіткалектываў і выбарчых камісій. Як і намячалася, у выбарах, што па-ранейшаму праходзілі на безальтэрнатыўнай аснове і на якіх галасавалі за адзіных кандыдатаў, вылучаных партыйна-савецкімі органамі, была зафіксавана 100 %-ная яўка выбаршчыкаў.

Працоўныя Беларусі, якая аказалася пагранічнай з фашысцкай Германіяй, былі мабілізаваны на актыўны ўдзел ва ўмацаванні абараназдольнасці краіны. З гэтай мэтай «ажыўлялася» дзейнасць беларускай секцыі Міжнароднай арганізацыі дапамогі рэвалюцыянерам, якая магла даць немалыя грошы ў фонд абароны. Сапраўды, толькі за перыяд са снежня 1938 г. па красавік 1940 г. ад яе паступіла больш як 1,6 млн руб., што раўнялася пятай частцы ўсіх узносаў за 16 гадоў. Працоўныя калектывы былі ўцягнуты ў саборніцтва за падрыхтоўку значкістаў ГПА (Гатоў да працы і абароны), ГСА (Гатоў да санітарнай абароны), ПВХА (Проціпаветраная і проціхімічная абарона), выдатных лыжнікаў, стралкоў, лётчыкаў, спецыялістаў проціпаветранай і проціхімічнай абароны, санітарнай справы і інш. Арганізаваліся ваенізаваныя паходы, ваен-

на-тактычныя гульні і эстафеты, масавыя вучэнні ПВХА. Справаздачы ўсялякіх арганізацый застракацелі лічбамі аб колькасці праведзеных мерапрыемстваў і падрыхтаваных такім чынам будучых чырвонаармейцаў. Але карысці ад гэтай кампаніі было вельмі мала, бо ў ёй пераважала параднасць, разлічаная на знешні эффект.

Увогуле, сацыяльна-эканамічны патэнцыял, які быў назапашаны ў рэспубліцы, меў істотнае значэнне напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны.

Становішча на мяжы з Германіяй. У перадваенныя гады Савецкі ўрад умацоўваў граніцы СССР, асабліва яго заходнія рубяжы, у тым ліку ў Беларусі, ажыццяўляў пераўзбраенне і арганізацыйную перабудову ўсіх відаў узброеных сіл, узмацняў барацьбу са шпіёнамі і дыверсантамі, што пранікалі на тэрыторыю краіны. Толькі на ўчастку 17-га Брэсцкага пагранатрада (180 км) у 1940 г. было затрымана 1242 лазутчыкі.

Аднак новая граніца (пасля пашырэння тэрыторыі СССР) заставалася неўмацаванай: будаўніцтва ўмацаванняў толькі разгортвалася. Асабовы састаў Заходняй асобай ваеннай акругі (ЗахАВА) налічваў 37—71 % штатаў ваеннага часу. Забяспечанасць тылавых часцей транспартам складала 40—45 %. З шасці механізаваных карпусоў толькі адзін меў амаль поўную матэрыяльную частку. Асновай танкавага парку і авіяцыі былі машыны ўстарэлых марак. Хаця і новай тэхнікі было нямала, аднак значная яе частка не была ўкамплектавана і асвоена. Ваенна-паветраныя сілы (ВПС) размяшчаліся скучана, блізка ля граніцы і не мелі цэнтралізаванага кіравання. Не было і сучасных сродкаў сувязі.

Разам з тым узброеныя сілы, у тым ліку і тая іх частка, якая дыслацыравалася ў БССР, былі вельмі аслаблены масавымі рэпрэсіямі. Яны пазбавілі Чырвоную Армію каля 45 тыс. вопытных камандзіраў. У выніку рэпрэсій на пачатак вайны амаль 75 % камандзіраў палкоў і дывізіяў займалі свае пасады менш года. Агульны лік афіцэраў з вышэйшай адукацыяй паменшыўся ў два разы. Гэта адмоўна адбілася на стане асабовага саставу часцей і падраздзяленняў.

Суадносіны ваенных сіл СССР і Германіі складваліся не на карысць СССР.

Да лета 1941 г. гітлераўская Германія захапіла многія краіны Заходняй Еўропы і паставіла іх эканамічныя і ваенныя рэсурсы на службу сваім агрэсіўным мэтам. Пад прыкрыццём дагавораў 1939 г. з СССР яна стала на шлях неспрэднай падрыхтоўкі вайны супраць яго. У адпаведнасці з планам «Барбароса» ставілася задача разграміць Савецкі Саюз у адной маланкавай кампаніі. Пры гэтым гітлераўскае камандаванне надавала асаблівае значэнне сілам, якія супрацьстаялі Чырвонай Арміі ў Беларусі. Яны павінны былі дзейнічаць у галоўным стратэгічным кірунку — маскоўскім і знішчыць войскі ЗахаВА ўжо ў першых баях.

У паласе ЗахаВА, тэрыторыя якой прыпадала на Беларусь, немцы сканцэнтравалі 51,5 дывізій, якія налічвалі 1,6 млн чалавек, звыш 14,5 тыс. гармат і мінамётаў, 2 тыс. танкаў і 1,6 тыс. самалётаў. Гэта былі добра падрыхтаваныя і поўнаасцю ўкамплектаваныя сілы, меўшыя вопыт сучаснай вайны і аснашчаныя навейшай тэхнікай.

Часці ЗахаВА (камандуючы генерал арміі Д. Р. Паўлаў, начальнік штаба генерал-маёр У. Я. Клімоўскіх, член ваеннага савета карпусны камісар А. Я. Фаміных) і 11-й арміі ПрыБАВА складаліся з 48,5 дывізій агульнай колькасцю 715 тыс. чалавек. У войсках было звыш 10,8 тыс. гармат і мінамётаў, 2,4 тыс. танкаў і 1,9 тыс. самалётаў.

Да пачатку вайны праціўнік меў колькасную і якасную перавагу ў жывой сіле, яе рухомасці і на асобных напрамках — у артылерыі, а таксама ў разведвальнай інфармацыі. У паласе ЗахаВА, па ўдакладзеных даных, яна была наступнай: у людзях раўнялася 2,4:1, а ў баявой тэхніцы ў сумарным выражэнні — 1,2:1.

Больш таго, ігнаравалася і верагоднасць нападу фашысцкай Германіі на СССР. У данясеннях савецкіх разведчыкаў, што паступілі ў Маскву, называліся тэрміны ўварвання, аднак Сталін не прымаў іх пад увагу і часцей за ўсё разглядаў як правакацыйныя. Ён верыў свайму партнёру па дагавору аб дружбе і граніцы. А між тым інфармацыя савецкіх разведчыкаў аб групоўках фашысцкіх войск, іх колькасці і баявым саста-

ве, аб рапэнні Гітлера нападці на СССР і тэрмінах нападу была дакладнай. У выніку савецкія войскі не былі прыведзены ў баявую гатоўнасць, а жорсткае патрабаванне Сталіна не падавацца на правакацыі дэзарыентавала армію і народ.

Напад фашысцкай Германіі на СССР прыпаў на час, калі яго становішча было найбольш слабым і з пункту гледжання знешнепалітычнага. На гітлераўцаў працавала большасць краін Заходняй Еўропы. Англія аказалася блакіраванай на сваім востраве. ЗША прытрымліваліся пазіцыі чакання. Разам з тым уступленне СССР у вайну магло значна ўзмацніць антыфашысцкую барацьбу прагрэсіўных сіл, што процістаялі фашысцкаму блоку.

Пытанні і заданні. 1. Ахарактарызуйце «казарменны» сацыялізм, які быў пабудаваны ў БССР на канец 30-х гадоў. 2. Назавіце вынікі сацыяльна-эканамічнага развіцця рэспублікі на гэты час. 3. Ці можна гаварыць пра сацыяльна-палітычны ўздых у Беларусі напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны? 4. Якія былі суадносіны ваенных сіл Германіі і СССР у паласе Заходняй асобай ваеннай акругі? 5. У чым войскі ЗахАВА ўступалі сілам гітлераўскай Германіі, якія супрацьстаялі ім?

§ 17. Пачатак Вялікай Айчыннай вайны. Баі на тэрыторыі Беларусі

Абарона савецкіх войск у пагранічных раёнах БССР. На досвітку 22 чэрвеня 1941 г. гітлераўскія войскі ўварваліся ў межы Савецкага Саюза. Дзякуючы падрабязнай інфармацыі, сабранай на тэрыторыі рэспублікі з дапамогай разгалінаванай агентурнай сеткі, вораг наносіў дакладныя ўдары па аэрадромах, скапленнях ваеннай тэхнікі, чыгуначных вузлах. Часці Чырвонай Арміі неслі велізарныя страты. Парушаліся іх сувязі паміж сабой, гінулі людзі, знішчаліся матэрыяльныя каштоўнасці.

Удар групы армій «Цэнтр» прынялі на сябе арміі ЗахАВА, пераўтворанага ў Заходні фронт: 3-я армія (генерал-лейтэнант В. І. Кузняцоў) і 10-я (генерал-маёр К. Д. Голубеў), што абараняліся ў раёне Беластока і Гродна, а таксама 4-я (генерал-маёр А. А. Карабкоў) — у раёне Брэста. Нягледзячы на ​​неверагодна цяжкае становішча, знаходзячыся іншы раз у акружэнні пра-

ціўніка, савецкія воіны аказвалі рашучае супраціўленне, працяўлялі стойкасць і мужнасць.

Насмерць стаялі на сваіх рубяжах пагранічнікі. На працягу 10 гадзін вялі няспынны бой воіны 4-й заставы, размешчанай на паўночны захад ад Брэста. Фашысты двойчы прапаноўвалі ім скласці зброю, але яны змагаліся да апошняга. За тыдзень баёў каля батальёна гітлераўцаў знішчылі байцы пагранічнай заставы лейтэнанта А. М. Кіжаватава, што знаходзілася ў заходняй частцы Брэсцкай крэпасці. А. М. Кіжаватаў загінуў як герой. Сем атак, адну за другой, адбіла 3-я застава Аўгустоўскага пагранатрада на чале з лейтэнантам В. М. Усавым. Лейтэнанта пяць разоў ранілі, але ён працягваў кіраваць боем. Яго пасмяротна ўдастоілі звання Героя Савецкага Саюза.

Адважна змагаліся лётчыкі ў небе Беларусі. У першы дзень вайны яны зрабілі 1890 баявых вылетаў і знішчылі больш як 100 варожых самалётаў. Камандзір звяна 124-га знішчальнага палка 9-й авіяцыйнай дывізіі лейтэнант Д. В. Кокараў таранам збіў варожы самалёт-разведчык. Герою ўдалося шчасліва прызямліцца. Гэта быў адзін з першых паветраных таранаў. Другі таран зрабіў штурман эскадрылі 33-га знішчальнага палка лейтэнант С. М. Гудзімаў, яшчэ адзін — камандзір звяна 123-га знішчальнага палка лейтэнант П. С. Рабцаў. Вядомы таксама подзвіг намесніка камандзіра эскадрылі 127-га знішчальнага палка старшага палітрука А. С. Данілава, які ўступіў у адзінаборства з дзевяццю месершмітамі, збіў два з іх і тараніў трэцяга. З цяжкасцю пасадзіўшы свой пашкоджаны самалёт у полі, Данілаў страціў прытомнасць. Яго падабралі жыхары вёскі Чарлены Лідскага раёна і даставілі ў шпіталь. Пасля папраўкі ён вярнуўся на фронт.

Герайчна трымаліся абаронцы Брэсцкай крэпасці. Створаны 24 чэрвеня штаб абароны крэпасці ўзначаліў капітан І. М. Зубачоў і палкавы камісар Я. М. Фамін. Фактычна ім давялося абараняць цэнтральную частку крэпасці. Абаронай Усходняга форта кіраваў маёр П. М. Гаўрылаў. Ціраспальскую вежу ўтрымлівала група байцоў пад камандаваннем лейтэнанта А. Ф. Наганова. Савецкія воіны пастаянна контратакавалі ворага. Толькі нямногім удалося вырвацца з крэпасці

і прадоўжыць барацьбу з фашызмам. Большасць з іх падвергліся затым сталінскім рэпрэсіям.

Прарваўшы абарону пагранічных войск у Беларусі, магутныя групы фашыстаў накіраваліся на Усход: адна з іх рушыла ад Сувалак на Вільню і Мінск, другая — ад Брэста ў напрамку Баранавічы — Мінск. Яны мелі задачу абысці з поўначы і поўдня галоўныя сілы Заходняга фронту ў раёне Мінска і знішчыць іх.

Сталіцу Беларусі абаранялі 44-ы стралковы корпус (камкор В. А. Юшкевіч) і 2-і стралковы корпус (генерал-маёр А. М. Ермакоў). На подступах да Мінска стойка трымалі абарону часці 64-й стралковай дывізіі, якой камандаваў С. І. Іаўлеў, 100-й стралковай дывізіі пад камандаваннем генерал-маёра І. М. Русіянава і 108-й стралковай дывізіі пад камандаваннем генерал-маёра А. І. Маўрэвіча. Каля Радашковіч здзейснілі гераічны подзвіг камандзір эскадрылі 207-га палка 42-й авіяцыйнай дывізіі капітан М. Ф. Гастэла і члены яго экіпажа — А. А. Бурдзянюк, Р. М. Скарабагаты і А. А. Калінін. Са згоды экіпажа камандзір накіраваў палаючы самалёт на скапленне нямецкіх танкаў і аўтамашын. Некалькі з іх былі знішчаны, а М. Ф. Гастэла пасмяротна ўдасцоены звання Героя Савецкага Саюза.

Нягледзячы на ўпартае супраціўленне, савецкім войскам не ўдалося ўтрымаць Мінск. Гераізм воінаў не змог запоўніць адсутнасці дакладнай і прадуманай сістэмы абароны і кіравання войскамі. У акружанні праціўніка аказаліся 11 параўнальна баяздольных злучэнняў 3-й і 10-й армій, а таксама некаторая частка войск 13-й арміі. Гэта, па сутнасці, пазбавіла магчымасці стрымліваць праціўніка ў цэнтральнай частцы Беларусі.

Мабілізацыя сіл на адпор ворагу. У гэты суровы час бальшавікі прынялі шэраг надзвычайных мер па мабілізацыі рэсурсаў краіны для адпору агрэсіі. Была распрацавана праграма дзеянняў, якая лягла ў аснову дырэктывы СНК і ЦК ВКП(б) ад 29 чэрвеня 1941 г. У ёй змяшчаўся заклік да партыйных і савецкіх арганізацый, усяго народа перабудаваць жыццё на ваенны лад, падпарадкаваўшы яго інтарэсам фронту, арганізаваць усебаковую дапамогу Чырвонай Арміі, раз-

гарнуць партызанскую барацьбу на савецкай тэрыторыі, захопленай гітлераўцамі.

У аднаведнасці з дырэктывай пачалася мабілізацыя людзей у Чырвоную Армію і перадача ёй матэрыяльных каштоўнасцей. На заводах і фабрыках усходніх абласцей БССР наладжваліся вытворчасць боепрыпасаў і рамонт баявой тэхнікі і ўзбраення. Каля 2 млн чалавек было мабілізавана на будаўніцтва абарончых збудаванняў: процітанкавых рвоў, акупаў, бліндажоў, дзотаў, а таксама палявых аэрадромаў і пасадачных пляцовак. Адначасова праводзілася масавая работа па арганізацыі медыка-санітарнага абслугоўвання чырвонаармейцаў, па збору сродкаў у фонд абароны краіны.

У гарадах рэспублікі ствараліся знішчальныя батальёны, якія неслі ахову важных аб'ектаў і вялі барацьбу з дыверсантамі праціўніка. У дапаўненне да іх у сельскай мясцовасці арганізоўваліся групы садзейнічання савецкім войскам. У дапамогу Чырвонай Арміі фарміраваліся атрады і палкі народнага апалчэння. Падраздзяленні апалчэнцаў былі створаны ў Віцебску, Гомелі, Жлобіне, Магілёве, Рагачове і ў іншых гарадах і населеных пунктах. Яны налічвалі больш як 33 тыс. байцоў, якія ўдзельнічалі ў стварэнні абарончых рубяжоў, знішчэнні жывой сілы і тэхнікі ворага, аб'ясшкоджванні яго дыверсійных груп.

Пад кіраўніцтвам спецыяльна створанай эвакуацыйнай камісіі пры СНК БССР і яе мясцовых органах ва ўсходнія раёны краіны былі эвакуіраваны 1,5 млн рабочых і членаў іх сем'яў, перамяшчана 122 прадпрыемствы, у тым ліку «Гомсельмаш», Віцебскі, Гомельскі і Магілёўскі станкабудаўнічыя заводы, Магілёўская фабрыка штучнага валакна, Аршанскі льнокамбінат. Прадпрымаліся крокі па эвакуацыі ў тыл гатовай прадукцыі, запасаў каляровых металаў, рухомага саставу і пуцявой гаспадаркі чыгуначных магістраляў, трактароў і камбайнаў, жывёлы і збожжа-прадуктаў.

Абарончыя баі Чырвонай Арміі на тэрыторыі Беларусі ў ліпені — жніўні 1941 г. Часці Чырвонай Арміі, адступаючы на Усход, працягвалі весці цяжкія абарончыя баі. Стаўка Галоўнага камандавання, створаная 23 чэрвеня 1941 г., вызначыла задачу тэрмінова стварыць на напрамках галоўнага ўдару праціўніка

сістэму эшаланіраваных палос і рубяжоў, і, выкарыстоўваючы іх, актыўным і ўпартым процідзеяннем спыніць ворага, выйграць час для падрыхтоўкі контрнаступлення.

У пачатку ліпеня 1941 г. арганізуецца лінія абароны на Заходняй Дзвіне і Дняпры. Сюды былі перадыслацыраваны чатыры арміі (19-я, 20-я, 21-я, 22-я), якія налічвалі 37 дывізій. Меркавалася з іх дапамогай не дапусціць прарыву праціўніка на маскоўскім напрамку.

Штаб Заходняга фронту (камандуючы Маршал Савецкага Саюза С. К. Цімашэнка) напружваў усе сілы, каб як мага больш утрымаць праціўніка на р. Бярэзіне і не даць яму з ходу прарвацца да Дняпра. Першыя спробы фарсіраваць Бярэзіну ў раёне Бабруйска былі нейтралізаваны. Аднак новае наступленне танкавай дывізіі фашыстаў, падтрыманае авіяцыяй, спыніць не ўдалося. Гэта паставіла пад пагрозу сканцэнтраванне рэзервных армій у раёнах Оршы, Магілёва, Жлобіна, Рагачова. Зацяжныя баі разгарнуліся на Бярэзіне паблізу Барысава і ў горадзе. Упартае супраціўленне ворагу было аказана пад Оршай, дзе 14 ліпеня ўпершыню ўступіла ў бой батарэя рэактыўных мінамётаў (камандзір — капітан І. А. Флёраў). Тады ж войскі 20-й арміі пад камандаваннем генерала П. А. Курачкіна правялі контрудар у раёне Сянно і Лепеля. Адбылася адна з буйнейшых танкавых бітваў пачатковага перыяду вайны. З абодвух бакоў у ёй удзельнічала больш як 1,5 тыс. танкаў. Праціўнік быў адкінуты на 30—40 км, аднак, атрымаўшы падмацаванне, ён зноў пацясніў савецкія войскі.

З 5 па 9 ліпеня адбывалася бітва за Віцебск. Воіны 153-й стралковай дывізіі пад камандаваннем палкоўніка М. А. Гачана ўжо ў першы дзень баёў падбілі каля 50 нямецкіх танкаў і знішчылі каля 500 гітлераўцаў. У абароне Віцебска ўдзельнічалі атрады народных апалчэнцаў. І толькі цаной вялікіх страт нямецкія войскі здолелі захапіць горад.

Надзвычай напружаны характар насілі баі ў раёне Магілёва. Абарона горада ўвайшла гераічнай старонкай у гісторыю Вялікай Айчыннай вайны. Яна працягвалася 23 дні, з 4 па 27 ліпеня. Асноўны цяжар барацьбы прыняў на сябе 61-ы стралковы корпус пад

камандаваннем генерал-маёра Ф. А. Бакуніна. Сам горад абараняла 172-я стралковая дывізія генерала М. Ц. Раманава. Разам з яе воінамі змагаліся 12 тыс. народных апалчэнцаў на чале з сакратарамі гаркама КП(б)В А. П. Марозавым і І. І. Хаўкіным. Абарона працягвалася і пасля таго, калі горад быў акружаны гітлераўцамі. Апошнія абаронцы Магілёва прарвалі варожэе кальцо і выйшлі на Усход.

У партыя баі на гомельскім напрамку вёў 63-і стралковы корпус пад камандаваннем камкора Л. Г. Пятроўскага. Ён правёў магутны контрудар і, фарсіраваўшы Днепр, вызваліў Жлобін і Рагачоў. Гэта дазволіла ўмацаваць Гомель. Яго абаронцы, сярод якіх знаходзіўся і полк народнага апалчэння (камандзір Ф. Я. Уткін, камісар Р. С. Шчуцкі), цэлы тыдзень утрымлівалі горад. 19 жніўня гітлераўцы захапілі яго, страціўшы больш як 5200 салдат і афіцэраў.

Паражэнне савецкіх войск у Беларусі было абумоўлена агульным станам ЗахАВА да пачатку Вялікай Айчыннай вайны — іх непадрыхтаванасцю да абароны. Адбілася і тая акалічнасць, што не была ўлічана магчымасць раптоўнага нападу праціўніка і абарончых баёў на ўласнай тэрыторыі. Вораг скарыстаў слабасць флангаў найбольш буйной беластоцкай групы савецкіх войск, а таксама ўсяго левага крыла ЗахАВА. Наносячы магутныя флангавыя ўдары сваімі танкавымі і механізаванымі дывізіямі пры вялікай падтрымцы авіяцыі, ён нанёс значныя страты Заходняму фронту (забітыя, параненыя, палонныя і акружэнцы склалі каля 400 тыс. чалавек з агульнай колькасці 750 тыс.), паралізаваў яго процідзеянне і, нягледзячы на гераічнае супраціўленне чырвонаармейцаў, да канца жніўня акупіраваў усю тэрыторыю Беларусі.

Адказнасць за такі вынік нясуць перш за ўсё Сталін і яго бліжэйшае акружэнне. Але ўсю віну несправядліва ўсклалі на кіраўніцтва Заходнім фронтам. Яго камандуючы Д. Р. Паўлаў і некаторыя іншыя военачальнікі былі асуджаны і расстраляны.

Разам з тым двухмесячныя абарончыя баі савецкіх войск у Беларусі не дазволілі праціўніку рэалізаваць план «маланкавай вайны» ў намечаныя тэрміны і далі магчымасць Стаўцы Вярхоўнага Камандавання (Галоўнакамандавання) сканцэнтраваць рэзервы і пра-

вещі абарончыя мерапрыемствы на маскоўскім кірунку.

Пытанні і заданні. 1. Як пагранічнікі і чырвонаармейцы сустрэлі ворага на тэрыторыі Беларусі? 2. Чым тлумачыцца поспех захопнікаў у пачатку вайны? 3. Якая работа праводзілася па мабілізацыі сіл беларускага народа на адпор ворагу? 4. Якія абарончыя баі вяла Чырвоная Армія на тэрыторыі БССР у ліпені — жніўні 1941 г.? 5. Чым было абумоўлена паражэнне савецкіх войск у Беларусі?

§ 18. Устанаўленне акупацыйнага рэжыму. Разгортванне барацьбы супраць акупантаў

Акупацыйны рэжым. На акупіраванай тэрыторыі Беларусі нямецка-фашысцкія захопнікі ўводзілі «новы парадак» — дзяржаўную сістэму палітычных, ідэалагічных, эканамічных і ваенных мер, накіраваных на ліквідацыю савецкага ладу, эксплуатацыю нацыянальных багаццяў і рэсурсаў, прыгнечанне і знішчэнне людзей. Яе ідэйнай асновай была чалавеканенавісніцкая «расавая тэорыя» нацыстаў, якая сцвярджала перавагу арыйскай расы над усімі іншымі народамі, неабходнасць расшырэння «жыццёвай прасторы» для немцаў і іх «права» на сусветнае панаванне.

Беларусь была падзелена на часткі. Тэрыторыя Віцебскай, Магілёўскай, большай часткі Гомельскай і ўсходніх раёнаў Мінскай абласцей была ўключана ў зону армейскага тылу групы армій «Цэнтр», дзе ўсе адміністрацыйныя функцыі выконвала ваеннае камандаванне. Паўднёвыя раёны Брэсцкай, Пінскай, Палескай і Гомельскай абласцей уключылі ў склад рэйхскамісарыята «Украіна». Паўночна-заходнія раёны Брэсцкай і Беластоцкай абласцей з гарадамі Гродна і Ваўкавыск далучаны да Усходняй Прусіі. Паўночна-заходнія раёны Віленскай вобласці адышлі да генеральнай акругі Літвы. Баранавіцкая вобласць, часткі Мінскай і Віленскай, паўночныя раёны Брэсцкай, Пінскай і Палескай абласцей (1/3 тэрыторыі БССР) склалі генеральную акругу Беларусі («Генеральбецырк Беларутэнія»). Яна была ўключана ў састаў рэйхскамісарыята «Остланд» з рэзідэнцыяй у Рызе і падзелена на 10 раёнаў (гэбітаў). Уся ўлада ў іх знаходзілася ў руках цывільнай адміністрацыі, якая

апіралася на войскі і розныя службы (СС — ахоўныя атрады, а таксама адборныя войскі, СА — штурмавыя групы, адданыя фюрэру, СД — служба бяспекі, га-лоўны орган разведкі і контрразведкі, гестапа — паліцыя і інш.). Намеснікам Гітлера ў Беларусі стаў гаўляйтэр Вільгельм Кубэ, а пасля яго забойства пад-польшчыкамі — групенфюрэр войск СС генерал-лейтэ-нант паліцыі фон Готберг.

Свой «новы парадак» акупанты ўводзілі вельмі жорстка. Усе рабочыя і служачыя павінны былі з'явіцца на свае працоўныя месцы, а беспрацоўныя — ад-значыцца на біржы працы. Каб наладзіць цывільнае жыццё з максімальнай карысцю для сябе, немцы адра-зу ж сталі на шлях фарміравання акупацыйнай адмі-ністрацыі і паліцэйскіх падраздзяленняў, прыцягваючы да іх калабарацыяністаў. З мэтай стварэння сваёй апоры сярод насельніцтва яны дазволілі прыхільнікам беларускага нацыянальнага руху распаўсюджваць на-цыянальную сімволіку, арганізоўваць беларускія шко-лы, тэатральныя і навуковыя ўстановы, у тым ліку Акадэмію навук, выдаваць беларускія газеты. А по-тым, калі становішча акупантаў стала катастрафіч-ным, яны пайшлі на арганізацыю «дарадчых органаў кіравання», у тым ліку Беларускай цэнтральнай рады і Беларускай краёвай абароны.

Большасць тых, хто апынуўся на акупіраванай тэрыторыі, схіляліся да захавання свайго былога гас-падарчага статуса, бо трэба было жыць. Але ва ўмовах жорсткага акупацыйнага рэжыму і пад уплывам нека-тых прадстаўнікоў беларускага нацыянальнага руху невялікая частка жыхароў рэспублікі стала супра-цоўнічаць з нямецкімі адміністрацыйнымі струк-турамі, а то і служыць у карных войсках пад лозунгам барацьбы з бальшавізмам.

Сярод калабарацыяністаў былі беларусы, якія ра-ней пражывалі ў Заходняй Беларусі, Польшчы, Германіі і іншых краінах і зрабілі стаўку на гіт-лераўскую Германію, жадаючы з яе дапамогай адра-джаць Беларусь. На правым фланзе гэтых сіл стаяла Беларуска-нацыянал-сацыялістычная партыя (беларускія фашысты) на чале з Ф. Акінчыцам, што была створана яшчэ ў пачатку 30-х гадоў. Калабарацы-яністамі сталі і тыя, хто знаходзіўся да вайны на

тэрыторыі БССР, а пасля яе акупацыі паверылі немцам і свядома пайшлі да іх на службу, ці абставінамі лёсу аказаліся звязаны з вышэйназванымі элементамі і вымушаны былі далучыцца да немцаў.

Некаторыя з калабарацыяністаў актыўна супрацоўнічалі ў прапагандысцкім апарате немцаў, удзельнічалі ва ўмацаванні паліцэйскіх падраздзяленняў, якія, па даных на канец 1941 г., налічвалі 15—16 тыс. чалавек, а таксама ў стварэнні і дзейнасці такіх грамадскіх арганізацый, як Беларуская народная самапомач (старшыня І. Ермачэнка), сродкі якой выкарыстоўваліся і немцамі, і Саюз беларускай моладзі (лідэры М. Ганько і Н. Абрамава), які будаваўся па прынцыпу Гітлерюгенда і ахапіў больш за 12 тыс. чалавек. Былі зроблены захады стварыць Беларускі вольны корпус самааховы пад шэфствам брыгадэнфюрэра СС Цэнера, але няўдалыя, бо Берлін праз некаторы час адмовіўся ад гэтых планаў.

У адпаведнасці з генеральным планам «Ост» фашысты распачалі каланізацыю Беларусі, германізацыю, высяленне і знішчэнне яе народа. Яны рабавалі і палілі гарады і сёлы, вывозілі ў Германію прамысловае абсталяванне, сыравіну, лес і жывёлу, знішчалі навуковыя ўстановы, школы, тэатры, музеі, бібліятэкі. Уцалелыя прадпрыемствы перадавалі нямецкім фабрыкантам і заводчыкам, а зямлю — каланістам, былым памешчыкам, памагатым. Разам з тым акупанты імкнуліся ў сваіх інтарэсах арганізаваць работу прамысловасці і транспарту, захаваць калгасы і саўгасы як вытворчыя адзінкі, наладзіць дзейнасць некаторых культурных і навуковых устаноў.

Рабочыя падвяргаліся жорсткай эксплуатацыі. Іх прымушалі працаваць па 12—14 гадзін у суткі. Тых, хто адмаўляўся ад работы, заключалі ў канцлагеры, а падазраваемых у сабатажы расстрэльвалі. Сялян абкладалі непасільнымі падаткамі і паборамі, спаганне якіх суправаджалася рэпрэсіямі. Галодная смерць пагражала сотням тысяч людзей.

Галоўным сродкам ажыццяўлення агрэсіўнай экспансіянісцкай праграмы нацыстаў з'яўлялася палітыка генацыду — знішчэнне груп насельніцтва па тых або іншых матывах — за прыналежнасць да камуністаў або яўрэяў, за любое непаслушэнства акупацыйным

уладам або з-за адрознення па расавай прыкмеце і інш. Гітлераўцы планавалі знішчыць або выселіць 75 % беларусаў, а астатніх анямечыць. З фашысцкіх салдат і афіцэраў здымалася ўсякая адказнасць за злачынствы на акупіраванай тэрыторыі.

У Беларусі было створана больш як 260 лагераў смерці. У кожным раёне дзейнічалі канцлагеры, турмы, гета. У Мінску і яго ваколіцах знаходзілася пяць такіх лагераў. Адзін з іх — Трасцянец, за 10 км на ўсход ад горада. У сістэме лагераў фашысцкай Германіі ён стаяў на трэцім месцы пасля Асвенціма і Майданэка па колькасці знішчаных чалавек — 206 500 чалавек. Ахвярамі Трасцянца, апрача жыхароў Беларусі, былі прывезеныя з турмаў Германіі, Чэхаславакіі, Аўстрыі, Францыі, Польшчы. Падобныя лагеры былі паблізу станцыі Лясная і Бронная Гара ў Брэсцкай вобласці, Грэбнянеўскі ў Магілёве, у раёне Полацка і інш. Людзей спальвалі, цкавалі сабакамі, закопвалі жывымі ў зямлю, атручвалі ў «душагубках» — спецыяльна прыстасаваных для гэтага памяшканнях.

Гета паклалі пачатак генацыду яўрэяў. Усяго іх у Беларусі было 70, а найбольш буйныя размяшчаліся ў Мінску, Брэсце, Баранавічах, Гродна, Гомелі. Мінскае гета знаходзілася ў паўночна-заходняй частцы горада, тэрыторыя якой была агароджана калючым дротам. У ім быў і спецыяльны раён для замежных яўрэяў, якіх прывозілі з іншых краін. Скучанасць, голад, антысанітарныя ўмовы, цяжкая праца, здзекі, пагромы, начныя і масавыя забойствы рабілі жыццё жыхароў гета нязносным. У Мінскім гета і лагеры смерці «Малы Трасцянец» загінула каля 100 тыс. яўрэяў.

Гітлераўцы знішчалі ваеннапалонных і мірнае беларускае насельніцтва. За час акупацыі пад выглядам барацьбы супраць партызан яны правялі ў Беларусі больш як 140 карных экспедыцый, калі цэлыя раёны ператварылі ў «зоны пустыні». 22 сакавіка 1943 г. пад іх кантролем паліцэйскія спалілі жывымі ўсіх жыхароў вёскі Хатынь, паблізу Лагойска. У агні загінулі 149 чалавек, у тым ліку 76 дзяцей. Усяго ў Беларусі было знішчана больш як 2 млн 200 тыс. чалавек. Разам з жыхарамі спалена 628 вёсак, з якіх 186 так і не адноўлены пасля вайны.

Фашысты гвалтоўна вывозілі савецкіх людзей, асабліва моладзь, на катаржныя работы ў Германію. Тых, хто ўхіляўся ад адпраўкі ў Германію, расстрэльвалі. За час акупацыі з Беларусі было вывезена каля 380 тыс. чалавек, у тым ліку больш як 24 тыс. дзяцей. Апынуўшыся на катарзе, людзі гінулі ад голаду, розных хвароб, здзекаў, цяжкай працы і прамога фізічнага знішчэння. Паводле няпоўных даных, пасля разгрому гітлераўскай Германіі ў Беларусь вярнулася 120 тыс. чалавек.

Пачатак барацьбы супраць акупантаў. Неўзабаве пасля варожага ўварвання асноўная маса працоўных Беларусі стала на шлях барацьбы супраць нямецка-фашысцкіх захопнікаў, за свабоду і незалежнасць Радзімы. Жорсткасць акупацыйнага рэжыму толькі ўзмацняла нянавісць да акупантаў, рабіла супраціўленне ім асабліва ўпартым і непрымірым.

Даваенная ідэалагічная ўстаноўка аб баявых дзеяннях у выпадку нападения выключна на тэрыторыі праціўніка і масавыя рэпрэсіі партызан грамадзянскай вайны, з аднаго боку, і хуткае наступленне ворага, з другога, перашкаджалі партыйным і савецкім работнікам належным чынам падрыхтавацца да падпольнай дзейнасці. Асноўная работа па арганізацыі падполля і партызанскага руху вялася ва ўмовах акупацыі.

На захопленай ворагам тэрыторыі стваралася сетка падпольных цэнтраў, пярвічных арганізацый і груп. Але з-за шэрага прычын: нявопытнасць, страты, слабае матэрыяльна-тэхнічнае забеспячэнне, адсутнасць сувязі і інш., большасць з іх не змаглі ўзначаліць барацьбу супраць акупантаў у пачатковы перыяд вайны. Ініцыятыву ў стварэнні атрадаў і груп супраціўлення з першых дзён вайны бралі на сябе людзі «знізу»: камуністы, беспартыйныя патрыёты, прадстаўнікі ўсіх сацыяльных слаёў насельніцтва. Гэтыя арганізацыі вызначаліся больш аператыўнай і эфектыўнай дзейнасцю, чым тыя, што былі пакінуты, ці накіраваны на акупіраваную тэрыторыю з савецкага тылу. Менавіта іх барацьба, якая жывілася народнымі вытокамі, з'яўлялася рашаючым фактарам узнікнення антыфашысцкага руху, дазволіла яму ў кароткія тэрміны пераадолець арганізацыйны перыяд і назапасіць пэўны

вопыт для наступнага развіцця. Ужо 15 ліпеня 1941 г. Генеральны штаб Узброеных Сіл Германіі даў першую абагульняючую зводку аб з'яўленні савецкіх партызан.

У Беларусі аднымі з першых былі арганізаваны і пачалі дзейнічаць Мінскі, Гомельскі і Пінскі абласныя і Гомельскі гарадскі падпольныя партыйныя, а таксама камсамольскія камітэты. У спецыяльных школах фарміраваліся і праходзілі падрыхтоўку партызанскія атрады і групы падпольшчыкаў. Пад канец жніўня 1941 г. у іх было створана і абуцана 378 невялікіх атрадаў і дыверсійна-арганізатарскіх груп, агульная колькасць якіх складала звыш 8 тыс. чалавек.

Партызанскія атрады ўзнікалі часцей за ўсё на базе знішчальных батальёнаў і падраздзяленняў народнага апалчэння. Асновай многіх з іх з'яўляліся байцы, камандзіры і палітработнікі Чырвонай Арміі, што апынуліся ў сілу розных прычын у тыле гітлераўскіх войск. Не трацячы часу, яны звярталіся да партызанскіх метадаў барацьбы — наладжвалі засады, узрывалі склады боепрыпасаў, праводзілі дыверсіі на чыгуначных магістралях, лініях сувязі.

На пяты дзень вайны работнік Пінскага абкама партыі, удзельнік кастрычніцкіх падзей і грамадзянскай вайны ў Іспаніі В. З. Корж сфарміраваў партызанскі атрад, які ўжо 28 чэрвеня даў першы бой захопнікам. У гэты ж час у Кастрычніцкім раёне Палескай вобласці арганізаваўся партызанскі атрад «Чырвоны Кастрычнік», які ўзначалілі Ц. П. Бумажкоў і Ф. І. Паўлоўскі — першыя з савецкіх партызан, якім 6 жніўня 1941 г. было прысвоена званне Героя Савецкага Саюза. А ў ліпені 1941 г. рабочыя кардоннай фабрыкі ў пасёлку Пудаць Суражскага раёна стварылі партызанскі атрад пад кіраўніцтвам свайго дырэктара М. П. Шмырова.

З першых дзён акупацыі пачало дзейнічаць партыйнае падполле ў Мінску. Яго арганізатарамі былі І. П. Казінец, І. І. Матусевіч, Л. Я. Адзінцоў, У. С. Амелянюк і іншыя камуністы. К канцу 1941 г. у горадзе ўжо налічвалася некалькі дзесяткаў падпольных арганізацый і груп. На нарадзе іх прадстаўнікоў быў створаны агульнагарадскі партыйны цэнтр — Мінскі падпольны гаркам КП(б)Б на чале з І. К. Кавалёвым.

Аднак вораг здолеў пранікнуць у падполле і вясной 1942 г. правёў масавыя арышты падпольшчыкаў.

У барацьбу з ворагам уступілі падпольшчыкі Магілёва, Віцебска, Оршы, Гомеля, Жлобіна. Шырокую дыверсійную дзейнасць на буйным чыгуначным вузле Орша разгарнуў былы начальнік паравознага дэпо гэтага вузла К. С. Заслонаў, які прыбыў з-за лініі фронту. К. С. Заслонаў уладкаваўся ў немцаў начальнікам рускіх паравозных брыгад з правам самастойнага набору рабочай сілы. Яго людзі пачалі рабіць міны, знешне падобныя на кавалкі вугалю, якія праз вугальныя склады падкідвалі ў паравозныя топкі. Такім чынам заслонаўцы вывелі са строю больш як 200 паравозаў і ажыццявілі каля 100 крушэнняў паяздоў. Калі стварылася пагроза раскрыцця, К. С. Заслонаў з групай таварышаў пакінуў Оршу і ўзначаліў партызанскі атрад.

Адной з асаблівасцей развіцця супрацьфашысцкай барацьбы ў заходніх раёнах Беларусі было існаванне на гэтай тэрыторыі падпольных арганізацый і груп Лонданскага эмігранцкага ўрада Польшчы. Пасля заключэння ў жніўні 1941 г. ваеннага дагавора паміж СССР і эмігранцкім урадам аб сумеснай барацьбе супраць фашыстаў іх дзейнасць актывізуецца, але не выходзячы за межы «захаваўня сіл» для падрыхтоўкі ўзброенага паўстання, бо яны не верылі ў магчымасць перамогі Чырвонай Арміі. Аднак узнікненне сеткі падпольных патрыятычных маладзёжных, ваенных і іншых арганізацый і груп, якія былі далёка ад мэт эмігранцкага ўрада і спрабавалі дзейнічаць самастойна, прымусіла іх пашырыць антыфашысцкую барацьбу.

Усяго, па няпоўных даных, у 1941 г. у Беларусі было арганізавана і дзейнічала 247 партызанскіх атрадаў і падпольных груп. Народны рух супраць нямецка-фашысцкіх захопнікаў пашыраўся. Вялікі ўплыў на яго ўздым аказала перамога Чырвонай Арміі ў бітве пад Масквой.

Пытанні і заданні. 1. Ахарактарызуйце акупацыйны рэжым, устаноўлены нямецка-фашысцкімі захопнікамі ў Беларусі. 2. Хто такія калабарцыяністы? Раскажыце пра іх склад і дзеянні ў Беларусі. 3. Як разгортвалася барацьба супраць акупантаў? 4. Прывядзіце прыклады

падпольнай барацьбы. 5. Што вы ведаеце пра першыя крокі партызанскага руху ў рэспубліцы?

ГЛАВА 7. БЕЛАРУСЬ У БАРАЦЬБЕ З ФАШЫСЦКАЙ ГЕРМАНІЯЙ

§ 19. Масавая барацьба супраць фашысцкіх захопнікаў

Развіццё падпольнага руху. Ва ўмовах нарастання супраціўлення народа бальшавікі ўзмацнялі кіраўніцтва падполлем і партызанскім рухам. Паглыблялася падрыхтоўка партыйных кадраў для работы ў варожым тыле, умацоўваліся дзеючыя партыйныя камітэты і пашыралася іх сетка. Усяго на акупіраванай тэрыторыі Беларусі было арганізавана каля 200 падпольных абласных камітэтаў, міжрайкамаў, міжрайцэнтраў, гаркамаў і райкамаў КП(б)Б і не меншая колькасць камсамольскіх камітэтаў.

Важнае значэнне ў рабоце сярод насельніцтва акупіраванай тэрыторыі надавалася друку. Падпольная газета і лістоўка заклікалі да адданасці савецкай Айчыне, клікалі ў бой супраць гітлераўскіх захопнікаў. У пачатку 1943 г. было адноўлена выданне цэнтральнага органа КП(б)Б — газеты «Звязда». Выходзіла камсамольска-маладзёжная газета «Чырвоная змена». А ўсяго ў акупіраванай Беларусі выдавалася больш як 170 падпольных часопісаў і газет, з іх 17 рэспубліканскіх і абласных.

Актыўна дзейнічала падполле ў Мінску, Магілёве, Віцебску. Мінскае падполле налічвала звыш 2 тыс. чалавек. У 1943 г. яго ўдзельнікі разам з партызанамі вывелі са строю генератары гарадской ЦЭЦ-1 і здзейснілі шэраг дыверсій на чыгуначным вузле. Яны ажыццявілі аперацыю па забойству гаўляйтэра В. Кубэ, але гэты акт каштаваў жыцця шматлікай колькасці заложнікаў, а на замену Кубэ прыйшоў больш жорсткі генеральны камісар — фон Готберг. Акупанты ахрысцілі Мінск «страляючым горадам». Вядомай пасля вайны стала дзейнасць обальскіх падпольшчыкаў — камсамольскай арганізацыі «Юныя мсціўцы», створанай вясной 1942 г. на чыгуначнай станцыі Обаль Сіроцінскага раёна Віцебскай вобласці і ўзначальваемай былой маладой работніцай віцебскай фабрыкі «Сцяг індустрыялізацыі» Е. Зяньковай.

Адказам на пагрозу поўнага знішчэння яўрэяў, загнаных фашыстамі ў лагеры смерці і гета, з'явіўся яўрэйскі рух супраціўлення, які праявіўся ў антыгітлераўскай прапагандзе, удёках, сабатажы лагерных мерапрыемстваў, дыверсійнай дзейнасці, удзеле ва ўзброеных паўстаннях і партызанскім руху. Вядома больш як 650 выпадкаў масавага яўрэйскага супраціўлення ў Беларусі. Толькі з Мінскага гета ўцякло больш як 10 тыс. чалавек, якія потым уліліся ў партызанскія атрады.

Баявая дзейнасць партызан. Актывізацыі партызанскай барацьбы ў значнай ступені садзейнічалі перамога савецкіх войск пад Масквой і зімовае наступленне Чырвонай Арміі. У канцы 1941 — пачатку 1942 г. войскі Калінінскага фронту выйшлі да граніцы Беларусі на віцебскім напрамку і з імі ў непасрэднае ўзаемадзеянне ўступілі партызанскія атрады М. П. Шмырова, Я. З. Захарава, Д. Ф. Райцава і інш. Сумеснымі намаганнямі быў вызвалены тракт Усвяты — Сураж (ад Усвят да вёскі Тарасенкі) і ўтвораны 40-кіламетровы праход у лініі нямецкага фронту, які праіснаваў да верасня 1942 г. Гэта былі вядомыя «Віцебскія (Суражскія) вароты», якія адыгралі важную ролю ў станаўленні і развіцці партызанскага руху ў Беларусі.

З вясны 1942 г. складваецца новая форма партызанскіх фарміраванняў — брыгады, што ствараліся на аснове асобных партызанскіх атрадаў. Да канца года налічвалася 56 брыгад. У тым жа годзе пачаўся працэс аб'яднання партызанскіх атрадаў і брыгад у больш буйныя фарміраванні — злучэнні.

1-й Беларускай партызанскай брыгадай камандаваў Бацька Мінай — М. П. Шмыроў. Партызаны Міная, гromячы фашыстаў, аднавілі Савецкую ўладу на тэрыторыі 15 сельскіх Саветаў. Супраць іх гітлераўцы кінулі вялікія сілы, але так і не змаглі ліквідаваць партызанскую зону. За галаву Бацькі давалі 30 тыс. марак і карову, але здраднікаў сярод партызан не знаходзілася. Тады акупанты схапілі чацвёрта дзяцей Міная ў якасці заложнікаў і расстралялі. Брыгада адпомсціла за іх і тысячы іншых забітых, знявечаных, прыніжаных. А ў кастрычніку 1943 г., злучыўшыся з савецкімі войскамі, яна прыняла ўдзел у вызваленні Беларусі ад

нямецка-фашыецкіх захопнікаў. М. П. Шмырову (Бацьку Мінаю) было прысвоена званне Героя Савецкага Саюза.

Да сярэдзіны 1942 г. партызанскі рух прыняў такія маштабы, што ўзнікла неабходнасць стварэння адзінага каардынуючага цэнтра. 30 мая 1942 г. Дзяржаўны Камітэт Абароны прыняў рашэнне аб утварэнні Цэнтральнага штаба партызанскага руху пры Стаўцы Вярхоўнага Галоўнакамандавання, а таксама рэспубліканскіх і абласных штабоў, у тым ліку Беларускага штаба (БШПР). Гэта садзейнічала ўзмацненню партызанскага руху.

Партызаны ўстанавілі пастаянны «кантроль» за рухам на важнейшых чыгуначных магістралях Брэст — Гомель, Мінск — Орша, Мінск — Бабруйск, Полацк — Віцебск. Яны нападлі на гарнізоны, што ахоўвалі чыгуначныя станцыі, узрывалі чыгункі і масты, выводзілі са строю паравозы і вагоны. Напярэдадні 25-й гадавіны Кастрычніка некалькі партызанскіх брыгад Мінска-Палесскага злучэння пад агульным камандаваннем сакратара Мінскага падпольнага абкама партыі Р. Н. Мачульскага ўзарвалі буйны чыгуначны мост на р. Пціч. Чыгунка Брэст — Гомель — Харкаў не працавала 18 сутак. У снежні 1942 г. імі быў узарваны мост на рацэ Бобрык. У гэтай аперацыі ўдзельнічала група славацкіх салдат-інтэрнацыяналістаў на чале з Янам Налепкай. Участак чыгункі Лунінец — Гомель на сем сутак выйшаў са строю. Разгортвалася так званая «рэйкавая вайна».

Некаторую дапамогу партызанам аказвалі польскія фарміраванні, што аб'ядналіся ў адзіную ваенную структуру пад назвай Арміі Краёвай (АК) і былі падначалены свайму ўраду, які знаходзіўся ў Лондане. З разрывам адносін паміж савецкім і польскім лонданскім урадам вясной 1943 г. абодва бакі сталі на шлях канфрантацыі і сутычак. АК разгарнула баявыя дзеянні супраць савецкіх партызан і падпольшчыкаў.

Нейкі час было ляяльнае стаўленне да партызан і савецкіх ваеннапалонных з боку бендэраўцаў (С. Бендэра — адзін з лідэраў УПА — Украінскай паўстанцкай арміі). Яны прасочваліся ў паўднёвыя раёны Беларусі, у пачатку супрацоўнічалі з гітлераўцамі, а потым сталі на шлях барацьбы з імі, але прыгняталі

польскае насельніцтва, да якога часта адносілі і беларусаў.

Партызанскія зоны. Рэйды партызан. У ходзе барацьбы з ворагам у канцы 1943 г. партызанам удалося вызваліць значную частку Беларусі — каля 60 %. На гэтай тэрыторыі сфарміраваліся партызанскія зоны і краі. Іх было больш за 20, у тым ліку Ушацкая — у Віцебскай вобласці, Барысаўска-Бягомльская — у Мінскай, Клічаўская — у Магілёўскай. Некаторыя з іх аб'ядноўваліся ў партызанскія краі. Такім краем, напрыклад, была тэрыторыя ў чатырохвугольніку Олеўск — Оўруч — Мазыр — Мураў, якая ахоплівала 14 раёнаў з насельніцтвам больш як 200 тыс. чалавек.

У партызанскіх зонах функцыяніравалі падпольныя абкамы, міжрайкамы і райкамы партый, раённыя і сельскія Саветы, сяляне калектыўна апрацоўвалі зямлю, працавалі школы і бібліятэкі. Тут размяшчаліся аэрадромы, што прымалі самалёты з Вялікай зямлі, ішла падрыхтоўка да баявых аперацый, знаходзілі прыстанішча сотні тысяч мірных жыхароў.

З мэтай разгрому партызанскіх зон гітлераўцы праводзілі карныя экспедыцыі. Адною з іх, з удзелам 80 тыс. салдат, была аперацыя пад умоўнай назвай «Котбус», ажыццёўленая ў маі — чэрвені 1943 г. супраць партызан Барысаўска-Бягомльскай і Полацка-Лепельскай зон. Аднак ні адна з карных экспедыцый не прынесла фашыстам жаданых вынікаў.

У аперацыі «Котбус» удзельнічала «Першая руская нацыянальная брыгада», якой камандаваў палкоўнік нямецкай арміі, былы падпалкоўнік Чырвонай Арміі У. У. Гіль-Радыеўнаў. 17 жніўня 1943 г. яна перайшла на бок партызан. Гэта быў самы масавы (2 тыс. чалавек) пераход да партызан цэлага злучэння, сфарміраванага немцамі з савецкіх ваеннапалонных. Неўзабаве брыгада сумесна з партызанамі на чале з І. П. Цітковым ажыццявіла аперацыю па захопу Докшыц. Перайменаваная ў «Першую антыфашысцкую брыгаду», яна працягвала баявыя дзеянні супраць акупантаў. У красавіку — маі 1944 г. брыгада панесла вялікія страты, а яе камандзір быў смяротна паранены.

Немалы ўрон ворагу наносілі рэйды партызан, многія з якіх ажыццяўляліся па заданню штабоў партызанскага руху. Па няпоўных даных, толькі ў лістападзе

1943г. у іх удзельнічала 1800 чалавек. Знішчаючы ворага і яго аб'екты, партызаны прайшлі некалькі тысяч кіламетраў па тэрыторыі Мінскай, Пінскай, Баранавіцкай, Брэсцкай і Беластоцкай абласцей, перасеклі пяць чыгунак, рэкі Ясельду, Шчару, Нёман, Агінскі канал.

Небеспаспяхова дзейнічала партызанская разведка. Асабліва каштоўнай была інфармацыя разведчыкаў аб размяшчэнні і перамяшчэнні варажых войск, задумах праціўніка. Да пачатку ваеннай аперацыі па вызваленню Беларусі яны дасталі схемы шэрага абарончых збудаванняў ворага і планы абароны Мінска, Вільні, Бреста, Бабруйска і іншых гарадоў.

«Рэйкавая вайна». Вышэйшым уздымам барацьбы партызан на чыгуначных камунікацыях праціўніка была аперацыя па адначасоваму масавому падрыву чыгунак з мэтай дэарганізацыі ваенных перавозак пад умоўнай назвай «рэйкавая вайна». У Беларусі яна праводзілася ў тры этапы. Па рашэнню ЦК КП(б)Б БШПР распрацаваў яе план. Была праведзена вялікая падрыхтоўчая работа, у партызанскія злучэнні перакінуты інструктары-мінёры і шмат сродкаў баявога забеспячэння (тол, міны, бікфорды і дэтануючы шнур і інш.).

Першы этап «рэйкавай вайны» праводзіўся ў пачатку жніўня 1943 г., калі савецкія войскі распачалі контрнаступленне пад Курскам. У аперацыі на чыгунках удзельнічала каля 100 тыс. партызан. Узрываліся рэйкі, пускаліся пад аджон ваенныя эшалоны, разбураліся чыгуначныя станцыі, знішчаліся варажыя гарнізоны і інш. У выніку на 40 % скараціліся перавозкі для групы фашысцкіх армій «Цэнтр», а таксама быў паралізаваны рух параходаў і барж па Заходняй Дзвіне, Дняпры, Сожы і Дняпроўска-Бугскаму каналу. Гітлераўскае камандаванне вымушана было аддаць распараджэнне разбіраць іншыя пуці ў шэрагу краін Еўропы, а рэйкі і шпалы перапраўляць на Усход.

Разам з тым масавы падрыў рэек, часта на тых дарогах, якімі праціўнік рэдка карыстаўся, з аднаго боку, прыводзіў да распылення боепрыпасаў, з другога — наносіў у канчатковым выніку шкоду самім сабе, бо пасля вызвалення іх давялося самім жа аднаўляць.

Таму партызанскія фарміраванні арыентаваліся на павелічэнне дыверсій, накіраваных на падрыў цягнікоў.

Другі этап «рэйкавай вайны» пад назвай «Канцэрт» праводзіўся ў другой палавіне верасня — кастрычніку 1943 г., калі Чырвоная Армія ўступіла на тэрыторыю БССР. Праціўнік вымушаны быў падвоіць колькасць дывізіў для аховы сваіх камунікацый.

Трэці этап пачаўся ў ноч на 20 чэрвеня 1944 г., напярэдадні Беларускай наступальнай аперацыі, і працягваўся да поўнага вызвалення рэспублікі. Ён быў узгоднены з дзеяннямі савецкіх войск і ахапіў усю акупіраваную тэрыторыю Беларусі. Партызаны вывелі са строю найбольш важныя чыгуначныя лініі і часткова паралізавалі перавозкі ворага амаль на ўсіх дарогах. Гэта мела апэратыўна-стратэгічнае значэнне ў ходзе наступлення Чырвонай Арміі.

У сумеснай барацьбе. Супраць захопнікаў вялі барацьбу як партызаны, так і насельніцтва акупіраванай тэрыторыі Беларусі. Мірныя жыхары, нароўні з шырокім супраціўленнем ваенным, эканамічным і палітычным мерапрыемствам акупацыйных улад, аказвалі дапамогу партызанам. Яны папаўнялі армію партызан, забяспечвалі іх адзеннем, прадуктамі і медыкаментамі, клапаціліся аб параненых, збіралі, рамантавалі і перадавалі ў атрады зброю і боепрыпасы, будавалі абарончыя збудаванні і аэрадромы, выконвалі ролю сувязных, разведчыкаў і праваднікоў.

Насельніцтва нярэдка прымала ўдзел у баявых аперацыях партызан: разгроме варожых гарнізонаў, знішчэнні атрадаў карнікаў, дыверсіях, «рэйкавай вайне». Бессмяротны подзвіг здзейснілі жыхары палескай вёскі Навіны, браты, сталыя ўжо людзі, Міхаіл і Іван Цубы. Карнікі, уварваўшыся ў вёску, схапілі братоў і загадалі ім паказаць дарогу ў партызанскі лагер. Міхаіл Цуба наадрэз адмовіўся і тут жа на вачах у брата быў застрэлены. 70-гадовы Іван Цуба завёў фашыстаў у гібельную дрыгву. Праз унука яму ўдалося перадаць партызанам пра сваё рашэнне. Фашысты па-зверску забілі патрыёта. Народ увекавечыў памяць аб братах Цуба: Навіны перайменавалі ў вёску Цубы, а ля шашы, недалёка ад Салігорска, паставілі помнік беларускім Сусаніным.

Ва ўмовах, калі забеспячэнне партызан з Вялікай зямлі абмяжоўвалася (адзін час лічылася, што яны павінны клапаціцца аб сабе самі), асаблівае значэнне набывала дапамога насельніцтва. Атрымліваючы яе, партызаны і самі вырашалі праблемы пошуку, вырабу і рамонту зброі, забеспячэння харчам, адзеннем, жыллём. Пры гэтым нярэдкамі, асабліва ў пачатковы перыяд вайны, былі выпадкі грабязу і насілля над мясцовымі жыхарамі. З узмацненнем кіраўніцтва партызанскай барацьбой іх колькасць прыкметна паменшылася.

Самааддана працавалі беларусы, эвакуіраваныя на ўсход краіны, у Паволжы, на Урале, у Татарскай і Башкірскай АССР, у шэрагу абласцей РСФСР. Калектывы вывезеных фабрык і заводаў у кароткі тэрмін манцравалі абсталяванне, стваралі так званыя франтавыя брыгады, перавыконвалі вытворчыя заданні. Частка эвакуіраванага насельніцтва працавала ў сельскай гаспадарцы, вучоныя АН БССР удасканалівалі тэхналогію вытворчых працэсаў, працавалі Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт (на ст. Сходня пад Масквой) і Мінскі медыцынскі інстытут (у Яраслаўлі), пасільны ўклад у барацьбу ўносілі і дзеячы беларускай культуры і мастацтва.

Барацьба супраць нямецка-фашысцкіх захопнікаў на Беларусі насіла масавы характар. У падполлі змагалася 70 тыс. чалавек, а ў складзе 1255 партызанскіх атрадаў — 374 тыс. Мясцовыя жыхары складалі абсалютную большасць партызан (амаль 90 %). Разам з беларусамі сярод народных месціўцаў былі прадстаўнікі амаль усіх нацыянальнасцей СССР. Зарубежныя антыфашысты налічвалі каля 4 тыс. чалавек, у тым ліку палякі, славакі, чэхі, югаславы, венгры, французы, бельгійцы, аўстрыйцы, галандцы, прыкладна 100 немцаў і інш.

Нямала беларусаў удзельнічала ў еўрапейскім руху Супраціўлення. Сярод іх Героі Савецкага Саюза В. А. Квіцінскі і А. Ф. Фёдараў, якія змагаліся з фашыстамі на славацкай зямлі. У французскім руху Супраціўлення ўдзельнічалі У. М. Антоненка, Ф. К. Варанішча, Ф. Ф. Кажамякін і інш. Падпольную арганізацыю ў Маўтхаўзене пасля Д. М. Карбышава ўзначальваў ураджэнец Чавусаў Ма-

гілѣўскай вобласці савецкі разведчык палкоўнік Л. Я. Маневіч.

За тры гады самаадданай барацьбы ў тыле ворага патрыёты Беларусі нанеслі вялікі ўрон акупантам у тэхніцы і жывой сіле. Губляючы шмат людзей (на тэрыторыі Беларусі фашысты знішчылі больш як 2,2 млн савецкіх грамадзян), яны разам з Чырвонай Арміяй забілі амаль 0,5 млн акупантаў і паліцэйскіх. За мужнасць і адвагу ў барацьбе супраць нямецка-фашысцкіх захопнікаў больш як 140 тыс. беларускіх партызан і падпольшчыкаў узнагароджаны ордэнамі і медалямі, а 88 з іх атрымалі званне Героя Савецкага Саюза.

Пытанні і заданні. 1. Раскрыйце на канкрэтных фактах масавы характар супраціўлення фашысцкім захопнікам у Беларусі. 2. Ахарактарызуйце формы гэтага руху. 3. У чым праявілася кіруючая роля падпольных партыйных арганізацый у разгортванні антыфашысцкай барацьбы? 4. Назавіце імёны вядомых кіраўнікоў і герояў падпольнага і партызанскага руху. 5. Пастарайцеся нарысаваць карціну жыцця партызанскай зоны. 6. Як рыхтавалася і была ажыццёўлена «рэйкавая вайна»? Якія яе вынікі? 7. Прааналізуйце склад удзельнікаў руху.

§ 20. Вызваленне Беларусі. Першыя аднаўленчыя работы

Пачатак вызвалення. Атрымаўшы перамогу ў Курскай бітве, Чырвоная Армія распачала наступленне на велізарным фронце — ад Невеля да Чорнага мора. Восенню 1943 г. яна ступіла на тэрыторыю Беларусі. 23 верасня быў вызвалены першы раённы цэнтр БССР — горад Камарын. Асенне-зімовае наступленне савецкіх войск прынесла поўнае або частковае вызваленне 36 раёнам і двум абласным цэнтрам — Гомелю і Мазыру. Немалаважнае значэнне ў гэтым мела фарсіраванне Дняпра ў раёне Лоева.

Разам з Чырвонай Арміяй у наступальных баях удзельнічалі салдаты і афіцэры 1-й польскай дывізіі імя Тадэвуша Касцюшкі, сфарміраванай на тэрыторыі СССР па ініцыятыве Саюза польскіх патрыётаў. Камандаваў дывізіяй палкоўнік Э. Берлінг. Яе гераічны шлях пачаўся ў бітве 12—13 кастрычніка 1943 г. пад Леніна (населены пункт недалёка ад Гораж Магілѣўскай вобласці). Многія воіны дывізіі вызначыліся ў баі і былі

ўзнагароджаны ордэнамі і медалямі, а тры з іх атрымалі званне Героя Савецкага Саюза.

Наступаючым часцям Чырвонай Арміі дапамагалі падпольшчыкі і партызаны. Яны паралізавалі рух на чыгунках, штурмам авалодалі мястэчкам Горваль і ўтрымлівалі яго да падыходу савецкіх войск, удзельнічалі ў вызваленні Калінкавіч, Васілевіч, Лельчыц і іншых населеных пунктаў. Разам з тым не дазвалялі ворагу рабаваць і спальваць вёскі, вывозіць на катаргу жыхароў.

У 1944 г. пачаўся завяршальны этап Вялікай Айчыннай вайны — поўнае выгнанне акупантаў з савецкай зямлі, вызваленне народаў Еўропы ад фашысцкага рабства і крушэнне гітлераўскай Германіі. Значную ролю ў рашэнні задач на гэтым этапе адыграла Беларуская наступальная аперацыя, вядомая пад кодавай назвай «Баграціён».

Лінія фронту ў Беларусі ўяўляла сабой выступ, вяршыня якога звернута на ўсход, а другая, што ўтварыла яго, распасціралася ад Полацка да Ковеля. Утрыманню выступу («беларускага балкона») гітлераўскае камандаванне надавала асаблівае значэнне, бо ён быў важным плацдармам, які прыкрываў галоўныя стратэгічныя напрамкі — усходне-прускі і варшаўска-берлінскі. Па берагах рэк — Заходняй Дзвіны, Дняпра, Бярэзіны, Свіслачы, Шчыры, Нёмана былі падрыхтаваны і абарончыя рубяжы. Гароды Віцебск, Орша, Магілёў, Бабруйск, Барысаў, Полацк, Мінск аб'яўлены крэпасцямі, якія не належаць здачы ні пры якіх акалічнасцях. Лінію абароны назвалі «Фатэрлянд» (Айчына). Гэтым падкрэслівалася, што нямецкая армія абараняе тут рубяжы самой Германіі.

У Беларусі была сканцэнтравана магутная групоўка фашысцкіх войск, асноўную сілу якой складала група армій «Цэнтр» (камандуючы генерал-фельдмаршал Э. Буш, а з 28 чэрвеня — генерал-фельдмаршал В. Модэль). Групоўка ўключала 63 дывізіі і 3 брыгады колькасцю 1200 тыс. чалавек, на ўзбраенні якіх знаходзілася 9500 гармат і мінамётаў, 900 танкаў і штурмавых гармат, каля 1350 самалётаў.

У красавіку — маі 1944 г. Генеральны штаб Чырвонай Арміі распрацаваў план аперацыі «Баграціён».

Для яго ажыццяўлення прыцягваліся войскі франтоў: 1-га Беларускага (камандуючы генерал арміі К. К. Ракасоўскі), 2-га Беларускага (камандуючы генерал-палкоўнік Г. Ф. Захараў), 3-га Беларускага (камандуючы генерал-лейтэнант І. Д. Чарняхоўскі), 1-га Прыбалтыйскага (камандуючы генерал арміі І. Х. Баграмян), а таксама Дняпроўская флатылія, авіяцыя далёкага дзеяння і ПВА. Да ўдзелу ў аперацыі прыцягваліся і партызанскія злучэнні. Дзеянні франтоў каардынавалі Маршалы Савецкага Саюза А. М. Васілеўскі і Г. К. Жукаў. Супраць групы армій «Цэнтр» быў нацэлены ўдар велізарнай сілы. Савецкія войскі пераўзышлі праціўніка ўдвая па жывой сіле, больш чым у два разы па гарматах і мінамётах, у чатыры — па танках і самаходных устаноўках, амаль у тры — па баявых самалётах. Фактычна асноўная стаўка і рабілася на гэту перавагу ў сілах.

Задума Вярхоўнага Галоўнакамандавання заключалася ў наступным: франты адначасова пераходзяць у наступленне на віцебскім, багушэўскім, аршанскім і бабруйскім напрамках і магутнымі ўдарамі разбураюць стратэгічны фронт абароны праціўніка, акружаюць і знішчаюць яго групоўку ў раёнах Віцебска і Бабруйска, а затым наносяць удары па сыходзячыхся напрамках на Мінск з мэтай акружэння і знішчэння асноўных сіл групы армій «Цэнтр» на ўсход ад сталіцы Беларускай ССР.

Бітва за Беларусь летам 1944 г. З вясны разгарнулася старанная падрыхтоўка да наступлення. Ва ўмовах найстражэйшай тайны канцэнтраваліся сілы. У войсках вялася напружаная баявая вучоба. Воінам растлумачваліся задачы па вызваленню Беларусі. У баявую гатоўнасць прыводзіліся партызаны і падпольшчыкі. Праводзіліся мерапрыемствы па ўвядзенню праціўніка ў зман: будаваліся лжывыя пераправы, дэманстраваліся рух эшалонаў з макетамі танкаў і гармат, узводзіліся лжывыя агнявыя пазіцыі і г. д.

Наступленне пачалося раніцай 23 чэрвеня 1944 г. Авіяцыя нанесла магутны бомбавы ўдар. Затым была праведзена такая ж магутная артылерыйская падрыхтоўка. І ў бой уступілі войскі 1-га Прыбалтыйскага і 3-га Беларускага франтоў. На трэці дзень баёў 1-му

Прыбалтыйскаму фронту ўдалося акружыць віцебскую групоўку праціўніка і вызваліць Віцебск. Да канца чэрвеня 1944 г. была вызвалена Орша, штурмам узяты Магілёў. Тады ж была завершана ліквідацыя варожных войск, акружаных на паўднёвы ўсход ад Бабруйска, і на наступны дзень вызвалены Бабруйск. Разгарнуліся баі за Мінск.

Фашысцкае камандаванне пастаралася ўмацаваць абарону Мінска. Тут яно сканцэнтравала тры пяхотныя і адну танкавую дывізіі, тры палкі эсэсаўцаў, тэрмінова перакінутых з Польшчы. На аўтамагістралі Масква — Мінск была збудавана драўляная сцяна з каменным напаўненнем, за якой размясціліся замаскіраваныя танкі і процітанкавыя гарматы. У ваколіцах Мінска да кругавой абароны падрыхтавалі асобныя дамы і каменныя пабудовы. Аднак баі за вызваленне Мінска, якія пачаліся на досвітку 3 ліпеня, паспяхова завяршыліся да канца таго ж дня.

2-і Тацынскі гвардзейскі танкавы корпус генерала А. С. Бурдзейнага завязаў баі на ўсходняй ускраіне Мінска. З паўднёвага боку падышлі і ўступілі ў бітву гвардзейцы 1-га гвардзейскага танкавага корпуса генерала М. Ф. Панова. На паўночную ўскраіну выйшлі танкісты маршала бранятанкавых войск П. А. Ротмістрава. Першым уварваўся ў Мінск танк камандзіра ўзвода Д. Г. Фролікава. Ён прамчаўся па Савецкай вуліцы (цяпер пр. Ф. Скарыны), знішчыўшы пры гэтым самаходную гармату і некалькі дзесяткаў гітлераўцаў. У баях на вуліцах горада вызначыўся камандзір танкавага ўзвода М. І. Колычаў. Яму ўдалося захапіць мост праз Свіслач, на якому танкі бесперашкодна прайшлі ў цэнтр горада. Ён і генерал А. С. Бурдзейны сталі першымі ганаровымі грамадзянамі горада Мінска.

На ўсход і паўднёвы ўсход ад Мінска было завершана акружэнне больш чым стотысячнай групоўкі праціўніка. Галоўныя сілы варожай групы «Цэнтр» з яе шматлікай тэхнікай аказаліся ў так званым мінскім «катле». Яго межы распасціраліся ад Беразіна да Мінска і ад Смалявічаў да р. Пціч. Сем дзён «кіпеў» «кацёл». Фашысцкім войскам так і не ўдалося вырвацца з яго. 70 тыс. гітлераўцаў было забіта і 35 тыс.

узятая ў палон, у тым ліку 12 генералаў. У ходзе далейшага наступлення савецкія войскі 28 ліпеня вызвалілі Брэст. Нямецка-фашысцкія захопнікі былі выгнаны з беларускай зямлі.

Немалаважную ролю ў вазваленні рэспублікі адыгралі партызаны і падпольшчыкі. Яны захоплівалі масты і пераправы праз водныя перашкоды, стваралі плацдармы і ўтрымлівалі іх да падыходу савецкіх войск, вызвалілі самастойна або разам з часцямі Чырвонай Арміі Мінск і раённыя цэнтры Мінскай вобласці. Падпольшчыкам Мінска ўдалося раздабыць план размяшчэння ў горадзе ўмацаваных і замініраваных аб'ектаў. Спецгрупа Генеральнага штаба Чырвонай Арміі, атрымаўшы гэты план, неадкладна ажыццявіла меры па выратаванню ад знішчэння будынкаў Дома ўрада, ЦК Кампартыі Беларусі, Акруговага дома афіцэраў і інш.

Звыш 600 вайсковых злучэнняў і часцей, якія вызначыліся ў ходзе беларускай аперацыі, атрымалі ганаровую назву «Віцебскіх», «Магілёўскіх», «Аршанскіх», «Бабруйскіх», «Мінскіх», «Полацкіх», «Барысаўскіх», «Пінскіх», «Брэсцкіх» і інш. На 21-м кіламетры шляху Мінск — Масква збудаваны велічны Курган Славы — помнік у гонар воінаў 1-га Прыбалтыйскага, 1-га, 2-га і 3-га Беларускіх франтоў, якія вызвалілі Беларусь.

Першыя аднаўленчыя работы. Па меры вызвалення Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў пашыраўся фронт аднаўленчых работ у рэспубліцы. З мэтай аднаўлення народнай гаспадаркі Беларусі саюзны ўрад перадаў БССР значныя грашовыя сродкі, шмат станкоў, металу, будаўнічых матэрыялаў, сельскагаспадарчай тэхнікі, а таксама прадуктаў харчавання, адзення, абутку, медыкаментаў. З індустрыяльных цэнтраў краіны прыбылі сотні спецыялістаў і кваліфікаваных рабочых.

Ужо ў 1944 г. далі прадукцыю Бабруйскі дрэваапрацоўчы камбінат і «Гомсельмаш», у 1945 г. — станкабудаўнічыя заводы ў Віцебску і Мінску, завод «Чырвоны металіст» і фабрыка запалак імя С. М. Кірава ў Барысаве і інш. Аднаўляўся, хоць і марудна, транспарт. Аднавілі работу 9 тыс. калгасаў. Насельніцтва з дапамогай дзяржавы пачало

аднаўленне разбуранага жыллёвага фонду. Нягледзячы на цяжкасці былі адкрыты школы, сярэднія спецыяльныя і вышэйшыя навучальныя ўстановы і навуковыя цэнтры. Адраджалася культурнае жыццё рэспублікі.

І пасля вызвалення Савецкая Беларусь застава-лася рэспублікай-воінам, уносіла свой пасільны ўклад у набліжэнне поўнай перамогі над фашысцкай Германіяй. У рады Чырвонай Арміі ўліліся 755 тыс. воінаў, у тым ліку да 147 тыс. — з расфарміраваных партызанскіх атрадаў і брыгад. На прадпрыемствах звыштэрмінова выконваліся заказы фронту. Праводзіўся збор сродкаў у фонд абароны. Толькі к лету 1944 г. ён склаў больш за 18 млн рублёў аблігацыямі, мільёны пудоў збожжа, бульбы, агародніны. Праяўляліся клопаты аб раненых і сем'ях франтавікоў.

На франтах Вялікай Айчыннай вайны змагаліся 1 млн 300 тыс. беларусаў. У ліку абаронцаў Масквы былі генерал-маёр Л. М. Даватар і лётчык Віктар Талаліхін. Назаўсёды застаўся ў памяці народа подзвіг Героя Савецкага Саюза Аляксандра Гараўца, які збіў у адным з баёў на Курскай дузе 9 варожых самалётаў. За Ленінград змагаліся і аддалі сваё жыццё снайпер Ф. А. Смалячкоў, контр-адмірал В. П. Дрозд, марскі лётчык А. К. Антоненка. Воін-беларус Пётр Купрыянаў паўтарыў бессмяротны подзвіг Аляксандра Матросова. За доблесць і гераізм, праяўленыя ў барацьбе з фашысцкімі захопнікамі, звыш 300 тыс. салдат і афіцэраў — ураджэнцаў Беларусі — былі ўзнагароджаны ордэнамі і медалямі Савецкага Саюза, а каля 400 воінаў удастоены звання Героя Савецкага Саюза. Лётчыку А. Я. Галавачову, камандзірам танкавых злучэнняў І. І. Гусакоўскаму, С. Ф. Шутаву і І. І. Якубоўскаму гэта званне было прысвоена двойчы.

Пытанні і заданні. 1. Якімі падзеямі пачалося вызваленне Беларусі? 2. Як рыхтавалася наступальная аперацыя «Баграціён»? 3. Прасачыце ход яе правядзення. 4. У чым праявілася дапамога партызан і падпольшчыкаў наступаўшай Чырвонай Арміі? 5. Падведзіце вынікі баёў за вызваленне Беларусі. 6. Як праходзілі першыя аднаўленчыя работы ў рэспубліцы? 7. Які ўклад унёс беларускі народ у барацьбу супраць фашысцкіх захопнікаў у гады Вялікай Айчыннай вайны?

Раздзел IV. ПЕРААДОЛЕННЕ ВАЕННАЙ РАЗРУХІ.

СПРОБЫ АДЫХОДУ АД СТАЛІНСКАГА ТАТАЛІТАРЫЗМУ Ё ЖЫЦЦІ ГРАМАДСТВА (1945—1965 гг.)

ГЛАВА 8. РАЗВІЦЦЁ ЭКАНОМІКІ

§ 21. Прамысловасць

Аднаўленне прамысловасці. Развязаная гітлераўскай Германіяй вайна супраць СССР прывяла да велізарных матэрыяльных і людскіх страт, асабліва ў раёнах, якія былі акупіраваны фашыстамі. У Беларусі загінуў кожны чацвёрты жыхар, а матэрыяльныя страты склалі звыш 75 млрд рублёў — у цэнах 1941 г. Цалкам або часткова была разбурана большасць гарадоў, значная частка сельскіх населеных пунктаў, знішчана звыш 10 тыс. прамысловых прадпрыемстваў, усе электрастанцыі, 96 % энергетычных магутнасцей, 90 % станочнага і тэхналагічнага абсталявання. У 1945 г. узровень прамысловай вытворчасці ў рэспубліцы быў у 5 разоў ніжэйшы, чым у 1940 г. І гэта пры тых умовах, што аднаўленне прамысловасці, як і іншых галін народнай гаспадаркі, ажыццяўлялася ў рэспубліцы ўжо з восені 1943 г. і пашыралася па меры вызвалення яе тэрыторыі ад варожай акупацыі. Увогуле аднаўленне прамысловасці працягвалася да канца 40-х — пачатку 50-х гадоў.

Прамысловасць рэспублікі па агульнаму аб'ёму выпуску прадукцыі ў 1950 г. перавысіла даваенны 1940 год на 20 %, валавая прадукцыя вядучай галіны прамысловасці — машынабудавання і металаапрацоўкі перавысіла ўзровень 1940 г. у 2,4 раза. Упершыню быў асвоены выпуск аўтамабіляў, аўтапрычэпаў, трактароў, лакамабіляў, веласіпедаў, цагельных прэсаў, торфаўборачных і багерна-элеватарных машын, складаных малатарань, ліцейнага абсталявання і інш. Пашыралася ў параўнанні з даваенным узроўнем вытворчасць цэменту, аконнага шкла, цэглы, іншых будаўнічых матэрыялаў. Далейшае развіццё атрымала лёгкая прамысловасць: былі пабудаваны Мінскі і Гродзенскі суконныя камбінаты, створана дыванова-плю-

шавая вытворчасць, рэканструяваны многія абутковыя і трыкатажныя прадпрыемствы, ільнозаводы. На даваенны ўзровень выйшлі вытворчыя магутнасці харчовай прамысловасці. Яшчэ больш высокімі тэмпамі аднаўлялася прамысловасць заходніх абласцей Беларусі, аб'ём прадукцыі якой у 1950 г. перавысіў узровень 1940 г. амаль у 2 разы.

Разам з тым ужо на этапе аднаўлення галоўная ўвага кіраўніцтва канцэнтравалася на цяжкай прамысловасці, якой забяспечваліся больш хуткія тэмпы развіцця звычайна за кошт вытворчасці сродкаў спажывання. Таму не дасягнулі намечанага ўзроўню вытворчасці лёгкая, харчовая, мясцовая прамысловасці, прамысловасць будаўнічых матэрыялаў. Большасць прадпрыемстваў не выканалі планаў па якасна-эканамічных паказчыках работы, росту прадукцыйнасці працы. У гэтым, безумоўна, адбіліся многія аб'ектыўныя цяжкасці аднаўлення перыяду. Аднак галоўнае заключалася ў тым, што прыніжалася значэнне тэхнічнага прагрэсу як рашаючага фактару эканамічнага і сацыяльна-палітычнага развіцця грамадства. Неабходна, аднак, улічваць, што рэальную карціну развіцця эканомікі можа даваць толькі рынак. Савецкая планавая, строга цэнтралізаваная эканоміка ацэньвалася па паказчыках выканання планаў, якія большае дачыненне мелі да дзейнасці органаў партдзяржкіраўніцтва, чым да натуральных законаў эканомікі. Тым не менш стан эканомікі, напрамак яе развіцця, эканамічную палітыку кіраўніцтва гэтых планы і іх вынікі адлюстроўвалі, і нам неабходна імі карыстацца.

Пераход да паскарэння тэхнічнага прагрэсу ў прамысловасці. Пачатак 50-х гадоў акрэсліўся разгортваннем навукова-тэхнічнай рэвалюцыі, якая захапіла развіцця краіны свету. Савецкая краіна па многіх паказчыках адставала ад краін Захаду, але яе кіраўніцтва заўсёды імкнулася да таго, каб пераадолець адставанне. Гэта асабліва стала важным у сувязі з «халоднай вайной», якая распачалася на рубяжы 40-х — 50-х гадоў. Таму ўжо ў планах на 1951—1955 гг. прадугледжваліся апераджальныя тэмпы развіцця тых галін прамысловасці, якія забяспечвалі тэхнічны прагрэс усёй народнай гаспадаркі: машынабудавання і метала-

апрацоўкі, хімічнай і нафтахімічнай прамысловасці, энергетыкі. Аб'ём капіталаўкладанняў у гэтыя галіны ў Беларусі павялічыўся ў 2 разы ў параўнанні з папярэднімі пяццю гадамі. Пры гэтым важнае значэнне надавалася таму, каб выдзеленыя сродкі накіроўваліся не толькі на пашырэнне вытворчасці, але і на ўдасканаленне тэхнікі і тэхналогіі вытворчасці, яе механізацыю і аўтаматызацыю.

У выніку прамысловасць Беларусі к сярэдзіне 50-х гадоў дасягнула істотных зрухаў у сваім развіцці. За пяцігоддзе было пабудавана каля 150 новых буйных прадпрыемстваў, у тым ліку Мінскі завод ацяпляльнага абсталявання, Аршанскі завод швейных машын, Віцебская шаўкаткацкая фабрыка, шэраг буйных тарфяных прадпрыемстваў, малочна-кансервавых заводаў і інш. Прадукцыя машынабудавання вырасла ў 5,4 раза, вытворчасць электраэнергіі і цеплаэнергіі павялічылася амаль у 3 разы, выпуск прадукцыі хімічнай і гумаазбеставай прамысловасці — у 3,7 раза. Новым тэхналагічным абсталяваннем, у тым ліку агрэгатыўнымі станкамі, шматшпіндэльнымі свідравальнымі галоўкамі і высокапрадукцыйнымі прыстасаваннямі папоўніліся гіганты беларускай індустрыі — аўтамабільны, трактарны, мотавеласіпедны, падшыпнікавы і іншыя заводы. На буйных электрастанцыях былі ўстаноўлены магутныя агрэгаты высокіх параметраў ціску пары з шырокім выкарыстаннем аўтаматыкі для рэгулявання цеплавых працэсаў. Быў дасягнуты высокі ўзровень механізацыі торфаздабычы, павялічылася здабыча торфу прагрэсіўным, фрэзерным спосабам.

У прамысловасці будаўнічых матэрыялаў быў асвоены выраб сценавых блокаў, зборных жалезабетонных канструкцый і дэталяў, што паклала пачатак пераводу будаўніцтва на індустрыяльныя метады.

Высокамеханізаванымі сталі многія галіны лёгкай прамысловасці. У швейнай вытворчасці завяршыўся перавод усіх машын у цэхах масавага пашыву на механічны прывад. Укараняліся механічныя канвееры, пнеўматычная транспарціроўка. Галіной канвеернай вытворчасці станавілася хлебапякарная прамысловасць. У тэкстыльнай прамысловасці на змену са старэлым машынам перыядычнага дзеяння прыйшлі кальцавыя машыны няспыннага дзеяння. Ткацкія

станкі аснашчаліся прыборамі аўтаматычнай зарадка чаўнака, аснованазіральныхкамі, што забяспечвала павышэнне прадукцыйнасці абсталявання.

Важнае значэнне мела ўкараненне паточных метадаў вытворчасці, якія садзейнічалі найбольш поўнаму выкарыстанню абсталявання і лепшай арганізацыі працы. Найбольш шырока яны сталі выкарыстоўвацца ў шэрагу галін лёгкай прамысловасці: абутковай, швейнай і іншых.

Укараненне больш сучаснай тэхнікі, замена ручнай працы машынамі і механізмамі выклікалі неабходнасць выкарыстання новай, больш перадавой тэхналогіі. У ліцейнай вытворчасці пачалі выкарыстоўвацца машынная фармоўка, кокільнае ліццё, цэнтрабежнае ліццё, дакладнае ліццё па мадэлях, якія выплаўляюцца, выраб дэталюў метадам штампоўкі замест свабоднага кавання. Калектывы прадпрыемстваў дабіваліся ўдасканалення і абнаўлення выпускаемых машын і абсталявання, паляпшэння іх якасці. У прыватнасці, былі створаны і асвоены вытворчасцю тралёвачны трактар ТБТ-54, прапашны трактар «Беларусь», 25-тонны аўтасамазвал, лесавозны аўтамабіль, новыя высокапрадукцыйныя станкі, сіласаўборачныя камбайны, зернесушылькі, спецыяльныя дарожныя машыны, прычэпы і інш.

Вынікам павышэння тэхнічнага ўзроўню вытворчасці, удасканалення яго арганізацыі з'явіўся рост прадукцыйнасці працы. У 1955 г. яна перавысіла ўзровень 1950 г. на 160 %, а ў такіх галінах, як машынабудаванне і металаапрацоўка, — на 219 %, у хімічнай прамысловасці — на 233 %, вытворчасці электраэнергіі і цеплаэнергіі — на 202 %.

Аднак, нягледзячы на высокія тэмпы росту, у прамысловай вытворчасці рэспублікі, як і ў краіне, к сярэдзіне 50-х гадоў комплексная механізацыя не атрымала колькі-небудзь значнага распаўсюджання. Таму побач з высокамеханізаванымі тэхналагічнымі працэсамі шырока выкарыстоўвалася ручная праца. Нават на буйных прадпрыемствах рэспублікі яна складала 25 %. Мала закранула механізацыя дапаможных, транспартных і пагрузачна-разгрузачных работ, на якіх было занята ў розных галінах прамысловасці ад 30 да 50 % рабочых.

Перавод прамысловасці на больш высокі ўзровень механізацыі і аўтаматызацыі вытворчасці. Дзесяцігоддзе, з сярэдзіны 50-х да сярэдзіны 60-х гадоў, адзначылася далейшым ростам прамысловай вытворчасці на базе пашырэння капітальнага будаўніцтва, стварэння новых і пашырэння дзеючых прадпрыемстваў. Але разам з гэтым новы характар набывала сама вытворчасць, якая ад машынна-індустрыяльнага тыпу пераходзіла да навукова-індустрыяльнага тыпу. Навука станавілася непасрэдным удзельнікам комплексна-механізаванай і аўтаматызаванай вытворчасці.

За 1956—1965 гг. у рэспубліцы было ўведзена ў строй звыш 450 буйных прамысловых прадпрыемстваў. У іх ліку Беларускі аўтазавод у Жодзіне, завод аўтаматычных ліній у Мінску, Васілевіцкая ДРЭС, два Салігорскія калійныя камбінаты, Полацкі нафтаперапрацоўчы завод, Гомельскі суперфасфатны, Мінскі маторны, Баранавіцкі баваўняны камбінат, Бярозаўская ДРЭС і інш.

Значныя вынікі дасягнуты былі ў павышэнні тэхнічнага ўзроўню вытворчасці — уводзіліся ў эксплуатацыю паточныя лініі, спецыяльныя станкі і аўтаматы, высокапрадукцыйная тэхнічная аснастка. На сярэдзіну 1965 г. на прамысловых прадпрыемствах рэспублікі дзейнічала 2,7 тыс. паточных і механізаваных паточных, і 189 аўтаматычных ліній.

Разам з тым, нягледзячы на значны рост аб'ёмаў прамысловай вытворчасці ў гэтыя гады, перавод прамысловасці, як і іншых галін народнай гаспадаркі, на новы тэхнічны ўзровень на базе навіейшых дасягненняў навукі і тэхнікі ажыццяўляўся марудна. У шэрагу галін індустрыяльныя працэсы вельмі зацягнуліся, а пераважным ва ўсіх галінах прамысловасці заставалася экстенсіўнае развіццё. Гэта азначала, што ў эканоміцы і грамадстве дзейнічалі сілы тармажэння, звязаныя з захаваннем сталінскай адміністрацыйна-каманднай сістэмы, неэфектыўнасцю дзяржаўнай эканомікі, якую называлі сацыялістычнай. Спраба аслаблення яе заменай у 1957 г. галіновага кіраўніцтва эканомікай тэрытарыяльна-галіновым (замест галіновых міністэрстваў уведзены былі саўнаргасы) істотных змен не прынесла. Хоць на гэтай аснове і адбылося некаторае аслабленне Цэнтра і ўзмацненне ролі месцаў,

аднак камандныя метады кіраўніцтва цалкам захаваліся, застаючыся непераадольнай перашкодай на шляху радыкальных дэмакратычных пераўтварэнняў у эканоміцы і грамадскім жыцці. Недастатковая ўспрымальнасць каманднай эканомікі да навукова-тэхнічнага прагрэсу, якая выявілася ў гэтыя гады, з'явілася сведчаннем абвастрэння супярэчнасцей паміж прымусовай працай і неабходнасцю свабоды творчасці працаўнікоў.

Пытанні і заданні. 1. Раскрыйце, якімі сацыяльна-эканамічнымі фактарамі абумоўлівалася тое, што за гады аднаўлення пасля Вялікай Айчыннай вайны прамысловасці ў рэспубліцы машынабудаўнічая галіна перавысіла даваенны ўзровень амаль у два з палавінай разы. Параўнайце з аднаўленнем прамысловасці ў гады нэпа. 2. Пакажыце, чым вызывалася неабходнасць паскарэння тэхнічнага прагрэсу, які вызначыўся ў першай палавіне 50-х гадоў. 3. Раскажыце, якім чынам забяспечваўся тэхнічны прагрэс у прамысловасці. 4. Растлумачце, чаму навукова-тэхнічны прагрэс з вялікімі цяжкасцямі прабіваў сабе дарогу ў прамысловасці.

§ 22. Будаўніцтва, транспарт і сувязь

Пашырэнне індустрыяльнай базы будаўніцтва. У пасляваенныя гады будаўніцтва іграла вядучую ролю ў аднаўленні і развіцці прамысловасці, іншых галін народнай гаспадаркі, вырашэнні сацыяльна-бытавых праблем насельніцтва. Таму ў кароткі тэрмін яно пераўтварылася ў буйную галіну народнай гаспадаркі. Былі створаны магутныя будаўнічыя арганізацыі, аснашчаныя на тым часе перадавой тэхнікай, такія, як «Белтрактарабуд», «Аўтапрамбуд», «Белстанкабуд», «Белтэкстыльбуд» і інш. У 1948 г. у будаўніцтве рэспублікі было занята звыш 30 тыс. рабочых, інжынерна-тэхнічных работнікаў. Значная частка з іх прыбыла ў Беларусь з іншых раёнаў краіны.

На будоўлях працавалі ў гэтыя гады таксама нямецкія ваеннапалонныя. У Беларусі іх было даволі шмат. Яшчэ ў больш шырокіх маштабах выкарыстоўвалася праца зняволеных. Пакуль што статыстыка маўчыць аб іх укладзе ў эканоміку, але вядома, што ў сталінскіх лагерах знаходзіліся дзесяткі мільёнаў чалавек, якія працавалі на будоўлях першых пяцігодак, дапамагалі фронту ў час вайны, адбудовалі яе разбурэнні. Прымусовая праца, якая панавала ў краіне,

яшчэ з большай жорсткасцю праяўлялася ў будаўніцтве. Турма пагражала за нявыхад і спазненне на працу, самавольнае яе астаўленне. Прымусовасць працы выяўлялася і ў поўнай бяспраўнасці работніка ў пытаннях аплаты і ўмоў працы. Але толькі фізічнай сілай масы людзей ажыццявіць такія велізарныя аднаўленча-будаўнічыя работы было немагчыма. Патрэбна была новая тэхніка, і яе ўжыванне пастаянна пашыралася. Толькі за першую палавіну 50-х гадоў асноўныя вытворчыя фонды будаўнічых арганізацый рэспублікі выраслі ў 5 разоў. Увайшоў у строй шэраг заводаў зборнага жалезабетону, павысілася тэхнічная аснашчанаасць будаўнічых арганізацый. У выніку механізацыя земляных работ дасягнула прыкладна 90 %, пагрузчна-разгрузчных — звыш 50 %.

Важнае значэнне меў пераход у 50-х гадах на індустрыяльнае будаўніцтва на аснове шырокага ўкаранення зборнага жалезабетону, іншых матэрыялаў і вырабаў, якія забяспечвалі высокую ступень зборнасці ў будаўніцтве. Да канца 60-х гадоў яна дасягнула амаль 50 %. На гэтай аснове будаўнічая галіна ў рэспубліцы хутка пашыралася. Будаўнікі з'яўляліся другім па колькасці (пасля прамысловяга) рабочым атрадам рэспублікі і складалі ў 1965 г. 171,3 тыс. чалавек. Яшчэ больш умацавалася матэрыяльна-тэхнічная база будаўніцтва. У 1966 г. у будаўнічых арганізацыях рэспублікі налічвалася 3,2 тыс. экскаватараў, 2,2 тыс. бульдозераў, 2,2 тыс. перасоўных кранаў і інш. Гэта больш як у дзесяць разоў перавышае адпаведныя паказчыкі на пачатак 50-х гадоў.

За 1946—1965 гг. было адноўлена і пабудавана звыш 700 буйных і вялікая колькасць дробных прамысловых прадпрыемстваў. У гэтыя гады шырока вялося жыллёвае будаўніцтва, нават ставілася задача забяспечыць жыллём усё насельніцтва. Пачалі хутка будаваць безаблічныя пяціэтажны з сілікатных блокаў і інш. Але патрэбнасць у жыллі ні ў той час, ні пазней так і не была задаволена. Вялося таксама будаўніцтва школ, культурна-асветных і навуковых устаноў.

Аднак у цэлым развіццё будаўніцтва ў гэтыя гады адбывалася, як і ў прамысловасці, пераважна за кошт фізічнага росту яго матэрыяльна-тэхнічнай базы і павелічэння колькасці будаўнікоў, тады як уплыў тэх-

нічнага прагрэсу меў абмежаваны характар. Ва ўмовах каманднай сістэмы кіраўніцтва гэта было непазбежным, але пакуль дэмаграфічныя ўмовы забяспечвалі магчымасць пастаяннага прытоку рабочай сілы, галіна пашырала сваю вытворчасць.

Развіццё транспарту і сувязі. Транспарт і сувязь аказваюць непасрэдны ўплыў на развіццё народнай гаспадаркі, паколькі забяспечваюць узаемадзеянне прадпрыемстваў, галін і ўсяго гаспадарчага комплексу, служаць развіццю навукі, культуры і г. д. Галоўнымі відамі транспарту з'яўляюцца чыгуначны, аўтамабільны, водны і паветраны. У першыя пасляваенныя гады істотную ролю адыгрываў таксама гужавы.

У гады вайны транспарту і сувязі Беларусі быў нанесены вялізны матэрыяльны ўрон, які склаў каля 10 млрд рублёў (у цэнах 1941 г.). Было разбурана 6 тыс. км чыгункі, узарваны ўсе масты, вакзалы, паравозныя і вагонныя камунікацыі сувязі і інш. Улічваючы эканамічную, а ў гады вайны і стратэгічную важнасць транспарту, асабліва чыгуначнага, яго аднаўленне ажыццяўлялася адразу ж па меры вызвалення тэрыторыі рэспублікі ад гітлераўскай акупацыі. У 1950 г. даўжыня чыгунак дасягала 5,4 тыс. км, што складала 93 % ад даваеннай. У наступныя гады асаблівай патрэбы ў новых чыгуначных лініях у рэспубліцы не было, таму і будаўніцтва іх не вялося.

У ходзе аднаўлення транспарту былі адроджаны і капітальна рэканструяваны вакзалы, на рэках пабудаваны буйныя масты, адноўлены ўсе прадпрыемствы і службы, якія забяспечвалі функцыянаванне дарогі. Вялося ўдасканаленне дарогі і рухомага саставу. У выніку ў 1965 г. перавозкі грузаў чыгуначным транспартам перавысілі ўзровень 1940 г. у 2,6 раза, а ўзровень 1945 г. — у 3,6 раза.

Хаця ў першыя пасляваенныя гады роля аўтамабільнага транспарту ў народнай гаспадарцы рэспублікі была абмежаванай, аднак аднаўляўся і пашыраўся ён вельмі хутка і к сярэдзіне 60-х гадоў стаў самым масавым відам транспарту. Яго агульны грузаабарот у 1965 г. перавысіў узровень 1940 г. у 2 разы і 1945 г. — у 104 разы. Адпаведна хутка павялічвалася і доля аўтамабільнага транспарту ў перавозках. Ужо ў 1960 г. яна складала ў перавозках усіх відаў транспарту 9,4 %.

Аўтамабільны транспарт заняў важнае месца ў перавозках пасажыраў. Аб'ём аўтобусных перавозак у 1965 г. перавысіў даваенны 1940 г. амаль у 65 разоў. На ўнутрыгарадскіх перавозках у некаторых гарадах выкарыстоўваліся трамваі. З 1960 г. у Мінску, а затым і ў шэрагу гарадоў выйшлі на лініі тралейбусы, тым не менш на долю аўтобусаў у гэтыя гады прыпадала звыш 70 % унутрыгарадскіх перавозак. Аднак рост гэты не забяспечваў нават мінімальнага патрабаванняў насельніцтва. Як для перавозкі грузаў, так і пасажыраў выкарыстоўваўся рачны транспарт. Яго грузаабарот у параўнанні з даваенным часам павялічыўся амаль у 5 разоў. Дасягненнем гэтага віду транспарту з'явіўся пераход к сярэдзіне 60-х гадоў да поўнай механізацыі пагрузачна-разгрузачных работ у рачных партах.

У жыцці грамадства і яго гаспадарчай дзейнасці ў пасляваенныя гады хутка павышалася роля сувязі. Павялічылася колькасць прадпрыемстваў пошты, тэлеграфа і тэлефона, узраслі паказчыкі іх работы. Пачала ўстанаўлівацца аўтаматычная тэлефонная сувязь, значна ўзрасла колькасць радыёкропак, радыёпрыёмнікаў, у 1965 г. у насельніцтва рэспублікі налічвалася ўжо каля 350 тыс. тэлевізараў, тады як у 1960 г. — толькі 62 тыс.

Асабліва ў адносінах сувязі рэспубліка, як і ўся краіна, у параўнанні з развітымі краінамі знаходзілася толькі на подступах да цывілізацыі. Ды і транспарт працаваў не так, як гэта бывае ў добра наладжаным народнагаспадарчым комплексе. Сістэма прывучыла савецкага чалавека да абмежаванняў сваіх патрабаванняў. Таму абсалютная большасць насельніцтва абыходзілася без кватэрнага тэлефона, не мела радыёпрыёмнікаў і тэлевізараў і на ўсе нягоды адказвала: «Толькі б не было вайны». Такім быў менталітэт народа, таму і кіраваць ім для ўладу маючых было накуль што і лёгка, і вельмі прыемна.

Пытанні і заданні. 1. Растлумачце, чаму ў рэспубліцы, нягледзячы на пасляваенныя разбурэнні і цяжкасці, была параўнальна хутка створана буйная будаўнічая галіна. 2. Раскажыце, якія метады выкарыстоўвала савецкае кіраўніцтва ў забеспячэнні будаўніцтва неабходнай рабочай сілай. 3. Растлумачце, чаму ў савецкай эканоміцы панавала ў гэтыя гады прымусовая праца, хаця вядома, што яе прадукцыйнасць заўсёды нізкая. 4. Прааналізуйце стан транспарту ў рэспубліцы пасля вайны і пакажыце

яго развіццё да сярэдзіны 60-х гадоў. 5. Раскажыце, якую ролю адыгрывае ў жыцці грамадства сувязь і як яна развівалася ў пасляваенныя гады ў Беларусі.

§ 23. Сельская гаспадарка

Крызіс у сельскай гаспадарцы ў першыя пасляваенныя гады. Ваенныя разбурэнні ў сельскай гаспадарцы былі ў параўнанні з прамысловасцю менш значнымі. Тэхнікі ў калгасах і саўгасах да вайны было мала, асноўнай цяглавой сілай заставаўся конь. Таму аднаўленне калгасаў пасля вайны для дзяржавы было справай прастай і лёгкай — сабраць усё назад, што развезлі і разнеслі калгаснікі па дамах з пачатку вайны. Трэба, аднак, адзначыць, што колькасць жывёлы за гады вайны значна скарацілася. Вялікія цяжкасці ўзніклі ў сувязі са знішчэннем на вёсцы жылля, гаспадарчых будынкаў. Але гэта ў большасці былі цяжкасці калгаснікаў, а не калгасаў і дзяржавы. Таму становішча ў сельскай гаспадарцы, у якой савецкая дзяржава прывыкла ўсё забіраць і мала чаго даваць узамен, аказалася вельмі цяжкім. Яна не забяспечвала краіну неабходнымі харчовымі прадуктамі, існавала картачная сістэма прадуктовага забеспячэння насельніцтва. Крызіс сельскай гаспадаркі адмоўна ўплываў на агульнае становішча ў краіне, хаця прамысловасць і развівалася высокімі тэмпамі. Пры сур'ёзным навуковым падыходзе да ацэнкі яе становішча ў гэтыя гады няцяжка было зразумець, што яна аказалася ў стане глыбокага крызісу не толькі ў сувязі з ваеннымі разбурэннямі, але і тымі стратамі, якія былі нанесены ёй прымусовай калектывізацыяй, што прывяла да фактычнай ліквідацыі сялянства, якое з'яўлялася прадукцыйнай сілай на зямлі.

У гады вайны на часова акупіраванай ворагам тэрыторыі краіны калгасы і саўгасы распаліся, адраділася індывідуальная сялянская гаспадарка, што магло паслужыць прычынай для перагляду аграрнай палітыкі партыі пасля вайны: адмовіцца ад адзінай калгасна-саўгаснай формы сельскай гаспадаркі, даючы магчымасць сялянам самім вырашаць пытанні гаспадарання на зямлі. Аднак гэтага не адбылося. Побач з адраджэннем калгасаў, створаных у даваенныя гады, фар-

сраваным парадкам, з выкарыстаннем насілля і рэпрэсій, была ажыццёўлена сучэльная калектывізацыя ў заходніх абласцях Беларусі, Украіны, у Прыбалтыцы і Малдавіі. Калектывізацыя ў заходніх абласцях краіны, якая праводзілася шляхам разбурэння сялянскай гаспадаркі, яшчэ больш ускладніла становішча сельскай гаспадаркі.

Дадатковым разбуральным дзеяннем камандна-адміністрацыйнай сістэмы ў галіне сельскай гаспадаркі ў пачатку 50-х гадоў з'явілася так званае ўзбуйненне калгасаў. Яно ажыццяўлялася насуперак пазіцыі калгаснікаў, ва ўмовах, калі тэхніка знаходзілася ў распараджэнні МТС, і таму стварэнне калгасаў-гігантаў нічога па сутнасці ў арганізацыі вытворчасці не змяніла. Затое адкрыта вяло да поўнага падрыву калгаснай дэмакратыі, устаранення калгаснікаў ад удзелу ў кіраванні калгасамі. Гэта функцыя цалкам перайшла да райкамаў партыі і шматлікіх ведамстваў, якія пірамідай узвышаліся над калгасамі і саўгасамі. Завяршыўся працэс рассяляння вёскі, пачаты па ініцыятыве І. В. Сталіна ў канцы 20-х гадоў. Яго фіналам стала пазбаўленне сялян права выбару форм гаспадарання на зямлі, устараненне іх ад сродкаў вытворчасці, ператварэнне ў механічную рабочую сілу. Да таго ж сяляне аказаліся і ў асабістай залежнасці ад кіраўнікоў калгасаў і мясцовай улады, паколькі без іх згоды не маглі выехаць з вёскі. Фактычна ўстанавіліся феадальна-прыгонныя парадкі сталінскага ўзору.

Гэта ў канчатковым выніку і прадвызначыла непазбежнасць таго крызісу, у якім апынулася сельская гаспадарка ў 40-я — пачатку 50-х гадоў. Ён выявіўся ў кансервацыі застоўных з'яў у сельскай гаспадарцы, далейшым зніжэнні прадукцыйнасці, няадольнасці забяспечыць насельніцтва прадуктамі харчавання, а прамысловасць сыравінай.

Павышэнне сельскагаспадарчай вытворчасці ў другой палавіне 50-х — першай палавіне 60-х гадоў. Даўгачасны і поўны выхад сельскай гаспадаркі з крызісу ва ўмовах савецкай рэчаіснасці быў справай неажыццявімай, таму што для гэтага патрэбны былі карэнныя змены ў ёй вытворчых адносін з тым, каб вярнуць селяніну яго статус гаспадара зямлі і вырабляемай на ёй прадукцыі. Але ў кіраўніцтве партыі і

ўрада, таксама як і ў навуковых сферах таго часу, такі шлях азначаў бы вялікую крамолу, яўны падрыў сацыялізму. Таму выхад бачыўся ў некаторым перамеркаванні дзяржаўнага бюджэту на карысьць сельскай гаспадаркі, павышэнні закупачных цэн на яе прадукцыю, абмежаванні харчразвёрсткавых метадаў у дзеянні апарату ўлады ў адносінах да калгасаў, прыцягненні да непасрэднага ўдзелу ў калгаснай вытворчасці калектываў прадпрыемстваў, навуковых і навучальных устаноў і г. д. Адбывалася паслабленне прыгонніцкіх парадкаў на вёсцы, рабіліся спробы павысіць зацікаўленасць калгаснікаў, усіх работнікаў аграрнага сектара ў павышэнні прадукцыйнасці сельскагаспадарчай вытворчасці.

Гэтыя меры склалі аснову рашэнняў вераснёўскага (1953 г.) Пленума ЦК КПСС, а потым былі прадубліраваны партыйнымі і дзяржаўнымі органамі на ўсіх узроўнях кіруючай піраміды. У выніку ўдалося аслабіць вастрэню крызісу сельскай гаспадаркі, затым вызначыўся і яе рост. Галоўную ролю ў гэтым, побач з мерамі эканамічнага характару, адыграла ўмацаванне матэрыяльна-тэхнічнай базы калгасаў і саўгасаў. Калі ў 1950 г. у сельскай гаспадарцы Беларусі працавала трактароў (у фізічных адзінках) 11,6 тыс. штук, то ў 1960 г. — 34 тыс., а ў 1965 г. — 55,4 тыс. Колькасць збожжаўборачных камбайнаў у гэтыя гады склала адпаведна 1,7 тыс., 10,6 тыс. і 13,5 тыс. Грузавых аўтамабіляў у 1950 г. налічвалася 6,6 тыс., а ў 1965 г. — 43,1 тыс. Важнае значэнне для ўмацавання матэрыяльна-тэхнічнай базы калгасаў мела ліквідацыя ў 1958 г. МТС і перадача сельскагаспадарчай тэхнікі непасрэдна калгасам. У гэтыя гады высокімі тэмпамі нарасталі падрыхтоўка спецыялістаў для сельскай гаспадаркі. У 1950 г. ВНУ і сярэднія спецыяльныя ўстановы рэспублікі выпусцілі 1550 такіх спецыялістаў, а ў 1965 г. — 7350.

Новы курс у галіне сельскай гаспадаркі прывёў да некаторых станоўчых вынікаў. Пачаўся, хоць і павольны, рост сельскагаспадарчай вытворчасці. У 1960 г. валавы збор збожжа ў рэспубліцы перавысіў узровень 1953 г. на 36 %, істотны рост быў дасягнуты па льновалакну і цукровых бураках. На 70 % павялічылася вытворчасць мяса, малака, на 50 % — яек. У

наступныя гады працягваўся павольны рост. У выніку ў 1965 г. валавая прадукцыя сельскай гаспадаркі перавысіла ўзровень 1950 г. на 70 %. Аднак дасягнуты рост сельскагаспадарчай вытворчасці аказаўся ніжэйшым за намечаны, да таго ж ён не забяспечваў патрэбы, якія ўзрасталі, як у прадуктах харчавання, так і ў сыравіне для прамысловасці. На пасяўных плошчах, па пагаляю жывёлы даваенны ўзровень быў дасягнуты к сярэдзіне 50-х гадоў у першую чаргу таму, што гэтаму спрыяла дэмаграфічнае становішча на сяле, а таксама навукова-тэхнічная рэвалюцыя, якая пачала разгортвацца. Узяты пасля смерці І. В. Сталіна курс на ўмацаванне матэрыяльна-тэхнічнай базы сельскай гаспадаркі і павышэнне матэрыяльнай зацікаўленасці калгасаў і калгаснікаў у росце вытворчасці праводзіўся ва ўмовах поўнай дастатковасці, а па шэрагу раёнаў і з лішкам рабочай сілы на сяле. Пры гэтым значная частка сялян прайшла школу працы і адносін да зямлі, яшчэ будучы незалежнымі ў сваёй гаспадарнасці. Для іх добрасумленая праца, як і беражлівыя адносіны да навакольнага свету і прыроды, з'яўляліся само сабой зразумелымі.

Аднак у наступныя гады дэмаграфічнае становішча на сяле змянілася. На змену першаму пакаленню калгаснікаў як галоўнай прадукцыйнай сілы вёскі прыйшлі другое і трэцяе пакаленні. Хуткімі тэмпамі ішоў адток сялян у іншыя галіны гаспадаркі і перамяшчэнне іх у горад. Калі ў 1940 г. у БССР сельскае насельніцтва складала 79 %, а гарадское — 21 %, то ў 1966 г. адпаведна — 61 % і 39 %. Новыя пакаленні сялян фарміраваліся ва ўмовах поўнага панавання цэнтралізаванай камандна-адміністрацыйнай сістэмы як простая рабочая сіла. Для іх сельская гаспадарка станавілася толькі сферай прыкладання працы, ад удзелу ў арганізацыі якой яны былі поўнасцю адхілены. У выніку тое, што ў тэорыі лічылася з'явай прагрэсіўнай (збліжэнне горада і сяла, пераўтварэнне сельскай гаспадаркі ў разнавіднасць індустрыяльнай вытворчасці), ва ўмовах поўнага адхілення вытворцы ад сродкаў вытворчасці і распараджэння прадметамі сваёй працы не вяло да чаканых вынікаў. Сельская гаспадарка, хоць і развівалася, аднак вельмі марудна.

Пытанні і заданні. 1. Раскрыце прычыны крызісу сельскай гаспадаркі рэспублікі ў першыя пасляваенныя гады. 2. Як вы думаеце, ці магло камуністычнае кіраўніцтва пайсці на такія радыкальныя перамены ў сельскай гаспадарцы, якія б зрабілі селяніна гаспадаром і зямлі, і вырабленай на ёй прадукцыі? 3. Пакажыце, які шлях вываду сельскай гаспадаркі з крызісу выбрала парткіраўніцтва, і растлумачце, у чым змяшчалася логіка яго дзеяння. 4. Раскажыце, якія практычныя вынікі былі дасягнуты ў развіцці сельскай гаспадаркі Беларусі да сярэдзіны 60-х гадоў. 5. Растлумачце, чаму галоўную ролю ў пераадоленні крызісу ў сельскай гаспадарцы ў гэтыя гады адыграла ўмацаванне матэрыяльна-тэхнічнай базы калгасаў і саўгасаў.

ГЛАВА 9. ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНАЕ ЖЫЦЦЁ Ў ПЕРШАЕ ПАСЛЯВАЕННАЕ ДВАЦЦАЦІГОДДЗЕ

§ 24. Сталінскі таталітарызм і паслабленне яго рэжыму пасля смерці дыктатара

Характар грамадскага жыцця. Ва ўмовах панавання ў краіне таталітарнага сталінскага рэжыму грамадска-палітычнае і культурнае жыццё ў рэспубліцы ў пасляваенныя гады вызначалася гэтым рэжымам, адлюстроўвала яго духоўную сутнасць, яго ідэалогію і нават структуру. Таму ў агульнапрынятым разуменні ніякага грамадска-палітычнага жыцця ў савецкай краіне не было і не магло быць. Але ўсе яго атрыбуты (наяўнасць партыі, грамадскіх арганізацый, галасаванні і выбары, сходы, шэсці, дэманстрацыі і г.д.) у жыцці грамадства прысутнічалі. Сталінская Канстытуцыя ў лепшых традыцыях дэмакратызму таксама абвяшчала дэмакратычныя свабоды, але праламляліся яны ў жыцці толькі праз дзейнасць партыйнага апарату, народу ж заставаўся толькі фармальны ўдзел у цырымоніях. На гэтай аснове і склаўся савецкі ідэалагізаваны тып таталітарнага ладу. Партыя як носьбіт гэтага ладу паклапацілася, каб паставіць яго на моцную марксісцка-ленінскую тэарэтычную базу і тым самым захаваць ад народа і свету яго антычалавечую сутнасць.

Масавыя рэпрэсіі, якія веў Сталін супраць свайго народу ў 30-я гады, некалькі прыпыніліся ў час вайны. Але пасля яе заканчэння махавік рэпрэсій пачаў раскручвацца з новай сілай. Цяпер пад падазрэннем улад і органаў КДБ аказаліся цэлыя народы, усё насельніцтва, якое пражывала на часова акупіраванай ня-

мецкімі войскамі тэрыторыі, мільёны былых ваенна-палонных, якія вярталіся на радзіму. Цягнікі з імі пацягнуліся наўпрост з Германіі ў Сібір і Далёкі Усход. Агульная колькасць ахвяр палітычных рэпрэсій 30-х гадоў на Беларусі пакуль што не падлічана. Але па ўскосных даных, яна можа дасягнуць 2,5 млн чалавек. Большасць рэпрэсіраваных абвінавачваліся ў шпіёнска-дыверсійнай дзейнасці, правядзенні контррэвалюцыйнай агітацыі і прапаганды, удзеле ў антысавецкіх арганізацыях.

Бытавой з'явай у грамадскім жыцці стала татальная сочка не толькі за паводзінамі і дзеяннямі людзей, але і за складам іх думак. З поўным размахам дзейнічалі даносы. Так званыя грамадска-палітычныя арганізацыі з'яўляліся састаўной часткай таталітарнага рэжыму, таму і будаваліся па ўзору галоўнай яго сілы — камуністычнай партыі і дзейнічалі пад яе непасрэдным кіраўніцтвам. За межамі партыйнага ўздзеяння не было і не магло быць ніякіх аб'яднанняў і арганізацый працоўных. Такай была структура рэжыму, закліканая забяспечыць адзінства поглядаў і дзеянняў у строгай адпаведнасці з афіцыйнымі ўстаноўкамі, палажэннямі і нормамаі, якія спускаліся вышэйшым эшалонам партыйнай улады.

У гэтых умовах грамадска-палітычнае жыццё ў краіне падпарадкоўвалася ўсеахопнай рэгламентацыі і татальнаму кантролю. Таму яно падзялялася на афіцыйнае, якое адбывалася ў выглядзе бясконцых мерапрыемстваў, сходаў, пасяджэнняў, дэманстрацый і мітынгаў, якія праводзіліся і кантраляваліся парткіраўніцтвам, і неафіцыйнае, якое часцей праходзіла ў абмежаваным гуртку асоб на дамашніх кухнях, дзе праблемы палітыкі перамяжоўваліся з палітычнымі анекдотамі і г. д. На асобных этапах палітычныя анекдоты набывалі шырокі размах і даволі выразна адлюстроўвалі напрамак грамадскай думкі і адносіны народа да сваёй улады. Але ўсё гэта прыйшло пазней, пры Сталіне за палітычныя анекдоты многія апынуліся ў канцлагерах.

Пасля смерці Сталіна ў грамадска-палітычным жыцці краіны адбылася прыметная лібералізацыя. Былі спынены неабгрунтаваныя масавыя рэпрэсіі, ажыццяўлялася рэабілітацыя бязвінна асуджаных, людзі

сталі больш свабодна выказваць свае думкі і жыць больш раскавана. На ўсіх узроўнях партыйна-дзяржаўнай улады модным стала гаварыць аб дэмакратыі, кантролі знізу і г. д. Хаця к сярэдзіне 60-х гадоў рэабілітацыя невінаватых ахвяр палітычнага тэрору зусім прыпынілася, вярнуць насельніцтва да ранейшага стану скованасці і страху практычна было немагчыма. Аднак усе гэтыя змены насілі павярхоўны характар. Далей некаторага паслаблення кантролю зверху справа не пайшла, паколькі сама сталінская сістэма ўлады, яе цэнтралізаваная таталітарная сутнасць засталіся непакінутымі. Да таго ж пасля зняцця М. С. Хрушчова ў кастрычніку 1964 г. з пасады Першага сакратара ЦК КПСС і вылучэння на гэту пасаду Л. І. Брэжнева ліберальныя павевы ў грамадскім жыцці сталі прызнавацца непатрэбнай раскошай. Аднак ад дэмакратычных пераўтварэнняў у грамадстве партнаменклатура прыкрывала адраджэннем так званых ленінскіх норм грамадскага жыцця. Што стаяла за гэтым, залежала ад партыйных кіраўнікоў, таму што ў саміх ленінскіх нормах можна было шмат чаго знайсці, але больш за ўсё насілля, знявагі да чалавека і яго годнасці, класавай варожасці і нецярпімасці да іншадумства. Але ў той час У. І. Ленін ідэолагамі партыі быў узнесены вышэй за самога Ісуса Хрыста, таму народ верыў. На справе ўсё гэта сведчанне таго, што хаця пад уздзеяннем знешніх і ўнутраных абставін КПСС вымушана была рабіць нейкія паслабленні ў жыцці грамадства, але адмовіцца ад таталітарнай сутнасці кіраўніцтва краінай на самой сваёй прыродзе не магла.

Пытанні і заданні. 1. Раскрыйце сутнасць таталітарнага рэжыму ўлады. Чаму рэпрэсіі і насілле з'яўляліся заўсёды яго спадарожнікамі? 2. Растлумачце, чаму таталітарызм у СССР прыкрываўся марксісцкай ідэалогіяй. 3. Як вы думаеце, чаму партыйна-дзяржаўнаму кіраўніцтву ўдалося рэшыць самую цяжкую задачу — дабіцца таго, што таталітарны светапогляд стаў пануючым у грамадскім пануцці?

§ 25. Галоўныя атрыбуты грамадска-палітычнага жыцця ў рэспубліцы

КПБ — партыя сталінскага тыпу. Наяўнасць палітычных партый з'яўляецца галоўным атрыбутам гра-

мадска-палітычнага жыцця. Асаблівасць былога СССР заключалася ў тым, што шматпартыйнасць у ім забаранялася, а адзіная камуністычная партыя з'яўлялася не столькі палітычнай, колькі дзяржаўнай арганізацыяй, якая прысвоіла сабе ўсе функцыі заканадаўчай і выканаўчай улады.

Кампартыя Беларусі з'яўлялася састаўной часткай адзінай, маналітнай ВКП (б). За гады вайны партыйная арганізацыя рэспублікі панесла вялікія страты, а яе кіруючыя органы з-за акупацыі вымушаны былі дзейнічаць або ў падполлі, або за межамі яе тэрыторыі. Пасля вызвалення ад гітлераўскай акупацыі жыццё партыйнай арганізацыі пачало хутка аднаўляцца. Ужо ў 1945—1946 гг. пярвічныя партыйныя арганізацыі былі створаны на большасці буйных прамысловых прадпрыемстваў, у шэрагу калгасаў і саўгасаў. На 1 студзеня 1946 г. колькасць членаў партыі ў БССР складала 48,2 тыс. чалавек, а ў пачатку 1956 г. — 145 тыс. Хуткі рост партыйнай арганізацыі рэспублікі вызначаўся перш за ўсё яе становішчам у грамадстве як кіруючай, да таго ж адзінай, партыі. А ў гэтых умовах з членствам у партыі звязваецца не столькі ўдзел у палітычным жыцці, колькі магчымасць прасоўвацца па партыйна-дзяржаўнай, гаспадарчай і ўсялякай іншай лініі. І саму партыю, якая стала над грамадствам і абвясціла сябе кіруючай і накіроўваючай сілай, палітычныя пытанні цікавілі не ў плане палітычнага жыцця, а ў плане захавання і ўмацавання ўлады. Гэта забяспечвалася перш за ўсё тым, што партыйныя камітэты на ўсіх узроўнях узялі на сябе функцыю так званага падбору і расстаноўкі кадраў. Пад гэты прынцып падпадала нават выбарчая сістэма і ў саміх партыйных органах, і ў Саветах, і ва ўсіх грамадскіх арганізацыях. Самі ж выбары закліканы былі толькі дэманстраваць паслухмянасць мас, іх поўную згоду з тым безуладным становішчам, у якім яны апынуліся.

Для кожнай ступені партапарату падбор кіраўнікоў ажыццяўляўся па прынцыпу зверху ўніз. Першымі сакратарамі ЦК Кампартыі Беларусі ў 1945—1965 гг. паслядоўна з'яўляліся П. К. Панамарэнка, М. І. Гусараў, М. С. Патолічаў, К. Т. Мазураў. Першыя тры з іх раней да Беларусі ніякіх адносін не мелі і накіраваны былі на гэтыя пасады з Масквы. З 1956 г.,

пачынаючы з К. Т. Мазурава, гэтыя пасады займалі асобы з Беларусі. Аднак прынцып падбору і рэкамендацыі іх для выбарнага зверху захаваліся аж да канца 80-х гадоў, а самі выбары насілі толькі рытуальны характар. Паколькі камуністычная партыя з'яўлялася не палітычнай, а адміністрацыйна-гаспадарчай арганізацыяй, пастолькі камандна-адміністрацыйны прынцып кіравання краінай сфарміраваўся як яе тварэнне і пранізаў усё поры дзяржаўнага і грамадскага жыцця. Аб гэтым сведчыць характар пастаноў, якія прымаліся партыйнымі органамі на ўсіх узроўнях яе піраміды. Усе яны насілі абавязваючы, камандны характар і ў роўнай меры датычыліся як партыйных камітэтаў, так і саміх партыйных арганізацый, і савецкіх, грамадскіх і гаспадарчых арганізацый, міністэрстваў і ведамстваў рэспублікі. І ў ніжэйшым звяне партыі — пярвічных партыйных арганізацыях — галоўнымі пытаннямі з'яўляліся вытворчыя, тады як грамадска-палітычнае жыццё цікавіла іх толькі ў плане ўзмацнення класавай і рэвалюцыйнай пільнасці.

У палітычнай дзейнасці кожнай партыі дэмакратычнага грамадства вядучае месца займае ўдзел у правядзенні выбараў у парламент краіны і мясцовыя органы. Кампартыя Савецкага Саюза гэтыя выбары пераўтварыла ў фарс, цырыманіял па адабрэнню вылучаных са згоды парторганаў кандыдатаў у народныя дэпутаты. А гэта ўжо не грамадска-палітычная дзейнасць, а працягненне поўнага панавання партапарату як над партыйнай, так і беспартыйнай масай. Усё гэта сведчанне, што кампартыя ўсёй сваёй дзейнасцю перашкаджала развіццю сапраўднага грамадска-палітычнага жыцця, таму што гэта прычыла яе таталітарнай сутнасці.

Саветы, прафсаюзы, іншыя грамадскія арганізацыі. Саветы дэпутатаў працоўных. У адпаведнасці з Канстытуцыяй краіны Саветам належалі галоўныя функцыі дзяржаўнага кіраўніцтва і арганізацыі грамадскага жыцця. Яны ажыццяўлялі таксама гаспадарчае кіраўніцтва на падведмасных тэрыторыях, культурна-выхаваўчыя і іншыя функцыі.

У гады Вялікай Айчыннай вайны ва ўмовах варожага акупацыі на тэрыторыі БССР захаваліся толькі асобныя ачагі мясцовай Савецкай улады ў зонах, якія

кантраляваліся партызанамі. Аднаўленне Саветаў на вызваленай тэрыторыі ў першыя гады ажыццяўлялася па ініцыятыве партыйных камітэтаў адміністрацыйным шляхам, паколькі многія выбраныя да вайны дэпутаты або загінулі, або памянлі месца жыхарства. У 1947 г. адбыліся першыя ў пасляваенныя гады выбары ў Вярхоўны Савет БССР і ў 1948 г. — у мясцовыя Саветы рэспублікі. Быў выбраны 371 дэпутат у Вярхоўны Савет і 65 тыс. у мясцовыя Саветы. Гэтым завяршыўся працэс аднаўлення Саветаў у пасляваенныя гады ў рэспубліцы. Усюды ў рэспубліцы адраджалася сесійная дзейнасць Саветаў, разгарнулася работа іх пастаянных камісій. Старшынёй Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР на першай яго сесіі быў выбраны Н. Я. Наталевіч, якога ў 1948 г. змяніў на гэтай пасадзе В. І. Казлоў, у наступным імі былі С. В. Прытыцкі, Ф. А. Сурганаў, І. Я. Палякоў, Г. С. Таразевіч, М. І. Дземянцей.

Саветы павінны былі займацца аднаўленнем гарадоў і сёл рэспублікі, ачагоў культуры, арганізацыяй народнай адукацыі, паляпшэннем умоў жыцця на сельніцтва.

Аднак становішча Саветаў у сістэме сталінскага дыктату мала паходзіла на сапраўднае народаўладдзе, дэклараванае Канстытуцыяй. На самай справе яны знаходзіліся на службе ў партапарату, які панаваў над імі, як і над усімі іншымі дзяржаўнымі і грамадскімі арганізацыямі.

З сярэдзіны 50-х гадоў, асабліва пасля XX з'езда партыі, рабіліся спробы павысіць ролю Саветаў у кіраўніцтве краінай і грамадствам. У 1957 г. ЦК КПСС прыняў пастанову, накіраваную на паляпшэнне дзейнасці Саветаў, умацаванне іх сувязі з масамі. Павысілася роля рэспубліканскіх і мясцовых Саветаў у кіраўніцтве эканомікай і грамадска-палітычным жыццём. У гэтыя гады актывізавалася заканадаўчая дзейнасць Вярхоўнага Савета БССР, у яго саставе з'явіліся новыя камісіі: па народнай адукацыі і культурна-асветнай рабоце, ахове здароўя і сацыяльнаму забеспячэнню, жыллёваму будаўніцтву і інш. Новыя камісіі па кіраўніцтву гаспадарчай дзейнасцю ствараліся таксама ў мясцовах Саветах. Гэта прывяло да значнага пашырэння актыўнасці.

Разам з тым у гады крушчоўскай «адлігі» карэнных змен у становішчы Саветаў не адбылося. Яны па-ранейшаму заставаліся састаўной часткай камандна-адміністрацыйнай сістэмы, якая адкідвала любыя дэмакратычныя пачаткі іх дзейнасці. Выбары ў Саветы насілі фармальны характар, праводзіліся на безальтэрнатыўнай аснове, пад строгім кантролем партыйных органаў, а ў саміх Саветах гаспадарамі становішча былі выканкамы, якімі ў сваю чаргу камандавалі парткамы. Разам з тым Саветы праводзілі вялікую адміністрацыйна-гаспадарчую і выхаваўчую работу, пад іх апекай знаходзіліся надзвычай цяжкая жыллёва-камунальная служба, сфера паслуг насельніцтву, сацыяльнае забеспячэнне, народная адукацыя і ахова здароўя і г. д. Аднак уладнымі функцыямі Саветы валодалі толькі фармальна, а на справе ўлада знаходзілася ў руках партапарату.

Важную ролю ў жыцці дэмакратычнага грамадства адыгрываюць прафесіянальныя саюзы. Ва ўмовах Краіны Саветаў у пасляваенныя гады дзейнасць прафсаюзаў абмяжоўвалася пераважна ўдзелам у арганізацыі працоўных на ажыццяўленне вытворчых планаў і заданняў, тады як гістарычна ўласцівыя ім функцыі сацыяльнай абароны працоўных адсоўваліся на другарадныя пазіцыі або ажыццяўляліся фармальна.

КПСС зацікаўлена была ў існаванні прафсаюзаў, паколькі яны забяспечвалі сувязь авангарда з шырокімі беспартыйнымі масамі. Аднак, узяўшы на сябе не ўласцівыя палітычнай арганізацыі функцыі дзяржаўна-гаспадарчага кіраўніцтва, партыя ўцягнула ў арбіту гэтай дзейнасці і прафесіянальныя саюзы, якімі яна кіравала, і іншыя грамадскія арганізацыі, ператварыўшы іх апарат у састаўную частку бюракратычнага апарату ўлады.

У гады вайны ў БССР у сувязі з акупацыяй і развалам эканомікі спынілася і дзейнасць прафсаюзных арганізацый. Іх адраджэнне ажыццяўлялася па меры вызвалення тэрыторыі рэспублікі і аднаўлення яе эканомікі. На пачатак 1946 г. у БССР ужо налічвалася звыш 350 тыс. членаў прафсаюзаў, што складала каля 70 % агульнай колькасці рабочых і служачых. К гэтаму часу адраджана была структура прафсаюзных органаў, пачалі функцыяніраваць усе звенні прафса-

юзнага апарату, створана сетка фабрычна-заводскіх і мясцовых камітэтаў. Яны арганізавалі саборніцтва і падводзілі яго вынікі, будавалі і наладжвалі работу прафсаюзных клубаў, дамоў культуры і бібліятэк, садзейнічалі развіццю ў працоўных калектывах самадзейнага мастацтва, фізкультуры і спорту, тэхнічнай творчасці, клапаціліся аб тэхніцы бяспекі на вытворчасці, паляпшэнні жыллёва-бытавых умоў работнікаў і г. д.

У 1948 г. быў створаны Беларускі рэспубліканскі савет прафсаюзаў, першым старшынёй якога з'явіўся І. А. Бельскі, а таксама абласныя саветы. Адначасова дзейнічалі галіновыя камітэты. Гэта значыць, што ў будове прафсаюзаў спалучаліся галіновы і вытворчатырытарыяльны прынцыпы. Апошні адпавядаў структуры партыі і забяспечваў магчымасць партыйнага кіраўніцтва на ўсіх ступенях прафсаюзнай лесвіцы.

Спраба дэмакратызацыі грамадскага жыцця пасля ХХ з'езда КПСС закранула і прафсаюзы. Снежаньскі (1957 г.) Пленум ЦК КПСС прызнаў неабходным павысіць іх ролю ў жыцці савецкага грамадства, у тым ліку ў кіраўніцтве вытворчасцю, абароне правоў і інтарэсаў працоўных. У сувязі з гэтым на прадпрыемствах вытворчыя нарады ператварыліся ў пастаянна дзеючыя, якія працавалі пад кіраўніцтвам прафсаюзаў. У рэспубліцы яны функцыяніравалі на ўсіх буйных і сярэдніх прадпрыемствах і іх падраздзяленнях. Узмацніўся кантроль прафсаюзаў у сферы гандлю, грамадскага харчавання, медыцынскага і бытавога абслугоўвання насельніцтва.

Паслядоўна расла колькасць членаў прафсаюзаў. Аднак і рост прафсаюзнага членства, і так званае ўдасканаленне структуры, форм і метадаў работы адбывалася ў рамках партакратычнай камандна-адміністрацыйнай сістэмы кіравання, якая выключала якую б там ні было самастойнасць прафсаюзаў, як і іншых грамадскіх арганізацый.

У грамадскім жыцці моладзі вызначальную ролю адыгрываў камсамол. Аднак ён таксама з'явіўся састаўным элементам камандна-адміністрацыйнай сістэмы на чале з партыяй. Пад яе ўздзеяннем у камсамоле сфарміраваўся грувацкі бюракратычны апарат кіраўніцтва пры фактычным бяспраўі

пярвічных камсамольскіх арганізацый і радавых камсамольцаў. Камсамол, як і прафсаюзы, займаўся пытаннямі вытворчасці, якой падпарадкоўвалася ўсё грамадска-палітычнае жыццё.

Спробы перабудовы работы камсамола ў другой палавіне 50-х гадоў не выходзілі за рамкі пошуку структурных змен і ўмацавання ўлады апарату над маладзёжнай масай. Гэта аднавідала агульнаму напрамку руху краіны па шляху ўмацавання каманднай сістэмы кіравання. Камсамольцы Беларусі, як і краіны, працавалі на ўдарных камсамольскіх будоўлях, асвойвалі цалінныя землі і неабжытыя раёны Сібіры і Казахстана, на прадпрыемствах стваралі камсамольскія штабы і пасты па кантролю за работай вытворчых падраздзяленняў, камсамольскія маладзёжныя брыгады па эканоміі і беражлівасці, арганізоўвалі эстафеты працоўных спраў і да т. п. Шмат увагі ўдзялялася вучобе камсамольцаў і моладзі. Расла ў гэтыя гады і колькасць камсамольцаў рэспублікі. Калі ў 1952 г. іх налічвалася 511 тыс., то ў 1970 г. — звыш 916 тыс.

Аднак рост камсамола ў гэтыя гады выяўляўся пераважна ў колькасных зменах, якія стваралі бачнасць развіцця, якога не было. Як і ўся бюракратычная камандная сістэма ў краіне, камсамол усё больш адходзіў ад свайго прызначэння службы інтарэсам чалавека і ператвараўся ў звычайную апаратную арганізацыю.

У рэспубліцы, як і ў краіне ў цэлым, па адзінаму шаблону ствараліся і іншыя грамадскія арганізацыі тыпу ДТСААФ, дваровыя і вулічныя камітэты, культурныя, навуковыя, спартыўныя аб'яднанні і да т. п. Аднак уся іх дзейнасць строга рэгламентавалася, а дабравольнасць членства нярэдка падмянялася абавязковасцю. Многія з іх існавалі толькі на паперы і абмяжоўвалі сваю дзейнасць зборам членскіх узносаў, якія ішлі на аплату працы работнікаў кіруючых органаў.

Пытанні і заданні. 1. Раствлумачце, чаму КПБ з'яўлялася часткай КПСС і ў сваёй дзейнасці была пазбаўлена самастойнасці. 2. Пакажыце, якія прынцыпы былі пакладзены ў аснову дзейнасці КПБ. 3. Раствлумачце, якое значэнне мела аднапартыйная сістэма ў вызначэнні саветскай дэмакратыі. 4. Пакажыце ролю КПБ у кіраўніцтве грамадска-палітычным жыццём рэспублікі. 5. Раскажыце, як ствараліся і дзейнічалі Саветы ў пасляваенныя гады. Чаму яны з'яўляліся ўладай без улады? 6. Прааналізуйце становішча

і ролю прафсаюзаў, камсамола і іншых грамадскіх арганізацый. Раствумацце, чаму яны мелі мала дачынення да грамадска-палітычнага жыцця.

§ 26. Спаворніцтва ў грамадскім жыцці рэспублікі

Спаворніцтва ў сярэдзіне 40-х — 50-х гадах. Пасля вайны партыйнае кіраўніцтва надавала яму важнае значэнне. Хаця спаворнасць заўсёды ўласціва людзям па самой прыродзе калектыўнай працы, але парткіраўніцтва мела на ўвазе іншыя якасці спаворніцтва. А іменна — магчымасць выкарыстання яго ў якасці формы арганізацыі сацыялістычнай працы, якая дазваляла давесці эксплуатацыю працоўных да максімальна магчымых нормаў. Самі працоўныя ў большасці бачылі ў спаворніцтве тое, чым яно і павінна было з'яўляцца — ствараць больш шырокую магчымасць для творчай высакаякаснай працы як на карысць грамадства, так і ў сваіх асабістых інтарэсах.

Кіраўніцтва спаворніцтвам ускладналася на прафсаюзы. Аднак яны даўно сталі часткай адміністрацыйна-каманднай бюракратычнай сістэмы кіраўніцтва, таму як само спаворніцтва, так і выкліканую ім творчую ініцыятыву і актыўнасць працоўных яны імкнуліся падпарадкаваць перш за ўсё інтэнсіфікацыі вытворчасці, выкананню і перавыкананню планаў і заданняў пры мінімальным затратах на аплату працы. Гэта быў некрыты цынізм кіраўніцтва ў адносінах да таго, што магло вызываць сапраўдную творчасць і энтузіязм у працэсе працы.

У цяжкія гады пасляваенных разбурэнняў сацспаворніцтва было накіравана на хутчэйшае аднаўленне народнай гаспадаркі, паляпшэнне ўмоў жыцця людзей. Вызначальным у гэтым з'явіўся рост самасвядомасці народа як рашаючай сілы грамадства. Гэтану садзейнічала перамога ў цяжкай і грознай вайне, у ходзе якой некалькі паслаблены быў сталінскі рэпрэсіўны рэжым, адбылося збліжэнне апарату ўлады і народа, людзі ўбачылі і ўсвядомілі сябе не віннікамі дзяржаўнай машыны, а галоўнай сілай, якая абараніла і адстаяла Радзіму ад навіслай пагрозы знішчэння. З верай у невычарпальнасць сваіх сіл і гатоўнасцю прысвяціць іх уладкаванню новага мірнага жыцця вярну-

ліся з вайны мільёны савецкіх людзей. Іх мары аб шчаслівай будучыні сваёй краіны, высокая адухоўленасць, вера ў непазбежнасць устанаўлення сацыяльнай справядлівасці ў грамадстве сталі пераважаючымі ў жыцці савецкіх людзей гэтых гадоў.

Таму і працавалі людзі самааддана. Яны ўдзельнічалі ў саборніцтве за выкананне пяцігадовых планаў, паляпшэнне якасных паказчыкаў вытворчасці, у тым ліку за выпуск прадукцыі выдатнай якасці, за лепшае выкарыстанне вытворчых плошчаў і асноўных сродкаў прадпрыемстваў, за комплексную эканомію сыравіны і матэрыялаў, зніжэнне сабекошту прадукцыі і інш.

Саборніцтва працоўных прыносила найбольшы эфект вытворчасці, калі яно арыентавалася на дасягненні ўзроўню прадукцыйнасці працы лепшых рабочых, якія называліся наватарамі вытворчасці. Такія рабочыя ў працоўных калектывах былі заўсёды, і гэта натуральны вынік існуючых адрозненняў ва ўзроўні кваліфікацыі работнікаў, іх магчымасцей, прыроднага таленту і г. д.

У рэспубліцы вядомы былі ў першыя пасляваенныя гады імёны многіх наватараў вытворчасці. Сярод іх мінскія муляры А. Філіпаў, П. Дудко, Д. Булахаў, тынкоўшчыкі К. Гуцін, П. Кароўкін, А. Дзігілевіч і інш. Яны ў некалькі разоў перавыконвалі зменныя нормы выпрацоўкі і дасягалі гэтага ў першую чаргу за кошт свайго высокага прафесіянальнага майстэрства, а галоўнае — за кошт напружанай працы.

Павышэнню прадукцыйнасці працы службы пераход рабочых на абслугоўванне большай колькасці станкоў, машын і механізмаў. У ліку першых у 1946 г. на віцебскай панчошна-трыкатажнай фабрыцы «КІМ» П. Белазэрава пачала абслугоўваць 4 машыны замест 3, а Н. Раманоўская — 29 аўтаматаў замест 15. Многастаночнікам стаў фрэзероўшчык віцебскага станкабудаўнічага завода «Камінтэрн» Л. В. Казлоў і інш.

Высокіх вытворчых вынікаў дасягалі многія рабочыя за кошт пераходу на скорасныя метады працы: станочнікі Віцебскага завода заточных станкоў Г. Жамчужны, І. Казлоў, Г. Глімаў, Гомельскага завода — І. Кітаеў, А. Смірноў і інш.

У цэлым у пасляваенныя гады сацыялістычнае саборніцтва, хоць і арыентавалася ў асноўным на выканаўчую, а не творчую работу, адыграла станоўчую ролю. Яно дапамагло канцэнтрацыі намаганняў працоўных калектываў на першачарговым пераадоленні недахопаў у арганізацыі вытворчасці і працы, на максімальным напружанні волі і энергіі рабочых і служачых у мэтах хутчэйшага пераадолення разрухі і адставання, адраджэння і арганізацыйнага ўмацавання ўсёй грамадска-эканамічнай структуры грамадства.

Распаўсюджанне прынцыпаў сацсаборніцтва за рамкі вытворчасці. Сацсаборніцтва, арганізаванае партыйна-прафсаюзным і гаспадарчым апаратам, хоць і дапамагло ім у рашэнні вытворчых задач, істотнага ўплыву на рабочых не аказвала. Яны пакорна падпісвалі індывідуальныя і калектывныя сацабавязальствы, якія ім прапаноўвалі, апаратчыкі рэгулярна пасылалі рапарты ў вышэйстаячыя органы аб ходзе і рэзультатах саборніцтва. Фармалізм і адміністраванне ў кіраўніцтве саборніцтвам спусташалі ў ім усякія творчыя пачаткі.

Спробай вывесці сацсаборніцтва на якасна новы ўзровень, удыхнуць у яго новае жыццё, павысіць яго адухоўленасць з'явілася арганізацыя ў канцы 50-х гадоў так званага руху за камуністычныя адносіны да працы. Новым тут было тое, што ў сферу саборніцтва ўключаліся не толькі вытворчая дзейнасць, але і жыццё калектываў і кожнага работніка, іх паводзіны, вучоба, быт і нават сямейныя адносіны. Лічылася, што такі бязмежны калектывізм і ёсць прамая дарога да камуністычнага заўтра.

Як і па ўсёй краіне, у Беларусі паўсюдна прымаліся абавязальствы працаваць і жыць па камуністычнаму. К сярэдзіне 60-х гадоў у саборніцтва ўключылася большасць рабочых і служачых рэспублікі. Друк, тэлебачанне, радыё па ўказцы партыйных органаў разгарнулі кампанію праслаўлення тых, хто ішоў наперадзе. Пры ацэнцы калектываў прадпрыемстваў і іх падраздзяленняў партыйныя, прафсаюзныя і камсамольскія органы асаблівае значэнне надавалі колькасці ўдзельнікаў саборніцтва за камуністычныя адносіны да працы.

У адказ пайшла масавая фальсіфікацыя даных. У зводках рух нарастаў, нібы абвал. На ўсіх партыйна-прафсаюзна-гаспадарчых нарадах, з'ездах, канферэнцыях і пленумах размах гэтага пачынення вызначаўся як адна з рашаючых умоў руху наперад. Гэта была чарговая утопія, якая нарадзілася ў апаратных структурах улады і сутнасць якой заключалася ў тым, каб вывесці саборніцтва за межы сферы вытворчасці і матэрыяльнага інтарэсу, зрабіць яго рашаючым фактарам грамадскага жыцця, фарміравання новага чалавека, для якога пабуджалым матывам высокапрадукцыйнай працы з'явіліся б у першую чаргу маральны пачатак і інтарэс.

Працверажэнне прыйшло, калі пераканаліся, што развіццё эканомікі змянілася спадам, а затым і застоём, а новая форма саборніцтва з'явілася чарговай кампаніяй, спробай стварэння бачнасці руху. А між тым у самой ідэі гэтага руху было нямаля рацыянальнага, таму многія рабочыя паверылі ў яго ідэалы і практычную значнасць. У прыватнасці, на многіх прадпрыемствах дзякуючы саборніцтву пашырылася вучоба рабочых і служачых без адрыву ад вытворчасці ў сярэдніх і вышэйшых навучальных установах, многія адгукнуліся на заклік павышаць сваю кваліфікацыю, добрасумленна працаваць і патрабаваць гэтага ад сваіх таварышаў і г. д.

Такім чынам, для сацыялістычнага саборніцтва характэрнымі былі два пачаткі. З аднаго боку, яно, будучы натуральным прадуктам калектыўнай працы, нараджала ў рабочых дух саборнасці, выклікала ў іх неабходнасць лепш працаваць, даваць больш і лепшай якасці прадукцыі. І ў гэтых адносінах яно з'явілася натуральным элементам грамадскага жыцця. З другога, камандна-адміністрацыйны апарат мала цікавіўся развіццём творчай ініцыятывы мас. У саборніцтве яго прыцягваў чыста прыкладны бок — магчымасць інтэнсіфікацыі працы рабочых і канцэнтрацыі іх намаганняў на выкананне планаў і вытворчых заданняў. Адсюль імкненне да маштабнасці, лозунгавы характар саборніцтва, бюракратычнае навязванне зверху яго форм і метадаў арганізацыі, рапартаманія і г. д., што ў канчатковым выніку прывяло да поўнага падзення яго прэстыжу.

Усё гэта службыць дадатковым сведчаннем несумяшчальнасці камандна-адміністрацыйнай сістэмы кіравання з масавай творчасцю працоўных.

Пытанні і заданні. 1. Раскрыўце аб'ектыўны характар спаборнасці працы на вытворчасці. 2. Пакажыце, пры якіх умовах сацыялістычнае спаборніцтва можа мець творчы характар. 3. Прааналізуйце, у чым заключалася супярэчнасць мэты спаборніцтва на прадпрыемстве для яго арганізатараў і непасрэдных удзельнікаў. 4. Растлумачце, чаму шырокавышчальныя мэты спаборніцтва, накіраваныя на наданне яму сацыялістычнага жыцця, пацярпелі поўную няўдачу.

§ 27. Сацыяльнае развіццё Беларусі

Змены сацыяльнай структуры грамадства і ўмовы працы. Яны знаходзіліся ў непасрэднай сувязі з тымі працэсамі, якія адбываліся ў эканоміцы, грамадска-палітычным жыцці, з палітыкай урада і магчымасцю ўздзеяння на яе з боку насельніцтва. Агульная колькасць насельніцтва ў рэспубліцы ў 1950 г. складала 7,7 млн чалавек, што на 1,3 млн менш, чым да вайны, а ў 1965 г. — 8,5 млн чалавек. Павелічэнне адбылося як за кошт натуральнага прыросту насельніцтва, так і ў выніку перасялення з іншых рэспублік.

Беларусь з'яўлялася рэспублікай шматнацыянальнай, і ў пасляваенныя гады міграцыя насельніцтва іншых нацыянальнасцей у Беларусь, перш за ўсё рускіх, была даволі інтэнсіўнай. Прыток адбываўся ў сувязі з шырокамаштабным аднаўленнем эканомікі і ўвядзеннем у строй сотняў новых буйных прадпрыемстваў, што вызывала патрэбнасць у рабочай сіле. За кошт гэтай міграцыі папаўнялася галоўным чынам гарадское насельніцтва рэспублікі. Адбывалася міграцыя і ўнутры рэспублікі ў напрамку з сяла ў горад. У выніку колькасць гарадскога насельніцтва хутка павялічвалася, а сельскага паніжалася. Калі ў 1950 г. гарадское насельніцтва рэспублікі складала 21 % агульнай яго колькасці, то ў 1965 г. — 38 %.

Хуткімі тэмпамі расла колькасць рабочых і служачых. Калі ў 1950 г. іх было 1,1 млн чалавек, то ў 1965 г. — 2,4 млн. Пры гэтым больш хуткімі тэмпамі расла колькасць рабочых і служачых у тых галінах, якія вызначалі тэхнічны прагрэс эканомікі: машына-

і станкабудаванне, электраэнергетыка, хімічная прамысловасць, прыборабудаванне.

На аснове ўдасканалення тэхнікі, пашырэння механізацыі і аўтаматызацыі на вытворчасці паляпшаліся ўмовы працы, дзесяткі тысяч рабочых вызваліліся ад цяжкай фізічнай працы. Аднак перавод вытворчасці на якасна новы навукова-індустрыяльны ўзровень, для якога характэрным з'яўляецца шырокае выкарыстанне комплекснай механізацыі і аўтаматызацыі, знаходзіўся ў першай сваёй стадыі. Таму доля ручной, цяжкай фізічнай працы заставалася высокай. Нават у прамысловасці яна дасягала 30 і больш працэнтаў, не кажучы ўжо аб такіх галінах, як будаўніцтва, сельская гаспадарка, дзе ў шэрагу відаў работ фізічная праца наогул пераважала.

Рост матэрыяльнага дабрабыту. Пасля вайны ва ўмовах поўнай эканамічнай разрухі матэрыяльнае становішча насельніцтва было надзвычай цяжкім. Да 1947 г. прадуктовае забеспячэнне адбывалася па картках, а нормы яго былі крайне абмежаванымі. Большасць людзей вымушана была займацца самазабеспячэннем: кожны свабодны шматок зямлі ў гарадах і прыгарадах выкарыстоўваўся для вырошчвання бульбы, агародніны і інш. Гараджане па магчымасці трымалі таксама жывёлу. Усё гэта дапамагала пазбегнуць голаду. Што датычыцца вёскі, то адтуль прадукты толькі вывозілі, сяляне ж знаходзіліся на поўным самазабеспячэнні. Яно ў большасці было бедным, але цяжкіх галадовак удалося пазбегнуць, таму што ўсе ад малога да вялікага працавалі на зямлі. Важную ролю ў забеспячэнні першачарговых патрэбнасцей насельніцтва і адраджэнні некаторых галін эканомікі адыграла дапамога ў суме 61 млн долараў па лініі ААН.

Паляпшэнне матэрыяльных умоў жыцця адбывалася паступова па меры таго, як адбывалася адраджэнне эканомікі. Таму да пачатку 50-х гадоў яно заставалася даволі цяжкім.

Важным паказчыкам сацыяльна-эканамічнага развіцця грамадства з'яўлялася павышэнне ў гэтыя гады народнага дабрабыту. Яно адбывалася на аснове таго, што эканоміка ўвогуле знаходзілася на ўздыме, нават сельская гаспадарка пашырала сваю вытворчасць, адбываўся рост нацыянальнага даходу, які і з'яўляецца

крыніцай павышэння дабрабыту працоўных. Праўда, прамой залежнасці паляпшэння матэрыяльнага дабрабыту працоўных ад росту нацыянальнага даходу ва ўмовах дзяржаўна-манапалістычнай эканомікі не існуе. Тут усё залежыць ад палітыкі кіраўніцтва ў пытаннях размеркавання нацыянальнага даходу. Як вядома, савецкае кіраўніцтва ў першую чаргу клапацілася аб ваенна-прамысловым комплексе, не забывала і сваіх элітарных інтарэсаў. Да патрабаванняў жа народу пры размеркаванні нацыянальнага даходу зыходзіла з астатковага прынцыпу. Таму і складалася так, што па матэрыяльнаму ўзроўню жыцця насельніцтва мы заўсёды адставалі ад развітых краін, прычым у некалькі разоў.

Паводле даных статыстыкі, аб'ём нацыянальнага даходу ў рэспубліцы ў 1965 г. перавысіў узровень 1956 г. у 2 разы, гэта азначае, што гадавы яго прырост складаў 10 %. На гэтай падставе павялічыліся рэальныя даходы насельніцтва. Асноўную частку даходу рабочыя і служачыя атрымлівалі ў якасці заробтнай платы. Яна павысілася за 50-я — першую палавіну 60-х гадоў больш чым на 20 %. Істотна павысілася аплата працы калгаснікаў. Калгасы ад натураплаты, узровень якой у пасляваенныя гады быў надзвычай нізкім, пачалі пераходзіць да штомесячнага грашовага авансавання. Да гэтага калгаснік мог год працаваць за працадні, а ў канцы наогул нічога не атрымаць. З 1965 г. калгаснікам сталі назначацца пенсіі па старасці і інваліднасці, на іх распаўсюджваліся і іншыя віды сацыяльнага забеспячэння. Устанаўліваліся больш высокія мінімальныя ўзроўні заробтнай платы і пенсій. Адначасова праводзілася зніжэнне рознічных цэн на прадуктовыя і прамысловыя тавары. Праўда, у продажы прамысловых тавараў было вельмі мала, таму што планавая эканоміка без дэфіцыту ніколі не існавала, але працэс паляпшэння жыцця ўсё ж адбываўся.

Надзвычай важным было аднаўленне жыллёвага фонду рэспублікі і забеспячэнне насельніцтва жыллем. За 1946—1965 гг. усяго было пабудавана ў гарадах і сёлах 51 млн м² жылля — па 6 м² на чалавека. Гэтым жыллёвая праблема не была вырашана, але ўмовы жыцця ў параўнанні з першымі пасляваеннымі гадамі сталі зусім іншымі. Толькі за 10 гадоў, з 1956 па

1965 г., у рэспубліцы звыш 3 млн чалавек атрымалі жыллё.

Яксна новым стала прадуктовае забеспячэнне. Ужо з другой палавіны 50-х гадоў патрэбнасці насельніцтва рэспублікі ў асноўных відах харчовых прадуктаў забяспечваліся поўнасю. У гэтыя гады значна палепшылася арганізацыя грамадскага харчавання, бытавое абслугоўванне насельніцтва. Палепшылася жыццё вёскі, хаця цяжкасці яго намнога перавышалі тыя, што былі ў горадзе. Таму і імкнулася моладзь як мага хутчэй пакінуць вёску і пераехаць у горад.

Увогуле патрэбна адзначыць, што гады хрушчоўскай «адлігі» былі адносна спрыяльнымі ў сацыяльным развіцці рэспублікі. Гэта абумоўлівалася як эканамічнымі абставінамі, так і ліберальным курсам палітыкі партыі і ўрада. Адбывалася скарачэнне ўзброеных сіл і расходаў на іх утрыманне, пашыралася жыллёвае будаўніцтва, амаль што нанова была створана сфера паслуг. Спрыяльным з'яўляўся і народны менталітэт. У ім спалучалася вера ў будучыню і сацыяльную справядлівасць з гатоўнасцю добрасумленна працаваць. Адноснае адзінства і згода ў грамадстве былі магчымы таму, што яно не страціла яшчэ таго аднавання, якое склалася ў гады вайны, а наменклатурная эліта яшчэ не сфарміравалася ў асобную, адарваную ад народа, касту. Усе гэта прыйдзе пазней, у гады застою.

Пытанні і заданні. 1. Раскажыце аб зменах, якія адбываліся ў структуры насельніцтва Беларусі пасля вайны. 2. Раствлумачце, чаму асабліва хутка і ў якіх галінах прамысловасці адбываўся рост рабочых. 3. Раскрыўце ўмовы жыцця насельніцтва Беларусі ў першыя пасляваенныя гады. 4. Пакажыце, за кошт якіх крыніц адбываўся рост матэрыяльнага добрабыту насельніцтва ў 50—60-я гады.

ГЛАВА 10. СТАНОВІШЧА Ў ВОЕЛАСЦІ КУЛЬТУРЫ Ў ПЕРШАЕ ПАСЛЯВАЕННАЕ ДЗЕСЯЦІГОДДЗЕ

§ 28. Адраджэнне народнай адукацыі, культурнага жыцця па-сталінску

Аднаўленне работы школ, ВНУ і тэхнікумаў, навуковых устаноў. Культурнае жыццё беларускага народа ў першае пасляваеннае дзесяцігоддзе працякала ў вы-

ключна цяжкіх умовах. За гады вайны матэрыяльна-тэхнічная база адукацыі, навукі і культуры рэспублікі была амаль поўнасьцю разбурана. У час нямецка-фашысцкай акупацыі на тэрыторыі рэспублікі агульнаадукацыйная школа, за выключэннем нязначнай колькасці пачатковых класаў, не працавала. Школьныя будынкi ў большасці былі альбо знішчаны, альбо выкарыстоўваліся акупантамі для сваіх патрэб. Усё школьнае абсталяванне акупанты і іх паплечнікі пусцілі на дровы. Таму задача адраджэння агульнаадукацыйнай школы пасля выгнання акупантаў аказалася вельмі складанай. Трэба было рамантаваць і будаваць нанова будынкi школ у горадзе і на сяле, наладзіць выпуск школьнага абсталявання, падручнікаў і вучэбных дапаможнікаў, рашаць праблему настаўніцкіх кадраў. А час не чакаў, таму што дзеці не маглі атрымаць адпаведную свайму ўзросту адукацыю, становіліся пераросткамі. Усё гэта лягло на плечы настаўнікаў, бацькоў, мясцовай улады. Дапамогу ў рамоне школ аказвалі нават ваеннаслужачыя Савецкай Арміі. Вучоба дзяцей не адкладвалася ні на адзін дзень, таму заняткі пачыналі і ў зямлянках, і на адкрытых пляцоўках, і ў будынках, якія аднаўляліся, без падручнікаў і пісьмовых прылад. Але было самае неабходнае — прага ў большасці дзяцей да ведаў, і яны пачалі іх атрымоўваць. Ужо да пачатку 1945/46 навучальнага года было ўведзена ў дзеянне 80 % школ ад іх даваеннай колькасці. Палавіна з іх была адноўлена настаўнікамі, вучнямі і бацькамі. Да 1950/51 навучальнага года школьная сетка ў рэспубліцы перавышала даваенную. Праўда, меншай, чым у перадваенныя гады, была колькасць вучняў, што з'явілася вынікам вялікіх страт насельніцтва рэспублікі ў гады вайны.

Вышэйшая і сярэдняя спецыяльная школа Беларусі ў час гітлераўскай акупацыі поўнасьцю прыпынула сваю дзейнасць. Многія студэнты, выкладчыкі ВНУ і тэхнікумаў, навуковыя супрацоўнікі АН БССР, якія не былі прызваны ў армію, эвакуіраваліся ў Расію. Вывезена была і частка абсталявання ВНУ, Акадэміі навук і навукова-даследчых інстытутаў. У эвакуацыі прадоўжылі дзейнічаць у якасці самастойных ВНУ толькі Бел-

дзяржуніверсітэт на станцыі Сходня пад Масквой ды Мінскі медыцынскі інстытут у г. Яраслаўлі.

Вучэбныя карпусы, памяшканні ўстаноў, студэнцкія інтэрнаты па большай частцы былі разбураны ваеннымі дзеяннямі. Між тым патрэбнасць у спецыялістах для народнай гаспадаркі і культуры рэспублікі пасля вызвалення ад акупацыі была надта вострай. Гэта вызвала неабходнасць хутэйшага аднаўлення дзейнасці вышэйшых і сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў. У іх аднаўленні, рамонце і будаўніцтве карпусоў, інтэрнатаў, стварэнні вучэбна-матэрыяльнай базы актыўна ўдзельнічалі выкладчыкі і студэнты, калектывы прамысловых прадпрыемстваў. Ужо ў 1944 г. пачаў сваю дзейнасць Беларускі політэхнічны інстытут. За парты ў гэты год селі 300 студэнтаў, заняткі вялі каля 70 выкладчыкаў. Гэта было вельмі мала, але галоўнае заключалася ў тым, што ВНУ пачала дзейнічаць, а значыць, і расці.

З Яраслаўля вярнуўся ў Мінск медыцынскі інстытут, у якім у 1944 г. пачалі навучанне каля тысячы студэнтаў. У 1944—1945 гг. аднавілі заняткі Беларускі інстытут народнай гаспадаркі, Беларускі дзяржуніверсітэт, інстытут фізкультуры, Беларускі лесатэхнічны інстытут, Мінскі юрыдычны інстытут, 5 педагагічных, 9 настаўніцкіх інстытутаў. У 1945 г. была створана новая ВНУ — Беларускі дзяржаўны тэатральны інстытут. Усяго ў 1945/46 навучальным годзе ў рэспубліцы дзейнічалі 24 вышэйшыя навучальныя ўстановы, на адну менш, чым перад вайной. Але студэнтаў было менш амаль напалавіну — 12,8 тыс. У 1950/51 навучальным годзе ВНУ ўжо было 29 і студэнтаў у іх 31,6 тыс. — на 10 тыс. больш, чым перад вайной. Аднавілася дзейнасць і большасці сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў. У 1945—1946 гг. у іх навучалася 26 тыс. навучэнцаў, а ў 1950—1951 гг. — 42 тыс. У 1944 г. у Мінск вярнулася і значная колькасць навуковых супрацоўнікаў АН БССР, навукова-даследчых інстытутаў. У 1950 г. у ВНУ і навукова-даследчых інстытутах працавала звыш 100 дактароў навук і каля 600 кандыдатаў навук. Наладжвалася культурнае жыццё — аднавілася работа клубаў, тэатраў і інш.

Безумоўна, матэрыяльная база адукацыі і культуры ў гэтыя гады, як і ўсе іншыя, далёка не адпавядала

патрабаваннем грамадства і, натуральна, стрымлівала іх развіццё. Але гэта агульнымі намаганнямі ўдавалася неяк пераадольваць. Існавалі, аднак, і больш істотныя перашкоды, якія зыходзілі з сістэмы кіраўніцтва.

Узмацненне сталінска-жданаўскага кантролю над культурай. Пасля заканчэння вайны сталінскі ідэалагічны апарат узмацніў кантроль ва ўсіх галінах навукі і культуры. У кіруючых колах партыі ў гэтыя гады ўсталяваўся погляд на насельніцтва, якое пражывала на часова акупіраванай тэрыторыі, як на недастаткова надзейнае, таму што падпала пад уздзеянне буржуазнай ідэалогіі. А гэта праяўлялася, на іх думку, у нізкапаклонстве перад рэакцыйнай буржуазнай культурай, аслабленні класавасці ў грамадскім усведамленні, адступленні ад ідэалагічных канонаў партыі. На самай справе вайна спрыяла большаму згуртаванню народа, росту яго самасвядомасці, фарміраванню менталітэту незалежнасці ад наменклатурнай улады. Такі напрамак развіцця грамадскай думкі не ўпісваўся ў каноны таталітарызму. Таму з'явілася сумна вядомая пастанова ЦК ВКП(б) ад 1946 г. па пытаннях літаратуры, мастацтва, культуры, якая патрабавала ўзмацнення ў іх прынцыпу партыйнасці, забяспечання ідэалагічнай чысціні ва ўсім, што датычыла культурнага жыцця.

ЦК КП(б) Беларусі адраагаваў на гэта прыняццем у ліпені 1947 г. пастановы аб рабоце Саюза пісьменнікаў, літаратурна-мастацкіх часопісаў, газеты «Літаратура і мастацтва». Пад сцягам барацьбы з буржуазным уплывам, касмапалітызмам у грамадскай свядомасці ўкараняліся вульгарны сацрэалізм, класавая нецярпімасць, падазронасць, культ Сталіна як вялікага правадыра ўсіх часоў і народаў, утойваліся супярэчнасці ў грамадскім жыцці, якія няўхільна паглыбляліся. Адбыліся новыя арышты сярод інтэлігенцыі па палітычных матывах, ахвярамі якіх сталі міністр асветы Беларусі П. В. Саевіч, шэраг дзеячаў культуры, пісьменнікі, вучоныя. Так, паэт і празаік У. М. Дубоўка першы раз быў арыштаваны і асуджаны на 5 гадоў па справе «Саюза вызвалення Беларусі» ў 1930 г. У 1937 г. ізноў арыштаваны і асуджаны на 10 гадоў, а ў 1949 г. пастановай асобай нарады МДБ СССР

асланы ў Краснаярскі край. У 1957 г. рэабілітаваны. Памёр у 1976 г. у Маскве.

Пісьменнік А. І. Александровіч у 1939 г. асуджаны на 15 гадоў папраўча-працоўных лагераў. У 1946 г. Вярхоўны суд СССР знізіў меру пакарання да 8 гадоў, а ў 1949 г. яго зноў асудзілі на высылку ў Краснаярскі край. Рэабілітаваны ў 1955 г. Памёр у Мінску ў 1963 г.

У пасляваенныя гады былі рэпрэсаваны актыўныя дзеячы беларускага нацыянальна-дэмакратычнага і рэлігійнага адраджэння К. С. Дуж-Душэўскі, А. В. Станкевіч і інш. Непамерныя здзекі выпалі на долю вядомага вучонага-гісторыка М. М. Улашчыка. Першы раз ён быў арыштаваны ў 1930 г. па справе «Саюза вызвалення Беларусі» і асланы ў Вяцкую вобласць на пяць гадоў. У 1941 г. зноў арыштавалі і выслалі на пяць гадоў у Новасібірскую вобласць. У 1951 г. быў асуджаны на 8 гадоў папраўча-працоўных лагераў і этапіраваны ў Сібір. Рэабілітаваны ў 1960 г.

Цяжасці савецкага ГУЛАГА ў поўную меру зазналі пісьменнікі Сяргей Грахоўскі, Алесь Звонак, Павел Пруднікаў. Яны аказаліся ў ліку нямногіх, каму пашанцавала не толькі выжыць, але і здабыць новае дыханне ў пісьменніцкай творчасці пасля вызвалення.

Ва ўмовах узмацнення рэпрэсіўнага курсу ўрада большасць пісьменнікаў, дзеячаў культуры ў адпаведнасці з пануючым напрамкам грамадска-палітычнага і культурнага жыцця ў краіне ўключылася ў праслаўленне культу Сталіна, ствараючы з яго лірычны вобраз геніяльнага правадыра, бацькі народаў і абаронцы працоўных.

Эпоха сталінізму і росквіт культуры проста былі несумяшчальнымі. Адны дзеячы культуры рабалепствавалі перад уладу маючымі ў надзеі нека пазбегнуць рэпрэсій, другія шчыра верылі афіцыйнай партыйна-дзяржаўнай ідэалогіі і таксама рабалепствавалі, а трэція сядзелі ў турмах і лагерах.

Савецізацыя культуры ў Заходняй Беларусі. У ідэалагізацыі грамадства ў пасляваенны час асабліваю ўвагу кіруючыя колы ўдзялялі заходнім абласцям. У гэтым краі ў больш сціплы тэрмін патрэбна было зрабіць тое, што ва ўсходніх раёнах Беларусі рабілася больш чым за дваццаць гадоў. І галоўным з'яўлялася

поўнае выкараненне іншадумства, падпарадкаванне дум і светапогляду насельніцтва пануючай марксісцкай ідэалогіі. Таму з усходу рэспублікі сюды з'явілася цэлая армія вопытных прапагандыстаў, лектараў і інш. Яны прыдбалі тут і ўсе кіруючыя пасады. Абапіраючыся на КДБ, гэты моцны ідэалагічны апарат распачаў нябачаную па свайму размаху работу па перапрацоўцы чалавечых душ у напрамку іх савецізацыі і ўкаранення камуністычнага светапогляду. Падключылася да гэтага створанае ў 1947 г. Рэспубліканскае таварыства па распаўсюджанні палітычных і навуковых ведаў.

Укараненне новага светапогляду абапіралася на пашырэнне адукацыі насельніцтва, што аб'ектыўна іграла станоўчую ролю. Быў уведзены ўсенавуч дзяцей, створана сетка школ рабочай і сельскай моладзі, разгарнулася работа па ліквідацыі непісьменнасці і малапісьменнасці сярод дарослага насельніцтва. Да пачатку 50-х гадоў непісьменнасць у цэлым была ліквідавана, а ўсе дзеці ў адпаведнасці з законам аб усенавучы вучыліся ў школах. Амаль у 2 разы ў параўнанні з 1941 г. павялічылася колькасць навучэнцаў сярэдніх школ. Адкрываліся ВНУ і тэхнікумы, настаўніцкія інстытуты ў Маладзечне і Баранавічах, Брэсцкі педагагічны інстытут, Гродзенскі сельскагаспадарчы інстытут і інш.

Асаблівасць кампаніі па хутчэйшаму пераўтварэнню гэтых новых тэрыторый у састаўную частку велізарнай савецкай імперыі заключалася ў спалучэнні камуністычнага перавыхавання насельніцтва з яго русіфікацыяй. Паланізацыя, русіфікацыя — усё гэта за шматвяковую гісторыю Беларусі добра вядома. Новым з'яўлялася тое, што гэта была ідэалагізаваная русіфікацыя, якая абапіралася на класавую, пралетарскую ідэалогію, а таму аказалася найбольш нецярпімай і вераломнай. У спешным парадку знішчаліся помнікі культуры гэтага краю, пачалося насільнае ўкараненне рускай мовы і так званай савецкай культуры. Асабліва ганебнай была антырэлігійная палітыка. Касцёлы і цэрквы закрываліся, служкі культу падвяргаліся ганенням — у поўнай адпаведнасці з тым вопытам, які быў набыты бальшавікамі ў барацьбе з рэлігіяй у 20-я гады.

Лічыцца, што інтэлігенцыя, мякка кажучы, даволі спакойна ўспрымала і сталіншчыну, і неабгрунтаваныя рэпрэсіі, і разбурэнне беларускай культурна-нацыянальнай спадчыны. І што наогул усякае супраціўленне дэмакратычных сіл Беларусі імперска-бальшавіцкаму рэжыму скончылася яшчэ ў пачатку 30-х гадоў. На самай справе гэта не зусім так. Спробы супрацьстаяння і барацьбы заўсёды былі, але звесткі аб іх альбо скажаліся і падаваліся як крымінальныя злачынствы, альбо зусім утойваліся ад грамадскасці. Як цяпер стала вядома, у першыя пасляваенныя гады найбольш актыўна ў барацьбу супраць бальшавіцкага гвалту і здзекаў над беларускім народам, яго мовай, культурай, гісторыяй у Заходняй Беларусі выступіла студэнцкая моладзь і мясцовая інтэлігенцыя. Ужо ў 1946 г. у шмат якіх гарадах моладзь пачала ствараць падпольныя групы, а потым і арганізацыі. Адною з такіх была беларуская патрыятычная арганізацыя ў Слоніме пад канспіратыўнай назвай «Чайка». Яе арганізавалі маладыя настаўнікі: Міхась Ракевіч, Аляксандр Гардзеяка, Міхась Чыгрын, Уладзімір Салавей, Леакадзія Кавальчук, Ніна Карач, Васіль Супрун. Галоўнай мэтай арганізацыі ставілася барацьба за захаванне і развіццё беларускай культуры, мовы і гісторыі, супрацьстаянне гвалтоўнай русіфікацыі края. У гэтым жа 1946 г. «Чайка» аб'ядналася з групай патрыётаў у Баранавіцкім настаўніцкім інстытуце. Каардынатарамі руху сталі В. Супрун, А. Барэйка, М. Ракевіч. Дзейнічалі таксама група Брэсцкага чыгуначнага тэхнікума, навагрудскі падпольны «Саюз вызвалення Беларусі». Пачалі работу падпольныя групы пры Жыровіцкім сельскагаспадарчым тэхнікуме, Ганцавіцкім педвучылішчы. Летам 1946 г. сфарміраваўся Цэнтр беларускага вызваленчага руху, кіраўніком якога з'явіўся В. Супрун. У 1947 г. рух перакінуўся ў Маладзечанскую і Пінскую вобласці. Але кіраўнікі і ўдзельнікі гэтага руху ў значнай ступені былі найўнямі рамантыкамі і зусім мала ведалі аб сутнасці таго таталітарнага рэжыму, супраць якога яны выступалі. А між тым ужо з самага пачатку за імі была ўстаноўлена сочка спецгрупы Міністэрства дзяржбяспекі, якая і правяла ўлетку 1947 г. масавыя арышты ўдзельнікаў руху. На судзе ім было прад'яўлена абвінавачанне ў

тым, што падполле быццам бы рыхтавала ўзброенае паўстанне з мэтай выхаду Беларусі са складу СССР. Усе яны атрымалі розныя тэрміны пакарання, многія загінулі ў засценках сталінскага ГУЛАГА.

Наогул у пасляваенныя гады ў дзейнасці партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва СССР палітыка русіфікацыі ў адносінах да іншых народаў узмацнілася. З ёю звязвалася і рэалізацыя праграмных мэтаў партыі па інтэрнацыянальнаму выхаванню насельніцтва, і пераход на больш высокі ўзровень міжнацыянальных адносін у краіне, і інш.

Пытанні і заданні. 1. Раскажыце, як адбывалася аднаўленне народнай адукацыі ў Беларусі пасля вайны. 2. Як вы думаеце, чаму сталінскі рэжым настойліва дабіваўся павышэння народнай адукацыі, тады як царскія ўлады адносіліся да гэтага больш стрымана і нават з недаверам? 3. Растлумачце, чаму сталінскі дыктат у галіне культуры абапіраўся перш за ўсё на ідэалогію. 4. Пакажыце, якія галоўныя задачы ставіла Савецкая ўлада ў галіне культуры ў гэты час у заходніх абласцях Беларусі. 5. На вашу думку, ці мела рацыю моладзь Заходняй Беларусі, выступаючы супраць афіцыйнага курсу Савецкай улады ў галіне культуры? Раскажыце, як гэта было.

§ 29. Беларуская літаратура першага пасляваеннага дзесяцігоддзя

Узмацненне партыйнага кантролю над літаратурай. Рэпрэсіі 30-х гадоў, а потым вайна прывялі да значнага скарачэння пісьменніцкага асяроддзя. У 1945 г. у складзе Саюза пісьменнікаў Беларусі налічвалася ўсяго 47 чалавек, менш за палавіну ад даваеннага часу. У 1950 г. іх было каля 120. Ідэйны напрамак і сам змест творчасці пісьменнікаў у гэтыя гады вызначаліся пастановамі ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б) Б па ідэалагічных пытаннях, якія ставілі пісьменнікаў пад жорсткі ідэалагічны кантроль. Вяспрэчным з'яўлялася патрабаванне аб строгім захаванні прынцыпу сацрэалізму з яго так званай тэорыяй бесканфліктнасці. Яна рэгламентавала, якім быць савецкаму чалавеку, як сябе ён павінен паводзіць у пэўнай сітуацыі. Бесканфліктнасць дапускала ў літаратуру і адмоўнага героя. Але ён павінен быў быць ва ўсіх адносінах адмоўным, а яго дзеянні бесперспектыўнымі. Афарбаванне герояў чорна-белымі фарбамі было абавязковым для кожнага апавядання.

Галоўнай тэмай гэтага перыяду ў беларускай літаратуры была мінулая вайна. Запатрабаванне падзелу герояў на станоўчых і адмоўных у тэме вайны спрашчалася, таму што сама сутнасць падзей азначала барацьбу добра са злом. Але праўда вайны, яе гісторыя вызначаліся не пісьменнікамі і нават не гісторыкамі, а камуністычнай партыяй, якая манапольна валодала правам на ісціну.

У адпаведнасці з партыйнымі ўстаноўкамі ў пісьменніцкім асяроддзі ўсталявалася думка, што асвятленне Вялікай Айчыннай вайны — гэта паказ народнага подзвігу, яго гераізму, яго патрыятызму, якія ў сутнасці прадвызначаліся самой прыродай савецкага чалавека.

Большасць беларускіх пісьменнікаў, якія першымі пачыналі пісаць пра вайну, былі самі яе ўдзельнікамі. Ім вядомы былі не толькі героіка-патрыятычныя, але і іншыя грані вайны. Тым не менш, яны пакорліва трымаліся партыйных устаноў, як што трэба пісаць. У гэтым прычына, чаму вобразы ворагаў і здраднікаў былі амаль заўсёды карыкатурнымі, а савецкі чалавек выглядаў рыцарам без страху і заганы.

Беларуская проза пасляваенных гадоў. Творы празаікаў, як правіла, былі прывечаны паказу падзей, што адбываліся ў тыле ворага. У іх раскрывалася барацьба народных мсціўцаў у рэспубліцы, якая ў гады вайны з'яўлялася партызанскім краем. Але не ў апошнюю чаргу асабліва ўвага да партызанскага руху ў літаратуры вызначалася і тым, што ў пасляваенныя гады амаль уся партыйна-дзяржаўная ўлада ў Беларусі аказалася ў руках былога партызанскага кіраўніцтва. Зразумела, што яно выступіла як зацікаўлены бок, каб быць праслаўленым.

Першым ідэйна-эстэтычнае асэнсаванне вайны па яе гарах слядах пачаў К. Чорны. Але ён паспеў скончыць толькі адзін раман «Млечны шлях». У ім — філасофскі роздум аб лёсе народа ў час вайны, глыбокі гуманістычны пафас. Найбольш сталымі творамі маладых пісьменнікаў былі апавяданні Я. Брыля «Адзін дзень», «Мышалоўка», І. Мележа «Ноччу».

У канцы 40-х — пачатку 50-х гадоў былі напісаны і першыя раманы маладых пісьменнікаў. Гэта раман І. Шамякіна «Глыбокая плынь», які з'явіўся першым

беларускім «партызанскім» раманам. Не без падтрымкі кіраўніцтва рэспублікі раман набыў шырокую вядомасць. Письменнік у процілегласць рэчаіснасці раманызуе сваіх герояў, учынкi якіх не маюць пераканаўчых матываў. Але для свайго часу раман быў ступенню і ў літаратуры, і ў росце самога письменніка.

А. Кулакоўскі ў рамане «Расстаёмся ненадоўга» гераічнае ў вайне раскрывае праз паказ яе суролага быту, штодзённых клопатаў і няўзгод удзельнікаў барацьбы з фашыстамі. На больш шырокім фоне разгортваецца паказ вайны ў рамане І. Мележа «Мінскі напрамак». У ім паказаны ўзаемадзеянні фронту і партызанскага тылу, адзінства мэт салдат і партызан. Раман апавядае аб тым часе, калі абпаленая, зраненая беларуская зямля вызвалялася ад фашысцкай акупацыі. Але ўся гэтая праўда вайны раскрывалася павярхоўна, у апісальна-ілюстрацыйным асвятленні ўчынкаў асобных персанажаў.

Найбольш поўна гераіка вайны выяўлена ў рамане-эпапеі М. Лынькова «Векапомныя дні». Адзін з галоўных герояў рамана К. Заслонаў паўстае і як рэальная асоба, і як легендарны герой. Але раману не хапае больш поўнага адлюстравання сапраўднай цяжкасці вайны, а значыць, і яе праўды.

Такім чынам, у першае пасляваеннае дзесяцігоддзе ў большасці твораў вайна быццам пераважвала: паказвалася з меншай крывёю, стратамі, ахвярамі, цяжкасцямі, скажалася сама гісторыя вайны. Былі спробы і сказаць сумленнае слова пра вайну, але яно не мела падтрымкі. Такім было апавяданне Я. Брыля «Адзін дзень». У ім письменнік адмовіўся ад літаратурных канонаў і пайшоў у асвятленні вайны за праўдай жыцця. У яго апавяданні не рамантычныя героі, а звычайныя людзі — восем партызан і жанчына з дзіцём, якія выходзяць з блакады. Ад нечаканасці падзей яны на нейкі момант разгубіліся і таму вялі сябе адпаведна. У творах пра вайну гэтае апавяданне Я. Брыля аказалася заўчасным, яно парушала вядучы матыў — раскрыццё гераізму ва ўсіх яго відавочных праявах. Таму крытыкавалася і заставалася непрымальным.

У творах гэтага часу аб мірным жыцці письменнікі таксама бачылі сваю задачу ў тым, каб ярчэй перадаць

бадзёры, упэўнены, аптымістычны настрой свайго сучасніка. Аднак аптымізм гэты хутчэй вынікаў з пераможнага завяршэння вайны, чым з абставін рэальнага жыцця. Таму і адлюстраванне тагачаснай рэчаіснасці давалася без паглыблення ў сутнасць працэсаў, а за праўду жыцця выдаваліся штучна сканструяваныя схемы.

У рамане «Святло над Ліпскам» М. Паслядовіч стварыў вобраз камуніста, арганізатара калгаснага жыцця, чалавека непакіснай волі, высокіх маральных прынцыпаў. Такім быў галоўны герой рамана, старшыня калгаса Дзямід Сыч. Вядома, што гэта быў не жыццёвы, а мастацкі, сацрэалістычны вобраз. Але незнарок пісьменнік сваім твораў паказаў, што загнаных насільна ў калгас сялян патрэбна ўвесь час трымаць пад строгім кантролем начальнікаў і што паслабленне ў кіраўніцтве вядзе да хуткага развалу калектыўнага жыцця ў вёсцы.

Знешне праўдзівую карціну жыцця першых мірных гадоў на сяле паказаў І. Шамякін у сваім рамане «У добры час». Пісьменнік паказаў шматлікія цяжкасці, з якімі сутыкнуліся былыя франтавікі, вярнуўшыся да мірнай працы. Але сацрэалістычны схематызм твора, адсутнасць глыбіні сацыяльнага і псіхалагічнага асэнсавання ўчынкаў і дзеянняў герояў значна знізілі яго літаратурнае і грамадскае значэнне.

Аб гэтым жа, толькі адносна заходнебеларускай вёскі, піша ў сваёй апавесці «У Забалоцці днее» Я. Брыль. У 1954 г. завяршыў работу над трылогіяй «На ростанях» Я. Колас. На прыкладзе галоўнага героя Андрэя Лабановіча пісьменнік паказаў шлях перадавой часткі інтэлігенцыі ў рэвалюцыйную барацьбу за інтарэсы беларускага народа, яго сацыяльнае і духоўнае разняволенне.

У гэтыя гады былі зроблены і першыя спробы адысці ад традыцыйнай для беларускай літаратуры вясковай тэматыкі. А. Кулакоўскі сваё апавяданне «Гартаванне» прысвяціў паказу будаўніцтва Мінскага трактарнага завода, а М. Паслядовіч свой твор «Цёплае дыханне» — узвядзенню аўтамабільнага завода. У іх раскрываецца працэс узмушвання рабочага класа рэспублікі, рамантыка патхнёнай творчай працы.

Паэзія. Найбольш паспяхова ў першае пасляваеннае дзесяцігоддзе развівалася беларуская паэзія. Яно, мабыць, так і было, таму што ў гэтыя гады ў росквіце творчых сіл знаходзіліся такія вядомыя паэты, як А. Куляшоў, П. Броўка, М. Танк, П. Панчанка, П. Глебка, М. Лужанін. Творчай сталасці дасягнулі В. Вітка, С. Дзяргай, А. Бялевіч, А. Зарыцкі. Паявіліся першыя зборнікі вершаў А. Вялюгіна, М. Аўрамчыка, К. Кірэенкі. У сваіх вершах паэты пісалі пра шчасце заваяванага міру і непамерныя страты, панесеныя ў вайне. Паэты расказвалі пра адраджэнне гарадоў і вёсак, пра аднаўленне прыроды, пра жыццярадаснае светаадчуванне сучасніка. Гэта «Добра было б...» М. Танка, «Крылы» А. Куляшова, зборнікі П. Панчанкі «Прысяга», А. Вялюгіна «Негарэльская арка», К. Кірэенкі «Мая рэспубліка», М. Лужаніна «Поступ», М. Аўрамчыка «Пярэдні край» і інш. Жыццесцвярджальнай, светлай, бадзёрай была паэзія маладых паэтаў С. Гаўрусёва, П. Макаля, Н. Гілевіча, А. Лойкі і інш.

Але паэты, як і празаікі, былі дзецьмі свайго часу і беспярэчна павінаваліся запатрабаванням сацрэалізму. Таму ў іх вершах пераважала тэндэнцыя ўслаўляць поспехі, радасці жыцця, якіх на самай справе было вельмі мала, і звязваліся яны часцей за ўсё не з тым, аб чым пісалі пісьменнікі. Асобае месца, у першую чаргу ў творчасці вядучых паэтаў, займала праслаўленне камуністычнай партыі і камуністаў, геніяльнага правадыра і настаўніка ўсіх народаў І. Сталіна.

Разам з вершамі паявіліся ў гэтыя гады і новыя паэмы. У эпічнай паэме «Рыбакова хата» Я. Колас раскрывае цэлую гістарычную эпоху жыцця народа Заходняй Беларусі. Але час, у які пісалася паэма, адмоўна адбіўся на яе мастацкай годнасці. Люстрацыйнасці і лагіроўкі не пазбеглі і лепшыя паэмы А. Куляшова «Новае рэчышча», «Толькі ўперад».

Драматургія. Панаванне сацрэалізму нанесла яшчэ больш цяжкія страты беларускай драматургіі. Працягвала тлець жыццё толькі ў жанры гераічнай драмы і сатырычнай камедыі. Найбольш вядомай была камедыя К. Крапівы «Мілы чалавек», яе галоўны герой Жлукта — прайдзісвет, махляр, які нажываецца на няшчасці народа. У сацыяльным плане яна накіравана

на абарону сацыялістычных вартасцей, супроць носьбітаў прыватніцкіх поглядаў, подласці, цынізму. П'еса К. Крапівы «З народам» прысвечана падзеям, якія адбываліся ў акупіраваным Мінску.

Тэма ваенных падзей знайшла адлюстраванне і ў іншых творах беларускіх драматургаў. Гэта «Канстанцін Заслонаў» А. Маўзона, «Гэта было ў Мінску» А. Кучара, «Брэсцкая крэпасць» К. Губарэвіча і інш. Але ўсім гэтым, як і іншым, творам уласцівы былі такія недахопы, як ілюстрацыйнасць, схематызм, згладжванне жыццёвых супярэчнасцей, павярхоўнае вырашэнне канфліктаў. Толькі пачынаючы з 1953 г. у беларускай драме сталі выяўляцца новыя тэндэнцыі ў асэнсаванні падзей сучаснасці. Першым такім творам з'явілася камедыя А. Макавіка «Выбачайце, калі ласка!». У ёй асуджаюцца такія з'явы ў грамадскім жыцці, як карупцыя, якія мелі месца ва ўмовах культуры асобы і ў прыватнасці ў прасоўванні па службовай лесвіцы.

Такім чынам, беларуская літаратура першага пасляваеннага дзесяцігоддзя мела несумненныя поспехі. Як адзначыў В. Быкаў, яна дастаткова поўна распрацавала «гераічны пачатак савецкага характару на вайне, яго патрыятычны бок...» Аднак увогуле ў літаратуры дадзенага перыяду панаваў менавіта таталітарны светапогляд грамадства, і інтэлігенцыя шмат чаго зрабіла для таго, каб надаць яму элементы высакароднасці. У гэтых адносінах тагачасная літаратура захоўвае сваё значэнне ў якасці гістарычнай крыніцы. Хаця яна была далёка ад асэнсавання рэчаіснасці, тых сацыяльна-эканамічных і палітычных працэсаў, якія складалі сутнасць таталітарнай сістэмы, аналіз літаратурных твораў у вывучэнні гісторыі мае рацыю. Ён дапамагае зразумець шляхі фарміравання таталітарнага светапогляду паднявольнага народа, высвятляе месца літаратуры ў гэтым працэсе, меру адказнасці пісьменнікаў за падпарадкаванне яе справе ўмацавання ў краіне партыйнай дыктатуры.

Пытанні і заданні. 1. Растлумачце, чаму партыйна-савецкае кіраўніцтва настойліва ўкараняла ў літаратуры пасляваенных гадоў сацрэалістычны метад. 2. Раскажыце, як асвятлялася вайна ў беларускай прозе пасляваенных гадоў. 3. Назавіце вядомых беларускіх паэтаў, аб чым яны пісалі ў гэтыя гады. 4. Пакажыце, у якім стане знаходзілася беларуская драматургія гэтых гадоў. Чым тлумачыліся яе асаблівыя цяжкасці? 5. Як

вы думаеце, якую галоўную праўду жыцця тых гадоў адлюстравала мастацкая літаратура?

§ 30. Тэатральнае, музычнае і выяўленчае мастацтва пасля вайны

Беларускі тэатр у першыя пасляваенныя гады. З 31 тэатральна-музычнай установы, што дзейнічалі ў Беларусі да вайны, значная частка ў сувязі з акупацыйнай тэрыторыяй рэспублікі распалася, частка была эвакуіравана. Беларускія тэатры працавалі ў Томску, ва Уральску, у Горкім, Арэхава-Зуеве, Каўрове і Маскве. Аднаўленне ўстаноў культуры і мастацтва ў рэспубліцы пачалося адразу ж пасля вызвалення ад акупацыі. Да верасня 1945 г. ужо дзейнічала 12 тэатраў, кансерваторыя, 6 музычных школ, 4 музычныя і харэаграфічнае вучылішчы, кінастудыя «Беларусьфільм». У 1945 г. былі створаны тэатральныя студыі: у Мінску пры беларускім тэатры імя Я. Купалы і ў Віцебску пры беларускім тэатры імя Я. Коласа. Аднавілі сваю дзейнасць Саюз мастакоў БССР і Саюз кампазітараў БССР. Галоўнай тэмай на беларускай сцэне ў першыя пасляваенныя гады была або мінулая вайна, або руская і зарубежная класіка. Так, тэатр імя Я. Купалы пачаў работу ў Мінску ў 1944 г. сваімі лепшымі спектаклямі, створанымі ў эвакуацыі ў г. Томску. Гэта «Позняе каханне» А. М. Астроўскага, «Рамэа і Джульета» У. Шэкспіра. Вядучыя ролі ў іх выконвалі артысты, якія праславілі беларускі тэатр: Г. Глебаў, Л. Ржэцкая, Б. Платонаў, І. Шаціла, І. Ждановіч, С. Бірыла, В. Пола, С. Станюта, П. Пекур і інш. Сезон 1945—46 гг. купалаўцы адкрылі прэм'ерай спектакля па камедыі К. Крапівы «Мілы чалавек». Востра сатырычныя вобразы па п'есе стварылі Б. Платонаў і У. Уладамірскі. У 1953 г. у тэатры была пастаўлена п'еса «Даходнае месца» А. М. Астроўскага. Ставіліся ў гэтыя гады таксама «Вішнёвы сад», «Чайка» А. П. Чэхава.

На сцэне Беларускага тэатра імя Я. Коласа першымі спектаклямі былі «Несцерка» В. Вольскага, «Рэвізор» М. Гоголя ў пастаноўцы Н. Лойтара. Ролю Хлестакова выконваў народны артыст СССР А. Ільінскі. Была ажыццёўлена таксама пастаноўка «Гамлета», якая з'явілася этапам у гісторыі асваення Шэкспіра на

савецкай сцэне. Асаблівую славу спектаклю прынёс удзел у ім таленавітага акцёра П. Малчанова. У 1951 г. тэатр імя Я. Коласа аднавіў пастаноўку спектакля «Раскіданае гняздо» па аднайменнаму твору Я. Купалы. На сцэнах беларускіх тэатраў важнае месца займаў М. Горкі. Ставіліся яго «Апошнія», «Ворагі», «Варвары».

На тэму вайны ўжо ў 1945 г. у тэатры імя Я. Купалы былі пастаўлены «Заложнікі» А. Кучара — аб гераічным партызане Бацьку Мінаю. У наступныя гады ў тэатры ставілася п'еса «Канстанцін Заслонаў» А. Маўзона. Вобраз народнага героя Заслонава на сцэне стварыў Б. Платонаў. Яго партнёрамі былі У. Дзядзюшка і Г. Глебаў. Ставіліся «Гэта было ў Мінску» А. Кучара, «З народа» К. Крапівы (аб беларускіх партызанах і падпольшчыках Мінска). У 1953 г. адбылася прэм'ера спектакля «Брэсцкая крэпасць» К. Губарэвіча. Спектакль вытрымаў звыш 600 пастановак.

Жыццё беларускага народа на сцэне тэатраў асвятлялася ў гэтыя гады ў асноўным у камедыйным жанры. У тэатры імя Я. Коласа была пастаўлена лірычная камедыя К. Губарэвіча і І. Дорскага «Алазанская даліна», у якой людзі розных нацыянальнасцей і характараў жывуць адной марай — аб Радзіме, аднымі клопатамі аб яе шчаслівай будучыні, не заўважаючы ні тых цяжкасцей і няўзгод, якія напаўнялі жыццё, ні свайго бяспраўнага становішча ва ўмовах сталінскага таталітарызму. Лепшым творам у гэтым жанры з'явілася камедыя К. Крапівы «Пяюць жаваранкі». Аднак і ў ёй жыццё калгаснай вёскі пасляваенных гадоў прыхарошвалася, а супярэчнасці згладжваліся. Першай спробай паказу сапраўдных супярэчнасцей калгаснага жыцця з'явілася камедыя А. Макаёнка «Выбачайце, калі ласка!», якая выйшла ў 1953 г.

Важнае месца ў тэатральным жыцці рэспублікі займала оперна-пастаноўчае мастацтва. Дзяржаўны акадэмічны Вялікі тэатр оперы і балета Беларусі з першых дзён існавання сфарміраваўся як тэатр трагедыі, які адлюстроўваў у сваёй творчасці напружаныя моманты грамадскага і асабістага жыцця чалавека. У 1944 г. ён вярнуўся з Ніжняга Ноўгарада ў вызвалены Мінск і восенню гэтага года адкрыў сезон операй Я. Цімоцкага «Алеся». У новай рэдакцыі яна стала называц-

ца «Дзяўчына з Палесся». Першай выканаўцай ролі Алесі была выдатная беларуская актрыса Л. Александроўская. На яго сцэне пастаянна ставіліся такія шэдэўры опернай класікі, як спектаклі «Князь Ігар» А. Барадзіна, «Яўген Анегін» і «Пікавая дама» П. Чайкоўскага, «Царская нявеста» М. Рымскага-Корсакава, «Іван Сусанін» М. Глінкі і інш. Былі пастаўлены оперы беларускіх кампазітараў Дз. Лукаса «Кастусь Каліноўскі» (цудоўны вобраз Кастуса стварыў артыст М. Сярдобаў), А. Багатырова «Надзея Дурава». У 1951 г. адбылася пастаноўка «Ціхага Дона», якая прынесла акцёрскія ўдачы Л. Александроўскай і М. Ворвулеву, а ў 1952 г. камічнай оперы «Страшны двор» класіка польскай і беларускай музыкі С. Манюшкі. У рэпертуар тэатра ўваходзілі творы прадстаўнікоў зарубежнай класікі: «Фауст» Ш. Гуно, «Кармэн» Ж. Бізэ, «Севільскі цырульнік» Дж. Расіні і інш.

Балетная труппа опернага тэатра пачала свае пасляваенныя спектаклі «Арлекінадай» Р. Дрыга, у якой бліскучае майстэрства праявіла З. Васільева. У 1946 г. адноўлена была пастаноўка «Дон Кіхота». К сярэдзіне 50-х гадоў калектыў тэатра папоўнілі маладыя таленавітыя артысты Н. Гусельнікава, Т. Ніжнікава, І. Кудрашова, Т. Шымко, Л. Бражнік і інш.

Аднак беларускае оперна-выканаўчае мастацтва пасляваенных гадоў характарызаваўся і шмат якімі недахопамі. У прыватнасці, схематызмам у абрысаванні персанажаў, недастатковай увагай да іх псіхалагічнай характарыстыкі і інш. Асабліва гэта датычыла пастановак на тэмы сучаснасці. Таму імкненне калектываў тэатраў пастаянна ўключаць у рэпертуар спектакляў творы рускай і зарубежнай класікі тлумачылася не толькі патрэбамі творчага развіцця, але і жаданнем хоць бы часткова вызваліцца ад націску сталінска-жданоўскага ідэалагізаванага кіраўніцтва мастацтвам.

Музычнае мастацтва. З вызваленнем Беларусі ад гітлераўскай акупацыі аднаўлялася музычнае жыццё ў рэспубліцы. З эвакуацыі вярнуўся Беларускі ансамбль песні і танца. З 1955 г. пачала функцыяніраваць Дзяржаўная харавая капэла БССР на чале з Р. Шырмай, дзейнічалі кансерваторыя, Белдзяржэстрада, Дзяржаўны народны аркестр БССР пад кіраўніцтвам І. Жыновіча і Дзяржаўны сімфанічны аркестр

БССР. У 1952 г. быў створаны новы музычны калектыў — Дзяржаўны народны хор БССР на чале з Г. Цітовічам і інш.

Творчая дзейнасць беларускіх кампазітараў характарызувалася арганічнай сувяззю з народным песенна-танцавальным мастацтвам. Асаблівую ўвагу яны ўдзялялі тэме Вялікай Айчыннай вайны, якой прысвечаны былі шматлікія песні, хоры, сімфанічныя творы і оперы. Як і пісьменнікі, кампазітары падпарадкоўваліся патрабаванням сацрэалістычнага метаду ў мастацтве, таму, адлюстроўваючы сучасную рэчаіснасць, услаўлялі КПСС, працоўны энтузіязм народа і яго камуністычны светлагляд.

Найбольшую папулярнасць у сімфанічнай і інструментальнай музыцы атрымалі кампазітары М. Аладаў, А. Багатыроў, Я. Цікоцкі, М. Чуркін, У. Алоўнікаў, Г. Вагнер, Я. Глебаў, Д. Камінскі, Дз. Лукас і інш. Былі напісаны оперы «Машэка» (Р. Пукст), «Кастусь Каліноўскі» (Дз. Лукас), «Надзея Дурава» (А. Багатыроў), «Дзяўчына з Палесся» (Я. Цікоцкі), «Князь-возера» (В. Залатароў); першая беларуская опера для дзяцей «Марынка» (Р. Пукст) і інш. Аднак сфера распаўсюджвання многіх твораў у гэтыя гады абмяжоўвалася колам прафесіянальных музыкантаў. Большасць твораў музычнай драматургіі не мела яркага нацыянальнага каларыту, стваралася ў рамках партыйна-класавай, сацрэалістычнай накіраванасці.

Вяўленчае мастацтва. Пераважна тэма вайны цікавіла ў гэтыя гады і мастакоў Беларусі. Найбольш значныя іх працы: «На партызанскім аэрадроме» П. Гаўрыленкі, «Дапамога Масквы партызанам» Я. Ціхановіча, «Палонных вядуць» А. Шыбнёва, «На прывале» І. Давідовіча, «Канстанцін Заслонаў» В. Хрусталёва і інш. Мастак Я. Зайцаў стварыў у 1948 г. карціну «Стаяць насмерць», якая з'явілася ўступам у яго глыбока эмацыянальнае палатно «Абарона Брэсцкай крэпасці ў 1941 годзе», напісанае у 1950 г. Гэта карціна батальнага плана, у якой мастак выкарыстаў традыцыі рускага і савецкага батальнага жывапісу. Вялікім абагульняючым палатном аб гераічным духу савецкага народа ў гады вайны з'явілася карціна «За родную Беларусь» У. Сухаверхава. Вяўленчае палатно «Мінск. 3-га ліпеня 1944 года» В. Волкава ад-

люстравала момант сустрэчы насельніцтвам Мінска воінаў Савецкай Арміі, якія вызвалілі горад ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў.

З цыкла палотнаў, прысвечаных вядомым гістарычным асобам, найбольш значным з'яўляецца кампазіцыйны партрэт А. С. Пушкіна мастачкі Р. Кудрэвіч. З жанравых твораў вызначаюцца «На калгасным пчальніку» К. Касмачова, «На родных палях» Г. Бжазоўскага і інш. Аднак большасць работ як на калгасную, так і рабочую тэматыку насілі характар рэпартажаў, яны слаба раскрывалі жыццёвыя працэсы ў грамадстве, з'яўляліся толькі іх знешнім адлюстраваннем, ды і то ў прыхарошаным выглядзе. Гэта ж у многім датычыцца і палотнаў на бытавую тэматыку.

У пейзажнай тэматыцы вядомымі сталі карціны «Крэпасць над Бугам» П. Дурчына, «Беларусь. Зноў расцвіла вясна», «Пачатак лета», «Зялёны май» В. Бялыніцкага-Бірулі. Выклікаюць цікавасць пейзажы В. Кудрэвіча «Вечар на возеры Палік», Г. Азгура «Лагойскія ўзгоркі», В. Цвіркі «Сакавік. Халодны дзень» і інш. Атрымалі прызнанне пейзажы жывапісцаў І. Карасёва, Н. Воранава, А. Шыбнёва, Х. Ліўшыца, В. Звінаградскага і інш.

Шэраг буйных работ у гэтыя гады стварылі беларускія скульптары З. Азгур, А. Вембель, А. Глебаў, С. Селіханаў і інш.

Такім чынам, у першае пасляваеннае дзесяцігоддзе культурнае жыццё ў рэспубліцы, як і ва ўсёй краіне таго часу, знаходзілася пад цяжкім гнётам сталінскай тыраніі, якая выпустошвала жывую душу народа, ператварала яго культуру ў дадатковую крыніцу апраўдання і ўслаўлення існуючага рэжыму ўлады і яго вярхоўнага правіцеля. Разам з тым, і ў гэтыя гады культура не стаяла на месцы. Па-першае, у яе развіцці (вядома, пад кантролем і ў рамках дазволенага) зацікаўлена была дзяржава і яе камандна-адміністрацыйны апарат, які не толькі рабіў нейкія аддушныны для свабоднай творчасці, але аказваў простае ўздзеянне. Па-другое, ніякі рэжым не ў стане забяспечыць поўны кантроль над духоўным жыццём народа, у нетрах якога заўсёды захоўваліся вялікія каштоўнасці гуманізму, разумнага сэнсу і прыстойнасці, якія служылі крыніцай захавання і развіцця хоць бы элемен-

таў сапраўды народнай літаратуры, мастацтва і наогул культуры.

Пытанні і заданні. 1. Раскажыце, як адраджалася тэатральнае мастацтва ў Беларусі пасля вайны. 2. Раскрыйце галоўны змест тэатральных пастановак тых гадоў, назавіце вядучых артыстаў сцэны. 3. Пакажыце, аб чым стваралі сваю музыку кампазітары. Хто і што з іх напісаў? 4. Прааналізуйце, якія акалічнасці грамадска-палітычнага жыцця вызначылі напрамак творчых пошукаў мастакоў. Праілюструйце працамі мастакоў.

ГЛАВА 11. УЗДЫМ КУЛЬТУРНАГА ЖЫЦЦЯ У РЭСПУБЛІЦЫ У ЧАС «АДЛІГІ» СЯРЭДЗІНЫ 50-х — СЯРЭДЗІНЫ 60-х ГАДОў

§ 31. Павышэнне ролі літаратуры ў жыцці грамадства

Збаўленне культурнага жыцця ад сталінскага гвалту. Пасля смерці ў сакавіку 1953 г. самага бязлітаснага ў гісторыі чалавецтва дыктатара І. В. Сталіна, а затым асуджэння ў 1956 г. XX з'ездам КПСС яго культу, краіна паступова стала вызваляцца ад ідалапаклонства і страху. Духоўнае разняволенне ажыццяўлялася пад сцягам вяртання назад, да так званых ленінскіх нормаў партыйнага і грамадскага жыцця, ачышчэння ідэалаў сацыялізму. У той час ні вучоныя, ні грамадства яшчэ не задумваліся аб тым, што і сам культ Сталіна вырас з гэтых ленінска-большавіцкіх нормаў. Тым не менш, ленінізацыя азначала нейкае паслабленне таталітарнага рэжыму, таму што пад ленінскімі нормаўмі разумелася дэмакратызацыя жыцця. Пачалася рэабілітацыя невінаватых ахвяр сталінскіх рэпрэсій. Хоць праводзілася яна непаслядоўна, а ў другой палавіне 60-х гадоў і зусім прыпынілася, большасць гулагаўцаў, якія заставаліся яшчэ ў жывых, была вызвалена і нават рэабілітавана. Пашыралася роля і функцыі грамадскіх арганізацый, у тым ліку тых, якія дзейнічалі ў сферы культуры. Паявіліся новыя аб'яднанні — у 1959 г. Саюз журналістаў БССР, у 1962 г. — Саюз кінематаграфістаў БССР. Такім чынам, на пачатку 60-х гадоў амаль усе дзеячы культуры Беларусі аб'ядналіся ў свае творчыя арганізацыі. Па меры паслаблення адміністрацыйнага кантролю ў сферы культуры розныя саюзы і іншыя аб'яднанні творчай інтэлігенцыі правялі шырокія дыскусіі аб ролі і месцы інтэлігенцыі ў грамадстве, аб пераадоленні адмоўнага

ўплыву культуры Сталіна на развіццё культуры і навукі ў рэспубліцы. Прадметам крытыкі стаў і метада сацыялістычнага рэалізму ў сталінска-жданаўскай інтэрпрэтацыі. Дзеячы культуры павялі размову аб праве на індывідуальнасць, на асабісты падыход у асвятленні падзей рэчаіснасці. Магчымасць больш свабоднага выяўлення думак і пачуццяў для кожнага чалавека з'явілася важным крокам на шляху, які накіраваны быў на адыход ад сталінскага унітарызму і аднадумнасці. Аднак культура Беларусі, як і ўсёй краіны, у сярэдзіне 50-х — сярэдзіне 60-х гадоў характарызавалася складанымі і супярэчлівымі працэсамі, якія адлюстроўвалі складанасць і супярэчлівасць сацыяльна-эканамічнага і грамадска-палітычнага развіцця краіны ў паслясталінскі перыяд. Гэты час быў напоўнены духам адраджэння, аднак ягоны працэс насіў відавочны адбітак мінулай эпохі. Хаця культ асобы Сталіна быў асуджаны, створаная ім таталітарная сістэма кіраўніцтва краінай захавалася нават ва ўмовах бясконца хрушчоўскіх пераўтварэнняў. Не вырашана было і пытанне аб гарантыях супраць паўтарэння культу асобы і яго адмоўных вынікаў. Перыяды паслаблення і лібералізму ў адносінах да культуры з боку партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва змяняліся нядобразычлівацю і нават грубасцю ў адносінах да яе найбольш значных дзеячаў. Тым не менш пад уздзеяннем часу ўсе галіны культуры рэспублікі зазналі пэўныя перамены.

Фарміраванне новага курсу ў літаратурнай творчасці. У вызначэнні новага напрамку культурнага жыцця ў рэспубліцы ў другой палавіне 50-х — сярэдзіне 60-х гадоў асабістае месца належала літаратуры. Яна не толькі ў мастацкай форме адлюстроўвала тыя новыя працэсы, што адбываліся ў грамадскім жыцці, але і сама аказвала пэўнае ўздзеянне на іх змест і напрамак развіцця. У гэтыя гады адбылося значнае павелічэнне пісьменніцкай арганізацыі. Калі ў 1954 г. у Саюзе пісьменнікаў Беларусі налічвалася 114 чалавек, то да 1966 г. іх колькасць павялічылася больш чым удвая і складала 242 чалавекі. Такое хуткае павелічэнне творчага асяроддзя пісьменнікаў адбылося як за кошт маладога папаўнення, так і ў сувязі з рэабілітацыйнай ахвярай сталінскага ГУЛАГа і сведчы-

ла аб агульным уздыме культурнага жыцця ў краіне.

Была рэабілітавана і вернута беларускай літаратуры творчасць Ц. Гартнага, М. Гарэцкага, М. Чарота, У. Дубоўкі, Я. Пушчы, А. Александровіча, А. Дудара, П. Галавача, М. Зарэцкага, А. Звонака, У. Хадыкі, Я. Скрыгана, М. Хведаровіча і інш. К гэтаму часу адносіцца росквіт творчай дзейнасці такіх вядомых беларускіх пісьменнікаў, як П. Броўка, М. Танк, А. Куляшоў, П. Панчанка, І. Мележ, І. Шамякін, В. Быкаў, Я. Брыль, І. Навуменка, А. Макаёнак, А. Адамовіч і інш.

У пісьменніцкім асяроддзі разгарнулася дыскусія аб месцы пісьменніка ў жыцці грамадства, аб неабходнасці перагляду канцэпцый, якія склаліся ў літаратуры: бесканфліктнасці, схематычнага дзялення літаратурных персанажаў на герояў і негерояў, сваіх і чужых. Правы грамадзянства паступова атрымлівалі агульначалавечыя маральна-этычныя каштоўнасці: барацьба за маральную чысціню і светлае ў чалавеку, нецярпімасць да фальшы.

Больш аператыўна асвойвала новую тэматыку, новыя матывы аб адказнасці чалавека за свае правы і ўчынкi, за адыход ад маральных нормаў грамадскага жыцця (у процілегласць сталінскаму — мэта апраўдвае сродкі) беларуская аповесць. Такімі з'явіліся аповесці «Апошняя сустрэча» Я. Брыля, «Нявестка» А. Кулакоўскага, творы В. Быкава, Я. Скрыгана, А. Наўроцкага. Іх героі заклапочаны галоўным у жыцці — абаронай высокага звання чалавека. Маральна-этычная праблема ставіцца ў якасці галоўнай і ў вытворчай тэматыцы.

Усталяванне ў якасці вядучага жанру беларускага рамана. Да значных здабыткаў прыйшла беларуская проза ў 60-я гады, калі адзін за адным сталі з'яўляцца раманы «Людзі на балоце» І. Мележа, «Птушкі і гнёзды» Я. Брыля, «Сасна пры дарозе» І. Навуменкі, «На парозе будучыні» М. Лобана, «Засценак Малінаўка» А. Чарнышэвіча, «Сустрэчы на ростанях» А. Кулакоўскага і інш. Іх выхад сведчыў аб тым, што беларускі раман у гэтыя гады дасягнуў сваёй ідэйна-мастацкай сталасці. І хоць сёння нашы погляды на тыя з'явы, якія былі прадметам літаратурнага асэнсавання, шмат

у чым змяніліся, раманы гэтыя не страцілі свайго значэння і цяпер. Больш таго, яны нават дапамагаюць сучаснаму пераасэнсаванню гістарычных падзей, сведкамі і ўдзельнікамі якіх былі героі раманаў. А трэба зазначыць, што падзеі ў іх разгортваюцца на шырокім гістарычным фоне, а шэраг раманаў аб'яднаны вызначэннем адзіных працэсаў на адносна працяглым адрэзку часу.

Так, галоўнай тэмай рамана А. Чарнышэвіча «Засценак Малінаўка» з'явілася абуджэнне класавай і рэвалюцыйнай свядомасці працоўных мас напярэдадні рэвалюцыі 1905—1907 гг. Цэнтральнае месца ў рамане займае жыццё сям'і Юстыня Сташэвіча — селяніна сумленнага, які на свайму сацыяльнаму становішчу з'яўляўся сярэднякам. Водгулле рэвалюцыйных падзей аказвала асаблівае ўздзеянне на гэтую прамежковую групу сялянства, якое склала найбольш устойлівы элемент прыхільнікаў буржуазна-дэмакратычнай рэвалюцыі на вёсцы. Рэвалюцыйная дзейнасць парабкаў на чале з Шэметам і Вярбіцкім у панскім маёнтку раскрываецца як больш свядомы ўзровень класавай барацьбы сялянства. Але з вышынь сённяшняга пазнання гісторыі гэтыя вобразы дапамагаюць з большай канкрэтнасцю і вобразнасцю ўбачыць нараджэнне ў вёсцы тых сіл, якія пад кіраўніцтвам бальшавікоў прывялі пазней да разбурэння вытворчых сіл вёскі. І гэтая думка знаходзіць пацвярджэнне ў рамане М. Лобана «На парозе будучыні». У ім расказваецца аб беларускім сялянстве напярэдадні Кастрычніка і ў гады грамадзянскай вайны. У рамане ў адпаведнасці з праўдай гісторыі пісьменнік паказвае, як салдаты на чале з сынам пастуха Кандратам Сарокам пасля перамогі Кастрычніка ўстанаўліваюць Савецкую ўладу ў Некрашоўскай воласці, а петраградскі рабочы Лаўрыновіч узначальвае валасны рэўкам. Але неўзабаве прыйшлі замежныя акупанты, пачалася грамадзянская вайна, а з ёю барацьба з контррэвалюцыяй, мясцовым кулацтвам. Гэта праўда, але няпоўная, таму што яна ва ўмовах таго часу не была даведзена да адпаведных сацыяльна-палітычных абагульненняў. А яны змяшчаюцца ў тым, што, як паказваюць падзеі рамана, рэвалюцыя на вёсцы з самага пачатку аказалася сілай разбуральнай, а не сцвярджалнай. Яна накіравана

была супраць галоўнага вытворцы на вёсцы. Рэвалюцыя па сутнасці з'явілася разгулам галыцьбы, і яна не мела сацыяльнай апоры ў вёсцы. Таму патрабаваліся і салдаты для ўстанаўлення Савецкай улады, і петраградскія рабочыя, каб гэтую ўладу трымаць.

Лёс беларускага сялянства ў 20-я і наступныя гады паказаў І. Мележ у раманах «Людзі на балоце», «Подых навальніцы». У першым з іх на прыкладзе вёскі Курані, што згубілася сярод палескіх балот, паказваецца, як прыходзіла туды савецкае жыццё; як яно перамагала ў барацьбе з класавым ворагам, з забабонствам, рэлігійным дурманам. Усё так, толькі неабходна дадаць, што ворагам гэтым улада зрабіла ўсё сялянства, а барацьба супраць рэлігіі вылілася ў знішчэнне духавенства і пазбаўленне сялян іх гістарычных духоўных каранёў. Гэты, як і наступны раман І. Мележа «Подых навальніцы», у якім усё дзеянне разгортваецца вакол галоўнага героя — старшыні райвыканкама камуніста Апейкі, могуць служыць узорам панавання партыйнасці ў савецкай літаратуры.

Асаблівай падзеяй у беларускай літаратуры гэтага часу з'явіўся выхад у 1965 г. рамана У. Караткевіча «Каласы пад сярпом тваім». У ім узнаўляюцца старонкі гісторыі беларускага народа сярэдзіны XIX ст. і, у прыватнасці, падзеі, якія звязаны былі з выспяваннем паўстання 1863 г. Письменнік гэтым раманам паказаў, якое вялікае значэнне мае пры асвятленні гістарычных падзей глыбокае веданне эпохі, побыту і звычаяў народа. Менавіта такое веданне дазволіла У. Караткевічу ўключыць гісторыю ў сферу эстэтычнага, духоўнага, што надало раману пазнавальную цікавасць і мастацкую асаблівасць у беларускай літаратуры. Да мінулага У. Караткевіч звяртаецца і ў творах гэтых гадоў аб сучаснасці, такіх, як раман «Нельга забыць», аповесць «Чазенія».

Новае ў асвятленні Айчынай вайны. Значных поспехаў у гэтыя гады беларуская літаратура дасягнула ў асвятленні Вялікай Айчынай вайны. Быў зроблены рашучы крок у пераадоленні спрошчанага, схематычнага адлюстравання падзей вайны і людскіх лёсаў у ёй. Паказ гераізму савецкіх людзей у барацьбе з ворагам цяпер стаў непаруўна звязвацца з раскрыццём псіхалогіі чалавека на вайне, уплывам на яго дзеянні

і ўчынкi складаных унутраных духоўных працэсаў, чалавечых характараў.

Асабліва многа зрабіў, каб данесці да сучасніка ва ўсёй канкрэтнасці і паўнаце праўду аб вайне, В. Быкаў. У сваіх творах ён з асаблівай выразнасцю і непадробнай шчырасцю і праўдзівасцю паказаў разнастайнасць чалавечых характараў на вайне, вытокі ўчынкаў і паводзін людзей, заканамернасці жыцця, якія выяўляюцца ў прыватных чалавечых лёсах і канкрэтных эпізодах. Усё гэта знайшло адлюстраванне ўжо ў адной з першых аповесцей — «Жураўліны крык», якая выйшла ў 1959 г. У ёй не толькі самаадданы гераізм і мужнасць невялікай групы воінаў на чале са старшынёй Карпенкам, але і здраднік Пшанічны, і хітры, гатовы схавацца за чужыя плечы Аўсееў. І кожны з іх са сваім мінулым, сваімі поглядамі на жыццё і сваім псіхалагічным складам. А побач герой без страху і разліку праславіцца — былы зняволены Свіст, які аддае сваё жыццё таму, што гэтага паграбавалі акалічнасці бою і тая задача, якая выцякала з неабходнасці затрымаць ворага і тым выратаваць батальён.

У сваіх апавяданнях «Здрада», «Трэцяя ракета», «Альпійская балада», «Пастка» і інш., якія выйшлі ў 60-я гады, аўтар выступае супроць здрадніцтва, эгаізму, кар'ерызму і бессардэчнасці на вайне. Ён паказвае высакароднасць учынкаў і подзвігаў простых людзей, іх душэўную павагу да таварышаў і адданасць агульнай справе, без чаго немагчыма разлічваць на перамогу ў баі.

Сам В. Быкаў, гаворачы пра творы ваенных празаікаў гэтых гадоў, адзначаў, што галоўным у «апавесцях і раманах была ўсё ж з нечаканай паўнатой і дакладнасцю выяўленая псіхалогія салдата ў баі». І гэта датычылася ўсёй беларускай прозы пра вайну, якая ў гады хрушчоўскай «адлігі» не толькі пашыралася, але і зрабіла значны крок у напрамку набліжэння яе да праўды жыцця. Новае асэнсаванне вайны найбольш поўна праявілася ў творах І. Навуменкі, І. Чыгрынава, І. Пташнікава. Героі іх раманаў і аповесцей у сваіх паводзінах у час вайны кіруюцца не толькі жадааннем помсціць захопнікам, але і заклапочаны самымі рознымі жыццёвымі праблемамі. Так, ужо ў першым рамане трылогіі І. Чыгрынава «Плач пера-

пёлкі» паказваецца, што патрыятызм можа насіць прамалінейна-спрошчаны характар (якому ў асноўным і была прысвечана літаратура першага пасляваеннага дзесяцігоддзя) і мудра-разважлівы, народны, які ва ўсіх адносінах меў перавагу. У рамане носьбітам прамалінейнага разумення патрыятызму выступае старшыня калгаса Радзівон Чубар. Усе яго ўчынкi зыходзяць толькі з лютай нянавісці да ворага, таму часта яны нічым неабгрунтаваныя: падпальвае зжатае жыта, забівае ваенурача, абвінавачвае ў здрадзе сумленных людзей. І наадварот, у яго намесніка Дзяніса Зазыбы нянавісць да ворага праламляецца праз любоў да роднага краю, якая спалучаецца з верай у людзей. Гэта памагала яму арыентавацца ў самых складаных абставінах. Таму ён не лічыў патрыётам толькі таго, хто ўсё кінуў і падаўся ўслед за Чырвонай Арміяй на ўсход, ці пачаў знішчаць жыта, не думаючы аб тым, як будучы жыць людзі. Можна толькі дадаць, што Чубар быў адным з тых, хто сур'ёзна ставіўся да сталінскай ідэі «выпаленай зямлі» на акупіраванай ворагам тэрыторыі. Таму і народ, які застаўся на гэтай тэрыторыі, лічыўся ледзь не здраднікам. Ва ўсіх пасляваенных анкетах была ўведзена графа аб пражыванні чалавека на акупіраванай тэрыторыі. Дык ці можна здзіўляцца, што пры жыцці Сталіна пісьменнікі абыходзілі тэму становішча так званага мірнага жыхара, калі і пасля вайны ён заставаўся пад каўпаком недаверу.

Праўда пра вайну, хаця і далёка няпоўная, у гэтыя гады перш за ўсё выявілася ў тым, што ў літаратуры атрымала прызнанне права чалавека не толькі змагацца з ворагам, але і змагацца за сваё жыццё. Звычайны працаўнік, чалавек ад зямлі мусіў прайсці праз няўпэўненасць, нерашучасць, таму што ў самой вайне вельмі многае было нечаканым і незразумелым. І гэта паказваюць творы І. Навуменкі «Сасна пры дарозе» і «Вецер у соснах», І. Пташнікава «Тартак», А. Адамовіча «Вайна пад стрэхамі» і «Сыны ідуць у бой», Я. Брыля «Птушкі і гнёзды» і інш.

Духоўнае, творчае аднаўленне адбылося ў гэтыя гады і ў беларускай паэзіі, для якой пралетарска-класавае, сацыялістычнае ўсё больш уступала агульначалавечаму ў асабістых перажываннях герояў. Гэта ўзняло паэзію на ўзровень гістарычных абагульненняў,

зрабіла яе грамадска-палымянай, публіцыстычнай. У ёй адлюстроўваліся клопаты аб лёсе народа, краіны і ўсяго чалавецтва. Лірызм, асабістыя перажыванні ў спалучэнні з аналізам рэчаіснасці, яе філасофскім абагульненнем сталі адной з найбольш адметных рыс беларускай паэзіі, якая вырасла на фундаменце першага пасляваеннага дзесяцігоддзя. Гэта было другое дыханне паэзіі, якое прыдаў тады час і моладзі, і тым, хто ў канцы 50-х гадоў, перажыўшы рэпрэсіі, вярнуўся ў Беларусь. Якасна абноўлена загаварылі і вядучыя паэты, і маладыя: П. Броўка, М. Танк, А. Куляшоў, П. Панчанка, А. Вярцінскі, С. Грахоўскі, Г. Бураўкін, Р. Барадулін, Н. Гілевіч, А. Русецкі, П. Макаль, П. Пруднікаў, А. Звонак, В. Зуёнак, А. Лойка і інш. Трэба, аднак, адзначыць і тое, што амаль усе вядучыя паэты, набіўшы руку на абагтварэнні Сталіна, пераклучыліся цяпер на ўслаўленне У. І. Леніна. А. Вялюгін яму прысвяціў паэму «Вецер з Волгі». Даніну любові і пашаны аддалі правадыру П. Броўка, М. Танк, А. Куляшоў, П. Панчанка, К. Кірэенка і многія іншыя.

З'явіліся востраканфліктныя, глыбокія па зместу і сацыяльнай значнасці творы ў жанры драматургіі. Сярод іх «Брама неўміручасці» К. Крапівы — вострая сатыра супраць прыстасаванцаў, прайдзісветаў, наваяўленых мяшчан. Важнае месца ў беларускай драматургіі занялі п'есы «Лявоніха на арбіце» А. Макаёнка, «Пад адным небам» А. Маўзона. Але ўвогуле развіццё драматургіі адставала ад іншых жанраў літаратуры.

Такім чынам, беларуская літаратура сярэдзіны 50-х — сярэдзіны 60-х гадоў хаця і не пераадолела шматлікіх недахопаў папярэдняга перыяду, але зрабіла рашучы крок на шляху вызвалення ад сталінска-жданаўскага унітарызму.

Пытанні і заданні. 1. Раскажыце, што абзначала пазбаўленне культуры ад сталіншчыны. У чым яно выявілася? 2. Пакажыце, у чым праявіўся новы падыход да літаратурнай творчасці. 3. Назавіце асноўныя раманы, якія былі напісаны ў 60-я гады. 4. На прыкладзе канкрэтных твораў раскрыйце ролю гістарычных раманаў 60-х гадоў у асвятленні падзей гісторыі. 5. Пакажыце, у чым змяшчаліся поспехі беларускай літаратуры аб Вялікай Айчыннай вайне. 6. Растлумачце, чаму паварот да лібералізму ў грамадскім жыцці станоўча адбіўся на беларускай паэзіі. Пацвердзіце прыкладамі.

§ 32. «Адліга» і развіццё мастацтва

Тэатральнае мастацтва. Паслабленні пасляваеннага рэжыму спрыялі і пэўнаму ўздыму тэатральнага мастацтва. Гэта быў час паслядоўнага асваення беларускім оперна-пастаноўчым мастацтвам усё больш буйных і складаных форм і жанраў, яго паступальнага руху ад лірыкі да драмы і эпаса ў оперы. Якасна пераломным у гэтых адносінах у 60-я гады з'явіліся спектаклі «Арэстэя» і «Атэла». У той жа час яны былі сведчаннем таго, што тэатр, як і мастацкая літаратура, перарыентаўваў сваю ўвагу на маральныя праблемы, унутраны свет чалавека. Адначасова праявілася і імкненне да філасофскага асэнсавання падзей як мінулага, так і сучаснага жыцця.

Беларускі оперны тэатр у творах мінулага ўзнімаў вечныя тэмы барацьбы за гуманізм і прагрэс, свабоду і шчасце людзей. Ідэю характава чалавечага подзвігу, самаахвяравання герояў у імя свайго народа раскрывалі спектаклі «Дон Карлас», «Іван Сусанін». Тэма сацыяльнага канфлікту вырашалася ў спектаклях «Жаніцьба Фігара», «Служанка — пані», «Рыгалета».

Але найбольш важным дасягненнем было пашырэнне ў рэпертуары тэатра твораў на сучасную тэматыку і твораў беларускіх кампазітараў. Доўгі час на сцэне тэатра ішла «Калючая ружа» Ю. Семянякі, прысвечаная жыццю студэнцтва. Былі пастаўлены оперы А. Туранкова «Яснае світанне» (аб уз'яднанні Заходняй Беларусі з БССР ў 1939 г.), С. Пракоф'ева «Заручыны ў манастыры», «Брэсцкая крэпасць» К. Малчанова і інш. Трупа опернага тэатра папоўнілася таленавітымі вакалістамі, якія заявілі аб сабе ў прэм'еры оперы Вердзі «Атэла». У ёй асноўныя партыі выконвалі артысты з выдатнымі галасавымі данымі: З. Бабій, І. Сарокін, Н. Ткачэнка і інш. У тэатры ставіліся спектаклі беларускага балета: «Мара» і «Альпійская балада» Я. Глебава, «Святло і цені» і «Пасля балю» Г. Вагнера, «Золушка» С. Пракоф'ева, «Спартак» А. Хачатурана і інш.

Першыя поспехі ў разбурэнні штучнай сцяны, якая была ўзведзена паміж рэальным жыццём і тым, якім яно паўставала ў мастацкім творы, адмова ад тэорыі бесканфліктнасці ў літаратуры аказалі самае непасрэднае ўздзеянне на развіццё тэатра. Як і ў літаратуры, у

тэатральным мастацтве атрымала перавагу імкненне паказаць праўду жыцця з усімі яго супярэчнасцямі, прызнанне агульначалавечых каштоўнасцей і каштоўнасці самога чалавека.

Як і ў першае пасляваеннае дзесяцігоддзе, у беларускіх тэатрах ішлі спектаклі на тэму вайны. Але ўвага ў іх цяпер больш накіроўвалася на раскрыццё маральных, псіхалагічных, жыццёвых фактараў паводзін чалавека на вайне. Дзейнасць беларускіх падпольшчыкаў у гады фашысцкай акупацыі паказана ў п'есе К. Крапівы «Людзі і д'яблы», якая ставілася ў тэатрах імя Я. Купалы і Я. Коласа. Галоўныя ролі выконвалі вядучыя артысты тэатраў Г. Глебаў, Л. Ржэцкая, У. Дзядзюшка, І. Ждановіч, С. Бірыла, А. Ільінскі, Ф. Шмакаў, А. Радзялоўская, М. Яроменка і інш.

Пачынаючы з 1957 г. амаль 10 гадоў не сыходзіў з афіш Рускага тэатра імя Горкага спектакль на п'есе К. Губарэвіча «Галоўная стаўка». У ім паказаны шлях у рэвалюцыю салдат-франтавікоў першай сусветнай вайны, якія ў пошуках праўды і справядлівасці гублялі веру ў добрага цара і становіліся стыхійнай сілай, якая выкарыстоўвалася рэвалюцыянерамі для захопу ўлады.

Вялікае выхаваўчае значэнне мелі сатырычныя спектаклі. У іх ліку «На ўсякага мудраца хапае прастаты» А. Астроўскага, які ставіўся ў тэатры Я. Купалы. Высокае акцёрскае майстэрства ў спектаклі паказалі Л. Рахленка, Г. Глебаў, У. Уладамірскі. У 60-я гады ўпершыню на беларускай сцэне была пастаўлена сатырычная камедыя У. Маякоўскага «Клоп». На працягу многіх гадоў не сыходзіла са сцэны тэатраў камедыя А. Макаёнка «Лявоніха на арбіце». Руская і зарубежная класіка была прадстаўлена творамі М. Гоголя, Л. Талстога, А. Чэхава, А. Астроўскага, У. Шэкспіра і інш.

Развіццё тэатральнага мастацтва ў рэспубліцы выявілася і ў адкрыцці ў 1956 г. Беларускага тэатра юнага гледача, які пачаў сваё другое, пасляваеннае жыццё. Разам з тым адставанне ў развіцці драматычнага жанру ў літаратуры адмоўна ўплывала на развіццё нацыянальнага тэатральна-драматычнага мастацтва.

Беларуская музычная культура адыходзіла ў гэтыя гады ад ілюстрацыйнасці да глыбокага адлюстравання духоўнага жыцця грамадства, яго запатрабаванняў і інтарэсаў. Асабліва гэта адбілася на развіцці сімфанічнага і аратарыяльнага жанраў, прадстаўленых творамі Ф. Пыталева, К. Цесакова, Л. Захлеўнага, М. Аладава, Г. Вагнера, А. Мдывані, У. Алоўнікава. Новым зместам папоўніліся жанры харавы і інструментальны канцэрт. А. Багатыроў напісаў кантату «Беларускія песні», Я. Глебаў — араторыю «Званы», І. Лучанок стварыў выдатную песню «Памяць сэрца», Д. Смольскі — «Абеліск». Значны ўклад у развіццё жанраў унеслі Э. Зарыцкі, П. Падкавыраў, Д. Камінскі і інш. У беларускай опернай музыцы ўзмацніліся тэндэнцыі гуманізму, грамадзянскасці. Кампазітараў прываблівала тэматыка ідэйнага і сацыяльнага гучання. (Усё гэта, зразумела, у межах пануючых у той час марксісцкай ідэалогіі і камуністычнай маралі.) Пераважнае месца займалі лірычныя і лірыка-драматычныя оперы. Да лірыка-бытавога, камічнага жанру адносяцца оперы «Калючая ружа» Ю. Семянкі і «Твая вясна» Я. Глебава. Камедыйнасць у спалучэнні з сатырычнымі элементамі ўласціва оперы «Пінская шляхта» Г. Вагнера, а яго опера «Сцежкай жыцця» створана ў рамках героіка-драматычнага жанру.

Аднак працэс аднаўлення опернага жанру ў гэтыя гады ў рэспубліцы для многіх кампазітараў аказаўся вельмі складаным. Нават шэраг опер вядомых кампазітараў не адрозніваўся навізнай. Эстэтычнаму выхаванню шырокіх мас служылі вядомыя творчыя калектывы Беларусі: Дзяржаўная харавая акадэмічная капэла БССР, Дзяржаўны народны хор, Дзяржаўны ансамбль танца, сімфанічны і народны аркестры. У канцы 60-х гадоў да іх далучыўся вакальна-інструментальны ансамбль «Песняры».

Аб значэнні тэатральнага мастацтва ў жыцці грамадства сведчыць рост колькасці глядачоў. У 1955 г. тэатрамі Беларусі было пастаўлена звыш 4 тыс. спектакляў, на якіх прысутнічала 1,5 млн чалавек, а ў 1965 г. гэтыя паказчыкі павялічыліся адпаведна да 6,2 тыс. і 2,5 млн.

Беларускае выяўленчае мастацтва таксама прайшло ў гэтыя гады складаны шлях развіцця. Ад нарма-

тыўнасці і скаванасці мастацкіх рашэнняў, уласцівых многім работам першага пасляваеннага дзесяцігоддзя, мастакі пераходзілі да філасофскага асэнсавання рэчаіснасці, шырокіх абагульненняў, да новых выяўленчых прыёмаў. Дамінуючай з'яўлялася тэматычная карціна. У гэтых адносінах вызначаюцца «Маё Палессе» К. Вашчанкі, «Па родных мясцінах» В. Сумарава, «Хлеб», «У полі» М. Савіцкага і інш. Захоўвалася цікавасць мастакоў да тэмы вайны. У прыватнасці, вядомасць атрымалі карціны М. Савіцкага «Партызанская мадона», «Партызаны. Блакада», В. Грамыкі «Салдаты», М. Данцыга «Партызанскае вяселле», «Беларусь — маці партызанская».

Гісторыка-рэвалюцыйную тэму распрацоўвалі М. Савіцкі, А. Шыбнёў, Ф. Дарашэвіч, К. Касмачоў, Я. Зайцаў, Р. Кудрэвіч, А. Гугель, В. Цвірка.

З 60-х гадоў у рэспубліцы пачало развіццё манументальнае мастацтва, якое атрымала ўвасабленне ў роспісе палацаў культуры, кінатэатраў, музеяў, гасцініц. Аднак заказчыкамі і кантралёрамі ў гэтым выступалі прадстаўнікі партыйна-дзяржаўнай улады, таму і змест яго быў наскрозь ідэалагізаваны.

Дасягненнем беларускай скульптуры гэтых гадоў з'явіліся работы З. Азгура, С. Селіханова, А. Глебава, А. Грубэ, А. Бембеля, В. Цыгала. Найбольш важныя з іх — гарэльефы для манумента Перамогі—абеліска-помніка воінам Савецкай Арміі і партызанам, якія загінулі ў гады Вялікай Айчыннай вайны (Мінск). Асабліва плённымі былі пошукі скульптараў у жанры партрэта. Аднак многія работы гэтага жанру былі прысвечаны партыйным і дзяржаўным дзеячам, многія з якіх наогул не мелі адносін да Беларусі.

Пытанні і заданні. 1. Растлумачце, чаму оперна-пастаноўчае мастацтва ў час «адлігі» атрымала большыя магчымасці для свайго развіцця. 2. Назавіце асноўныя пастаноўкі Беларускага опернага тэатра ў гэтыя гады. Раскрыйце іх накіраванасць. 3. Пакажыце, што новае ў гэтыя гады з'явілася ў творчай дзейнасці драмтэатраў. 4. Назавіце тэатральныя пастаноўкі, у якіх удзельнічалі праслаўленыя акцёры беларускіх тэатраў. 5. Раскажыце, у якім напрамку ішло развіццё музычнай культуры ў Беларусі. Чаму ў ім не было месца для мадэрнісцкіх плыняў? 6. Пакажыце, як уплывала «адліга» на выяўленчае мастацтва Беларусі.

§ 33. Новыя тэндэнцыі ў галіне народнай адукацыі

Сярэдняя агульнаадукацыйная школа. Важнай умовай грамадскага прагрэсу на ўсіх этапах гісторыі з'яўлялася народная адукацыя, значэнне якой ва ўмовах навукова-тэхнічнай рэвалюцыі рэзка ўзрасло. Развіццё школы ў сярэдзіне 50-х — сярэдзіне 60-х гадоў адбывалася пад уздзеяннем тых працэсаў у грамадстве, якія звязаны былі са спробай аслаблення сталінскага таталітарызму, актывізацыі палітычнага і грамадскага жыцця ў краіне.

Буйным дасягненнем з'явілася тое, што ў рэспубліцы з 1959 г. уведзена была абавязковая 8-гадовая адукацыя дзяцей. Ствараліся сярэднія агульнаадукацыйныя працоўныя політэхнічныя школы з вытворчым навучаннем. Увогуле была створана дэмакратычная сістэма народнай адукацыі, якая давала рэальную магчымасць моладзі атрымаць адукацыю. Для дзяцей, бацькі якіх не мелі магчымасці забяспечыць дзецям неабходныя ўмовы для навучання, і для дзяцей-сірот адкрываліся школы-інтэрнаты. У іх дзеці вучыліся, пражывалі, харчаваліся і, калі мелі бацькоў, праводзілі дома выхадныя дні і канікулы. У 1956 г. у рэспубліцы былі адкрыты 7 першых школ-інтэрнатаў, а ў 1965 г. іх ужо налічвалася 128. Колькасць вучняў у гэтым апошнім годзе ў іх перавысіла 41 тыс. З 1959 г. у школах пачалі адкрывацца групы, а з 1960 г. і школы з падоўжаным днём. У 1965 г. такіх школ налічвалася 42, а груп — 2240. Усё гэта спрыяла выкананню закона аб абавязковым 8-гадовым навучанні і пашырэнню сярэдняй адукацыі. На гэтай падставе колькасць вучняў 8-гадовых школ павялічылася з 622 тыс. у 1950/51 навучальным годзе да 711 тыс. у 1965/66 навучальным годзе. Хуткімі тэмпамі пашыралася сетка сярэдніх агульнаадукацыйных школ, расла колькасць вучняў у іх. У адзначаныя вышэй гады яна павялічылася ў 9—11-х класах з 35,3 тыс. чалавек да 313 тыс. Працавалі школы рабочай і сельскай моладзі. Колькасць юнакоў і дзяўчат, атрымаўшых з 1956 па 1965 гг. сярэднюю адукацыю, склала каля 600 тыс.

Пераход да абавязковай 8-гадовай адукацыі суправаджаўся павышэннем яе якаснага ўзроўню. Школь-

ныя праграмы, вучэбныя планы і падручнікі прыводзіліся ў адпаведнасць з дасягненнямі навукі, тэхнікі і культуры, навукова-тэхнічнага прагрэсу. Побач з атрыманнем адукацыі вучні рыхтаваліся ў працэсе вучобы да ўдзелу ў прадукцыйнай працы ў розных галінах гаспадаркі.

Прафесіянальна-тэхнічнае навучанне. Перабудовалася і прафесіянальна-тэхнічнае навучанне. Для правядзення пераўтварэнняў і кіраўніцтва падрыхтоўкай рабочых у гэтай сістэме ў 1959 г. быў створаны камітэт па прафесіянальна-тэхнічнай адукацыі. Шматлікія навучальныя ўстановы сістэмы працоўных рэзерваў у канцы 50-х — пачатку 60-х гадоў былі пераўтвораны ў адзіны тып навучальных устаноў — гарадскія і сельскія прафесіянальна-тэхнічныя вучылішчы. У выніку іх колькасць на пачатак 60-х гадоў у рэспубліцы склала каля 100 устаноў, а вучняў у іх 32 тыс. У 1965 г. гэтыя паказчыкі ўзраслі адпаведна да 110 і 49 тыс. З 1955 г. па 1965 г. у вучылішчах і школах прафесіянальна-тэхнічнага навучання было падрыхтавана больш за 200 тыс. кваліфікаваных рабочых для розных галін народнай гаспадаркі. Ва ўмовах, калі ішоў хуткі рост навукова-тэхнічнага прагрэсу, патрэбнасць у такіх кадрах таксама ўзрастала.

Сярэдняя спецыяльная і вышэйшая адукацыя. Для арганізацыі і кіраўніцтва падрыхтоўкай кадраў спецыялістаў, маючых сярэдняю і вышэйшую адукацыю, у 1959 г. было створана Міністэрства вышэйшай і сярэдняй адукацыі БССР. За 20 пасляваенных гадоў колькасць сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў павялічылася з 94 у 1946 г. да 122 у 1965 г., навучэнцаў у іх — з 26,2 тыс. да 122 тыс. Вышэйшых навучальных устаноў у 1965 г. налічвалася 27, на 2 менш, чым у 1950 г. Але студэнтаў у іх было ў 2,5 раза больш. Хуткі рост колькасці навучэнцаў тэхнікумаў і студэнтаў ВНУ у гэтыя гады сведчыў аб паспяховым пераадоленні ваенных разбурэнняў у рэспубліцы і далейшым павышэнні ролі навукі і культуры ў жыцці грамадства. Буйнейшай вышэйшай навучальнай установай Беларусі з'яўляўся Белдзяржуніверсітэт. У ім вучылася каля 10 тыс. студэнтаў. Выкладчыкамі працавалі вядомыя вучоныя — прафесары Ц. Годнеў, К. Лукашоў, М. Нікольскі, У. Перцаў, В. Сцяпанаў і

інш. Звыш 6 тыс. студэнтаў вучылася ў Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі. Працавалі вядомыя вучоныя — прафесары І. Гаркуша, С. Захараў, І. Зубрыцкі, Ф. Курапаценка. Хуткімі тэмпамі павялічвалася падрыхтоўка настаўнікаў, якая вялася ў 7 педагогічных інстытутах і 10 педвучылішчах.

Пашыралася і ўдасканалывалася матэрыяльна-тэхнічная база ВНУ і тэхнікумаў, адкрываліся новыя спецыяльнасці. За 20 пасляваенных гадоў яны падрыхтавалі 141 тыс. спецыялістаў вышэйшай і 257,7 тыс. сярэдняй кваліфікацыі.

Здабытак і страты народнай адукацыі гэтых гадоў. Народная адукацыя ў Беларусі ў другое пасляваеннае дзесяцігоддзе зрабіла значны крок у сваім развіцці, асабліва ў пашырэнні і ўмацаванні матэрыяльна-тэхнічнай базы, стварэнні ўмоў для моладзі атрымаць неабходную адукацыю, умацаванні сувязі школы з жыццём. Але разам з тым з другой палавіны 50-х гадоў у сістэме народнай адукацыі ўзмацніліся і негатыўныя тэндэнцыі. Перш за ўсё стаў пашырацца сіндром абыякавасці да роднай мовы і нацыянальна-культурнага жыцця беларусаў. Хоць гэта і цяжка ўявіць, але неабходна згадзіцца, што гэтаму спрыяла і дэмакратызацыя грамадскага жыцця, якую перажывала краіна пасля смерці Сталіна. Калі ў рамках гэтых працэсаў у канцы 50-х гадоў бацькі атрымалі правы вырашаць пытанне аб мове навучання дзяцей у школах, у Беларусі пачалася шырокая кампанія па пераводу беларускамоўных школ у рускамоўныя. Па заявах бацькоў многія вучні, асабліва ў гарадах, вызваліліся ад вывучэння беларускай мовы ў якасці звычайнага школьнага прадмета.

Так пачалася непрыкрытая русіфікацыя народнай адукацыі ў Беларусі. Праз няпоўных 10 гадоў больш за палавіну гарадскіх сярэдніх школ у рэспубліцы аказаліся рускамоўнымі. На рускай мове вялося выкладанне ў ВНУ і большасці тэхнікумаў, прафесіянальна-тэхнічных навучальных установах.

Узмацненню працэсу русіфікацыі, дэнацыяналізацыі беларусаў у значнай ступені спрыяла палітыка, якую праводзілі партыйныя і дзяржаўныя органы ў рэспубліцы. Яны актыўна падтрымлівалі палітыку інтэрнацыяналізацыі, якую атаясамлівалі з размыван-

нем нацыянальнай самасвядомасці беларусаў, падпарадкаваннем нацыянальнага інтэрнацыянальнаму, што вяло да рэзкага абмежавання сацыяльных функцый роднай мовы ў жыцці народа.

Трэба прызнаць, што гэта не было вынікам глупства альбо здрады нейкіх асоб, у тым ліку і кіруючых. Ва ўсім гэтым праявіліся дзве абставіны. Па-першае, сама сацыяльна-палітычная сістэма, якая грунтавалася на таталітарызме і неабмежаванай цэнтралізацыі, непазбежна вяла да уніфікацыі грамадства за кошт абмежавання нацыянальных асаблівасцей. Па-другое, дзейнічалі і аб'ектыўныя фактары. Галоўны з іх — блізкароднасць беларускай і рускай моў, што спрыяла фарміраванню ў свядомасці людзей непатрэбнасці вывучэння іх абедзвюх. Перавага ж за рускай аказалася таму, што ў краіне яна з'яўлялася дзяржаўнай і ў дадатак мовай як сродкам міжнацыянальных зносін. А ў рэшце рэшт сваімі абыякавымі адносінамі да роднай мовы беларусы самі ж сябе і пакаралі, таму што ў выніку з іх нацыі паскоранымі тэмпамі пачало адыходзіць у нябыт многае з таго, што складае каркас кожнай этнічнай супольнасці. У наступныя гады працэс гэты яшчэ больш пашырыўся.

Пытанні і заданні. 1. Раскажыце, якое мела значэнне ўвядзенне ўсеагульнага 8-гадовага навучання. 2. Пакажыце, як вырашаліся задачы стварэння неабходных умоў для ўсеагульнага 8-гадовага навучання. 3. Раскрыўце, чым вызывалася неабходнасць пераўтварэння прафесіянальна-тэхнічнай адукацыі. У чым яно заключалася? 4. Пакажыце, у якім напрамку развівалася вышэйшая і сярэдняя спецыяльная адукацыя ў рэспубліцы. 5. Прааналізуйце, чаму рост народнай адукацыі адмоўна адбіўся на становішчы беларускай культуры.

§ 34. Павышэнне ролі навукі ў жыцці грамадства

Пашырэнне базы навукова-даследчай работы. Вядучай навукова-даследчай установай рэспублікі ў гэтыя гады з'яўлялася Акадэмія навук БССР. У 1958 г. у яе 16 інстытутах працавалі 70 дактароў навук, каля 300 кандыдатаў навук. Яе акадэмікамі з'яўляліся вядомыя вучоныя В. Купрэвіч (з 1952 г. — прэзідэнт АН БССР), М. Ельшэвіч, М. Мацалура, М. Несцяровіч, А. Сеўчанка, М. Турбін, М. Яругін і інш. Усяго налічвалася 48 акадэмікаў і 32 члены-карэспандэнты. К

сярэдзіне 60-х гадоў Акадэмія папоўнілася новымі акадэмікамі, якія шмат зрабілі для развіцця беларускай навукі. Гэта М. Барысевіч (з 1969 г. — прэзідэнт АН БССР), В. Барысенка, Я. Канавалаў, А. Красін, А. Махнач, Д. Супруненька, Ф. Фёдараў і інш.

Вучоныя рэспублікі вялі даследаванні, звязаныя з асаблівасцямі сацыяльна-эканамічнага і культурнага развіцця Беларусі, а таксама фундаментальнымі праблемамі фізікі, матэматыкі, машынабудавання і аўтаматызацыі, біялогіі і мікрабіялогіі, электронікі, генетыкі, ядзернай энергетыкі, кібернетыкі, геахіміі і геофізікі, біяарганічнай хіміі і інш. Даследаванні вяліся таксама ў ведамасных НДІ і лабараторыях, у вышэйшых навучальных установах. Калі ў 1950 г. у рэспубліцы навуковых работнікаў налічвалася 2300 чалавек, у тым ліку 118 дактароў навук і 576 кандыдатаў навук, то ў 1965 г. колькасць навуковых работнікаў склала 14,7 тыс. чалавек, а дактароў і кандыдатаў навук адпаведна 255 і 3100 чалавек. У гэтыя гады інтэнсіўна пашыралася сетка навукова-даследчых устаноў рэспублікі. Навукова-даследчыя аддзелы, лабараторыі і інстытуты АН БССР былі створаны ў Гомелі, Магілёве, Гродне. Па шэрагу навуковых працовак Беларусь у гэтыя гады мела значныя поспехі, якія выходзілі далёка за яе межы. У прыватнасці, у опыцы, спектраскапіі і інш.

У галіне фізіка-матэматычных навук важныя адкрыцці былі зроблены В. Сцяпанавым у вобласці люмінісцэнцыі складаных малекул і тэарэтычнай спектраскапіі. М. Ельяшэвіч асвятліў праблемы тэарэтычнай радыёспектраскапіі і будовы атамаў і малекул. Ц. Годнеў, В. Сцяпанаў, А. Сеўчанка даследавалі аптычныя ўласцівасці хларафілу і блізкіх да яго злучэнняў. В. Папоў выканаў шмат буйных даследаванняў у галіне матэматычнай геадэзіі. Аналітычную тэорыю нестацыянарнага малекулярнага пераносу цяпла і рэчыва распрацаваў калектыў пад кіраўніцтвам А. Лыкава. Выйшла крупная работа М. Барысевіча «Узбуджаныя станы складаных малекул у газавай фазе». Па квантавай электроніцы вынікі даследаванняў калектыва вучоных былі выкладзены ў двухтомнай працы «Метады разліку аптычных квантавых генератараў».

Вялікія дасягненні меліся ў матэматычнай навуцы. Выйшлі працы, якія атрымалі шырокае прызнанне за межамі рэспублікі: М. Яругіна «Лінейныя сістэмы звычайных дыферэнцыяльных ураўненняў з перыядычнымі і квазіперыядычнымі каэфіцыентамі», У. Крылова «Прыбліжанае вылічэнне інтэгралаў», Д. Супруненкі «Перастановачныя матрыцы» і інш.

У 60-я гады паспяхова развіваліся навуковыя даследаванні ў галінах кібернетыкі, электронікі, новай для рэспублікі галіне — атамнай энергетыцы.

Развіццё хімічнай навукі ў гэтыя гады атрымала ўвасабленне ў працах В. Ерафеева, які вывёў новыя ўраўненні кінетыкі рэакцый з удзелам цвёрдых рэчываў. М. Ярмоленка, У. Камароў і інш. вылучылі залежнасць растваральнасці і адсорбцыі, палярызацыі адзінарных і змешаных асяроддзяў. М. Паўлючэнка даследаваў механізм гетэрагенных хімічных рэакцый. Атрымалі вядомасць працы І. Бардышава, П. Бялькевіча, І. Ярмоленкі і інш.

Вывучэннем прыродных рэсурсаў рэспублікі займаліся вучоныя-геолагі. Яны адкрылі прамысловы нафтаносны пласт на поўдні Беларусі, Давыдаўскае і Старобінскае залежы каменнай і калійных солей. У некаторых раёнах рэспублікі выяўлены паклады каменнага вугалю, новыя паклады глін, даламітаў, мергелю, пяскоў. К. Лукашоў апублікаваў працы па геахіміі кары выветрывання, генетычных тыпах чацвярцічных адкладаў і рэдкіх элементах. Вывучаліся пытанні здабычы і перапрацоўкі торфу, яго выкарыстання. Геалагічную навуку значна пашырылі сваімі працамі Т. Багамолаў, К. Лукашоў, А. Махнач, Г. Гарэцкі. Важныя жыццёвыя праблемы распрацоўвалі вучоныя ў галіне біялагічнай і сельскагаспадарчай навукі. В. Купрэвіч апублікаваў працы па фізіялогіі раслін, сістэматызацыі грыбоў. Пад кіраўніцтвам М. Томіна вывучалася флора рэспублікі. Вывучэнню фауны Беларусі былі прысвечаны працы І. Сержаніна, П. Жукава. Праблемы лесу і лясной гаспадаркі асвятляліся ў працах І. Юркевіча, М. Несцярковіча. Развіваліся аграхімічная, аграбіялагічная, медыцынская і іншыя навукі.

Гісторыя і грамадазнаўства. Гісторыкі ажыццяўлялі вывучэнне праблем гісторыі Беларусі са старажыт-

нага часу да нашых дзён. Вывучаліся таксама праблемы сусветнай гісторыі, этнаграфіі, археалогіі і інш. Асноўнымі напрамкамі даследаванняў гісторыкаў пасля вайны з'явіліся сацыяльна-эканамічныя праблемы і класавая барацьба ў дарэвалюцыйны перыяд, гісторыя трох расійскіх рэвалюцый у Беларусі і ўстанаўленне Савецкай улады, індустрыялізацыя рэспублікі і калектывізацыя сельскай гаспадаркі, культурнае будаўніцтва, барацьба беларускага народа супраць нямецка-фашысцкай акупацыі, пасляваеннае аднаўленне і сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі. Вывучалася гісторыя беларускіх гарадоў, міжрэспубліканскія сувязі, дзейнасць на міжнароднай арэне. Крокам у развіцці гістарычнай навукі ў гады хрушчоўскай «адлігі» з'явілася пашырэнне дакументальнай базы даследаванняў, спробы адысці ад сталінскіх дагматаў, якія ўсталяваліся ў гісторыі. Павысілася значэнне навуковага абгрунтавання і доказнасці ў гістарычных даследаваннях. Увогуле гэта былі першыя, хаця і вельмі нясмелыя крокі ў набліжэнні да праўды гісторыі.

У 50-я гады выйшла першая абагульняючая праца «Гісторыя Беларускай ССР» у двух тамах (1954 г., 1958 г.). У 1957 г. была апублікавана «Гісторыя Мінска», у 1962 г. — «Гісторыя Полацка». У многіх раёнах рэспублікі разгарнуліся археалагічныя даследаванні. Каштоўныя археалагічныя матэрыялы ў выніку раскопак здабылі К. Палікарповіч, В. Тарасенка. Вынікам раскопак з'явілася вядомая кніга К. Палікарповіча «Палеаліт Верхняга Падняпроўя».

Па праблемах сусветнай гісторыі, паходжання хрысціянства былі выдадзены манаграфіі Ф. Нячая, Г. Ліўшыца, Л. Шнеерсона. Значны ўклад у развіццё гістарычнай навукі ў рэспубліцы ўнеслі У. Перцаў, М. Нікольскі, І. Краўчанка, К. Шабуня, І. Ігнаценка. Аднак увогуле пераасэнсаванне праблем гісторыі ў гэтыя гады насіла павярхоўны характар і амаль не закранула яе метадалагічных асноў. Як і раней, тэарэтычнай базай даследаванняў заставаўся беспамылковы марксізм-ленінізм, а адыход ад сталінскіх канонаў ішоў у напрамку безагаворачнага ўсталявання канонаў ленінскіх. Таму месца для плюралізму поглядаў і падыходаў у вывучэнні як не было раней, так і не з'явілася ў гэты час, а самі працы засталіся ідэала-

гізаванымі, непрыкрыта падпарадкаванымі інтарэсам камуністычнай партыі, апраўданню яе неабмежаванай улады над грамадствам.

На вывучэнні ленінскага светапогляду і ўсталяванні яго ў свядомасці савецкага чалавека канцэнтрыравалі сваю ўвагу беларускія вучоныя-філосафы. Аб гэтым сведчаць асноўныя іх працы гэтых гадоў: «Аб філосафскіх сшытках У. І. Леніна», «Развіццё У. І. Леніным марксісцкага вучэння аб законах дыялектыкі», «Праблемы сацыяльнага прагрэсу ў працах У. І. Леніна (1917—1923 гг.)». Вывучаліся і іншыя пытанні філосафіі, але ўсё гэта знаходзілася далёка ад сапраўднай філосафскай навукі, не кажучы ўжо аб тым, што аб месцы ў ёй для выяўлення якіх бы то ні было незалежных, арыгінальных поглядаў асобных вучоных не магло быць і гаворкі.

Беларуская філалогія. У развіцці нацыянальнай культуры кожнага народа яго мова займае асобнае месца, таму і навука аб ёй з'яўляецца важным элементам грамадскага развіцця. Хаця сфера карыстання беларускай мовай сярод насельніцтва ў гэтыя гады пачала катастрафічна абмяжоўвацца, вучоныя-філалагі, як і пісьменнікі, вялі настойлівую барацьбу за яе захаванне. Важнае значэнне ў гэтым мела навуковая распрацоўка праблем беларускага мова- і літаратурнага развіцця. Шматгадовы вопыт вывучэння граматычных катэгорый і моўных з'яў паслужыў стварэнню «Граматыкі беларускай мовы» (т. 1 — Марфалогія, 1962; т. 2 — Сінтаксіс, 1966). На аснове даследавання лексічных сродкаў беларускай мовы з'явіліся «Русско-белорусский словарь» (1953 г.) пад рэдакцыяй Я. Коласа, К. Крапівы, П. Глебкі і «Беларуска-рускі слоўнік» (1962 г.) пад рэдакцыяй К. Крапівы. На аснове даследаванняў тэрытарыяльнага распаўсюджвання сучасных беларускіх гаворак быў складзены «Дыялекталагічны атлас беларускай мовы» і «Лінгвістычная геаграфія і групавыя беларускіх гаворак». Выйшлі работы па гісторыі беларускай мовы і іншых праблемах М. Булахава, В. Баркоўскага, М. Жыдовіч, А. Груцы, М. Судніка, Ф. Янкоўскага, П. Шубы, М. Бірылы і інш.

У галіне беларускай літаратуры ўжо ў 50-я гады выйшлі кнігі аб вядучых беларускіх пісьменніках, а таксама «Нарысы па гісторыі беларускай літаратуры».

Аднак гэтыя работы базіраваліся на тэорыі затухання канфліктаў у сацыялістычным грамадстве, спрошчаным разуменні грамадскага развіцця і гісторыі народа, прыніжэнні ролі мастацкага майстэрства ў літаратуры. Панаваў ленінскі прынцып партыйнасці ў літаратуры, які здабыў у савецкай літаратуры статус класічнага.

Наступіўшая хрушчоўская «адліга» у другой палавіне 50-х гадоў мела сваім станоўчым вынікам тое, што пашырылася тэматыка даследаванняў, літаратуразнаўцы звярнуліся да праблемы народнасці і грамадзянскай сутнасці літаратуры, метаду і стылю твораў, праўдзівасці адлюстравання рэчаіснасці. Вопыт беларускай літаратуры 20—30-х гадоў даследавалі А. Адамовіч, Ю. Пшыркоў, Н. Гілевіч і іншыя. Па-новаму асвятлялася развіццё яе ў XVII — пачатку XX ст. у працах С. Александровіча, А. Лойкі, М. Лазарука, І. Навуменкі. Шматвяковы літаратурны працэс у Беларусі асветлены быў у «Гісторыі беларускай дакастрычніцкай літаратуры» (т. 1—2, 1968—1969) і «Гісторыі беларускай савецкай літаратуры» (т. 1—2, 1964—1966). Выйшлі работы «Праблемы сучаснай беларускай прозы» (1965 г.) і «У сям'і братніх літаратур» (1966 г.). Аднак галоўны тормаза развіцця літаратуры — метада сацыялістычнага рэалізму, партыйнасць, класавасць у асвятленні рэчаіснасці — у беларускім літаратуразнаўстве поўнасьцю захаваліся. Найбольш вострыя прамалінейныя сталінска-жданаўскія грані сацрэалізму замяніліся новымі, ленінскімі, якія толькі пашырылі яго дыяпазон, але захавалі асноўныя прынцыпы.

Пытанні і заданні. 1. Раскажыце аб стане беларускай навукі ў сярэдзіне 50-х — 60-я гады, пакажыце асноўныя напрамкі даследаванняў. 2. Прааналізуйце развіццё прыродазнаўчых навук у Беларусі. Назавіце вядомых вучоных, пакажыце іх уклад у навуку. 3. Пакажыце, як развівалася гістарычная навука ў гэтыя гады. Растлумачце, чаму гістарычная навука ў часы «адлігі» захавала недахопы і «белыя плямы», якія ўтварыліся ў гады сталіншчыны. 4. Раскажыце, як развіваліся беларускія філалагічныя навукі. Пакажыце недахопы і цяжкасці развіцця.

§ 35. Русіфікацыя гістарычнай памяці і культуры

Аб'ектыўны характар русіфікацыі ва ўмовах талітарызму. Найбольш значнай рысай развіцця куль-

туры ў Беларусі ў першае пасляваеннае дваццацігоддзе з'явілася перш за ўсе абстрактнае ў ёй шматлікіх супярэчнасцей, якія да сёння не атрымалі грунтоўнага тлумачэння. Галоўнае з іх заключаецца ў тым, што ва ўмовах савецкай рэчаіснасці тых гадоў чым больш развіваліся ўсе галіны культуры, тым больш слабела ў іх беларуская нацыянальная аснова, выпадала з іх сама беларускасць. Адначасова ўзмацнілася русіфікацыя, і не толькі сучаснага жыцця грамадства, але і гістарычнай памяці і этнічнай свядомасці беларусаў.

Так, беларуская гістарыяграфія ў гэтыя гады зрабіла значны крок у сваім развіцці, у тым ліку ў стварэнні абагульняючых прац. Але ў іх гісторыкі рэспублікі ў большасці сваімі працамі павінны былі ілюстраваць на падставе мясцовага матэрыялу тэарэтычныя палажэнні, вывады і абагульненні па ўсіх праблемах гісторыі, якія панавалі ў саюзнай гістарыяграфіі. Таму невыпадкова ўсталявалася паняцце аб беларускім народзе як малодшым браце рускага народа. А над усёй грамадскай навукай у краіне, у сваю чаргу, панавала марксісцка-ленінская метадалогія, для якой класавы падыход і пралетарскі інтэрнацыяналізм лічыліся непарушнымі. Дык ці вінаваты беларускія гісторыкі, як і грамадазнаўцы наогул, у тым, што сваімі працамі садзейнічалі разбурэнню беларускай нацыянальнай культуры і гістарычнай памяці? Калі вінаваты, дык, мабыць, толькі тым, што жылі ў такі час і ў такой сістэме, імя якой — таталітарная імперыя. А сістэма павінна клапаціцца не толькі аб сваім захаванні, але і аб тым, каб сфарміраваць у сваіх грамадзян светапогляд, адпаведны яе прынцыпам. І яна гэта рабіла. Аднак для многіх гісторыкаў догмы часу станавіліся асабістым светапоглядам, таму і пасля развалу сістэмы яны працягваюць іх абараняць.

Уплыў партыйна-дзяржаўнай сістэмы ўлады на аслабленне культурна-нацыянальных асаблівасцей народа. Абаронцам прынцыпаў таталітарызму і правадніком іх у жыццё на месцах выступаў рэспубліканскі партыйна-дзяржаўны апарат, які меў неабмежаваную ўладу, у тым ліку і ў вобласці культуры. Жорсткая цэнтралізацыя партыйна-дзяржаўнага механізма краіны рабіла іх мясцовыя органы правадніком імперскай палітыкі Цэнтра і нярэдка мімавольнымі здраднікамі

нацыянальных інтарэсаў, асабліва ў пытаннях культуры. Яе русіфікацыя павінна была служыць умацаванню таталітарнага ладу, носьбітам якога па самой сваёй прыродзе з'яўлялася адзіная КПСС.

У партыйным кіраўніцтве культурай наглядалася пэўная цыклічнасць: перыяды рэакцыі, ганенняў на інтэлігенцыю змяняліся перыядамі адноснай лібералізацыі, «адлігі» ў галіне культуры. Найбольш значная адліга ў культурным жыцці, якая наступіла пасля смерці Сталіна, ужо ў апошнія гады кіраўніцтва краінай М. С. Хрушчовым пачала змяняцца новым пахаладаннем. У адрас інтэлігенцыі пасыпаліся абвінавачванні ў пакланенні Захаду, размыванні ідэйных каштоўнасцей сацыялізму. На справе так партыя рэагавала на ўзнікненне ў краіне мадэрнісцкіх рухаў і плыняў у розных галінах мастацтва. Хапіла і пісьменнікам, якія сталі забывацца пра абавязкі аддана служыць партыі.

Пачатак адыходу ад ліберальнага курсу ў гэтыя гады найбольш акрэслена выявіўся таксама ў новых ганеннях на рэлігію і веруючых. Многія царквы ў Заходняй Беларусі, якія захаваліся яшчэ ад польскага часу, былі зачынены. Узмацнілася сочка за служыцелямі царквы. Выкарчоўванню гістарычнай памяці і нацыянальнай культуры беларускага народа павінна было служыць планамернае знішчэнне помнікаў. У Віцебску была ўзарвана царква — помнік архітэктуры XVII ст. Хваля знішчэння помнікаў як непатрэбнага хлам'я пракацілася па іншых гарадах і вёсках.

Развіццё навукі таксама адбывалася ў рамках дэбеларусізацыі культуры. Ва ўмовах унітарнай савецкай дзяржавы рэспубліканская навука фарміравалася як састаўная частка агульнадзяржаўнай навукі. Таму непазбежная ў навуцы інтэграцыя паварочвалася для рэспублікі сваім горшым бокам: падпарадкаваннем нацыянальных інтарэсаў агульнадзяржаўным. Найбольш адчувальным вынікам гэтага для беларускай культуры з'явілася амаль поўнае выцясненне беларускай мовы з навуковай сферы.

Пытанні і заданні. 1. Растлумачце, чаму развіццё гістарычнай навукі ў Беларусі ў гады «адлігі» не спрыяла яе культурна-нацыянальнаму адраджэнню. 2. Раскрыйце структуру партыйна-дзяржаўнай улады ў рэспубліцы і растлумачце, чаму яна супярэчыла развіццю нацыянальнай

культуры. 3. Пакажыце, у чым вызначалася супярэчлівасць нацыянальнага і інтэрнацыянальнага ў развіцці культуры. 4. На вашу думку, якім чынам мы пачынаем хутчэй пераадолець заняпад у развіцці беларускай культуры?

ГЛАВА 12. БЕЛАРУСЬ НА МІЖНАРОДНАЙ АРЭНЕ

§ 36. Удзел Беларусі ў заснаванні і дзейнасці ААН

Беларусь — адна з краін-заснавальніц ААН. Выхад Беларусі на міжнародную арэну пасля другой сусветнай вайны быў звязаны з утварэннем ААН. Ужо ў ходзе абмеркавання пытання аб пасляваенным уладкаванні і стварэнні ААН урад СССР прапанаваў прызнаць, побач з СССР, паўнапраўнымі членамі ўсё рэспублікі Саюза. Каб абгрунтаваць сваё імкненне мець у новай міжнароднай арганізацыі шматлікае прадстаўніцтва, у 1944 г. урад СССР пайшоў на ўтварэнне ў кожнай саюзнай рэспубліцы міністэрстваў замежных спраў і абароны. Адпаведныя змяненні былі ўнесены ў Канстытуцыю СССР і Канстытуцыі рэспублік. Так сталінскае кіраўніцтва забяспечвала «дзяржаўны суверэнітэт» рэспублікам, без якога немагчыма было дабівацца ўключэння іх у склад першапачатковых членаў новай міжнароднай арганізацыі. Урады заходніх дзяржаў без цяжкасці распазналі намер Масквы рашаць з дапамогай рэспублік пэўныя знешнепалітычныя мэты СССР. Тым не менш яны вымушаны былі часткова ўступіць дамаганням савецкага ўраду і далі згоду на тое, каб, побач з СССР, раўнапраўнымі членамі ААН сталі Беларусь і Украіна. Гэтым прызнаваўся іх вялікі ўклад у разгром фашызму і панесеныя імі ў ходзе вайны каласальныя людскія ахвяры і матэрыяльныя страты.

27 красавіка 1945 г. міжнародная канферэнцыя ў Сан-Францыска, скліканая для заснавання ААН, прыняла рашэнне аб уключэнні БССР і УССР у лік краін-заснавальніц гэтай арганізацыі. Так БССР упершыню ў гісторыі стала членам самай прэстыжнай арганізацыі, створанай у мэтах падтрымання міжнароднага міру і бяспекі, развіцця дружалюбных адносін паміж народамі, ажыццяўлення міжнароднага супрацоўніцтва ў вырашэнні міжнародных праблем эканамічнага, сацыяльнага, культурнага і гуманітарнага характару.

Але членства БССР у ААН не прывяло да якіх-небудзь прыцыповых змен у становішчы рэспублікі як унутры краіны, так і на міжнароднай арэне, да пашырэння яе функцый і паўнамоцтваў. Строга цэнтралізаваная камандна-адміністрацыйная сістэма кіраўніцтва сталінскага тыпу, якая ўсталявалася ў краіне, таксама як і татальная цэнтралізацыя грамадска-палітычнага жыцця, надзейна душыла ўсякую самастойнасць рэспублік, нацый і народнасцей. Таму і ўдзел дэлегацыі БССР у рабоце ААН з самага пачатку прыняў фармальны характар. Яна фактычна з'яўлялася часткай дэлегацыі СССР, сумесна з якой галасавала па ўсіх пытаннях, што абмяркоўваліся ў ААН.

Набыццё вопыту міжнароднай дзейнасці. Нягледзячы на адсутнасць дзяржаўнага суверэнітэту, членства Беларусі ў складзе ААН аб'ектыўна адыгрывала станоўчую ролю. Яно пашырала яе міжнародны дыяпазон, садзейнічала ўстанаўленню і развіццю сувязей і кантактаў з іншымі краінамі, набыццю дыпламатычнай культуры, вывучэнню і абагульненню вопыту іншых краін на аснове непасрэднага назірання за працэсамі, якія адбываліся ў свеце. У гэтым, мабыць, заключаўся і галоўны сэнс удзелу дэлегацыі БССР у абмеркаванні пытанняў, якія выносіліся на штогоднія сесіі Генеральнай Асамблеі ААН, на пасяджэнні яе камітэтаў і камісій. Па шэрагу важных праблем дэлегацыя БССР выступала з прапановамі і праектамі рэзалюцый. У прыватнасці, па яе прапанове ў 1946 г. Генеральная Асамблея ААН прыняла рэзалюцыю «Аб выдачы і пакаранні ваенных злачынцаў». На Парыжскай мірнай канферэнцыі ў гэтым жа годзе пры абмеркаванні тэрытарыяльных і рэпарацыйных пытанняў дэлегацыя Беларускай ССР дабівалася справядлівага пасляваеннага ўладкавання Еўропы без якой бы там ні было дыскрымінацыі і ўніжэння годнасці асобных дзяржаў і народаў. З такіх пазіцый 10 лютага 1947 г. міністр замежных спраў БССР К. В. Кісялёў падпісаў у Парыжы мірныя дагаворы з былымі саюзнікамі гітлераўскай Германіі — Балгарыяй, Італіяй, Румыніяй, Венгрыяй і Фінляндыяй.

Практычнай карысцю ўваходжання рэспублікі у ААН для беларускага народа з'явілася прыняцце яе ў

склад членаў Адміністрацыі дапамогі і адраджэння Аб'яднаных Нацый і атрыманне ад гэтай арганізацыі дапамогі ў якасці паставак тавараў, машын і абсталявання. Хаця дапамога насіла абмежаваны характар, але паступіла яна ў найбольш цяжкі час, таму мела важнае значэнне.

Узнікненне і абвастрэнне «халоднай вайны» ужо ў першыя пасляваенныя гады зрабіла адбітак і на дзейнасць ААН, якая стала выкарыстоўвацца ў якасці трыбуны для ўзаемных абвінавачванняў. Сваю лепту ў працэс узмацнення проціборства ў ААН унесла і дэлегацыя БССР. У абвастрэнні міжнародных адносін народы свету не без падстаў убачылі нарастаючую пагрозу новай сусветнай вайны. Ва ўсім свеце разгортваўся масавы рух за мір, які актыўна падтрымалі працоўныя Беларусі, як і іншых рэспублік. Аднак унутры краіны гэты рух насіў абмежаваны характар, таму што яго арганізатарам выступаў бюракратычны партыйна-дзяржаўны апарат, а народ яму патрэбен быў для паказной масавасці.

Генеральная Асамблея ААН таксама павінна была ставіць гэтыя пытанні, а ўмовы для гэтага сталі больш спрыяльнымі. Перш за ўсё гэтаму садзейнічаў пераход паслясталінскага савецкага кіраўніцтва на шлях актыўнага супрацоўніцтва з ААН і яе спецыялізаванымі ўстановамі. У гэтых умовах дэлегацыя Беларусі ў ААН актыўна адстойвала лінію на ўмацаванне міжнароднага міру і бяспекі, за раўнапраўнае эканамічнае супрацоўніцтва паміж усімі краінамі, поўную ліквідацыю каланіялізму і інш. Пры актыўным удзеле дэлегацыі БССР XV сесія ААН у 1960 г. прыняла Дэкларацыю аб наданні незалежнасці каланіяльным краінам і народам, якая паслужыла асновай поўнага крушэння каланіялізму ў свеце. Яна выступала з асуджэннем вайны, якую вялі ЗША ў В'етнаме. Сумесна з іншымі дэлегацыямі савецкага блока выступала ў абарону інтарэсаў кангалезскага народа, за вывад замежных войск з Афрыканскага кантынента, асудзіла агрэсію Ізраіля ў 1967 г. супраць Егіпта, Сірыі і Іарданіі, аказвала падтрымку краінам Паўднёвай Афрыкі ў іх барацьбе супраць расізму і апартэіду.

Дэлегацыя БССР удзельнічала ў абмеркаванні пытанняў аб усеагульным і поўным раззбраенні, што

ставіліся амаль на ўсіх сесіях Генеральнай Асамблеі, аб знішчэнні ядзернай зброі. Вынікам з'явілася падпісанне ў 1963 г. у Маскве дагавора аб забароне выпрабаванняў ядзернай зброі ў трох сферах (у атмасферы, космасе і пад вадой), які БССР падпісала ў ліку першых. У 1968 г. сесія ААН прыняла таксама праект Дагавора аб нераспаўсюджанні ядзернай зброі, і ён быў падпісаны ў 1970 г. і ратыфікаваны большасцю краін свету. У 1965 г. была прынята Дэкларацыя ААН аб недапушчальнасці ўмяшання ва ўнутраныя справы краін, ахове іх незалежнасці і суверэнітэту. Разам з іншымі краінамі Беларусь была ініцыятарам прыняцця Дэкларацыі аб умацаванні міжнароднай бяспекі, якой прадугледжвалася недапушчальнасць ваеннай акупацыі чужой тэрыторыі. БССР у гэтыя гады падпісала таксама цэлы рад міжнародных актаў па палітычных і прававых пытаннях, правах чалавека. Яе прадстаўнікі ўваходзілі ў выбарныя органы міжнародных арганізацый, выбіралася БССР і непастаянным членам Савета Бяспекі.

Такім чынам, галоўным вынікам змен, якія адбыліся ў знешнепалітычным жыцці Беларусі ў пасляваенны перыяд, з'явіўся выхад праз членства ў ААН на шырокую міжнародную арэну. Пачалі дзейнічаць пастаянныя прадстаўніцтвы рэспублікі ў ААН і яе спецыялізаваных органах, такіх, як ЮНЕСКА (Арганізацыя Аб'яднаных Нацый па пытаннях адукацыі, навукі і культуры), МАП (Міжнародная арганізацыя працы), МСЭ (Міжнародны саюз электрасувязі) і інш. Устанаўліваліся непасрэдныя кантакты і сувязі дэлегацыі Беларусі з дэлегацыямі іншых краін, развіваліся культурныя сувязі з дзяржавамі свету. Аднак усё гэта адбывалася ў фарватэры той палітыкі, якую праводзіў СССР, таму і адносіны іншых краін з БССР насілі абмежаваны і несамастойны характар.

Пытанні і заданні. 1. Раскажыце, як адбылося прыняцце Беларусі ў ААН. 2. Растлумачце, чаму дэлегацыя Беларусі на сесіях Генеральнай Асамблеі і яе пастаянныя прадстаўніцтвы ў ААН не маглі праводзіць незалежны палітычны курс. 3. Назавіце найбольш важныя рашэнні ААН, у якіх актыўны ўдзел прымала дэлегацыя Беларусі. 4. На вашу думку, якая карысць была беларускаму народу ад таго, што рэспубліка з'яўлялася членам ААН?

§ 37. Развіццё эканамічных і культурных сувязей

Рост гандлёва-эканамічных сувязей. Эканамічныя сувязі рэспублікі з замежнымі краінамі ў гэтыя гады выяўляліся ў пастаўках на экспарт вырабаў, якія выпускаліся ў Беларусі, і ўвозе тавараў і вырабаў з-за мяжы. Рэалізацыяй тавараў, якія вырабляліся на экспарт, распараджалася Міністэрства гандлю СССР і яго знешнегандлёвыя аб'яднанні. Рэспубліка ж выступала ў якасці пастаўшчыка тавараў па заказах гэтых ведамстваў. Такое становішча складалася ва ўмовах строга цэнтралізаванага кіраўніцтва эканомікай. У першыя пасляваенныя дзесяцігоддзі з БССР пастаўляліся на экспарт галоўным чынам сыравінныя тавары. З сярэдзіны 50-х гадоў пачалі экспартавацца аўтамабілі, металарэзныя станкі і інструменты, машыны і прыборы. Ужо ў другой палавіне 60-х гадоў доля прамысловых вырабаў у структуры экспарту рэспублікі склала каля 80 %. На канец 70-х гадоў пералік экспартных тавараў, якія вывозіліся з рэспублікі, перавысіў 1000 назваў, і вывозіліся яны амаль у 100 краін свету, а іх выпускам было занята звыш 320 прадпрыемстваў. Асабліва важнае месца ў экспарце краіны займалі беларускія трактары, грузавыя аўтамабілі, сіласаўборачныя камбайны, самаходныя скрэперы, наручныя гадзіннікі, станкі-паўаўтаматы, радыётэхнічныя прыборы, калійныя ўгнаенні.

У мэтах пашырэння гандлёва-эканамічных сувязей з замежнымі краінамі, абмену навукова-тэхнічнымі дасягненнямі Беларуская ССР падпісала Канвенцыю аб міжнародных выстаўках. Лепшыя вырабы яе прадпрыемстваў дэманстраваліся на многіх міжнародных выстаўках і кірмашах, праведзеных у 60—70-я гады ў Канадзе, Японіі, Бельгіі, Італіі, ГДР, Польшчы, Венгрыі, Югаславіі, ЗША, Іраку і інш. БССР і сама з'яўлялася месцам штогадовага правядзення спецыялізаваных міжнародных выставак.

Галоўнымі гандлёва-эканамічнымі партнёрамі Беларусі з'яўляліся ўсходнееўрапейскія краіны, якія знаходзіліся ў эканамічнай і палітычнай залежнасці ад СССР. Сюды з Беларусі пастаўляліся прамысловыя вырабы, калійныя ўгнаенні, харчовыя тавары, абсталяванне для энергетычных аб'ектаў, прадпрыемстваў

металаапрацоўчай, металургічнай і іншых галін прамысловасці. У сваю чаргу Беларусь атрымлівала з гэтых краін машыны і абсталяванне, тавары шырокага спажывання, прадукцыю сельскай гаспадаркі, сродкі транспарту і сувязі, гандлёвае і медыцынскае абсталяванне, мэблю, медыкаменты і інш.

Каля 10 % экспартных паставак з Беларусі прыпадала на долю краін Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі і каля 20 % — на развіцця краіны Захаду, куды вывозіліся трактары «Беларусь», аўтамабілі, металарэзныя станкі. У сваю чаргу ў Беларусі выкарыстоўвалася абсталяванне гэтых краін для вытворчасці поліэтылену, фосфарнай кіслаты, бытавых халадзільнікаў, тэхнічныя лініі для мясакамбінатаў і малочных заводаў, увозіліся тавары народнага спажывання.

Культурныя сувязі Беларусі. Іх развіццё з'яўляецца абавязковай умовай росту ўзаемаразумення паміж народамі і краінамі, умацавання даверу і дружбы, паглыблення эканамічнага і тэхнічнага супрацоўніцтва, у канчатковым выніку ўмацавання міру і бяспекі народаў. Беларусь падтрымлівала ў пасляваенныя гады параўнальна шырокія культурныя сувязі перш за ўсё з краінамі Усходняй Еўропы. Гэтыя сувязі ажыццяўлялі дзяржаўныя ўстановы, творчыя саюзы і калектывы, навучальныя і навуковыя ўстановы, бібліятэкі, партыйныя і грамадскія арганізацыі, Беларускае таварыства дружбы і культурных сувязей з замежнымі краінамі, Беларускае таварыства па культурных сувязях з суайчыннікамі за мяжой (Беларускае таварыства «Радзіма»). Прадстаўнікі БССР удзельнічалі ў рабоце такіх міжнародных устаноў, як Арганізацыя Аб'яднаных Нацый па пытаннях адукацыі, навукі і культуры (ЮНЕСКА), Міжнародны саюз электрасувязі (МСЭ), Міжнароднае агенцтва па атамнай энергіі (МАГАТЭ), Міжнародны савет архіваў і інш. Камісія Беларускай ССР па справах ЮНЕСКА супрацоўнічала з аналагічнымі нацыянальнымі камісіямі іншых краін па сумеснай арганізацыі фотавыставак, падбору кандыдатаў з ліку мастакоў, артыстаў, навуковых работнікаў для накіравання за мяжу ў якасці стыпендыятаў ЮНЕСКА, арганізоўвала абмен турыстамі, вечары і юбілей, прысвечаныя вядомым дзеячам навукі і культуры, і г. д.

Дзейнай формай умацавання міжнародных сувязей з'яўляюцца пераклады літаратурных твораў. Творы асобных беларускіх пісьменнікаў перакладаліся да Вялікай Айчыннай вайны, але сапраўды шырока, у першую чаргу ў краінах Усходняй Еўропы, яны пачалі перакладацца, пачынаючы з 50-х гадоў. Лепшыя творы вядомых беларускіх пісьменнікаў (Я. Купалы, Я. Коласа, М. Багдановіча. А. Адамовіча. Я. Брыля. І. Мележа, В. Быкава, Н. Гілевіча, К. Крапівы, А. Куляшова, І. Шамякіна, П. Панчанкі, А. Макаёнка, М. Танка, У. Караткевіча і інш.) знайшлі сваіх чытачоў у Польшчы, Чэхаславакіі, Венгрыі, Балгарыі, ГДР, Румыніі, Югаславіі. Асобныя творы беларускіх пісьменнікаў перакладзены і выдадзены ў Арабскай Рэспубліцы Егіпет, Вялікабрытаніі, Індыі, Аўстрыі, Канадзе, Францыі, ФРГ, Фінляндыі і інш.

У сваю чаргу, творы замежных аўтараў перакладаліся на беларускую мову. Налічваецца звыш 400 такіх асобных выданняў і зборнікаў, агульным тыражом больш за 4 млн экзэмпляраў. Аднак чытацкі попыт на беларускамоўныя выданні ў гэтыя гады ў рэспубліцы зніжаўся ў сувязі з тым, што адбывалася хуткае звужэнне сферы прымянення беларускай мовы.

Падтрымліваліся сувязі ў галіне мастацтва, якія ажыццяўляліся на аснове ўзаемных абменаў творчымі калектывамі, гастрольнымі паездкамі асобных выканаўцаў, наладжваннем выставак, правядзеннем кінафестываляў і г. д. Праводзіліся Дні беларускай культуры. Многія беларускія калектывы і кінафільмы сталі лаўрэатамі міжнародных конкурсаў і фестываляў. Сярод іх ансамбль «Песняры», кінафільмы «Дзяўчынка шукае бацьку», «Альпійская балада», «Іван Макаравіч», «Дзікае паляванне караля Стаха».

Навуковыя сувязі. Бурнае развіццё навукова-тэхнічнай рэвалюцыі ў пасляваенныя гады выклікала неабходнасць пашырэння і паглыблення навуковых сувязей паміж краінамі і народамі. Асабліва цеснымі гэтыя сувязі ў БССР былі з краінамі СЭУ. Быў наладжаны рэгулярны абмен навуковай інфармацыяй і вопытам правядзення навуковых даследаванняў. Практыкаваліся сумесныя распрацоўкі актуальных праблем навукі і тэхнікі.

Гісторыкі Беларусі ў супрацоўніцтве з гісторыкамі Польшчы і Чэхаславакіі падрыхтавалі зборнікі аб сумеснай барацьбе беларускіх і польскіх, беларускіх і славацкіх партызан, нямецкіх антыфашыстаў супраць нямецка-фашысцкіх захопнікаў. Выдадзены сумесныя работы гісторыкаў і філосафаў, філолагаў працавалі над стварэннем агульнаславянскага лінгвістычнага атласа і слоўніка лінгвістычнай тэрміналогіі славянскіх моў. Амаль з 50 краінамі свету падтрымліваў сувязі Цэнтральны батанічны сад АН БССР. Беларускія вучоныя ўдзельнічалі ў многіх міжнародных кангрэсах, канферэнцыях і сімпозіумах, рэгулярна абменьваліся навуковай літаратурай.

Аднак сапраўды шырокаму, свабоднаму міжнароднаму абмену ў галіне навукі, як і культуры наогул, перашкаджалі шматлікія ўладныя забароны і абмежаванні. Пад строгі кантроль і адбор былі пастаўлены не толькі паездкі за мяжу, але і склад думак вучоных, змест іх даследчых прац. Да таго ж нізкая ўспрымальнасць вытворчасці да навукова-тэхнічных навінак зніжала эфектыўнасць навуковага і тэхнічнага супрацоўніцтва. З-за гэтага многія сувязі і абмены з замежнымі краінамі насілі чыста рытуальны характар і зводзіліся нярэдка да абмену падарункамі. Такая гульня ў міжнароднае жыццё рэспублікі з удзелам у ёй у першую чаргу прадстаўнікоў партыйнага, дзяржаўнага і грамадскага апарату каштавала немалых сродкаў пры зусім нізкай аддачы.

Важным сродкам культурных сувязей паміж народамі з'яўляецца турызм. Турысцкія паездкі з Беларусі ў зарубежныя краіны пачалі наладжвацца толькі з 1958 г. Імі займаліся Беларускі рэспубліканскі Савет прафсаюзаў, ЦК ЛКСМБ, Беларускае таварыства дружбы і культурных сувязей з замежнымі краінамі. Але колькасць турыстаў была вельмі малой. У 1960 г. у турысцкіх паездках пабывала 535 чалавек. У наступныя гады яна павялічылася, але для радавога грамадзяніна такія з'явы наогул былі малавядомы.

Такім чынам, у першыя пасляваенныя гады народныя масы Беларусі стаялі ў баку ад інтэрнацыянальных кантактаў, таму што дзейнічала сталінская жалезная заслона. Толькі з другой палавіны 50-х гадоў такія сувязі пачалі развівацца. Але і на гэтым этапе яны

заставаліся справай апарату ўлады. Адчужэнне сацыялістычнага грамадзяніна ад сацыялістычнай палітыкі, якое ўсталявалася ва ўмовах сталіншчыны, працягвала дзейнічаць. Таму і стойкім аказаўся ізаляцыйніскі менталітэт савецкага чалавека, яго класавы падыход у ацэнцы як гісторыі, так і сучаснасці.

Пытанні і заданні. 1. Раскажыце, як адбываліся гандлёва-эканамічныя сувязі Беларусі з замежнымі краінамі ва ўмовах каманднай цэнтралізаванай эканомікі. 2. Пакажыце, у якія краіны і якія тавары вывозіліся з Беларусі. 3. Растлумачце прычыны нездавальняючай арганізацыі культурных сувязей Беларусі з замежнымі краінамі. 4. Асвятліце ролю турызму ў пашырэнні міжнародных кантактаў і сувязей. 5. Раскрыўце ўплыў унутрыпалітычнага і сацыяльна-эканамічнага становішча ў краіне на стан міжнародных сувязей.

Раздзел V. ПАВАРОТ ДА НЕАСТАЛІНІЗМУ. УЗМАЦНЕННЕ КРЫЗІСУ САВЕЦКА- САЦЫЯЛІСТЫЧНАЙ СІСТЭМЫ (1966—1985 гг.)

ГЛАВА 13. ПРАМЫСЛОВАСЦЬ, ТРАНСПАРТ І СУВЯЗЬ

§ 38. Прамысловасць

Эканамічная рэформа 60-х гадоў. Нягледзячы на высокія тэмпы пашырэння вытворчасці ў 50-я — першай палавіне 60-х гадоў, тэхнічны ўзровень прамысловасці, як і раней, не адпавядаў дасягненням навукі і тэхнікі, а большасць выпускаемай прадукцыі якасна ўступала замежнай. К сярэдзіне 60-х гадоў пагоршыліся і эканамічныя паказчыкі работы прамысловасці. Гэта выявілася ў першую чаргу ў росце затрат на адзінку выпускаемай прадукцыі, замарудзіліся тэмпы росту прадукцыйнасці працы, знізілася эфектыўнасць выкарыстання вытворчых фондаў і капітальных укладанняў, дрэнна ўкараняліся ў вытворчасць дасягненні навукі і тэхнікі. Усё гэта былі вынікі абвастрэння невылечнай хваробы цэнтралізаванай планавай эканомікі, якая скоўвала тэхнічны прагрэс, не спрыяла росту творчай актыўнасці і прадпрымальнасці работнікаў, параджала масавае ўтрыманства ў грамадстве.

У сувязі з гэтым была зроблена адна з рапучых у пасляваенныя гады спроб радыкальных змен эканомікі на аснове рэформы 1965 г. Яна прадугледжвала ўключо-

чыць у дзеянне гасразліковыя і таварна-графовыя механізмы на аснове пашырэння гаспадарчай самастойнасці прадпрыемстваў, гэта значыць элементаў рыначнай эканомікі, не паслабляючы, аднак, камандна-адміністрацыйных, канцылярскіх пачаткаў у кіраўніцтве эканомікай. Гэтым апошнім рэформа з самага пачатку была асуджана на няўдачу. Яе безнадзейнасць павялічвалася імкненнем улад не дапусціць дэмакратызацыі грамадскага жыцця, карэннай перабудовы краіны.

Распрацоўка і правядзенне ў жыццё рэформы ажыццяўлялася зверху, таму ніякіх мясцовых асаблівасцей яна не прадугледжвала. У Беларусі яе вынікі праявіліся ў тым, што на першым часе адбылося паліпшэнне работы прамысловасці і наогул усёй гаспадарчай дзейнасці. Аб'ём прадукцыі прамысловасці за другую палавіну 60-х гадоў павялічыўся на 79 % замест 70 %, як і прадугледжвалася планам на гэта пяцігоддзе. На 39 % павысілася прадукцыйнасць працы, што таксама вышэй узроўню, вызначанага планам. Працягвалася нарошчванне вытворчых магутнасцей прамысловасці. Завяршылася будаўніцтва Гродзенскага хімічнага камбіната, Гомельскага хімічнага завода, Другога і Трэцяга камбінатаў аб'яднання «Беларуськалій», былі ўведзены першыя тры агрэгаты Лукомскай ДРЭС, Магілёўскі камбінат сінтэтычнага валакна і інш. Усяго — звыш 50 буйных прадпрыемстваў.

Рост прамысловай вытворчасці ішоў поруч з павышэннем тэхнічнага ўзроўню. За 5 гадоў колькасць паточных і аўтаматычных ліній павялічылася больш чым у 2 разы, яшчэ больш — комплексна-механізаваных і аўтаматызаваных вытворчасцей, участкаў і цэхаў. Быў асвоены і выпуск многіх новых прамысловых вырабаў: электронна-вылічальных машын, асабліва дакладных станкоў, велікагрузных аўтамабіляў з высокімі тэхніка-эканамічнымі паказчыкамі, дасканалых прыбораў і г. д.

Уздым прамысловай вытворчасці рэспублікі працягваўся і ў першую палавіну 70-х гадоў і склаў 64 %. На 43 % узрасла прадукцыйнасць працы. Было ўведзена ў строй больш за 90 новых буйных прамысловых прадпрыемстваў. У іх ліку Беларускі шынны камбінат у Бабруйску, нафтаперапрацоўчы завод у Мазыры,

Баранавіцкі завод аўтаматычных ліній і інш. На гэтыя гады прыпадае хуткі рост канцэнтрацыі, развіццё спецыялізацыі і кааперавання вытворчасці. Ствараліся вытворчыя аб'яднанні, падэтална спецыялізаваныя прадпрыемствы, якія дапаўнялі дзеючыя прадпрыемствы прадметнага профілю.

Спад тэмпаў росту прамысловасці. Нягледзячы на высокія паказчыкі колькаснага росту прамысловай вытворчасці ў першай палавіне 70-х гадоў, паралельна ішлі і ўзмацняліся негатыўныя з'явы, якія сведчылі, што эканамічная рэформа 1965 г. не дала жаданых вынікаў. Асабліва істотным у гэтых адносінах з'яўлялася адставанне тэмпаў паскарэння навукова-тэхнічнага прагрэсу і ўкаранення ў вытворчасць дасягненняў навукі і тэхнікі. Гэта стрымлівала пераход прамысловай вытворчасці на якасна новае, інтэнсіўнае развіццё ўсіх яе галін. Адбывалася падзенне якаснага ўзроўню многіх вырабаў, павялічвалася іх адставанне ад сусветных стандартаў і трацілася канкурэнтаздольнасць на сусветным рынку.

Таму ў другой палавіне 70-х гадоў у рэспубліцы рабіліся спробы, каб дабіцца павышэння эфектыўнасці вытворчасці і якасці выпускаемай прадукцыі, аднак ужо не ў рамках эканамічнай рэформы, а на аснове ўзмацнення адміністрацыйна-партыйнага ўздзеяння на эканоміку. Як і раней, упор рабіўся на забеспячэнне росту вытворчасці за кошт увядзення ў строй новых прадпрыемстваў, тады як праблемы тэхнічнай рэканструкцыі дзеючых усё больш ускладняліся і вырашаліся ў вельмі абмежаваных маштабах. З 1976 па 1985 г. у рэспубліцы было пабудавана і ўведзена ў дзеянне каля 80 буйных прамысловых прадпрыемстваў. У іх ліку Пінскі завод кавальска-прэсавых аўтаматычных ліній, Гродзенскі завод сінтэтычнага валакна, Жлобінская фабрыка штучнага футра, Беларускі металургічны завод у Жлобіне, кавальскі завод цяжкіх штампаў у Жодзіне, завод ліцця і нармалей у Гомелі, па вырабу тэхналагічнай аснасткі і вытворчасці вырабаў з металічных парашкоў у Маладзечне і інш.

Для павышэння эфектыўнасці вытворчасці і якасці прадукцыі прадугледжвалася паскорыць рост найбольш прагрэсіўных галін, асабліва радыётэхнічнай, электроннай, станкабудаўнічай прамысловасці, шэра-

га вытворчасцей хімічнай галіны, машынабудавання і інш. Праводзілася далейшая канцэнтрацыя і спалучэнне вытворчасці з навукова-даследчымі ўстановамі. У 1980 г. у рэспубліцы дзейнічала каля 200 вытворчых і навукова-вытворчых аб'яднанняў, на долю якіх прыпадала звыш 50 % усяго аб'ёму рэалізаванай прадукцыі, тады як у 1975 г. іх было напалавіну менш.

Павысіўся тэхнічны ўзровень прамысловасці, звязаны з пераходам ад машынна-фабрычнай да комплексна-аўтаматызаванай вытворчасці. На пачатак 1985 г. на прадпрыемствах рэспублікі дзейнічала 4100 комплексна-аўтаматызаваных участкаў, цэхаў і вытворчасцей, 330 прадпрыемстваў, каля 10 тыс. механізаваных паточных і аўтаматычных ліній. Пашырылася выкарыстанне станкоў з лікавым праграмным кіраваннем, станкоў-аўтаматаў. Прынцыпова новым напрамкам у аўтаматызацыі вытворчасці з'явілася робата-тэхніка. У сярэдзіне 80-х гадоў прамысловыя роботы выкарыстоўваліся на мінскіх заводах: трактарным, «Тэрмапласт» і інш.

Аднак развіццё прамысловасці і ў гэтыя гады паранейшаму характарызавалася пераважна колькасным ростам, тады як павышэнне інтэнсіфікацыі вытворчасці аказалася задачай невырашальнай. У першай палавіне 80-х гадоў сярэднегадавы рост прадукцыйнасці працы склаў 4,5 %, тады як у папярэднія пяць гадоў — 8,6 %. Павялічылася адставанне тэхнічнага ўзроўню вытворчасці ад дасягненняў прамыслова развітых краін. Усё гэта сведчыла аб тым, што імкненне перавесці прамысловасць на інтэнсіўны шлях развіцця за кошт узмацнення каманднага партыйна-дзяржаўнага кіраўніцтва было справай безнадзейнай.

Вынікі пасляваеннага развіцця прамысловасці. Галоўным яго вынікам з'явілася стварэнне ў Беларусі буйнога тэрытарыяльна-галіновага прамысловага комплексу, у якім у 1986 г. налічвалася 1490 прадпрыемстваў, больш за палавіну з якіх уваходзілі ў склад вытворчых і навукова-вытворчых аб'яднанняў. Індустрыяльны воблік рэспублікі пачалі вызначаць магутная энергетыка, машынабудаванне і прыборабудаванне, хімія і нафтахімія, электроніка і радыёэлектроніка,

вытворчасць мінеральных угнаенняў, сінтэтычных ва-локнаў і інш.

Павысіўся тэхнічны ўзровень прамысловасці на базе пераходу індустрыяльнай вытворчасці да навукова-індустрыяльнай. Шырокі размах атрымалі комплексная механізацыя і аўтаматызацыя вытворчасці, прымяненне аўтаматычных сістэм кіраўніцтва і інш. Інтэграваным паказчыкам эфектыўнасці тэхнічнага прагрэсу быў рост прадукцыйнасці працы. Ён нарастаў аж да сярэдзіны 70-х гадоў, аднак у наступныя гады тэмпы яго затармазіліся, рэзка ўпала фондааддача, павялічыўся разрыў у тэхнічным узроўні і якасці вырабаў у параўнанні з сусветнымі стандартамі. У гэтым праявілася перш за ўсё абвастранне супярэчнасцей паміж патрабаваннем свабоднага развіцця эканомікі на базе рыначных адносін і панаваннем дзяржаўнага цэнтралізаванага кіраўніцтва ёю.

Цяжкасці абвастрыліся і ў сувязі з гіпертрафіраваным апярэджваннем у развіцці вытворчасці сродкаў вытворчасці (група «А»), якая ўсё больш ператваралася ў галіну вытворчасці дзеля вытворчасці і абслугоўвання ваенна-прамысловага комплексу ў параўнанні з вытворчасцю прадметаў спажывання (група «Б»), якая аказалася другараднай галіной. Таму прамысловасць расла даволі хуткімі тэмпамі, а патрабаванні ў спажывецкіх таварах задавальняліся ўсё горш.

Неабходна адзначыць і тое, што прамысловае будаўніцтва ў рэспубліцы адбывалася ў адпаведнасці з планамі, якія распрацоўваліся ў Маскве. У іх не ўлічвалася аб'ектыўная патрэбнасць фарміравання рэгіянальнага прамысловага комплексу ў рамках асобных рэспублік. Таму калі рэспубліка набыла дзяржаўны суверэнітэт, яна атрымала не сваю самастойную прамысловасць, а механічна адрэзаны кусок усё той жа адзінай саюзнай прамысловасці, толькі без адзінай краіны. Узнікшая праблема можа быць вырашана толькі на шляху пераходу да рынку, што само адасобіць эканоміку ад дзяржавы і палітыкі.

Ігнараванне рэгіянальных і нацыянальных інтарэсаў з боку былога Цэнтра, якое мела месца пры распрацоўцы планаў прамысловага будаўніцтва, прывяло да сур'ёзных парушэнняў экалогіі. Рэспубліка

аказалася перанасычанай шкоднай хімічнай прамысловасцю, металаёмістай вытворчасцю, якая патрабуе вялікіх затрат прывазной сыравіны. Адбылася прамерная канцэнтрацыя экалагічна шкодных прадпрыемстваў у межах многіх буйных гарадоў рэспублікі. Таму ўзровень забруджання паветранага асяроддзя такіх гарадоў, як Гродна, Магілёў і інш., значна перавышае дапушчальныя нормы. Большасць прамысловых прадпрыемстваў будавалася ў той час наогул без навуковых абгрунтаванняў па пытаннях экалогіі. Таму моцны прамысловы комплекс сучаснай незалежнай Беларусі — гэта не толькі вялікая гордасць і надзея на будучыню, але і вялікі клопат аб тым, як зрабіць, каб ён быў эканамічна эфектыўным і спрыяў не аслабленню, а ўмацаванню беларускай дзяржаўнасці.

Пытанні і заданні. 1. Растлумачце, чаму правядзенне эканамічнай рэформы ў сярэдзіне 60-х гадоў у галіне прамысловасці не прывяло да стабільнага яе развіцця. 2. Раскажыце, як развівалася прамысловасць у другой палавіне 70-х — першай палавіне 80-х гадоў. 3. Падвядзіце вынікі развіцця прамысловасці Беларусі ў пасляваенныя гады. Пакажыце яе стан у сярэдзіне 80-х гадоў. 4. Растлумачце, у чым заключаюцца галоўныя недахопы беларускага прамысловага комплексу.

§ 39. Развіццё будаўніцтва, транспарту і сувязі

Будаўніцтва. Эканамічная рэформа сярэдзіны 60-х гадоў станоўча адбылася на развіцці будаўнічай галіны народнай гаспадаркі. Адбылося далейшае пашырэнне яе матэрыяльна-тэхнічнай базы, павялічыўся аб'ём будаўніцтва. Калі ў 1965 г. у рэспубліцы налічвалася 355 падрадных будаўнічых і мантажных арганізацый, то ў сярэдзіне 70-х гадоў іх ужо было звыш 760. Дзейнічала таксама 150 міжгаспадарчых арганізацый. У галіне ў сярэдзіне 70-х гадоў было занята 370 тыс. чалавек — у 2 разы больш, чым на сярэдзіну 60-х гадоў. Будаўнічыя рабочыя колькасна ўступалі толькі рабочым прамысловасці.

За 60-я — першую палавіну 70-х гадоў істотна ўмацавалася матэрыяльная база будаўніцтва. У 2—3 разы павялічылася колькасць скрэпераў, экскаватараў, бульдозераў, аўтапагрузчыкаў, перасовачных кранаў, аўтагрэйдэраў і іншай будаўнічай тэхнікі.

Пашырылася ў будаўніцтве выкарыстанне будматэрыялаў і канструкцый з лёгкіх бетонаў, жалезабетону, алюмініевых сплаваў. Больш стала вырабляцца сілікатных блокаў і пліт, мінеральнай ваты, керамзіту, ступень зборнасці ў будаўніцтве складала каля 50 %.

Рост механаўзброенасці працы і ўдасканаленне тэхналогіі будаўніцтва забяспечылі за 70-я — першую палавіну 80-х гадоў больш чым двухкратнае павышэнне прадукцыйнасці працы. За 30 гадоў, з 1956 па 1985 г., будаўнікі рэспублікі пабудавалі больш за 500 буйных прамысловых прадпрыемстваў, каля 120 млн м² жылой (карыснай) плошчы, у выніку больш за 11 млн чалавек палепшылі жыллёвыя ўмовы. Значнае будаўніцтва вялося ў сферы народнай адукацыі, культуры, навукі, быту.

Аднак ужо з другой палавіны 70-х гадоў тэмпы развіцця будаўнічай галіны замарудзіліся, што з'явілася вынікам узмацнення негатыўных з'яў у эканоміцы і грамадстве. Нягледзячы на наяўнасць магутнай будаўнічай тэхнікі, выкарыстоўвалася яна ў многім неэфектыўна, неабходны рамонт і рэканструкцыя тэхнікі праводзіліся несвоечасова і на нізкім якасным узроўні, што істотна зніжала каэфіцыент яе выкарыстання. Таму нават у 1985 г. ручной працай у будаўніцтве было занята каля 57 % рабочых. На эфектыўнасці будаўніцтва асабліва адмоўна адбіліся недахопы, а то і поўная адсутнасць малой механізацыі, з-за чаго доля ручной працы была празмерна высокай. З дапамогай аўтабетонанасосаў, устаноў для падачы жорсткіх раствораў, фарбавальных агрэгатаў высокага ціску і іншых механізмаў ва ўсіх развітых краінах на будоўлях была поўнасцю механізавана ручная праца пры правядзенні бетонных, апрацоўчых, дахавых, мулярных, тынкавальных работ. У нас жа яны выкарыстоўваліся вельмі абмежавана. Яшчэ ў больш горшым стане былі справы з укараненнем і выкарыстаннем у комплексе поўнага набору механізмаў і інструментаў, неабходных для выканання пэўных відаў работ. Аснашчана імі было толькі каля 30 % будаўнічых брыгад асноўных прафесій. Слабае аснашчэнне эфектыўнымі механізмамі і інструментамі з'яўлялася адной з прычын невыканання будаўнікамі планаў па росту

прадукцыйнасці працы, нізкай якасці будаўнічых работ, нарастаючага дэфіцыту рабочай сілы.

У 1980 г. у рэспубліцы была прынята праграма ўмацавання і развіцця матэрыяльнай базы будаўніцтва на перадавой тэхнічнай аснове, комплекснай механізацыі будаўніча-мантажных работ. Ставілася задача аснасціць усе будаўнічыя брыгады эфектыўнымі інструментамі і сродкамі малой механізацыі па ўстаноўленых нормах. У выніку рост прадукцыйнасці працы некалькі павысіўся, аднак радыкальных змен не адбылося. Якасць будаўніцтва амаль не павысілася, тэхніка выкарыстоўвалася не на поўную магутнасць, аб'екты здаваліся з недаробкамі.

Гэтыя і іншыя негатыўныя з'явы, якія праявіліся ў будаўніцтве рэспублікі ў першае пасляваеннае дзесяцігоддзе, выявілі ўстойлівую тэндэнцыю на захаванне і пашырэнне ў наступныя гады, што пацвярджае іх не зусім галіновы, а агульнагаспадарчы характар. Для пераадолення механізма тармажэння ў будаўніцтве, як і іншых галінах, патрабаваліся карэнныя змены дзеючага гаспадарчага механізма.

Транспарт і сувязь. Па аб'ёму перавозак на першым месцы па-ранейшаму заставаўся ў гэтыя гады чыгуначны транспарт. Будаўніцтва новых чыгуначных ліній у рэспубліцы не вялося з 50-х гадоў. Іх даўжыня і ў 1985 г. амаль не змянілася і складала 5,5 тыс. км. Рост жа перавозак забяспечваўся за кошт тэхнічнага ўдасканалення дарогі і рухомага саставу, паляпшэння арганізацыі працы на транспарце, укаранення аўтаматызацыі вытворчых і кіраўніцкіх працэсаў. Буйным крокам у павышэнні эфектыўнасці чыгуначнага транспарту з'явілася электрыфікацыя асноўнай чыгуначнай лініі Брэст—Масква і некаторых іншых участкаў, замена паравозаў цеплавозамі і электравозамі. У выніку аб'ём грузавых перавозак на чыгуначным транспарце ў 1985 г. перавысіў узровень 1960 г. амаль у 3 разы, у 4 разы выраслі перавозкі пасажыраў.

У буйную галіну народнай гаспадаркі за пасляваенныя гады ператварыўся аўтамабільны транспарт. Грузаабарот гэтага віду транспарту ў 1985 г. перавысіў узровень 1960 г. амаль у 6 разоў. Доля аўтамабільнага транспарту ў перавозках усіх відаў транспарту ўзрасла з 9,4 % у 1960 г. да 18,5 % у 1985 г. Аўтамабільны

транспорт папаўняўся магутнымі аўтасамазваламі, камфартабельнымі аўтобусамі, многімі відамі спецыяльных машын. Пашырыліся перавозкі пасажыраў аўтобусамі агульнага карыстання. На ўнутрыгарадскіх перавозках крупных гарадоў важную ролю адыгрывалі тралейбусы. З 1984 г. у Мінску пачало дзейнічаць метро.

Для перавозкі грузаў і пасажыраў выкарыстоўваўся таксама рачны транспорт. У 1985 г. на яго долю прыпадала 2,4 % грузаабароту ўсіх відаў транспарту. Паступова пашыраліся перавозкі пасажыраў і грузаў паветраным транспартам, авіяцыя выкарыстоўвалася ў авіяхімічных работах у сельскай і лясной гаспадарцы рэспублікі. У 1985 г. перавозкі пасажыраў авіятранспартам склалі звыш 1,8 млн чалавек.

У жыцці грамадства і яго гаспадарчай дзейнасці істотна павысілася роля сувязі. У 1985 г. у параўнанні з 1965 г. колькасць прадпрыемстваў пошты, тэлеграфа і тэлефона павялічылася на 37 % і дасягнула амаль 4,5 тыс. З 130,6 тыс. да 1112 тыс. павялічылася колькасць устаноўленых тэлефонных апаратаў, з пачатку 70-х гадоў у рэспубліцы пачалі дзейнічаць міжнароднія тэлефонныя аўтаматы. За гэтыя гады больш як у 3 разы павялічылася колькасць радыёпрыёмнікаў, а тэлевізараў — амаль у 8 разоў.

Аднак транспорт і сувязь рэспублікі, як і ўся народная гаспадарка, развіваліся ў многім неэфектыўна і не паспявалі за ўзрастаючымі ў іх патрэбамі. Узровень і якасць абслугоўвання ў іх не ішлі ні ў якое параўнанне з дасягненнямі ў гэтых галінах развітых краін свету. У прыватнасці, павольна развівалася калёровае тэлебачанне, у пачатковым стане ў сярэдзіне 80-х гадоў знаходзілася вытворчасць і выкарыстанне відэатэхнікі, персанальных ЭВМ, людзі дзесяцігоддзямі чакалі ўстаноўкі кватэрных тэлефонаў. Ва ўсім праяўлялася дзяржаўная, а значыць, малаэфектыўная сфера паслуг.

Пытанні і заданні. 1. Раскрыйце асноўныя супярэчнасці развіцця будаўнічай галіны рэспублікі ў 70-я — першай палавіне 80-х гадоў. 2. Растлумачце, чаму становішча ў будаўніцтве найбольш адчувальна пагоршылася ў сярэдзіне 70-х і наступныя гады. У чым гэта выявілася? 3. Раскажыце аб развіцці і рабоце транспарту Беларусі ў 70-я — першай

палавіне 80-х гадоў. 4. Пакажыце, у чым заключаліся поспехі і недахопы ў развіцці ў гэтыя гады сувязі ў Беларусі.

ГЛАВА 14. СЕЛЬСКАЯ ГАСПАДАРКА

§ 40. Уплыў навукова-тэхнічнага прагрэсу на развіццё сельскай гаспадаркі

Развіццё матэрыяльна-тэхнічнай базы. Паскарэнне навукова-тэхнічнага прагрэсу ў прамысловасці ў 60—70-я гады адкрыла новыя магчымасці для пашырэння матэрыяльна-тэхнічнай базы сельскай гаспадаркі, укаранення ў сельскагаспадарчую вытворчасць дасягненняў навукі, тэхнікі, і перш за ўсё яе хімізацыі. Ва ўмовах панавання камандна-адміністрацыйнай цэнтралізаванай сістэмы кіравання гэтыя магчымасці маглі рэалізавацца толькі праз дзяржаўныя бюджэтныя асігнаванні. Урад паслядоўна іх павялічваў. Калі за 15 гадоў, з 1951 па 1965 г., у сельскую гаспадарку рэспублікі было накіравана 3 млрд рублёў капіталаўкладанняў, то за наступныя 15 гадоў, з 1966 па 1980 г., гэта сума ўзрасла да 16 млрд рублёў. За гэтыя апошнія 15 гадоў асноўныя вытворчыя фонды калгасаў павялічыліся больш чым у 4 разы, у 5,5 раза ўзрасла фондаўзброенасць працы. Хуткімі тэмпамі расла энергаўзброенасць сельскай гаспадаркі. У 1965 г. у ёй налічвалася 55,4 тыс. трактароў, а ў 1980 г. — 117,2 тыс., колькасць збожжаўборачных камбайнаў за гэтыя гады павялічылася з 13,5 тыс. да 27 тыс., грузавых аўтамабіляў з 43,1 тыс. да 72,4 тыс. У сярэдзіне 70-х гадоў на кожны калгас і саўгас у сярэднім прыпадала 37 трактароў і 10 збожжаўборачных камбайнаў. Калгасы і саўгасы мелі комплексы для ўборкі цукровых буракоў, самаходныя машыны для ўборкі траў, нарыхтоўкі сенажу і інш. Шырока выкарыстоўвалася сельскагаспадарчая авіяцыя. На гэты час усе калгасы, саўгасы і населеныя пункты Беларусі з колькасцю двароў больш за 10 былі электрыфікаваны. У структуры энергетычных магутнасцей удзельная вага механічных рухавікоў перавысіла 99 %, і толькі менш за 1 % прыпадала на рабочую жывёлу. Аднак поўны адказ ад выкарыстання коней у сельскагаспадарчай дзейнасці не меў аб'ектыўных падстаў і больш сведчыў аб

безгаспадарчасці ў калгасах і саўгасах, адсутнасці клопатаў аб эканоміі паліва, беражлівым выкарыстанні тэхнікі.

Паскорана развівалася хімізацыя і меліярацыя зямель. У 1965 г. сельскай гаспадарцы было пастаўлена 1,9 млн т мінеральных угнаенняў, а ў 1980 г. — 5,6 млн т. Плошча зямель з асушальнай сеткай к гэтаму году дасягнула 2,4 млн га — 27 % ад агульнай плошчы сельскагаспадарчых угодзяў калгасаў і саўгасаў.

У развіцці сельскай гаспадаркі ўзрасла роля навукі. Навуковымі распрацоўкамі і ўкараненнем іх вынікаў у сельскагаспадарчую вытворчасць займаліся 8 навукова-даследчых інстытутаў, якія ўваходзілі ў сістэму Міністэрства сельскай гаспадаркі Беларусі. Дзейнічала 13 сельскагаспадарчых даследных станцый, 30 эксперыментальных гаспадарак. Даследаванні ў галіне сельскай гаспадаркі вялі НДУ меліярацыі і воднай гаспадаркі, шэраг інстытутаў АН Беларусі, кафедраў ВНУ і інш.

Узмацненне інтэнсіфікацыі сельскай гаспадаркі звязвалася ў гэтыя гады з паглыбленнем спецыялізацыі і канцэтрацыі вытворчасці. Замест 1,5 тыс. гаспадарак, якія займаліся птушкагадоўляй, было створана каля 60 буйных птушкагадоўчых ферм і спецыялізаваных гаспадарак. Створана была сетка спецыялізаваных гаспадарак па вытворчасці малака, вырошчванню і адкорму жывёлы, буйныя жывёлагадоўчыя комплексы.

Перавод сельскай гаспадаркі на больш высокі ўзровень навукова-тэхнічнага прагрэсу патрабаваў і адпаведнай кваліфікацыі кадраў, якія мелі неабходныя веды ў галіне сельскагаспадарчай навукі і перадавога вопыту. Такія кадры рыхтавалі ВНУ і сярэднія навучальныя ўстановы рэспублікі. У 1965 г. колькасць спецыялістаў з вышэйшай і сярэдняй спецыяльнай адукацыяй у сельскай гаспадарцы рэспублікі склала 21,4 тыс. чалавек, а ў 1980 г. — 88,1 тыс. У сярэднім на адну гаспадарку ў сярэдзіне 70-х гадоў прыпадала 20 спецыялістаў. У прафесіянальнай структуры працоўных калектываў павялічылася доля механізатараў. У 1965 г. іх было 116,2 тыс., а ў 1980 г. — 207,6 тыс. З'явіліся рабочыя новых прафесій — аператары жывёлагадоўчых комплексаў, майстры машыннага даення і

інш. Гэта значыць, што цяжкая ручная праца ўсё больш замянялася машынамі і механізмамі.

Становішча сельскай гаспадаркі Беларусі на пачатак 80-х гадоў. Дзякуючы росту прадукцыйных сіл вёскі сельскагаспадарчай вытворчасць рэспублікі ў 60—70-я гады атрымала далейшае развіццё. Валавая прадукцыя сельскай гаспадаркі ў 1980 г. перавысіла ўзровень 1960 г. амаль у 1,5 раза, а ў параўнанні з даваенным, 1940 г. — у 1,9 раза. Прадукцыйнасць працы за гэтыя 20 гадоў павялічылася ў 2,5 раза. Амаль у 2 разы павялічылася пагалоўе буйной рагатай жывёлы, у 1,4 — свіней, больш чым у 2 разы — птушкі і г. д.

Аднак ні рэзультаты павелічэння сельскагаспадарчай вытворчасці, ні тэмпы росту прадукцыі сельскай гаспадаркі ні ў якое параўнанне не ішлі з тэмпамі развіцця прамысловасці і не адпавядалі патрэбам рэспублікі і тым затратам, якія накіроўваліся ў гэту галіну народнай гаспадаркі. Да таго ж звесткі гэтыя афіцыйнай статыстыкай часта завывшаліся. Таму амаль па ўсіх абагульненых паказчыках фіксаваўся рост у сельскай гаспадарцы, а становішча працоўных у забеспячэнні харчаваннем паляпшалася нязначна. Перш за ўсё таму, што нязначным было павелічэнне прадукцыі сельскай гаспадаркі ў разліку на душу насельніцтва. Прычым па гэтаму паказчыку назіраўся не толькі рост, але ў асобныя гады і істотнае зніжэнне. Так, вытворчасць бульбы ў разліку на душу насельніцтва на канец 70-х гадоў была ніжэйшай, чым у пачатку 60-х, тое ж самае датычылася і агародніны. Раслі страты з-за безгаспадарчасці, адсутнасці неабходных сховішч і г. д. Увогуле ўзровень вытворчасці асноўных прадуктаў сельскай гаспадаркі на душу насельніцтва заставаўся нізкім, а іх спажыванне не адпавядала неабходным нормам, асабліва мяса, малака, агародніны, фруктаў.

Незадаволены попыт на прадукцыю сельскай гаспадаркі, нягледзячы на пашырэнне сельскагаспадарчай вытворчасці ў 60—70-я гады, на канец гэтага перыяду не толькі не паменшыўся, але яшчэ больш вырас. На пачатак 80-х гадоў харчовае забеспячэнне рэспублікі, як і ўсёй краіны, пагоршылася. Сельская гаспадарка зноў аказалася ў перадкрызісным стане.

Пытанні і заданні. 1. Пакажыце напрамак і вынікі развіцця матэрыяльна-тэхнічнай базы сельскай гаспадаркі Беларусі ў 60—70-я гады. **2.** Раслу-мачце, чаму ў гэтыя гады ўзрасла роля навукі ў развіцці сельскай гаспадаркі. Пакажыце, у чым гэта праявілася. **3.** Раскрыйце прычыны адставання развіцця сельскай гаспадаркі Беларусі ў канцы 70-х — пачатку 80-х гадоў. Пакажыце, як гэта ўплывала на забеспячэнне насельніцтва прадуктамі харчавання.

§ 41. Спробы палепшыць становішча ў сельскай гаспа-дарцы ў першай палавіне 80-х гадоў

Рэарганізацыя кіравання сельскай гаспадаркай. Адставанне ў развіцці сельскай гаспадаркі прымусіла кіраўніцтва ў пачатку 80-х гадоў зноў заняцца распрацоўкай мер па яго ўздыму. Як і раней, беспадстаўнасць эканамічнай сістэмы сельскай гаспадаркі, яе няздольнасць забяспечыць узрастаючыя патрэбы краіны і грамадства ў прадуктах харчавання аднеслі да структурных заган, недахопаў планавання і кіраўніцтва і да т. п. Таму і рашэнне задачы пераводу сельскай гаспадаркі на шлях інтэнсіўнага развіцця вызначалася праз чарговую рэарганізацыю кіравання. З той толькі розніцай, што на гэты раз у сферу яго рэарганізацыі і перабудовы ўключыліся не толькі галіны сельскагаспадарчай вытворчасці, але і сумежныя з ёю, занятыя стварэннем ма-тэрыяльна-тэхнічнай базы сельскай гаспадаркі, пе-рапрацоўкай яе прадукцыі. На гэтай аснове ўзнік-ла і новае паняцце — аграпрамысловы ком-плекс.

Неабходнасць зладжанай, высокапрадукцыйнай працы гэтага комплексу, важнасць яго ў вырашэнні задач забеспячэння краіны ў дастатку прадуктамі харчавання і сыравінай для іншых галін сталі зусім відавочнымі нават камандна-бюракратычнаму апарату. Пытанне заключалася ў тым, як гэтага дасягнуць. І паколькі за рашэнне задачы ў чарговы раз узяўся ўсё той жа апарат, то, натуральна, ён пачаў з пошуку новых кіраўніцкіх структур пры захаванні і непаруш-насці самой апаратнай, строга цэнтралізаванай сістэмы кіравання. У выніку з'явілася нешта вельмі аморфнае ў выглядзе так званага аграпрамысловага комплексу (АПК).

На справе, аднак, з-за ведамаснай раз'яднанасці і пераваг у народнай гаспадарцы ведамасных інтэрэсаў аб'яднання ў адзіны арганізм сельскай гаспадаркі і абслуговых яе структур так і не адбылося. Большасць удзельнікаў АПК не былі накіраваны на канечныя рэзультаты сельскагаспадарчай вытворчасці, што адмоўна адбілася на павышэнні яе эфектыўнасці.

У сувязі з гэтым у 1985 г. выйшла пастанова ЦК КПСС і СМ СССР «Аб далейшым удасканаленні кіравання аграпрамысловым комплексам», у якой прызнавалася неабходнасць утварэння саюзна-рэспубліканскага Дзяржаўнага аграпрамысловага камітэта СССР (Дзяржаграпрама СССР) на базе Міністэрства сельскай гаспадаркі, Міністэрства садова-агародніннай гаспадаркі, Міністэрства мясной і малочнай прамысловасці, Міністэрства сельскага будаўніцтва і Дзяржаўнага камітэта па вытворча-тэхнічнаму забеспячэнню сельскай гаспадаркі.

У БССР, як і іншых рэспубліках, узніклі рэспубліканскі, а ў абласцях — абласныя дзяржаграпрамы. Новая кіраўніцкая гідра аказалася вельмі грувасткай, непаваротлівай і малаэфектыўнай. Ва ўсякім разе вырашыць Харчовую праграму з дапамогай новай кіраўніцкай структуры аказалася чарговай пустой задумай. Наадварот, мітусня вакол кіраўніцкіх навацый толькі адцягвала сілы і сродкі ад сферы вытворчасці і перапрацоўкі прадукцыі сельскай гаспадаркі і вяла да далейшага пагаршэння становішча ў краіне. Адным практычным вынікам гэтых знешне грандыёзных пераўтварэнняў з'явілася толькі тое, што яны канчаткова пераканалі і ўрад, і грамадства ў безнадзейнасці спроб рашыць праблему ўздыму сельскай гаспадаркі на аснове кіраўніцкіх маніпуляцый і што шлях да развіцця цяпер ляжыць праз глыбокія эканамічныя пераўтварэнні, здольныя вярнуць зямлі гаспадара ці то ў асобе калгаса або кааператыва, ці то арандатара або селяніна-фермера.

Практычныя дасягненні ў развіцці сельскай гаспадаркі ў 1981—1985 гг. Увесь ход гісторыі развіцця сельскай гаспадаркі, пачынаючы з яе суцэльнай калектывізацыі, паказваў на неабходнасць яе карэннага пераўтварэння. Аднак патрэба ў гэтым асабліва аб-

вастрылася ў першай палавіне 80-х гадоў. Развіццё яшчэ працягвалася і ў гэтыя гады. Але па-першае, тэмпы былі такімі, што не пакрывалі ўзрастаючых патрэб у прадуктах харчавання нават натуральнага прыросту насельніцтва. А значыць, непазбежным было і пагаршэнне забеспячэння прадуктамі харчавання. Па-другое, нерацыянальна высокімі тэмпамі павялічваліся затраты дзяржавы на кожную адзінку прыросту сельгаспрадукцыі. Па-трэцяе, умацнілася да пагражальных намераў безгаспадарчасць на аснове росту апатыі і абыякавасці да рэзультатаў працы ў асноўнай масы работнікаў сельскай гаспадаркі, а гэта зводзіла на нішто затраты дзяржавы і грамадства, нараджала індывідуальнае і групавое ўтрыманства замест творчага пошуку шляхоў развіцця.

Нават у БССР, якая ў параўнанні з большасцю іншых рэспублік мела ў гэтыя гады ў сельскай гаспадарцы некалькі лепшых рэзультатаў, негатыўныя працэсы, уласцівыя сельскай гаспадарцы краіны, умацніліся, што прывяло да пагаршэння забеспячэння насельніцтва прадуктамі харчавання. Рост сярэднегадавага аб'ёму валавой прадукцыі сельскай гаспадаркі рэспублікі ў 1981—1985 гг. склаў ад ўзроўню папярэдняга пяцігоддзя 108 %. У той жа час расходы на развіццё сельскай гаспадаркі перавысілі папярэдні пяцігадовы перыяд амаль на 40 %. Значна павялічыліся расходы на развіццё галін, звязаных з перапрацоўкай, нарыхтоўкай і захаваннем сельскагаспадарчай прадукцыі. У цэлым для АПК рэспублікі была выдзелена велізарная сума — 8,1 млрд рублёў. Яшчэ больш сродкаў накіроўвалася на развіццё трактарнага і сельскагаспадарчага машынабудавання, выраб тэхнікі для жывёлагадоўлі, харчовага машынабудавання. Усе гэтыя сродкі расцякаліся па міністэрствах і ведамствах, асядалі ў грувацкім бюракратычным АПК без прыметнага ўплыву на канечныя рэзультаты развіцця сельскай гаспадаркі. У гэтым перш за ўсё і заключалася супярэчнасць становішча ў сельскай гаспадарцы. Матэрыяльна-тэхнічная база пашыралася. Напрыклад, парк трактароў за пяць гадоў павялічыўся на 14 тыс. адзінак, збожжаўборачных камбайнаў — на 7,5 тыс., грузавых аўтамабіляў — на 15,4 тыс. Энергаўзброенасць працы за гэты перыяд павялічылася

амаль на 35 %, аднак прыметнага паляпшэння ў сферы вытворчасці не адбывалася. Колькасны прырост тэхнікі не даваў чаканых зрухаў з-за нізкай яе якасці, дрэннай рамонтнай базы і дэфіцыту запасных частак, што вяло да вялікіх прастояў тэхнікі, а галоўнае — не было неабходнай матэрыяльнай і гаспадарчай зацікаўленасці ў механізатараў і ўсіх работнікаў сельскай гаспадаркі. Да таго ж на шэрагу работ узровень механізацыі наогул заставаўся нізкім: дамінавала ручная праца.

Непасрэдны ўплыў на паскарэнне тэхнічнага прагрэсу ў сельскай гаспадарцы аказала хімізацыя. У 1979 г. у сістэме Міністэрства сельскай гаспадаркі было створана Усесаюзнае вытворча-навуковае аб'яднанне па аграхімічнаму абслугоўванню сельскай гаспадаркі (Сельгасхімія). У яго распараджэнне перайшлі абласныя і раённыя станцыі аховы раслін. Аб'яднанне мела неабходную тэхніку, зведзеную ў механізаваныя атрады. Канцэнтрацыя ў руках гэтай спецыялізаванай службы асноўнага аб'ёму работ па хімізацыі сельскай гаспадаркі істотна пашырыла выкарыстанне механізаванай працы на адным з важнейшых участкаў вытворчасці, садзейнічала хутчэйшаму ўкараненню ў сельскагаспадарчую практыку дасягненняў аграхімічнай навукі.

Аднак неўзабаве пачалі выяўляцца і такія рэзультаты дзейнасці сельгасхіміі, як парушэнне ў многіх гаспадарках экалагічнай раўнавагі ў сувязі з празмерным выкарыстаннем хімічных угнаенняў і сродкаў аховы раслін, вытворчасць шкоднай для здароўя людзей прадукцыі. Даваў аб сабе адчуваць усё той жа дыктат ведамства-манапаліста, інтарэсы якога абмяжоўваліся аб'ёмам выкананых работ і паслуг незалежна ад канечнага рэзультату ў сельскагаспадарчай вытворчасці.

Важным напрамкам павышэння эфектыўнасці сельскай гаспадаркі рэспублікі з'явілася меліярацыя. На сярэдзіну 80-х гадоў агульная плошча асушаных зямель у рэспубліцы дасягнула 2,7 млн га і арашаемых — 165 тыс. га. Аднак і тут не абышлося без сур'ёзных экалагічных выдаткаў, што выклікае неабходнасць больш глыбокай навуковай прапрацоўкі планаў і праграм меліярацыі, павышэння ролі грамадскасці ў

кантролі за строгім захаваннем усімі ведамствамі прыродаахоўных мерапрыемстваў.

Такім чынам, у першай палавіне 80-х гадоў у рэспубліцы адбылося далейшае ўмацаванне матэрыяльна-тэхнічнай базы сельскай гаспадаркі і звязаных з ёю галін. Аднак гэта не прывяло да адэкватных канечных рэзультатаў у сельскагаспадарчай вытворчасці. Ураджайнасць асноўных сельскагаспадарчых культур заставалася на ўзроўні 70-х гадоў, нязначна павысілася прадукцыйнасць жывёлы і птушкі, узраслі страты сельгаспрадукцыі, якія склалі па краіне да 30 % іх агульнага аб'ёму. Гэта сведчыла аб тым, што аграрная праблема са сферы вытворчай усё больш перамяшчалася ў сферу эканамічную, якая заключалася ў недасканаласці вытворчых адносін на сяле, таму і шлях вырашэння яе ляжаў толькі праз кардынальную эканамічную рэформу.

Пытанні і заданні. 1. Раскажыце, якія захады рабіла кіраўніцтва краіны і рэспублікі ў пачатку 80-х гадоў, каб вырашыць аграрную праблему. 2. Раскажыце аб дасягненнях Беларусі ў вобласці меліярацыі зямель і хімізацыі сельскай гаспадаркі. Як, на вашу думку, пазбегнуць пры гэтым парушэння экалогіі? 3. Растлумачце, чаму аказаліся негрунтоўнымі планы каманднага кіравання вывесці сельскую гаспадарку на шлях інтэнсіўнага развіцця.

ГЛАВА 15. САЦЫЯЛЬНАЕ РАЗВІЦЦЁ, УМОВЫ ПРАЦЫ І ЖЫЦЦЯ

§ 42. Змены ў сацыяльнай структуры грамадства

Рост насельніцтва. У 1986 г. колькасць насельніцтва Беларусі склала 10 млн чалавек. З 1966 па 1986 г. яно павялічылася на 1,3 млн чалавек, або на 16,5 %. Асноўным фактарам росту насельніцтва, як і раней, быў натуральны прырост, але тэмпы яго ў канцы 70-х — першай палавіне 80-х гадоў былі ніжэйшымі ў параўнанні з папярэднімі гадамі. Да таго ж у сельскай мясцовасці, пачынаючы з 1980 г., гэты паказчык быў адмоўны, гэта значыць колькасць народжаных саступала колькасці памёршых.

Да сярэдзіны 70-х гадоў адбывалася павелічэнне сярэдняй працягласці жыцця, а ў наступныя гады ішло яе паніжэнне. У 1985—1986 гг. яна склала ў рэспубліцы 71,4 года. Адначасова ўзмацніўся працэс

старэння насельніцтва. Істотных змен у нацыянальным складзе насельніцтва ў гэтыя гады не адбылося, стабільнай заставалася і міжнацыянальная сітуацыя. Разам з тым працэсы дэбеларусізацыі па ўсіх кірунках яшчэ больш узмацніліся, што было звязана з курсам партыйнага кіраўніцтва ў адносінах да нацыянальнага пытання.

Увесь прырост насельніцтва адбываўся за кошт гарадскіх жыхароў. Калі ў 1966 г. яны складалі 39 % усяго насельніцтва Беларусі, то ў 1985 г. — 62 %.

Змены ў сацыяльнай структуры насельніцтва. Яны адбываліся пад уплывам шматпланавых працэсаў, якія праходзілі ў эканоміцы рэспублікі, асабліва ў сувязі з паскарэннем навукова-тэхнічнага прагрэсу. Яго вынікам з'явіўся хуткі рост спецыялістаў з вышэйшай і сярэдняй спецыяльнай адукацыяй, якія былі заняты ў народнай гаспадарцы. Калі ў 1960 г. іх налічвалася 276 тыс., то ў 1985 г. — 1276 тыс., гэта значыць у 4,6 раза больш, тады як агульная колькасць рабочых і служачых павялічылася за гэтыя гады ў 2,2 раза.

Асноватворным у змене сацыяльнай структуры грамадства ў гэтыя гады з'яўляўся хуткі рост рабочых і служачых як сярод занятага, так і ўсяго насельніцтва. У 1960 г. рабочыя сярод занятага насельніцтва складалі 45 %, а ў 1985 г. — 60 %, служачыя адпаведна 14,6 % і 25,4 %. У той жа час доля калгаснікаў сярод занятага насельніцтва знізілася з 40,4 % да 14,6 %.

Паслядоўнае пашырэнне механізацыі і аўтаматызацыі вытворчасці істотна змяніла характар працы рабочых. За 1971—1985 гг. толькі ў прамысловасці рэспублікі было вызвалена ад цяжкай фізічнай працы 350 тыс. чалавек. У новай вытворчасці ўсё большая частка работнікаў выводзілася са сферы непасрэднай вытворчасці ў сферу яе падрыхтоўкі, у галіны даследчыцкай, канструктарскай, тэхналагічнай і кіраўніцкай дзейнасці. І ў цэлым сярод занятага насельніцтва ўдзельная вага работнікаў матэрыяльнай вытворчасці паменшылася, а невытворчай сферы — узрасла. Аднак з-за нізкага ўзроўню комплекснасці механізацыі і аўтаматызацыі вытворчасці, адставання дапаможнай вытворчасці ад асноўнай па тэхнічнай аснашчанасці працы, неэфектыўнасці эканамічнай структуры вытворчасці доля ручной працы заставалася высокай. У пачатку

80-х гадоў ёю было занята звыш 30 % агульнай колькасці прамысловых рабочых.

Усё гэта аб'ектыўныя працэсы развіцця грамадства ва ўмовах навукова-тэхнічнай рэвалюцыі. Аднак неабыхавым у гэтым працэсе быў і камандна-бюракратычны апарат. Іменна на гэтыя гады прыпадае асаблівае ўмацаванне яго пазіцый у выніку ўзвышэння над грамадствам і афармлення ў своеасаблівую прывілежаваную касту, якая атрымала назву наменклатуры.

Карыстаючыся неабмежаванай уладай, новая каста паслядоўна пашырала свае прывілеі ў сферы медыцынскага, жыллёва-камунальнага абслугоўвання, матэрыяльнага забеспячэння і г. д. Гэта вяло да ўмацавання карупцыі, росту сацыяльнага расслаення грамадства, стрымлівала яго рух па шляху прагрэсу. Раслі і прамыя расходы грамадства на ўтрыманне разбухлага камандна-адміністрацыйнага апарату, спробы скарачэння колькасці якога практычных вынікаў не давалі. У 1960 г. яны складалі 31,7 млн рублёў, а ў 1985 г. — ужо 87,2 млн рублёў. Гэта без уліку расходаў на ўтрыманне партыйнага, прафсаюзнага і камсамольскага апарату.

Такім чынам, структурныя змены, якія адбыліся ў грамадстве Беларусі ў 70-я — першай палавіне 80-х гадоў, насілі даволі супярэчлівы характар. З аднаго боку, ішоў працэс павелічэння ўдзельнай вагі тых слаёў працоўных, якія забяспечвалі навукова-тэхнічны і культурны прагрэс грамадства. З другога, паслядоўна расла і фарміравалася моцная наменклатурная праслойка грамадства, якая з'яўлялася абаронцай талітарнай улады, врыхільніцай кансервацыі існаваўшага рэжыму.

Пытанні і заданні. 1. Раскажыце аб насельніцтве Беларусі 60-х — першай палавіны 80-х гадоў. Якія адбываліся ў ім змены? 2. Растлумачце, чаму сярод занятага насельніцтва больш хуткімі тэмпамі расла ўдзельная вага служачых. 3. Раскажыце аб росце колькасці рабочых і зменах умоў іх працы. 4. Растлумачце, у чым заключалася супярэчліваць тых працэсаў, якія адбываліся ў складзе занятага насельніцтва.

§ 43. Рост жыццёвага ўзроўню працоўных

Павышэнне даходаў насельніцтва. Эканоміка саветскага грамадства базіравалася ў гэтыя гады на абса-

лютнай дзяржаўнай манаполіі як на сродкі вытворчасці, так і вырабляемую прадукцыю. Таму адзінай крыніцай даходаў насельніцтва з'яўляўся рост нацыянальнага даходу, хоць размеркаванне яго ад народа не залежала і з'яўлялася прэрагатывай дзяржаўна-партыйнай бюракратыі. У 1965—1985 гг. сярэднегадавыя тэмпы прыросту нацыянальнага даходу ў Беларусі склалі каля 8 %. На гэтай аснове рэальныя даходы насельніцтва (паводле даных статыстыкі) павялічыліся за гэтыя гады больш чым у 2 разы.

Асноўным паказчыкам жыццёвага ўзроўню працоўных з'яўлялася зароботная плата, якая вызначалася органамі дзяржаўнай улады і не заўсёды залежала ад колькасці і якасці выкананай працы. Яе галоўнай асаблівасцю з'яўлялася набліжэнне да пражытачнага мінімуму. На самай справе дзяржава выкарыстоўвала прынцып адноснай ураўнілаўкі ў аплаце працы таму, што ён дазваляў ёй усім недаплачваць і ў той жа час пазбягаць сацыяльнай канфрантацыі. Усё гэта вяло да таго, што зароботная плата ўсё больш страчвала сваю галоўную функцыю — стымулу і меры працы.

У цэлым сярэднямесячная грашовая зароботная плата рабочых і служачых павысілася з 106 руб. у 1970 г. да 173 руб. у 1985 г., а з дабаўкай выплат і льгот з грамадскіх фондаў спажывання — адпаведна з 144 руб. да 243 руб. Да 70 руб. у 1985 г. павысіўся мінімальны ўзровень зароботнай платы.

Істотна павысілася аплата працы калгаснікаў. У 1975 г. сярэднямесячны заробтак калгасніка склаў 78 руб., што перавысіла ўзровень 1965 г. больш чым у 2 разы. К 1985 г. ён дасягнуў 155 руб. Большасць членаў калгасаў, як і раней, мелі прысядзібныя зямельныя ўчасткі, вялі падсобную гаспадарку. На калгаснікаў распаўсюджваліся ўсе віды сацыяльнага забеспячэння. У сярэдзіне 70-х гадоў колькасць пенсіянераў у Беларусі дасягнула 1789 тыс. чалавек, у тым ліку 677 тыс. калгаснікаў.

Павялічыўся ўзровень спажывання насельніцтва, палепшылася структура харчавання за кошт больш высакакасных і каларыйных прадуктаў. Так, спажыванне мяса на душу насельніцтва павялічылася з 40 кг у 1960 г. да 70 кг у 1985 г., малака і малочных

прадуктаў — з 180 кг да 395 кг, яек — з 93 штук да 319 штук, цукру — з 18,8 кг да 44 кг.

У сувязі з тым што савецкая сельская гаспадарка развівалася ў гэтыя гады крайне нізкімі тэмпамі і не забяспечвала ўзросшыя патрэбнасці насельніцтва і краіны ў прадуктах харчавання і сыравіне для прамысловасці, кіраўніцтва вымушана было рабіць шырокамаштабныя закупкі іх за мяжой. Гэта былі гады, калі ішло інтэнсіўнае праяданне багацця краіны без клопатаў аб будучыні. Беларусь не вяла самастойных закупаў сельгаспрадукцыі за мяжой і атрымлівала іх з агульнасаюзнага катла ў адпаведнасці з планамі.

Развіццё бытавога абслугоўвання насельніцтва. Хоць увага органаў улады і прафсаюзаў да пытанняў бытавога абслугоўвання насельніцтва ў гэтыя гады ў параўнанні з папярэднімі значна панізілася, тым не менш меліся і нейкія дасягненні. У прыватнасці, колькасць прадпрыемстваў гэтай галіны павялічылася з 6,5 тыс. у 1965 г. да 11 тыс. у 1985 г., а аб'ём рэалізацыі бытавых паслуг узрос за гэты час больш чым у 10 разоў. Служба быту вырасла ў буйную механізаваную галіну народнай гаспадаркі, якая абслугоўвала як гарадскіх, так і сельскіх жыхароў. Ужо к сярэдзіне 70-х гадоў на ўсіх цэнтральных сядзібах калгасаў і саўгасаў дзейнічалі комплексныя прыёмныя пункты і дамы быту, якія выконвалі больш за 300 відаў паслуг.

Але сам па сабе рост матэрыяльна-тэхнічнай базы сферы паслуг не веў да адэкватнага паляпшэння бытавога абслугоўвання насельніцтва. Для гэтага неабходна была яшчэ і зацікаўленасць работнікаў гэтай сферы ў тым, каб лепш працаваць. А гэтага ў савецкай сістэме бытавога абслугоўвання якраз і не было. Гэта была супярэчлівасць не галіновая, а агульнаэканамічная і з'яўлялася вынікам панавання дзяржаўнага манопалізму ва ўсіх сферах жыцця грамадства. Абыякавасць работніка да сваёй працы была заложана ўжо ў самой сістэме.

Значна пашырылася ў гэтыя гады жыллёвае будаўніцтва. Калі ў 1956—1965 гг. за год уводзілася ў дзеянне ў сярэднім 3 млн м² жылой плошчы, то ў 1966—1985 гг. — 4,3 млн м². Увогуле за гэтыя 20 гадоў яе было ўведзена ў рэспубліцы каля 87 млн м², у тым ліку дзяржаўнымі і кааператыўнымі прадпрыемствамі

60 млн м², астатняя — насельніцтвам і калгасамі. Але і пры гэтым патрэбнасці насельніцтва ў жыллі не задавальняліся. Чэргі на атрыманне кватэр у гарадах захоўваліся, а чакаць іх неабходна было да 10 гадоў. А тым часам наменклатура, а таксама патрэбныя ёй людзі са сферы паслуг і іншыя фарсіравана паляпшалі свае жыллёвыя ўмовы. Для іх будаваліся дамы па асобных праектах, у лепшых раёнах, кватэры яны атрымлівалі з перавышэннем устаноўленых нормаў. Таму хоць будаўніцтва і расло, але чэргі на атрыманне кватэр не скарачаліся. Гэта была тая сфера, адкуль перш за ўсё пачынала сваё працвітанне савецкая партнаменклатурная карупцыя.

Непасрэдны ўплыў на жыццё насельніцтва аказвала паляпшэнне ўмоў працы. Яно адбывалася перш за ўсё ў сувязі з пашырэннем механізацыі і аўтаматызацыі працэсаў вытворчасці, укараненнем больш дасканалай тэхнікі і тэхналогіі. Але пры ўсім гэтым праблемы абароны асяроддзя ад шкодных уздзеянняў вытворчасці вырашаліся недастаткова і наогул адкладваліся на далей. Таму ўмовы працы амаль паўсюдна пагоршыліся і не адпавядалі санітарным нормам.

Характэрнай асаблівасцю змен, якія адбываліся ў быцце насельніцтва ў гэтыя гады, з'яўлялася больш пашыраная яго еўрапеізацыя. Адзенне, мэбля, іншыя рэчы быту пасляваенных гадоў саступілі месца новым вырабам, якія паступалі не толькі з краін былога сацлагера, але і краін Захаду. З гэтага часу нацыянальныя асаблівасці быту, адзення і інш. яшчэ хутчэй пачалі знікаць са штодзённага жыцця насельніцтва.

Адмоўны ўплыў сістэмы на сацыяльнае жыццё. Асаблівасцю савецкага грамадства на ўсіх этапах з'яўлялася тое, што рост матэрыяльнага дабрабыту пастаянна адставаў ад узрастаючых патрэб грамадства і далёка не адпавядаў дасягненням у гэтай галіне развітых краін свету і міжнародным стандартам. Да таго ж паказчыкі росту дабрабыту савецкага народа, якія зыходзілі з органаў статыстыкі, як правіла, упрыгожвалі сапраўдную рэчаіснасць. У прыватнасці, імі зусім выключаліся, як неўласцівыя сацыялізму, інфляцыйныя працэсы, рост дарагоўлі і іншыя адмоўныя з'явы ў эканоміцы, якія зніжалі жыццёвы ўзровень працоўных. Перабольшвалася доля грамад-

скіх фондаў спажывання ў павышэнні рэальных даходаў насельніцтва. Для гэтага выкарыстоўваліся сярэднія велічыні спажывання на душу насельніцтва, тады як на самай справе імі больш карысталіся прывілеяваныя слаі грамадства, якія прысвоілі сабе незаслужаныя льготы і перавагі ў забеспячэнні жыллём, харчовымі і прамысловымі таварамі, медыцынскім абслугоўванні і інш. Гэта работнікі апарату, гандлю, сферы паслуг, кіраўніцтва прадпрыемстваў і ўстаноў. Жыццёвы ўзровень большасці насельніцтва зніжаўся таксама ў сувязі з незадаволеным попытам на прамысловыя і харчовыя тавары, у тым ліку першай неабходнасці. Ціск гэтага фактару асабліва ўзмацніўся ў першай палавіне 80-х гадоў, калі рост заробтнай платы стаў значна апырэджваць рост прадукцыйнасці працы, а вытворчасць прадметаў спажывання (група «Б») усё больш выцясняялася на другарадныя пазіцыі, тады як вытворчасць сродкаў вытворчасці (група «А») ператварылася ў галіну, якая ў асноўным узнаўляла самую сябе і патрэбы ваенна-прамысловага комплексу. Гэта вяло да таго, што ўсе працавалі, выконвалі і перавыконвалі планы, а тавараў народнага спажывання ў магазінах становілася ўсё менш і менш, пакуль, нарэшце, многія з іх наогул пачалі знікаць са свабоднага гандлю. Асабліва адмоўна адбілася на жыццёвым узроўні працоўных пагаршэнне харчовага забеспячэння, знікненне з вытворчасці і гандлю таных тавараў штодзённага попыту.

З сярэдзіны 80-х гадоў рэспубліка, як і ўся краіна, пачала ўпаўзаць у паласу глыбокага эканамічнага крызісу, які праявіўся ў першую чаргу ў крызісе забеспячэння насельніцтва харчовымі і прамысловымі таварамі, расстройстве сферы абслугоўвання, узмацненні пазіцый ценявой эканомікі, зрощванні з ёю наменклатурных слаёў грамадства.

Пытанні і заданні. 1. Раскажыце аб крыніцах павышэння даходаў насельніцтва ў гэтыя гады. Пакажыце яго рэальныя вынікі. 2. Растлумачце, чаму сфера бытавога абслугоўвання насельніцтва з'яўлялася выключна манаполіяй дзяржавы. Пакажыце, як яна была арганізавана. 3. Як вы думаеце, чаму праблема забеспячэння насельніцтва жыллём аказалася невырашальнай у гэтыя гады? 4. Раскрыйце прычыны зніжэння жыццёвага ўзроўню большасці насельніцтва рэспублікі, які пачаўся ў сярэдзіне 80-х гадоў.

**§ 44. Дзяржаўна-палітычная сістэма.
Яе структура і сутнасць**

Наменклатурны характар дзяржаўна-палітычнай сістэмы. Паварот ва ўнутрыпалітычным жыцці краіны ў другой палавіне 60-х гадоў ад хрушчоўскай «адлігі» да неасталінісцкага таталітарызму меў свае істотныя асаблівасці. Перш за ўсё ён прыкрываўся неабходнасцю павышэння вядучай і накіроўваючай ролі партыі ў жыцці грамадства, якая адна ведала, што патрэбна народу. Па-другое, таталітарная сутнасць гэтай партыі і яе метадаў кіраўніцтва краінай старанна скрывалася. Народ павінен быў мець уражанне, што мае надзейнага абаронцу сваіх інтарэсаў.

Тэрытарыяльна-галіновы прынцып пабудовы партыі дазваляў яе кіраўніцтву трымаць пад сваім непасрэдным кантролем усе сферы эканомікі, культуры, грамадска-палітычнага жыцця. Для ўзмацнення сваіх пазіцый у жыцці і дзейнасці грамадства партыйнае кіраўніцтва пастаянна дабівалася росту партыйнага членства, асабліва ў вядучых галінах народнай гаспадаркі. Так, колькасць камуністаў у прамысловасці рэспублікі павялічылася з 82,5 тыс. у 1965 г. да 182,5 тыс. у 1978 г., на транспарце і сувязі — з 25 тыс. да 36 тыс., у сельскай гаспадарцы — з 91 тыс. да 128,6 тыс. Аднаведны рост адбыўся і ў іншых галінах народнай гаспадаркі, навукі і культуры.

Аднак рост партыйнага членства цікавіў кіраўніцтва не сам па сабе і нават не столькі таму, што ў выніку гэтага павялічваліся грашовыя ўзносы ў партыйную касу, а таму, што пашыраліся магчымасці для стварэння шырокай сеткі партыйных камітэтаў на прадпрыемствах і ва ўстановах. Іх наяўнасць дазваляла партыйным органам удзельнічаць непасрэдна ў гаспадарча-адміністрацыйнай дзейнасці. Колькасць парткамаў павялічылася ў Беларусі з 331 у 1965 г. да 1348 у 1978 г., а 19 з іх мелі правы райкамаў. За гэтыя ж гады колькасць цэхавых партыйных арганізацый павялічылася з 4,5 тыс. да 12,3 тыс. Дзейнічалі таксама партыйныя групы, якіх у 1978 г. налічвалася каля 22 тыс.

Уся гэта разгалінаваная партыйная сетка разлічана была перш за ўсё на тое, каб забяспечыць правядзенне ў жыццё тых прадвызначэнняў, якія зыходзілі з вышэйшых органаў партыйнага кіраўніцтва. А там таксама, пачынаючы з райкамаў, існавалі галіновыя аддзелы, якія непасрэдна займаліся пытаннямі народнай гаспадаркі. Каб замацаваць неабмежаваныя правы парткамаў у гаспадарча-распарадчай дзейнасці прадпрыемстваў, партыя запісала ў сваім Уставе палажэнне аб праве пярвічных арганізацый прадпрыемстваў кантраляваць дзейнасць адміністрацыі, якое пастановай XXIV з'езда КПСС у 1971 г. распаўсюдзілася на сферу культуры, навукі, навучальныя ўстановы і інш. Хоць афіцыйна гаварылася аб узмацненні ролі партыйных арганізацый, на справе ішло ўзмацненне пазіцый парт-апаратнай улады, якая рабіла спробы пераходу да прамога кіраўніцтва эканомікай і іншымі сферамі. Таму неабходна было, каб не толькі парткамы, выконваючы гаспадарча-распарадчыя функцыі, безагаворачна падпарадкоўваліся шматступеннай партыйнай уладзе, але і ўсе гаспадарчыя органы і арганізацыі, саветы, прафсаюзы, камсамол, іншыя так званыя грамадскія арганізацыі. Усё гэта — сведчанне таго, што ў грамадска-палітычнай дзейнасці ў агульнапрынятым яе разуменні для КПСС не было ніякай патрэбы. Таму і адбывалася яе трансфармацыя ў напрамку поўнага пераўтварэння ў дзяржаўную арганізацыю таталітарнага тыпу. А гэта дадатковае сведчанне, што палітычнымі партыі могуць быць толькі пры наяўнасці шматпартыйнасці і пры ўмовах, што яны не павінны мець ніякага дачынення да гаспадарча-адміністрацыйнай дзейнасці дзяржавы.

Метады забеспячэння партыйнага ўсеўладдзя. Каб забяспечыць таталітарную ўладу партыйнага апарату, неабходна было строга захоўваць прынцып карпаратыўнасці ў яго камплектаванні. Адбор на ўсе кіруючыя пасады ў партыйныя органы ажыццяўляўся вузкім колам асоб па прынцыпу зверху ўніз. Актыўна ўдзельнічалі ў гэтым органы КДБ, якія павінны былі гарантаваць біяграфічную чысціню кандыдатур на партыйныя пасады. Існавалі і выбары, але яны праводзіліся такім чынам, што толькі фіксавалі тое, што прадвызначалася зверху. Аб альтэрнатыўнасці выбараў не магло быць і размовы.

Паспяхова праводзіліся партыйнымі органамі і выбары без выбару Саветаў. Галоўнай задачай такіх выбараў з'яўлялася правядзенне ў састаў Саветаў асоб, якія па ўсіх паказчыках адпавядалі патрабаванням партыйных органаў.

Існаваў строгі прынцып рэгулявання саставу Саветаў па полу, партыйнасці, узросту, сацыяльнай прыналежнасці і інш. Так, сярод выбраных дэпутатаў у Вярхоўны Савет БССР у 1967—1980 гг. чатырох скліканняў доля мужчын вагалася ад 62,9 да 63,7 %, членаў КПСС — ад 67 да 70 %, рабочых — ад 23,1 да 30,5 %, калгаснікаў — ад 20 да 24 %. Рэгуляваўся і састаў мясцовых Саветаў. Напрыклад, з 1961 па 1980 г. члены КПСС пязменна складалі ў іх 43 %, а мужчыны — каля 53 %. Невялікімі былі зрушэнні ў напрамку павелічэння ўдзельнай вагі рабочых і скарачэння калгаснікаў.

Стабільнае захаванне ўстаноўленых прапарцый саставу дэпутацкага корпуса на працягу многіх гадоў — дадатковае бласспрэчнае сведчанне таго, што выбаршчыкі да рэальнага выбару дэпутатаў ніякага дачынення не мелі. Сваім механічным апусканнем выбарчых бюлетэняў у урну для галасавання яны прыдавалі легітымнасць таму адбору кандыдатаў, які рабіўся ў партыйных органах.

Адпаведным чынам фарміравалася структура кіраўніцтва ў прафсаюзах, камсамоле і інш. Для таго каб забяспечыць асабістую залежнасць ад парторганаў, кіраўнікоў арганізацый, прадпрыемстваў, устаноў і інш., існаваў прынцып зацвярджэння іх у адпаведных партыйных камітэтах. Для кожнага іх узроўню, ад райкамаў і да ЦК КПБ, існаваў свой пералік (наменклатура) кіруючых пасад, якія праходзілі ў іх зацвярджэнне. Фактычна сюды ўключалася усё кіраўніцтва дзяржавай, грамадскімі арганізацыямі, эканомікай, культурай, навукай і інш. Адсюль і найменне «наменклатура» як грамадская з'ява. Гэта сацыяльная праслойка, якая была сфарміравана непасрэдна партыйнымі органамі і пастаўлена на сутнасці над грамадствам. Наменклатурны прынцып фарміравання кіруючых органаў існаваў і раней, але зараз ён атрымаў усеагульны характар і стаў нормай партыйна-дзяржаўнага жыцця. У гэтым перш за ўсё і заключалася

асаблівасць савецкага таталітарызму пасляваеннага часу, які рэалізоўваўся не праз дыктатуру асабістай улады, або ўлады ваеннай хунты, а праз адзяржаўленую партыю, што пашырала сацыяльную базу таталітарызму, а таксама забяспечвала дэмагагічнае прыкрыццё яе сацыяльнай сутнасці.

Падпарадкоўваючы пад сваё непасрэднае кіраўніцтва ўсе званні велізарнага грамадска-дзяржаўнага апарату, кіраўніцтва КПСС спадзявалася не толькі павысіць ролю партыі ў якасці кіруючай і накіроўваючай сілы, але і забяспечыць павышэнне ролі імперскага цэнтралізаванага кіраўніцтва краінай. Гэта адпавядала і новым тэарэтычным палажэнням партыі аб тым, што ў краіне пачаўся інтэнсіўны працэс інтэграцыі нацый у новую гістарычную супольнасць — савецкі народ. На справе адбывалася зусім іншае. Стварэнне ў краіне шырокага слоя наменклатурнай эліты, незалежнага ад грамадства і падпарадкаванага толькі кіруючым партыйным структурам, прывяло да абвальнага нарастання партыйна-дзяржаўнага бюракратызму, які падпарадкаваў свайму ўплыву ўсё жыццё грамадства. А гэта такая хвароба, якая заўсёды сведчыць аб тым, што краіна на нейкі час спынілася ў сваім грамадска-палітычным развіцці і што, акрамя ломкі гэтага бюракратычнага тормаза, выйсця ніякага няма. Першай спробай такой ломкі, хоць і маласпяховай, былі пераўтварэнні, якія праводзіліся пад кіраўніцтвам М. С. Гарбачова.

Пытанні і заданні. 1. Раскрыце дзяржаўна-палітычную сістэму Беларусі 70-х — першай палавіны 80-х гадоў. Пакажыце, як яна фарміравалася. 2. Растлумачце, што дазваляла Кампартыі трымаць у сваім непасрэдным падпарадкаванні ўсе ўладныя і грамадскія структуры краіны. 3. Як вы думаеце, чаму Кампартыя з'яўлялася стваральнікам і хрыбтом таталітарнай сістэмы ў краіне? 4. Растлумачце, што азначае «наменклатура» ў сацыяльнай структуры савецкага грамадства. Пакажыце, чаму па самой прыродзе ёй уласцівы бюракратызм і адрыв ад народа.

§ 45. Грамадска-палітычнае жыццё пад наглядам наменклатуры

Узмацненне кантролю за грамадска-палітычным жыццём. Грамадска-палітычнае жыццё ў Беларусі ў 70-я — першай палавіне 80-х гадоў, як і наогул у

краіне, — з'ява складаная і пакуль што мала вывучаная. Яе складанасць абумоўлена тым, што ўзмацненне таталітарнага рэжыму ў гэтыя гады адбывалася ва ўмовах, калі эканоміка знаходзілася яшчэ на ўздыме і многія яго супярэчнасці часова згладжваліся. На аснове росту эканомікі, хоць і нязначна, адбывалася павышэнне жыццёвага ўзроўню насельніцтва, што служыла спрыяльнай базай для фарміравання станоўчага сацыяльнага менталітэту. Большасць насельніцтва свае асабістыя імкненні звязвала з той будучыняй, якую малявалі палітыкі і партыйныя ідэолагі. Таму кіраваць краінай для верхніх эшалонаў улады было пакуль што прыемна і лёгка, і ўсё, што ад іх зыходзіла па частцы арганізацыі грамадскага жыцця, атрымлівала падтрымку народа. Знешне складвалася ўражанне, што таталітарная ўлада і народ знаходзяцца ў поўнай згодзе і што ніякіх пагроз рэжыму наогул не існуе.

Для падтрымання такога ўражання як унутры краіны, так і за мяжой кіраўніцтва не шкадавала ні сіл, ні сродкаў. Неабходна было паказаць, што народ жыве паўнакроўным грамадска-палітычным жыццём, і не толькі працуе, але і выказвае свае пачуцці да партыйнага і дзяржаўнага кіраўніцтва. У сувязі з гэтым асаблівае значэнне надавалася арганізацыі ўсенародных святкаванняў у дні Кастрычніцкай рэвалюцыі і Першага мая, якія лічыліся рэвалюцыйнымі святамі. Такія святкаванні павінны былі дэманстраваць велічнасць перамог, да якіх вяла партыя, адданасць народа яе ідэалам і прадвызначэнням. Дасягалася гэта правядзеннем масавых сходаў, мітынгаў, грандыёзных вулічных шэсцяў стройнымі калонамі, у якіх прымала ўдзел значная колькасць насельніцтва рэспублікі. У Мінску, напрыклад, у святочных дэманстрацыях удзельнічалі дзiesiąткі тысяч чалавек. Калоны афармляліся лозунгамі, транспарантамі, складанымі ўстаноўкамі, формы і змест якіх прадпісваліся партыйнымі органамі.

Знешняя велічнасць і размах сапраўды дасягаліся, але не ўсе ведалі за кулісны бок арганізацыі такіх мерапрыемстваў. А ён змяшчаўся ў тым, што падрыхтоўка пачыналася задоўга да дня свята і вялася з удзелам вялікай колькасці не толькі партыйна-дзяр-

жаўных функцыянераў, але і людзей працы, якіх адрывалі ад вытворчасці. У выніку ў гэтых грандыёзных шэсцях нічога самадзейнага, сапраўды народнага не было, а была імітацыя ўрачыстасці і народнага волевыяўлення, як імітацыяй палітычных свабод было наогул усё грамадска-палітычнае жыццё тых гадоў. З вялікай урачыстасцю адзначаліся ленінскія дні, знамянальныя даты ў гісторыі КПСС і інш.

Існавалі і многія іншыя формы так званага ўдзелу народа ў грамадска-палітычным жыцці, у тым ліку ў выбарах Саветаў народных дэпутатаў, у рабоце партыйных, прафсаюзных, камсамольскіх арганізацый і інш. Сацыяльныя даследаванні, якія праводзіліся ў тых гады, давалі звесткі, у адпаведнасці з якімі доля насельніцтва Беларусі, якое ўдзельнічала ў грамадска-палітычным жыцці, вагалася ад 60 да 80 %. Рабіліся спробы падзяліць іх на больш актыўных і тых, хто падпарадкоўваўся іх уплыву. Тым не менш меліся ўсе падставы лічыць, што народ пакорна ўспрымаў усе эксперыменты, якія ажыццяўляла над ім партыйнае кіраўніцтва, і мала турбаваўся аб іх магчымых выніках.

Здавалася, што не было падстаў для турбот і ў кіраўніцтва краінай. Сілы, якая б магла адабраць узурпіраваную партакратыяй уладу, рэальна ў краіне не было. Тым не менш не было ўпэўненасці ў кіруючых колах у непахіснасці рэжыму. Рэальная бяспека для рэжыму зыходзіла з непазбежнасці яго гніення знутры. Кіруючая наменклатурная эліта хутка павялічвалася і ў пачатку 80-х гадоў у маштабах краіны дасягала 18 млн чалавек. Утрымаць яе ад разбэшчання было справай невырашальнай. Адзіным сродкам у руках кіраўніцтва партыі з'яўлялася павышэнне ролі ў якасці цэментуючай асновы грамадства марксісцка-ленінскай монаідэалогіі, з яе вечна жывым прынцыпам — мэта апраўдае сродкі. Таму барацьба за чысціню ідэалогіі ставілася ў якасці першачарговай задачы партыі ў яе імкненні не дапусціць самаразбурэння рэжыму.

Небяспека высвятлення рэальнай сутнасці гэтай ідэалогіі як сродку, які служыў абгрунтаванню і захаванню таталітарнай улады партыі, магла зыходзіць толькі з асяроддзя інтэлігенцыі. Таму і ўзмацніўся

партыйны дыктат ва ўсіх сферах грамадскага і культурнага жыцця. Функцыі кантролю за сродкамі масавай інфармацыі, выдавецкай дзейнасцю, работай клубаў, тэатраў, кіно і інш. ажыццяўлялі ў рэспубліцы аддзелы культуры, прапаганды і агітацыі і г. д., якія існавалі ў райкамах, гаркамах, абкамах і ЦК КПБ. Непасрэднымі куратарамі ў іх былі сакратары па ідэалогіі. Гэта быў такі фільтр, праз які не магло прасачыцца ў друк, на радыё і тэлебачанне, на сцэны тэатраў нічога такога, што мела б хоць намёк на крытыку існуючых парадкаў; шкодным лічылася нават адсутнасць бадзёрага настрою. Як гэта рабілася, раскажваецца ў тэмах, прысвечаных пытанням культуры.

Павышэнне ролі КДБ у кантролі за грамадска-палітычным жыццём. Таталітарны кантроль партыі за сродкамі інфармацыі, друку, культурным жыццём і г. д., не выключаў, аднак, таго, што людзі маглі знаходзіць і іншыя шляхі для абмену думкамі і ідэямі. Напрыклад, з дапамогай выпуску самавыдавецкай літаратуры, распаўсюджваннем інфармацыйных лістоў і пракламацый і, нарэшце, шляхам асабістых кантактаў і сустрэч. Магчымасці парторганаў, каб ажыццяўляць кантроль за такімі нефармальнымі, а таму і забароненымі, формамі грамадска-палітычнага жыцця, былі абмежаваны. Таму на дапамогу падключаліся органы КДБ з іх неабмежаванымі магчымасцямі арганізацыі скрытай сочкі, выкарыстання паслуг сакрэтных служачых, шантажу і прамога тэрору супраць непажаданых асоб.

Для гэтых органаў такая служба заўсёды была звычайнай справай. Іх гісторыя пакуль што не вывучана і ад народа скрыта строгай сакрэтнасцю. Але найбольш значынная старана іх дзейнасці ў якасці памагатага партыі па знішчэнню мільёнаў невінаватых жэртваў таталітарызму ўжо вядома грамадству. Асабліва сцю іх дзейнасці ў гэтых гады, калі партыю ўзначальваў Л. І. Брэжнеў, а КДБ Ю. У. Андронаў, з'яўлялася цеснае перапляценне функцый абаронцы інтарэсаў дзяржавы і барацьбіта за чысціню марксісцка-ленінскай ідэалогіі, за строгае выкананне яе канонаў. Таму ў веданні КДБ аказалася ўсё, што адносілася да выкарчоўвання з грамадска-палітычнага жыцця «іншадумнасці». У сваю чаргу партыйныя органы ахвотна карысталіся

паслугамі сакрэтнай службы і многія акцыі праводзілі з імі сумесна. Адбылося не толькі павышэнне ролі КДБ у дзейнасці партыі, але і прамое іх зростанне. Фіналам гэтага стала выбранне ў 1982 г. Генеральным сакратаром ЦК КПСС старшыні КДБ Ю. У. Андропова. Важнай асаблівасцю дзейнасці партыі і КДБ у гэтыя гады з'явілася павышэнне ролі імперскага цэнтру ў кантролі за грамадска-палітычным жыццём ў рэспубліках, узмацненне ў іх русіфікатарскіх тэндэнцый. Далёка знаходзіцца ад Масквы Гродна, але справай гродзенскіх пісьменнікаў Васіля Быкава і Аляксея Карпюка займаўся сам старшыня КДБ СССР Ю. У. Андропаў. Служкі яго ўстановы яшчэ ў канцы 60-х гадоў прызналі гэтых пісьменнікаў дысідэнтамі, непажаданымі асобамі. У пісьме ў ЦК КПСС Ю. У. Андропаў паведамляў: «Камітэт дзяржаўнай бяспекі Беларусі мае даныя аб палітычна нездаровым настроі беларускіх пісьменнікаў — члена КПСС Карпюка і Быкава». А далей пайшлі мерапрыемствы партыі і КДБ па іх перавыхаванню і абясшкодзванню. А. Карпюка бюро Гродзенскага гаркама КПБ выключыла з партыі, В. Быкава абвінавацілі ў паклёпе на Савецкую Армію. Устанавілі тайны нагляд, праглядалася перапіска, праслухоўваліся іх тэлефоны. Рыхтавалі матэрыял для расправы. Гэта зацверджана і ў пісьме Ю. У. Андропова: «Камітэтам Дзяржбяспекі Беларусі з санкцыі ЦК Кампартыі рэспублікі рыхтуюцца мерапрыемствы, якія накіраваны на прадухіленне магчымых варожых акцый з боку названых асоб». Вось так узгоднена дзейнічалі партыя і КДБ. Спачатку добра-сумленных, але непажаданых уладам людзей рабілі ворагамі, а потым займаліся іх абясшкодзваннем. К гэтаму неабходна дадаць, што ніхто не мог пазбегнуць таталітарнай сочкі КДБ і яго ідэйных натхняльнікаў — партыйных органаў.

Такім чынам, адсутнасць дэмакратычных свабод у краіне, таталітарны кантроль з боку наменклатурнай улады за ўсім, што датычылася грамадска-палітычнага жыцця, рабілі яго для большасці народа толькі дадатковым клопатам. Таму апатыя і абьякавасць да грамадска-палітычных пытанняў становілася паўсюднай з'явай, а само гэта жыццё служыла прыкрыццём таталітарызму.

Пытанні і заданні. 1. Растлумачце, у чым заключалася супярэчлівае грамадска-палітычнае жыццё ў рэспубліцы ў 70-я — першай палавіне 80-х гадоў. 2. Раскажыце, як выкарыстоўваліся партыйнымі органамі святкаванні рэвалюцыйных свят для павышэння прэстыжу партыі. Што адбывалася на справе? 3. Растлумачце, чаму для захавання сваёй улады Кампартыя пастаянна абаяралася на марксісцка-ленінскую ідэалогію. 4. Пакажыце, з чым было звязана павышэнне ролі КДБ у справе кантролю за грамадска-палітычным жыццём. 5. Як вы думаеце, чаму ў дадзеныя гады адбылося далейшае зрошчванне КПСС і КДБ?

§ 46. Узмацненне ідэалагізацыі культурна-нацыянальнага жыцця

Усеагульнае партыйна-палітычнае навучанне. Пераход ад рэфарматарска-ліберальнага курсу кіраўніцтва краінай першага паслясталінскага дзесяцігоддзя да кансерватыўна-несталінскага ў 70-я — першай палавіне 80-х гадоў асабліва адчувальна выявіўся ў культуры. Ужо ў другой палавіне 60-х гадоў рэзка ўзмацнілася ідэалагізацыя культурнага жыцця. У рэспубліцы клопатамі партыі на першае месца была пастаўлена марксісцка-ленінская адукацыя, якая павінна была забяспечыць выхаванне новага чалавека з яго камуністычным светапоглядам. У мэтах набліжэння новай сістэмы адукацыі да розных груп насельніцтва было ўстаноўлена тры яго звыны: пачатковае, сярэдняе і вышэйшае. Хутка расла колькасць прапагандыстаў — у 1970 г. іх было ўжо ў два разы больш, чым у пачатку 60-х гадоў. Ставілася задача — уцягнуць у партыйную вучобу ўсіх працоўных.

Зразумела, вучоба — справа карысная, калі яна, пашыраючы веды, служыць павышэнню прафесіяналізму. Гэта ж вучоба была накіравана на масавую ідэалагічную апрацоўку людзей, выхаванне іх у духу адданасці партыі. Таму і вывучаліся ў першую чаргу гісторыя КПСС і КПВ, палітычная эканомія, філасофія, навуковы камунізм, якія на справе мала што мелі агульнае з сапраўднай навуковасцю.

Пагарджэнне правоў чалавека, народнай гістарычнай памяці. Змагары за перамогу камуністычнай ідэалогіі і маралі ў грамадстве цалкам адхілялі грамадзянскія правы чалавека, у тым ліку ў адносінах да рэлігіі. Партыя аб'явіла непрымірымую барацьбу з

рэлігійнай ідэалогіяй, яшчэ больш узмацніла так званую антырэлігійную прапаганду. На веруючых і служак рэлігійнага культу арганізоўвалі ганенні, штучна стваралі асяроддзе варожасці і нецярпімасці. Свае перамогі ў наступленні на рэлігію партыйнае кіраўніцтва вяршыла перш за ўсё закрыццём царкваў і рэлігійных аб'яднанняў. Абагульняючых даных няма, але ёсць прыклады. Так, была закрыта царква і распущаны секты пяцідзсятнікаў у Міёрскім раёне, сектанцкія абшчыны ў Чэрвеньскім, Сенненскім і іншых раёнах. Здзекам над пачуццём веруючых з'яўлялася прыцягненне былых служак рэлігійнага культу да ўдзелу ў антырэлігійнай прапагандзе.

Каб забяспечыць укараненне камуністычнай ідэалогіі ў свядомасці людзей, асабліва моладзі, неабходна было пазбавіць яе векавых традыцый, абрадаў і наогул гістарычнай памяці. Таму праз камсамольскія, прафсаюзныя і іншыя арганізацыі настойліва ўкараняліся савецкія абрады і рытуалы: камсамольскія вяселлі, рэгістрацыя маладых у палацах і дамах шлюбу, урачыстыя рэгістрацыі немаўлят і інш. Гэта, мабыць, магло стаць нармальнай з'явай, калі б не падпарадкоўвалася справе духоўнага спусташэння людзей і іх традыцый, барацьбе з варожымі элементамі, якія штучна, як і ў гады сталіншчыны, ствараліся ў грамадстве.

Аб афіцыйнасці такога курсу сведчаць устаноўкі XXIII з'езда КПСС (1966 г.), на якім адзначалася, што «барацьба супраць буржуазнай ідэалогіі павінна быць пры ўсіх абставінах бескампраміснай, бо гэта барацьба класавая, барацьба... за ўмацаванне пазіцый сацыялізму і камунізму, гэта барацьба ў інтарэсах міжнароднага рабочага класа».

Традыцыі бальшавізму ў рашэнні нацыянальнага пытання. Узмацненне прыхільнасці да гіпертрафіраванага інтэрнацыяналізму, які заўсёды быў у разуменні бальшавікоў працягам ідэі міравой рэвалюцыі, вызывала неабходнасць хутчэйшага рашэння нацыянальнага пытання ў краіне, пераадолення звязаных з ім абмежаванасцей жыцця асобных нацый і народнасцей. Пытанне было вырашана хутка і на здзіўленне проста. Спачатку ў асабістай прамове Л. І. Брэжнева, а потым і на XXIV з'ездзе КПСС (1971 г.) было заяўлена, што ў краіне ўжо «ўзнікла новая

гістарычная супольнасць людзей — савецкі народ». Гэта азначала, што нацыі адным росчыркам п'яра генсека пераўтвараліся з рэальнасці жыцця ў перажытак мінулага. Зараз заставалася толькі пераадолець гэты перажытак да канца, а такая справа для партыі была ўжо звычайная і добра вядомая.

Так узнік новы напрамак дзейнасці партыі ў нацыянальным пытанні, галоўная сутнасць якога заключалася ў пераходзе і ў тэорыі, і на практыцы да непрыкрытай русіфікацыі. Да тэарэтычнай распрацоўкі толькі самога паняцця «савецкі народ», які цяпер па волі генсека стаў гістарычнай супольнасцю, падключыліся акадэміі навук, дзесяткі навуковых інстытутаў, тысячы вучоных. Адпаведная «навуковая» прадукцыя пайшла суцэльнай плынню. І ўсё гэта рабілася дзеля таго, каб даказаць, што нацыі — гэта ўжо не нацыі, а часткі нейкай новай супольнасці, у якой у перспектыве і павінны поўнасцю гэтыя часткі растварыцца.

На практыцы ж гэта азначала поўную знявагу да нацыянальна-культурных асаблівасцей нацый і народнасцей, удушэнне ўсяго, што садзейнічала іх захаванню, пашырэнне русіфікацыі па ўсіх напрамках. І вынікі выявіліся даволі хутка. Па даных перапісу насельніцтва, колькасць грамадзян нярускай нацыянальнасці ў СССР, якія авалодалі рускай мовай, павялічылася з 50 % у 1970 г. да 70 % у 1979 г., а колькасць рускіх, якія пражывалі ў саюзных рэспубліках і авалодалі нацыянальнымі мовамі, павялічылася за гэтыя гады з 15 % да 18 %.

Беларусь у гэтыя гады стала ўзорам найбольш паспяховага знішчэння культурна-нацыянальнай годнасці нацыі. Мова нацыі амаль перастала існаваць і тлела толькі ў нацыянальнай літаратуры ды ў некаторых сродках масавай інфармацыі. Хутка скарачаліся выданні беларускамоўнай літаратуры і перыядычныя выданні. Аднак у Беларусі ўсё гэта назіралася і ў папярэдні перыяд, а дакладней — з сярэдзіны 30-х гадоў. Новым жа з'яўлялася спроба падвесці пад гэта тэарэтычны фундамент, навукова абгрунтаваць непазбежнасць у самым хуткім часе адмірання ўсяго, што звязана з нацыянальнымі асаблівасцямі жыцця, годнасцю нацыі. А гэта ўжо не проста падпарадкаванне з

боку кіруючых колаў рэспублікі, вучоных, інтэлігенцыі акалічнасцям жыцця, а праяма здрада нацыянальным інтарэсам.

Імкненне пашырыць «навуковую» абгрунтаванасць развіцця савецкага грамадства ў гэтыя гады з'явілася даволі прыметнай рысай партыйнага кіраўніцтва краінай ва ўмовах, калі ў самой партыі ўсё больш пашыраліся працэсы разбурэння і дэградацыі. Непасрэдным вынікам падключэння грамадскіх навук да працоўкі праблем культуры з'явілася неабмежаваная іх фальсіфікацыя на патрэбу парткіраўніцтву, а ў практычным кіраўніцтве культурна-асветнай работай — усталяванне фармалізму, усёахопная ідэалагізацыя, падмена паняццяў культурных інтарэсаў народа і інтарэсаў партдзяржнаменклатуры.

Рэспубліканскі друк, тэлебачанне, радыё пад кіраўніцтвам партыі вялі настойлівую работу па камуністычнаму выхаванню працоўных. Іх галоўнай мэтай было — выпрацаваць у людзях веру ў светлае будучае савецкага грамадства — камунізм і бязгрэшнасць курсу, якім вяла КПСС да яго. Зразумела, што такая мэта магла быць дасягнута толькі пры апоры на такую масавую культуру, якая дзейнічала ў першую чаргу на пачуцці людзей, пры адначасовым зацямненні іх свядомасці. Вынікам дзейнасці такой маскультуры і з'явілася нараджэнне савецкага чалавека, менталітэт якога складае з'яву выключна савецкага таталітарнага грамадства. Гэта чалавек, які ганарыцца поўнай бяспраўнасцю і калектывісцкай бязмежнасцю, у якой растварылася асоба. Таталітарызм лічыць лепшай формай грамадска-дзяржаўнага ладу, а яго духоўнай асновай — застарэлыя догмы сацыяльнай роўнасці людзей, якую павінна забяспечыць дзяржава.

Пытанні і заданні. 1. Раскажыце, якія мэты ставіла партыя, дамагаючыся ўсеагульнага партыйна-палітычнага навучання. 2. Чаму, на вашу думку, на працягу ўсіх гадоў Савецкага ўлада вяла барацьбу па збаўленню народа ад яго традыцый і гістарычнай памяці? 3. Растлумачце, чаму інтэрнацыяналізм у савецкім грамадстве аказваўся несумяшчальным з нацыянальнымі інтарэсамі. 4. Пакажыце, чаму русіфікацыя з'яўлялася лагічным вынікам унутрыпалітычнага курсу брэжнеўскага кіраўніцтва. 5. Як вы думаеце, чаму таталітарная ўлада настойліва шукала навуковай абгрунтаванасці сваёй палітыкі ў нацыянальным пытанні?

§ 47. Абвастрэнне супярэчнасцей у развіцці народнай адукацыі

Сярэдняя агульнаадукацыйная школа. Народная адукацыя развівалася ў гэтыя гады пад непасрэдным уплывам тых працэсаў, якія характарызавалі ўнутры-палітычнае жыццё краіны: стварэнне ўражання велічнасці планаў і здзяйсненняў партыі ў імя народа і прагрэсу, паспяховага будаўніцтва камунізму. А такія планы непазбежна патрабавалі і развіцця адукацыі. Тым больш, што велічнасць гэтай справе можна было прыдаваць і пры адсутнасці неабходных матэрыяльна-тэхнічных сродкаў, чаго не зробіш, напрыклад, у ваеннай галіне. Таму парткіраўніцтва так і паступала: адукацыі — велічнасць планаў, а неабмежаваныя матэрыяльна-фінансавыя сродкі — ваенна-прамысловому комплексу.

Вядома, што вялікія планы пашырэння народнай адукацыі павінны былі атрымаць навуковае забеспячэнне ў адпаведнасці з тэарэтычнымі палажэннямі навуковага камунізму і рашэннямі КПСС. Гэта частка школьнага будаўніцтва аказалася самай лёгкай — вучоныя з планамі справіліся і выдалі прадукцыі столькі, колькі таго пажадала партыя. Зараз гэтай непрыдатнай паперы хоціць для перапрацоўкі на шмат гадоў, але бачнасць грандыёзнасці яна забяспечыла.

Безумоўна, былі ў народнай адукацыі і поспехі, але яны з'явіліся вынікам не тых працэсаў, якія адбываліся на версе, а тых намаганняў і клопатаў, якія праявіла ў гэтай справе грамадства рэспублікі: настаўнікі, бацькі вучняў, працоўныя калектывы. Галоўным дасягненнем у развіцці народнай адукацыі з'явіўся пераход да ўсеагульнай сярэдняй адукацыі, які адбыўся у рэспубліцы ў другой палавіне 70-х гадоў. Гэта прывяло да хуткага росту адукацыйнага ўзроўню асноўнай масы насельніцтва, і ў першую чаргу моладзі. Калі ў 1965 г. сярэдняю (агульную і спецыяльную) адукацыю атрымалі 50 тыс. чалавек, то ў 1985 г. каля 170 тыс. Галоўнае, аднак, заключалася ў тым, што зараз амаль усе выпускнікі 8-х класаў агульнаадукацыйнай школы працягвалі вучобу для атрымання сярэдняй адукацыі. Ужо ў 1977 г. яны склалі 98,3 % ад агульнай колькасці вучняў, якія закончылі вась-

мігадовую школу. Непасрэдным вынікам гэтага з'явілася скарачэнне кантынгенту вучняў, якія вымушаны былі атрымліваць адукацыю ў школах рабочай і сельскай моладзі. Калі ў 1965 г. у іх навучалася 136 тыс. чалавек, то ў 1985 г. — 63 тыс. Гэта сведчыць аб тым, што сярэдняя адукацыя становілася для моладзі натуральным патрабаваннем, якое здзяйснялася на справе.

Зразумела, што для гэтага патрабавалася значна пашырыць будаўніцтва школ, палепшыць іх матэрыяльна-тэхнічную базу. Пры гэтым агульная колькасць школ не толькі не павялічылася, але і скарацілася за дадзеныя гады больш як у 2 разы. Затое колькасць сярэдніх школ павялічылася з 1600 у 1960 г. да 2447 у 1985 г.

Павялічылася колькасць школ прадоўжанага дня і школ з групамі прадоўжанага дня. У 1985 г. іх налічвалася ўжо 3370, тады як у 1965 г. — 1450. Рабіліся захады, каб павысіць якасны ўзровень адукацыі. Праграмы, вучэбныя планы і падручнікі прыводзіліся ў адпаведнасць з дасягненнямі навукова-тэхнічнага прагрэсу, пераарыентаваліся на разумовае развіццё вучняў, павышэнне практычнай накіраванасці школьных курсаў, больш глыбокі характар абгульненняў у працэсе вывучэння асноў навук. Усе школы перайшлі на кабінетную сістэму, пашырылася выкарыстанне тэхнічных сродкаў навучання. Абнавіўся змест і метады навучання ў малодшых класах, а пачатак сістэматычнага выкладання асноў навук быў перанесены з 5-га ў 4-ты клас.

Побач з атрыманнем адукацыі, вучні рыхтаваліся ў працэсе вучобы да ўдзелу ў прадукцыйнай працы ў розных галінах народнай гаспадаркі. Развівалася політэхнічнае навучанне на базе цеснага спалучэння з вытворчасцю. У першай палавіне 80-х гадоў 99 % дзённых сярэдніх агульнаадукацыйных школ рэспублікі ажыццяўлялі паглыбленае працоўнае навучанне вучняў 9—10-х (11-х) класаў, якое адбывалася на прадпрыемствах, у арганізацыях, калгасах і саўгасах, міжшкольных вучэбна-вытворчых камбінатах, вучнёўскіх вытворчых брыгадах, школьных майстэрнях, лабараторыях і кабінетах. Аднак галоўная роля належала міжшкольным вучэбным камбінатам: у 1985 г. у іх

прайшлі працоўнае навучанне 85 % вучняў старшых класаў.

Разам з тым народная адукацыя ў рэспубліцы, як і краіне наогул, у гэтыя гады ў поўнай меры зведала на сабе адмоўнае ўздзеянне бюракратычнай камандна-адміністрацыйнай сістэмы кіраўніцтва. Народная адукацыя, як і ахова здароўя насельніцтва, аказалася ў справе выдзялення бюджэтных асігнаванняў на задворках ваенна-прамысловага комплексу.

Паслядоўнае скарачэнне бюджэтных асігнаванняў у першай палавіне 80-х гадоў асуджала народную адукацыю на непазбежнае адставанне ў развіцці вучэбна-матэрыяльнай базы, асабліва ў справе яе камп'ютэрызацыі, забеспячэнні найноўшым абсталяваннем. Узмацненне ў гэтыя гады цэнтралізаванага кіраўніцтва краінай, для якога ўсё больш характэрным становіўся ўхіл да неасталінізму, прывяло да яшчэ большага абмежавання самастойнасці рэспубліканскіх і мясцовых органаў кіраўніцтва народнай адукацыі. Іх галоўным абавязкам зараз становіўся кантроль за прадвызначэннямі, якія спускаліся з Масквы. Гэта вяло да ўшчамлення нацыянальных інтарэсаў у справе адукацыі. Нават вызначэнне колькасці гадзін на вывучэнне беларускай мовы, гісторыі Беларусі і інш. з'яўлялася прэрагатывай Цэнтра.

Яшчэ больш адмоўным вынікам такога кіраўніцтва з'явілася ўсталяванне непрыкрытага фармалізму, які раз'ядаў усю сістэму народнай адукацыі. Устанавілася поўнае панаванне інструкцый і цыркуляраў, да дробязей рэгламентаваўшых жыццё школы, а разам з тым — бясконцыя інспекцыі, праверкі, камісіі і інш. І ўсё гэта рабілася ў мэтах безумоўнага забеспячэння ідэалагізаванага навучання, якое павінна было базіравацца на закасацянелых догмах марксісцка-ленінскага вучэння і ўстаноўках КПСС. Гэта нанесла қаласальную страту прэстыжу школы, прывяло да зніжэння ў школьнікаў цікавасці да вучобы і росту недаверу да настаўнікаў. Не на вышыні патрабаванняў аказаліся ў гэтых абставінах і многія настаўнікі. У выніку адукацыйны ўзровень многіх выпускнікоў сярэдняй школы, асабліва школы для дарослых, аказаўся настолькі нізкім, што атэстаты, якія яны атрымлівалі, толькі намі-

нальна фіксавалі факт атрымання сярэдняй адукацыі. У дадатак школа зрабілася крыніцай распаўсюджання ў рэспубліцы аб'якавасці да роднай мовы, гісторыі і культуры беларускага народа і насуперак волі стала правадніком ідэі падпарадкавання нацыянальных інтарэсаў інтарэсам імперскага Цэнтра.

Прафесіянальна-тэхнічнае навучанне. Галоўным напрамкам перабудовы прафесіянальна-тэхнічнага навучання ў гэтыя гады з'явілася далучэнне яго да выканання агульнадзяржаўнай задачы — забеспячэння пераходу да ўсеагульнай сярэдняй адукацыі моладзі. Таму ўжо ў 70-я гады прафтэхвучылішчы рэспублікі перайшлі на падрыхтоўку кваліфікаваных рабочых з сярэдняй адукацыяй. Пачаўся якасна новы этап у іх развіцці. На пачатак 1986 г. з 240 прафесіянальна-тэхнічных навучальных устаноў рэспублікі 226 з'яўляліся сярэднімі. У іх навучалася 95 % агульнай колькасці вучняў сістэмы прафесіянальна-тэхнічнай адукацыі. А гэта азначала, што к сярэдзіне 80-х гадоў амаль усе вучні гэтай сістэмы мелі або атрымлівалі ў працэсе навучання сярэдняю адукацыю. У прыватнасці, ужо ў 1985 г. 88 % выпускнікоў прафесіянальна-тэхнічных вучылішчаў мелі, побач з рабочымі прафесіямі, і агульную сярэдняю адукацыю. Разам з тым павялічвалася колькасць навучальных устаноў і навучэнцаў. Калі ў 1965 г. налічвалася 110 вучылішчаў і школ прафесіянальна-тэхнічнага навучання, у якіх навучалася 49 тыс. юнакоў і дзяўчат, то ў 1985 г. гэтыя лічбы павялічыліся адпаведна да 233 і 151,2 тыс. Значна пашырылася падрыхтоўка кваліфікаваных рабочых па новых прафесіях, якія звязаны з радыё-электронікай, вылічальнай тэхнікай і інш.

Сярэдняя спецыяльная і вышэйшая адукацыя. Перад сярэдняй спецыяльнай і вышэйшай школамі стаяла задача забяспечыць узрастаючыя патрэбнасці ў кадрах сярэдняй і вышэйшай кваліфікацыі ўсе галіны народнай гаспадаркі і культуры рэспублікі. А патрэбнасці гэтыя раслі, асабліва не хапала настаўнікаў у сувязі з увядзеннем усеагульнай сярэдняй адукацыі, інжынерна-тэхнічных работнікаў у сувязі з ростам вытворчасці і стварэннем яе новых галін, якія знаходзіліся на пярэднім краі навукова-тэхнічнага прагрэсу. На гэтай падставе колькасць сярэдніх спецыяль-

ных навучальных устаноў павялічылася са 102 у 1960 г. да 139 у 1985 г., а навучэнцаў у іх — з 62,6 тыс. да 160,4 тыс. Вышэйшых навучальных устаноў у 1960 г. налічвалася 24, у якіх навучалася 59 тыс. студэнтаў, а ў 1985 г. у 33 ВНУ навучалася 182 тыс. студэнтаў. Пашыралася і ўдасканальвалася матэрыяльна-тэхнічная база ВНУ і тэхнікумаў, адкрывалася падрыхтоўка па новых спецыяльнасцях. У педагагічных ВНУ пачалі рыхтавацца выкладчыкі працы, асноў вытворчасці. У Беларускаім політэхнічным інстытуце пачаў работу інжынерна-педагагічны факультэт, адкрыліся Мінскі і Пінскі індустрыяльна-педагагічныя тэхнікумы, Аршанскае індустрыяльна-педагагічнае вучылішча і інш. Калі ў 1965 г. колькасць студэнтаў у педагагічных інстытутах і ВНУ культуры складала 28 тыс. чалавек, то ў 1985 г. — 35 тыс. Адпаведна ўзрос і іх выпуск. Акрамя таго, падрыхтоўка кадраў народнай адукацыі вялася і ў трох універсітэтах рэспублікі. Увогуле вышэйшая і сярэдняя спецыяльная школы па большасці спецыяльнасцей поўнасцю забяспечвалі патрэбы рэспублікі ў неабходных кадрах спецыялістаў. Іх выпуск ВНУ павялічылі з 10 тыс. у 1960 г. да 31 тыс. у 1985 г., а тэхнікумы — з 16,6 тыс. да 46 тыс.

Аднак у сферы вышэйшай і сярэдняй адукацыі ў гэтыя гады пераважалі экстенсіўныя шляхі развіцця. Паступальны рост выпуску спецыялістаў не суправаджаўся неабходным павышэннем якасці іх падрыхтоўкі, таму ўзровень ведаў выпускнікоў ВНУ не адпавядаў міжнародным стандартам. Адною з прычын гэтага з'яўлялася канцэнтрацыя ўвагі партыйнага і дзяржаўнага кіраўніцтва не на пытаннях прафесійнай падрыхтоўкі спецыялістаў, а на фарміраванні ў іх камуністычнага светапогляду. Таму на дысцыпліны грамадскага цыкла (гісторыя КПСС, навуковы камунізм, палітэканомія, марксісцка-ленінская філасофія), якія і павінны былі забяспечыць неабходную ідэалагічную апрацоўку студэнтаў, адводзілася не менш за 1/3 вучэбнага часу. На справе вывучэнне гэтых дысцыплін, якія базіраваліся ў значнай меры на скажэнні рэчаіснасці і фальсіфікацыі навукі, садзейнічала фарміраванню ў студэнцкай моладзі нігілізму, недаверу да таго светлага будучага, якое малявалі ім выкладчыкі. Становішча апошніх аказалася яшчэ больш

недарэчным, таму што давялося служыць ідэям, у якія самі ў большасці не верылі. Абыякавыя адносіны да вучобы ў значнай часткі студэнтаў ВНУ і навучэнцаў тэхнікумаў вызначаліся і агульным станам унутры-палітычнага становішча краіны, пры якім многія маральныя каштоўнасці дэфармаваліся і пераўтварыліся ў сваю процілегласць.

Наогул сістэма народнай адукацыі рэспублікі ў гэтыя гады, з аднаго боку, прывяла да значнага росту адукацыйнага ўзроўню насельніцтва. Калі па перапісу 1959 г. на 1000 чалавек насельніцтва ва ўзросце 10 і больш гадоў у рэспубліцы мелі вышэйшую і сярэднюю (поўную і няпоўную) адукацыю 303 чалавекі, то ў 1985 г. — 662, або 66 %. З другога боку, за колькаснымі паказчыкамі росту адукацыйнага ўзроўню моладзі не стаяла адэкватнае павышэнне ведаў, якія б адпавядалі сучасным дасягненням сусветнай навукі і культуры. У выніку як сярэдняя, так і вышэйшая школа пераставалі ў поўнай меры выконваць сваю сацыяльную функцыю ў якасці рухавіка грамадскага прагрэсу. Дасягнуты ў кароткі час значны ўздым адукацыйнага ўзроўню насельніцтва не прывёў да жадаемых вынікаў. Перш за ўсё не адбылося чакаемага росту прадукцыйнасці працы ў народнай гаспадарцы. Не адбылося і адпаведнага адукацыйнаму ўзроўню павышэння сацыяльнай актыўнасці моладзі і ўсіх працоўных. Такія супярэчнасці не былі з'явамі чыста галіновымі. У іх адлюстроўваліся глыбокія сацыяльна-эканамічныя і палітычныя супярэчнасці савецкага грамадства гэтага часу. Таму шлях да іх пераадолення — карэнная рэформа эканомікі, перабудова ўсяго жыцця грамадства, у тым ліку сярэдняй і вышэйшай школы, на сапраўды дэмакратычных асновах.

Пытанні і заданні. 1. Растлумачце, чаму планы пашырэння народнай адукацыі падносіліся парткіраўніцтвам з асаблівай пампезнасцю. У чым гэта праявілася? 2. Як вы думаеце, ці была неабходнасць увядзення ў гэтыя гады ўсеагульнай сярэдняй адукацыі? Якія недахопы ў сувязі з гэтым вы бачыце на прыкладзе сваёй школы? 3. Па даных статыстычных штогоднікаў «Народная гаспадарка Беларускай ССР» вызначце, колькі працэнтаў падрыхтаваных для народнай гаспадаркі рабочых у 1966—1985 гг. прыпадае на прафтэхвучылішчы. Растлумачце, чаму не ўсе рабочыя, якія былі неабходны народнай гаспадарцы, рыхтаваліся ў гэтых вучылішчах. 4. Пакажыце, у чым выявіўся рост вышэйшай і сярэдняй спецыяльнай адука-

цыі ў гэтыя гады. 5. Раскажыце, у чым заключаюцца галоўныя сацыяльныя задачы народнай адукацыі. Як яны рэалізаваліся ў гэтыя гады?

§ 48. Супярэчнасці развіцця навукі

Месца навукі ў жыцці грамадства. Кіруючыя колы краіны ў гэтыя гады прызнавалі навуку важным фактарам сацыяльна-эканамічнага і палітычнага развіцця краіны. У рэзалюцыях партыйных з'ездаў і рашэннях партыйна-дзяржаўных органаў на ўсіх узроўнях аб гэтым гаварылася заўсёды красамоўна. І паколькі грашовое і матэрыяльнае забеспячэнне поўнасю ажыццяўлялася дзяржавай, ствараліся ўмовы для спакойнага жыцця навукоўцаў.

Колькасць навуковых работнікаў (у тым ліку і навукова-педагагічных кадраў ВНУ) павялічылася з 14,7 тыс. у 1965 г. да звыш 42 тыс. у 1985 г. За гэтыя ж гады дактароў навук павялічылася з 255 чалавек да 1011, а кандыдатаў навук — з 3,1 тыс. да 13,2 тыс. Як і раней, вядучым цэнтрам навукі ў рэспубліцы з'яўлялася АН Беларусі. Працягвалася будаўніцтва навуковых гарадкоў і інстытутаў, пашыралася матэрыяльна-тэхнічная база даследаванняў. Быў адкрыты шэраг новых інстытутаў і лабараторый у галіне фізіка-тэхнічных, хімічных, біялагічных і іншых навук.

Але жыццё ішло сваім шляхам, і спад у эканоміцы, які наступіў у другой палавіне 70-х гадоў, а таксама застой у жыцці грамадства, вызначылі і глыбокі крызіс у навуцы. Калі ў дэмакратычных краінах навука на сучасным этапе сапраўды з'яўляецца рухавіком сацыяльна-эканамічнага прагрэсу, то ў савецкім грамадстве яна аказалася служавкай партыйнай улады. Ад яе патрабавалася, па-першае, забяспечыць краіне ва ўмовах навукова-тэхнічнай рэвалюцыі падабаючае месца сярод развітых краін свету, і ў першую чаргу ў ваеннай справе. Па-другое, навукова абгрунтаваць непазбежнасць пераможнага шэсця Савецкай краіны па шляху да камунізму. А паколькі ўзначальвала гэта шэсце КПСС, то неабходна было паказаць яе велічнасць, яе самаадданую службу народу на працягу ўсёй гісторыі існавання першай у свеце такой партыі. Прычым кантроль за ўслаўленнем партыі і яе велічных здзяйсненняў ажыццяўляла сама партыя праз свой ўсёабдымны

апарат. Таму і вынікі ў навуцы аказаліся неадназначнымі. Прыродазнаўчыя навукі мелі немалыя поспехі, а ў некаторых галінах займалі першыя месцы ў сусветнай навуцы. Навукі ж аб грамадстве, якія знаходзіліся пад пільным ідэалагічным вокам парткіраўніцтва, займаліся ў асноўным фальсіфікацыяй рэчаіснасці, перапрацоўкай састарэлых догмаў на новыя, якія партыя спускала для масавага ўжывання.

Прыродазнаўчыя навукі. Дваццацігоддзе, з 1965 па 1985 г., у развіцці гэтых навук у Беларусі характарызаваўся далейшым пашырэннем даследаванняў, ростам колькасці вучоных, паяўленнем шэрага навуковых прац, якія мелі важнае навуковае і гаспадарчае значэнне. Беларускія вучоныя ўнеслі істотны ўклад у развіццё матэматычных навук, у тым ліку па тэорыі лікаў (У. Спрынджук), праблемах алгебры (Д. Супруненька, У. Платонаў і інш.), тэорыі інтэгральных ураўненняў (Ф. Гахаў) і інш. Даследаванні беларускіх матэматыкаў атрымалі прызнанне не толькі дома, але і за мяжой. Атрымалі развіццё вылічальная матэматыка, матэматычнае забеспячэнне і інш. Гэту працу ажыццяўлялі створаныя ў рэспубліцы буйныя вылічальныя цэнтры ў АН Беларусі, ЦСУ, Белдзяржуніверсітэце, на Мінскім трактарным заводзе, шэрагу іншых прадпрыемстваў.

Вучоныя-фізікі В. Фёдараў, Б. Сцяпанаў, С. Шушкевіч, П. Апанасевіч, В. Грыбкоўскі, К. Салаўёў, Г. Гурыновіч, В. Піліповіч, М. Барысевіч, М. Сірата, М. Ельшэвіч, Л. Кісялеўскі, Н. Акулаў, М. Цэдрык і іншыя значна прасунулі навуковую распрацоўку фізікі элементарных часціц, атамнага ядра, спектраскапіі, радыёфізікі, фізікі плазмы, цвёрдага цела, магнітных з'яў і нізкіх тэмператур, паўправаднікоў і дыэлектрыкаў. Хімікі І. Ярмоленка, Н. Ярмоленка, Б. Ерафееў, П. Бялькевіч, І. Ліштван, А. Цішкевіч, М. Паўлючэнка і іншыя апублікавалі шэраг важных навуковых прац па хіміі прыродных і высокамалекулярных злучэнняў, калоіднай і аналітычнай хіміі.

Станаўленне Беларусі ў гэтыя гады як буйнога цэнтра машынабудавання, станка- і прыборабудавання выклікала патрэбу ў паскораным развіцці фізіка-тэхнічнай навукі. Па шэрагу напрамкаў гэтай галіны навукі вучоныя рэспублікі займалі значнае месца ў

краіне, у прыватнасці ў парашковай металургіі, тэхнічнай кібернетыцы, фізіцы ядзерных рэактараў.

На дастаткова высокім узроўні ў рэспубліцы знаходзілася таксама геалагічная, біялагічная, сельскагаспадарчая, геаграфічная і іншыя галіны навуковых ведаў. Хоць патрэбна адзначыць, што ўсе гэтыя ацэнкі навуковых дасягненняў беларускіх вучоных у галіне прыродазнаўства адлюстроўваюць яе ўласную дынаміку. Калі ж параўноўваць з развіццём гэтай навукі ў адпаведныя гады за мяжой, то прыйдзецца больш гаварыць аб адставаннях, чым аб поспехах. І гэта натуральна ў першую чаргу таму, што безнадзейна адставала ў нас навукова-эксперыментальная база. Вучоныя нярэдка вымушаны былі самі ствараць прыборы, каб праводзіць даследаванне. А ў рэшце рэшт усё стала ўпірацца ў магчымасць дабыць неабходную апаратуру за мяжой, паколькі айчынная прамысловасць не забяспечвала такіх патрэбы. Так што застоў і безгаспадарчасць у эканоміцы, якія ўзмацніліся на рубяжы 70—80-х гадоў, дзейнічалі шырокамаштабна.

Гуманітарныя навукі. Чалавеку з-за мяжы, які мала ведае наша жыццё і нашу гісторыю, здасца дзіўным, што, бадай, у найбольш цяжкіх умовах развівалася ў гэтыя гады беларуская філалогія, г. зн. навука аб роднай мове і беларускай літаратуры. Цяжкасці вызначаліся перш за ўсё ў сувязі з тым курсам, які праводзіла КПСС у нацыянальным пытанні. Хоць гэты курс і прыкрываўся ідэяй фарміравання новай супольнасці людзей у СССР — савецкага народа, на справе ён накіраваны быў на спусташэнне нацый, абмежаванне іх культурна-этнічных асаблівасцей у жыцці кожнага народа.

Пад уплывам гэтых ідэй, якія пры падтрымцы зверху прымалі ўсё больш ідэалізаваны характар, увага да развіцця навукі аб нацыянальнай мове і літаратуры ў асноўным станавілася прыватнай справай асобных вучоных, навукова-даследчых інстытутаў і адпаведных кафедраў ВНУ. Тым не менш навука аб роднай мове і літаратуры не стаяла на месцы і ў гэтыя гады. Вучоныя працягвалі распрацоўку асноўных моўных катэгорый, стваралі неабходныя падручнікі і вучэбныя дапаможнікі для вучняў сярэдніх школ і студэнтаў ВНУ. У 1976 г. быў выдадзены «Слоўнік сінонімаў і блізказна-

чных слоў» М. Клышкі, Ф. Янкоўскі, М. Цікоцкі даследавалі моўныя заканамернасці розных жанраў мастацкай, публіцыстычнай і навуковай літаратуры. Значны ўклад у вывучэнне беларускай мовы ўнеслі М. Гурскі, П. Шуба, А. Міхневіч, Л. Падгайскі, П. Стэцка, А. Бардовіч, М. Васілеўскі і інш.

Беларускае літаратуразнаўства таксама папоўнілася ў гэтыя гады шэрагам навуковых прац па гісторыі беларускай літаратуры, творчай дзейнасці асобных пісьменнікаў. У 1977 г. выйшла «Гісторыя беларускай савецкай літаратуры» ч. I, у 1982 г. — «Гісторыя беларускай савецкай літаратуры», ч. II. У іх больш увагі ўдзялялася мастацкай вартасці літаратурных твораў, хоць пад уплывам неасталінісцкіх тэндэнцый неабходная даніна аддавалася і іх ідэйнай накіраванасці. Літаратуразнаўцы не забывалі напаміць пісьменнікам аб неабходнасці адлюстравання ў мастацкай літаратуры велічнасці здзяйсненняў партыі, поспехаў у фарміраванні новага чалавека, якому ўласцівы ўсе якасці камуністычнага будучага. Адным словам, дапамагалі партыйным ідэалагам пасвіць пісьменнікаў, каб яны незарок не збіліся з акрэсленага партыйяй курсу.

Гісторыя і грамадазнаўства. Вынікам хрушчоўскай «адлігі» ў беларускай гістарыяграфіі з'явілася з'яўленне навуковых прац, якія неслі на сабе адбітак асабістага, аўтарскага разумення гісторыі. Інакш кажучы, ужо ў той час праявіліся першыя элементы плюралізму ў гістарычным пазнанні. Аднак у сярэдзіне 60-х гадоў адбылася змена партыйнага курсу, якая выявілася ў паступовым павароце ад «адлігі» да неасталінізму. Узмацніўся партыйна-ідэалагічны кантроль за зместам навуковых прац, гісторыкі напрасці падключаліся да ўслаўлення партыі, яе перамог над ворагам і апявання поспехаў у будаўніцтве камунізму. Марксісцка-ленінскі маністычны погляд на гісторыю атрымаў у гістарычнай навуцы другое дыханне. А гэта значыць, што фальсіфікацыя гісторыі, пасля нядоўгачасовага хістання, зноў уступіла ў свае правы. Зараз, аднак, на больш высокім тэарэтычным узроўні, з большым упорам на класікаў марксізму-ленінізму і новыя дасягненні тэарэтычнай думкі партыі. Таму і ацэнка гэтага перыяду ў беларускай гістарыяграфіі павінна быць адпаведнай.

Гэта быў перыяд, які ў грамадстве атрымаў назву застою. У развіцці гістарычнай навукі ўсе яе вынікі абмежаваліся колькасным ростам праведзеных даследаванняў і апублікаваных прац. У той жа час выкананы яны былі па строга акрэсленым ідэалагатаэрэтычным канонам, у поўнай адпаведнасці з патрабаваннямі марксісцка-ленінскай метадалогіі. У такіх умовах гаварыць аб навукова-тэарэтычных дасягненнях няма ніякіх падстаў. Аднак гэта не значыць, што ўся праца вучоных-гісторыкаў была патрачана марна. Як і раней, адбываўся працэс накаплення гістарычных фактаў, ішла іх сістэматызацыя, ствараліся абагульняючыя працы. Выйшлі «Гісторыя Беларускай ССР» у 5 тамах (1972—1975 гг.), аднатомная «Гісторыя Беларускай ССР» (1977 г.), «Гісторыя рабочага класа Беларускай ССР» у 4 тамах (1984—1987 гг.). Выйшлі таксама буйныя працы па археалогіі, аўтарамі якіх з'явіліся вядомыя археолагі Э. Загарульскі, Л. Побаль. Аднак усе даследаванні, асабліва савецкага грамадства, у значнай меры вызначаліся дагматычным падыходам, скаластыкай, якія перашкаджалі сапраўды навуковаму, крытычнаму аналізу гістарычных з'яў і фактаў. Некрытычна ўспрымаючы дакументальныя матэрыялы, якія належалі партыйна-дзяржаўнаму апарату, гісторыкі ў сваіх працах (у першую чаргу працах па гісторыі КПСС) жаданае прызнавалі за сапраўднае, узводзілі цытатацтва ў культ доказаў, а на справе скажалі праўду гісторыі, абаранялі яе ідэалагізацыю. Гэтаму былі прычыны, і галоўныя з іх — адсутнасць свабоды творчасці, сталінскае адзяржаўленне гісторыі, супрацьстаяць якому гісторыкі мелі мала шансаў, ды трэба адзначыць, што і не імкнуліся да гэтага. Таму большая частка літаратуры па гісторыі рэспублікі, якая была выдадзена ў гэтыя гады, мае станоўчае значэнне ў асноўным у якасці крыніцы фактычнага матэрыялу, і не больш таго.

Нямала літаратуры ў гэтыя гады было выдадзена па філасофіі, у тым ліку па гісторыі грамадска-палітычнай і філасофскай думцы, атэізму, этыцы, эстэтыцы, гісторыі філасофіі. Выдадзены нарысы гісторыі філасофіі і сацыялагічнай думкі ў Беларусі дарэвалюцыйнага перыяду, нарысы гісторыі марксісцка-ленінскай філа-

софіі і інш. Для філасофіі, як і іншых так званых грамадскіх навук, уласцівы былі ўплыў дагматызму, некрытычнае ўспрыняцце грамадска-гістарычных працэсаў, імкненне да апраўдання і ўзвелічэння любых рашэнняў і ўстановак, якія зыходзілі з партыйных органаў, а ў канчатковым выніку — да ўзвелічэння і навуковага абгрунтавання таталітарызму.

Увогуле навука ў гэтыя гады ў рэспубліцы зведала і адмоўнае ўздзеянне неэфектыўнай эканомікі, і ўціск адміністрацыйна-каманднага кіраўніцтва, і некваліфікаванага партыйна-дзяржаўнага ўмяшання ў навуковыя сферы, імкненне да падпарадкавання яе вузкаведасным інтарэсам. Апаратная ўлада бачыла ў гэтай галіне прэстыжнае ведамства, якое дазваляла рашаць праблемы працаўладкавання наменклатурных дзяцей, партыйна-дзяржаўных чыноўнікаў. Таму колькасць навуковых работнікаў расла, а істотных зрухаў у развіцці навукова-даследчай работы не адбывалася. Сама навука ўсё больш станавілася рамяством, а не творчасцю. Не садзейнічала павышэнню эфектыўнасці і якасці навуковых даследаванняў і сістэма аплаты працы навуковых работнікаў, пры якой цвёрда фіксаваныя аклады ніяк не звязваліся з канчатковымі вынікамі даследаванняў, якія імі праводзіліся. Значэнне навукі зніжалася ў гэтыя гады і таму, што вытворчасць аказалася мала зацікаўленай у паскарэнні тэхнічнага прагрэсу, а значыць, і ў выкарыстанні дасягненняў навукі і тэхнікі. Укараненне навуковых распрацовак у практыку стала складанай праблемай гаспадарчага кіраўніцтва краінай.

Такім чынам, развіццё навукі ў Беларусі ў сярэдзіне 60-х — сярэдзіне 80-х гадоў хоць і адбывалася, але надта супярэчліва і далёка не ў тых маштабах і не на тым узроўні, як у развітых краінах свету. Галоўная супярэчлівасць у навуцы ў гэты час заключалася ў паслядоўна ўсё большым разыходжанні паміж прыродазнаўчымі навукамі і навукамі аб грамадстве. Прыродазнаўчыя навукі хоць па многіх параметрах і адставалі ад сусветнага ўзроўню, тым не менш ішлі ў агульным патоку сусветнага навуковага працэсу. А ў такіх галінах, як матэматыка, распрацоўка ваеннай тэхнікі, мелі нават і перавагі. Навука ж аб грамадстве знаходзілася ў поўнай ізаляванасці ад сусветнай на-

вукі, і яе галоўнай задачай з'яўлялася барацьба супраць усяго, што не адпавядала класаваму марксісцка-ленінскаму светапогляду. А значыць, адхілялася і галоўнае дасягненне замежнай грамадазнаўчай навукі аб наяўнасці ў грамадстве агульначалавечых каштоўнасцей. Тым самым савецкая гуманітарная навука аказалася ў супрацьстаянні не толькі ў адносінах да ўсяго чалавецтва, але і свайго ўласнага народа.

Пытанні і заданні. 1. Растлумачце, чаму ў гэтыя гады ўзмацніліся ў навуцы працэсы, якія знізілі значэнне навукі ў жыцці грамадства. 2. Раскажыце, як развіваліся прыродазнаўчыя навукі. У чым заключаліся іх дасягненні і недахопы? 3. Пакажыце, якія поспехі меліся ў беларускай філалогіі. Чаму яна аказалася ў асабліва цяжкіх умовах? 4. Растлумачце, чаму гістарычная і грамадскія навукі зрабілі ў гэтыя гады новы крок у адыходзе ад сапраўднай навуковасці. Пакажыце, у чым заключаўся рэальны ўклад гісторыкаў і грамадазнаўцаў у навуку. 5. Пакажыце, у чым заключаліся супярэчнасці развіцця навукі ў Беларусі ва ўмовах павароту краіны да неасталінізму.

§ 49. Развіццё літаратуры

Аднаўленне прынцыпу партыйнасці ў літаратуры. Ва ўмовах пераходу з канца 60-х гадоў наменклатурнай улады да новых абмежаванняў і ідэалагічных ганенняў, беларуская літаратура перажывала складаны час свайго развіцця. У партыйных патрабаваннях да літаратуры зноў на першае месца вылучалася ідэйная накіраванасць твораў, іх адпаведнасць устаноўкам партыі па камуністычнаму выхаванню новага чалавека. Для партыйных ідэолагаў мастацкая годнасць твораў абавязкова праламлялася праз сацрэалістычную «праўду жыцця», але не тую праўду, якая па-свойму ўспрымаецца кожным мастаком, а тую, якая вызначалася партыяй. На гэтых ж пазіцыях стаяла і кіруючая пісьменніцкая эліта, ядро якой складала праўленне Саюза пісьменнікаў. Так сацрэалізм, які ў гады «адлігі» выпратаваўся тым, што адмовіўся ад «ідэальнага героя» і знайшоў сабе апошняе сховішча ў «праўдзе жыцця», захаваў і сваё першапачатковае прадвызначэнне — магчымасць партыйна-таталітарнага кіраўніцтва літаратурай, як і наогул мастацтвам.

Таму, калі гаварыць аб здабытку беларускай літаратуры гэтых гадоў, то трэба адзначыць, што

ён змяшчаўся перш за ўсё не ў агульным яе развіцці, а ў тых асобных, сапраўды праўдзівых творах, якія нараджаліся насуперак усялякай прадвызначальнасці, у тым ліку і той, што выступала пад лозунгам партыйнасці літаратуры. Хоць дысідэнтаў, якія б аказаліся ахвярамі рэпрэсій, сярод беларускіх пісьменнікаў у гэтыя гады і не было, але не было і ўсеагульнай безагляднай пакорнасці. Алесь Адамовіч, напрыклад, вымушаны быў пакінуць рэспубліку, каб не пакарыцца яе ўладам. Аўтар «Дзікага палявання караля Стаха» У. Караткевіч дачасна памёр і тым пазбег ужо падрыхтаванага абвінавачання ў нацыяналізме. Не меў пашаны ў кіраўніцтва рэспублікі В. Быкаў, які не падабаўся яму сваім дэмакратызмам і абаронай у сваіх творах агульначалавечых каштоўнасцей.

Шмат іншых пісьменнікаў таксама не былі паслядоўнымі прыхільнікамі партыйнасці ў літаратуры, але кіраўніцтва заўсёды карысталася такім надзейным спосабам іх уціхамірвання, як забарона на публікацыю. Трыццаць гадоў заставалася невядомай чытачу аповесць У. Караткевіча «У снягах дрэмле вясна». Не былі апублікаваны на матывах «скажэння савецкай рэчаіснасці» «Аповесць для сябе» Б. Мікуліча, паэмы С. Грахоўскага «Балючая памяць», А. Бачылы «Паэма тугі», аповесці Р. Кобеца. Аповесць А. Кулакоўскага «Дабрасельцы», у якой расказваецца пра парушэнні законнасці ў калгасе, была апублікавана. І была асуджана кіраўніцтвам, таксама як і камедыя А. Макаёнка «Каб людзі не журыліся». У параўнанні з Расіяй гэта няшмат, але гэта — сведчанне, што нельга ўсіх беларускіх пісьменнікаў гэтага часу абвінавачваць у прыстасавальніцтве.

Такімі былі абставіны на літаратурным полі дзейнасці, якія прадвызначылі падзел пісьменніцкага асяроддзя на пакорлівых прыхільнікаў партыйнасці ў літаратуры, што складалі пераважную большасць, і тых, што або імкнуліся абысці сацрэалістычныя каноны, або спрабавалі ім супраціўляцца. Але пры ўсім гэтым захоўваўся паміж пісьменнікамі і падзел, які вызначыўся мастацкай годнасцю іх твораў. Як ні ўраўноўвалася літаратура сацрэалістычным метадам, але асабісты талент пісьменнікаў прабіваў сабе дарогу.

Таму і ў гэты маласпрыяльны перыяд для творчай дзейнасці літаратура не стаяла на месцы.

Беларуская проза пра Вялікую Айчынную вайну. Імкненне да асвятлення рэальнай праўды жыцця, праўды гісторыі асабліва ўласціва было беларускай літаратуры пра Вялікую Айчынную вайну. У гэтыя гады ў параўнанні з папярэднім перыядам, які характарызаваўся поспехамі пранікнення ў псіхалогію чалавека ў абставінах вайны, вызначылася вялікая цікавасць пісьменнікаў да рэальнага факта і дакументальных крыніц. Жудасныя факты недаверу да людзей, якія ў час вайны апынуліся пад немцамі, прывёў С. Грахоўскі ў дакументальнай аповесці «Зона маўчання». Падзеі вайны пісьменнікі 70-х гадоў пачалі разглядаць у кантэксце часу, мінулага і сённяшняга дня. Найбольш яскрава гэта адлюстравалася ў рамане В. Быкава «Кар'ер». Галоўны герой рамана Павел Агееў увесь час жыве з думкай аб вайне. Яе пераасэнсаванне з пазіцыі сённяшняга дня прыводзіць Агеева да ўвасаблення агульначалавечых каштоўнасцей, вартасці жыцця на вайне кожнага чалавека. Але ў час вайны ён не спалучаў у сабе здольнасць камандаваць людзьмі і адначасова адказваць за іх. Гэта тыповы прадстаўнік свайго часу, для якога аднабаковасць і спрошчанасць уяўленняў пра жыццё з'яўлялася параджэннем самой грамадскай атмасферы перадваеннага часу. В. Быкаў пераканаўча даказаў: каб пазнаць паводзіны чалавека на вайне, трэба ведаць пра яго жыццё ў мірны час. Менавіта гэтым вызначаліся паводзіны Сцепаніды і Петрака ў аповесці «Знак бяды» і шмат іншых герояў яго твораў.

У рамане А. Кулакоўскага «Дарогі спазнання і неспазнання» расказваецца пра беларускую вёску ад пачатку калектывізацыі да партызанскага руху, які разгарнуўся ў час вайны. Прадоўжыў пісаць пра вайну І. Навуменка. У прыватнасці, у 70-я гады выйшаў яго раман «Сорак трэці». А. Карпюк апублікаваў раман «Порахам пахла зямля». Выйшла «Хатынская аповесць» А. Адамовіча, у якой сучаснасць і былыя партызанскія справы пададзены ў глыбокім філасофскім асэнсаванні вайны наогул. Апавяданне аб зверствах фашыстаў на зямлі беларускай ідзе ў кнізе А. Адамовіча, Я. Брыля, У. Калесніка «Я з вогненнай вёскі».

Супраць спрощанага ўспрымання жыцця і падзей вайны выступае ў сваіх раманах І. Чыгрынаў, у тым ліку ў рамане «Свае і чужыя», які з'явіўся ў 80-я гады. Наогул трэба адзначыць, што літаратура аб вайне ў Беларусі, як і ва ўсёй краіне, нямала зрабіла і ў гэты час у змаганні супраць прыхарошвання і спрощвання жыцця, у фарміраванні новых, больш гуманістычных уяўленняў грамадства.

Гісторыя і сучаснасць у літаратуры. Письменнікі працягвалі раскрываць мастацкую гісторыю свайго народа. Гэта раман І. Мележа «Завеі, снежань...», які прысвечаны жыццю палескай вёскі даваеннага часу і ўваходзіць у яго «Палескую хроніку». Праўда жыцця, бясспрэчна, складае аснову рамана, але без праўды сацыяльнай сутнасці працэсаў, якія адбываліся на вёсцы ў гэтыя гады. У гэтым пытанні пісьменнік, як і ўсе іншыя, ідзе следам за ідэалагізаванай гісторыяй, якая пісалася пад пільным прыглядам партыі.

Здабыткам беларускай літаратуры пра сучаснасць з'явіўся раман У. Караткевіча «Чорны замак Альшанскі», у якім пісьменнік часта звяртаецца і да гісторыі, але для таго, каб раскрыць пераемнасць мінулага і сённяшняга, паказаць перспектыву на будучае.

Значна пашырылася ў гэтыя гады літаратура пра У. І. Леніна, на тэму рэвалюцыі і грамадзянскай вайны. З'явіліся аповесці І. Шамякіна «Браняпоезд «Таварыш Ленін», «Лёс майго земляка», П. Ткачова «Вішнёвы колер», апавяданне П. Броўкі «Разам з камісарам» і інш. Письменнікі так старанна стваралі вобраз правадыра, што з-пад іх пяра ён выходзіў не проста геніяльным, але і самым чалавечным, і наогул бязгрэшным. Так, на патрэбу грамадскасці, якая не магла абысціся без культуры, ствараўся культ мёртвага правадыра. А разам з гэтым ствараліся і тыражыраваліся вобразы партыйных і савецкіх кіраўнікоў «ленінскага тыпу» («Снежныя зімы» І. Шамякіна, «Серадзібор» П. Пестрака і інш.). Усе творы, якія закраналі гэту тэму, знаходзіліся пад асабістым кантролем партыйных ідэолагаў. Галоўнай задачай гэтай літаратуры аб сучаснасці з'яўлялася фарміраванне ў чытачоў ідэйнай стойкасці, калектывісцкага светапогляду і поўнага даверу да партыі. Таму і сюжэтнай лініяй многіх твораў з'яўлялася жыццё ва ўмовах «развітога сацыялізму»,

абгрунтаванне новых адносін у грамадстве, якое выйшла на прамы шлях да камунізму («За трыдзеяць планет» Г. Папова, «Спакушэнне Гарпіны» І. Мяло, аповесці і апавяданні В. Казько і інш.). Паўстае пытанне, ці трэба ведаць такую літаратуру. Пэўна трэба, таму што чалавеку неабходна ведаць як праўду жыцця, так і праўду пра яе скажэнні і фальсіфікацыю. Толькі гэтак можна выхаваць у сабе крытычныя адносіны да духоўнай ежы, якую пастаянна пастаўляюць народу яго кіраўнікі і пастыры.

Беларуская паэзія пасля духоўнага ўздыму другой палавіны 50—60-х гадоў таксама прымушана была прыстасоўвацца да больш рэакцыйнага ўнутрыпалітычнага курсу. Не стала вострапалемічных твораў, большасць паэтаў асабістыя перажыванні ў паэзіі зараз усё больш спалучалі з поспехамі ў будаўніцтве новага грамадства, з жыццём ва ўмовах развітога сацыялізму, нараджэннем новага чалавека. Паэты не адыходзілі і ад філасофскіх абагульненняў унутранага свету чалавека, але ўсё гэта павінна было праламляцца праз «адзіна правільны» марксісцка-ленінскі светапогляд. Ададанаць камуністычным ідэалам апета ў зборніку твораў «Сардэчна запрашаем» П. Броўкі. У новых кнігах А. Куляшова знайшла адлюстраванне праблема чалавека і свету. Клопаты дня, характэрны прыроды адлюстраваны ў зборніку «Верасовая ношка» А. Вялюгіна. М. Аўрамчык напісаў вершы на шахцёрскую тэму, у якіх усхваляюцца любоў да роднай зямлі, клопаты аб яе лёсе (зборнік «Агледзіны»). Рацыянальнае і жыццёва-бытавое спалучаюцца ў творах А. Зарыцкага (зборнік «Мая восеніна»). Ахове прыроды прысвяцілі свае творы П. Панчанка, М. Танк, В. Вітка, А. Званак, А. Русецкі, С. Грахоўскі, А. Вярцінскі і інш. Успаміны аб вайне, аб памяці народнай увасобіліся ў творчасці А. Пысіна, С. Гаўрусёва, Н. Гілевіча, Е. Лось, А. Лойкі, М. Макаля, Р. Барадзіна, Г. Бураўкіна, У. Караткевіча і інш. Сатырыка-гумарыстычны накірунак атрымаў увасабленне ў вершах Н. Гілевіча, Р. Барадзіна і інш.

Беларуская драматургія таксама перажывала не лепшы час. Крокам наперад з'явілася імкненне да больш глыбокага раскрыцця чалавека на вайне. Напрыклад, п'еса В. Быкава «Апошні шанс». Шырокую

вядомасць атрымалі п'есы А. Макаёнка «Зацюканы апостал», «Трыбунал», «Таблетку пад язык», у якіх асаблівая ўвага сканцэнтравана на быцце народа, яго звычаях, традыцыях. Праблемы адказнасці чалавека перад грамадствам і наадварот падымаліся ў п'есах А. Петрашкевіча «Трывога», «Укралі кодэкс», М. Матукоўскага «Апошняя інстанцыя», А. Макаёнка «Святая прастата». Мяшчанства як сацыяльнае зло раскрывалася ў камедыі К. Крапівы «Брама неўміручасці». Але і выяўленне канфліктных сітуацый сучаснасці, і іх рашэнне адбывалася ў п'есах у адпаведнасці з прадвызначэннямі партыі, у якіх дабро і зло вызначалася па ідэалагічнаму, партыйна-класаваму прынцыпу.

Пісьменнік і грамадства. Як бачна, беларуская літаратура ў сярэдзіне 60-х — сярэдзіне 80-х гг. рабіла нейкія крокі ў сваім развіцці. Аднак яе ацэнка з пазіцыі сённяшняга дня патрабуе адказу на адно з кардынальных пытанняў перыяду: якую пазіцыю яна заняла ва ўмовах пераходу камандна-адміністрацыйнай сістэмы на рубяжы 60—70-х гадоў да кансерватыўнага, неасталінісцкага курсу ў галіне культуры? Хоць адназначнага адказу на гэта пытанне не існуе, але ў большасці сваёй, можна сказаць, заняла пазіцыю аб'якавасці, і нават падтрымкі. Для большасці пісьменнікаў ва ўмовах узмацнення рэпрэсій, якія змянілі хрушчоўскую «адлігу», галоўным клопам аказалася не становішча ў літаратуры і грамадстве, а становішча пісьменніка ў літаратуры. Зноў, як і ў гады сталіншчыны, пацупцё самааховы ўзяло верх над грамадскім абавязкам пісьменніка.

Несумненна, аказала ўплыў непрацягласць перыяду «адлігі», які меў месца ў другой палавіне 50-х — першай палавіне 60-х гадоў. Да таго ж «адліга» не суправаджалася сапраўднай дэмакратызацыяй грамадскага жыцця. Хоць культ Сталіна і быў асуджаны, сістэма кіравання, якая склалася пры ім, захавалася. Сталіншчына захавала свае пазіцыі і ў грамадскай свядомасці. Поўнасьцю адсутнічалі ўласцівыя дэмакратыі грамадскія структуры, якія з'яўляюцца базай праваахоўнага руху. Не было дэмакратычных пераўтварэнняў і ў пісьменніцкай арганізацыі. Прынцып адзяржаўлення літаратуры, як і наогул культуры, заставаўся непарушным, а ўсхваленне курсу партыі —

свяшчэнным. Менавіта таму пісьменнікі аказаліся ў ліку праціўнікаў захавання падсобных гаспадарак калгаснікаў, якія выстаўляліся перажыткамі мінулага, праяўленнем мяшчанства («Лявоніха на арбіце» А. Макаёнка і інш.). Воблік чалавека светлага будучага, фарміраванню якога літаратура заклікана была ўсяляк садзейнічаць, пісьменнікі ў сваіх творах звязвалі з бязмежным абстрактным калектывізмам, пры якім чалавек як асоба страчваў сваю значнасць, становіўся бяздумным правадніком вялікіх ідэй і планаў партыі. У гэтым не было нічога новага. Гэта проста сталінізм на новым этапе, або проста неасталінізм. Да гэтага прыстасаваны быў і сацрэалізм з яго «праўдай жыцця». І ўсё гэта гучала пад агульны хор аб важнасці чалавечага фактара, аб неабходнасці клопатаў аб ім. На самай справе мелася на ўвазе галоўнае — не дапусціць, каб клопаты аб чалавеку ўзяў у свае рукі сам чалавек. Справа спрощвалася тым, што савецкі чалавек пакуль што і не імкнуўся да гэтага.

Праўда, аднак, заключаецца і ў тым, што не ўсе пісьменнікі аказаліся поўнымі прыхільнікамі брэжнеўска-суслаўскага маральна-ідэалагічнага курсу. Значная частка з іх хоць і не паднялася да адкрытай барацьбы ў абарону дэмакратыі, растаптаных правоў чалавека, тым не менш захоўвала і адстойвала свае погляды і пазіцыі як у літаратуры, так і ў грамадстве.

Такім чынам, нельга наогул вінаваціць усю літаратуру гэтых гадоў у прыстасавальнасці і абыякавасці да падзей грамадска-палітычнага жыцця, нельга агулам і захапляцца ёю. З пункту погляду мастацкасці ў яе развіцці меліся пэўныя станоўчыя вынікі. Пісьменніцкая арганізацыя папоўнілася маладымі пісьменнікамі, свабоднымі ад грузу сталінскага мінулага. Удасканалывалася мастацкае майстэрства ў літаратуры, атрымалі развіццё ўсе яе жанры, асабліва раман і паэзія. Кнігі беларускіх пісьменнікаў перакладаліся на мовы іншых краін.

Аднак з пункту гледжання сацыяльнай значнасці, уплыву на грамадскае жыццё значэнне літаратуры было невялікім, выхаваўчае ўздзеянне на чалавека ішло ва ўнісон тым прынцыпам, якія зыходзілі ад партнаменклатурнай каманднай сістэмы і служылі яе апраўданню. Тым не менш як гістарычная крыніца, у

якой адлюстравалася цэлая эпоха жыцця беларускага народа, літаратура гэта заўсёды будзе захоўваць сваё значэнне.

Пытанні і заданні. 1. Раскажыце, як адбіўся паварот кіраўніцтва краінай да неастанініскага курсу на становішчы ў беларускай літаратуры. 2. Пакажыце, якія новыя праблемы вырашалі пісьменнікі ў гэтыя гады ў творах аб вайне. 3. Назавіце пісьменнікаў і іх творы, якія прысвечаны былі сучаснасці і мінуламу беларускага народа. 4. Прааналізуйце творчасць беларускіх паэтаў гэтых гадоў. Пакажыце, як яны прыстасоўваліся да новых абставін жыцця. 5. Пакажыце, у якім стане знаходзілася беларуская драматургія. 6. Раскажыце, як беларускія пісьменнікі ўспрымалі свой грамадзянскі абавязак. Каму служыла літаратура?

§ 50. Тэатр. Музыка. Выяўленчае мастацтва

Тэатральнае жыццё ў рэспубліцы ў гэтыя гады адбывалася пад непасрэдным уздзеяннем тых сацыяльна-палітычных працэсаў, якія адбываліся ў краіне. Галоўная супярэчлівасць гэтага жыцця заключалася ў тым, што знешне ўсё знаходзілася ў добрым стане, а на справе тэатр усё больш страчваў сваё мастацкае прадвызначэнне і пашыраў заўсёды ўласцівыя савецкаму тэатру якасці ідэалагізаванай партыйна-дзяржаўнай установы. Галоўным паказчыкам знешняга дабрабыту тэатраў з'яўляўся рост паказчыкаў іх дзейнасці. Так, колькасць прафесіянальных тэатраў павялічылася з 11 у 1965 г. да 17 у 1985 г., больш як на 40% павялічылася колькасць наведванняў тэатраў і амаль у 2 разы — тэатральных пастановак.

Гледачу прапаноўваліся разнастайныя п'есы айчынных, рускіх і замежных аўтараў. Сярод твораў беларускай драматургіі, якія ставіліся ў большасці тэатраў, атрымалі вядомасць спектаклі «Начное дзяжурства» А. Дзялендзіка, «Таблетку пад язык» і «Святая прастата» А. Макаёнка, «Брама неўміручасці» К. Крапівы, «Трывога» А. Петрашкевіча, «Званы Віцебска» У. Караткевіча. Ставіліся п'есы К. Губарэвіча, М. Матукоўскага, інсцэніроўкі твораў І. Мележа, І. Шамякіна, А. Адамовіча, С. Грахоўскага і інш. У заслугу тэатральнага мастацтва ставілася тое, што яно ўзнімала сацыяльныя пытанні, паглыблена асвятляла савецкую рэчаіснасць. На самай справе выконвала партыйны заказ па фарміраванню чалавека камуні-

стычнага будучага, г. зн. таго прывіднага будучага, якое, на думку партыйных ідэолагаў, заклікана было асвятляць духоўнае жыццё грамадства. Адзяржаўленае ідэалагізаванае мастацтва, якое адыходзіла і адводзіла ад рэальнага жыцця, з'яўлялася для партапарату вызначальным. І ў гэтых адносінах забяспечваўся пэўны стандарт творчасці.

Паварот да несталінізму партыйнае кіраўніцтва ажыццяўляла пад прыкрыццём аднаўлення ленінскіх норм дзяржаўнага і грамадскага жыцця. Таму тэатры павінны былі дапамагаць партыі ўслаўляць вобраз У. І. Леніна. Тады яшчэ не задумваліся, што сама сталіншчына вырасла з гэтых норм і што змучанай краіне патрэбны былі не нормы, а свабода, якая заснавана на дэмакратычным ладзе грамадства. Ленінская тэматыка займала адно з вядучых месцаў у рэпертуары тэатраў Беларусі. Ставіліся спектаклі «Шостае ліпеня» М. Шатрова, «Трэцяя патэтычная» і «Крамлёўскія куранты» М. Пагодзіна. Вобраз У. І. Леніна ў тэатры імя Я. Купалы выконвалі таленавітыя артысты П. Малчанаў і Б. Платонаў, у тэатры імя Я. Коласа — артыст А. Трус, у Магілёўскім абласным драматычным тэатры — артыст С. Бульчык. Да 50-годдзя і наступных дат Кастрычніка амаль ва ўсіх тэатрах ішлі спектаклі «Шостае ліпеня» М. Шатрова, «Брэсцкі мір» К. Губарэвіча. Ленінская тэма была ўвасоблена ў гэтыя гады і на опернай сцэне. У Беларускай оперным тэатры ставілася опера В. Мурадэлі «Кастрычнік». Сцэны з удзелам У. І. Леніна выконваў артыст А. Генералаў.

Традыцыйнымі для Беларусі былі спектаклі на тэму вайны. Спектакль «Вайна пад стрэхамі» — аб народзе ў вайне, яго мужнасці і цяжкай барацьбе з ворагам — па аднайменнаму раману А. Адамовіча ставіўся ў тэатры імя Я. Коласа. Ролю галоўнай гераіні Г. М. Корзун выконвала артыстка Г. Маркіна. Тэатр юнага глядача ставіў «Гаўрошы Брэсцкай крэпасці» А. Махнача, тэатры імя Я. Коласа і імя Я. Купалы — «Трыбунал» А. Макаёнка і інш.

Пачэснае месца ў рэпертуары займалі сатырычныя спектаклі, руская і замежная класіка. На працягу многіх гадоў не сыходзіла са сцэны тэатраў камедыя «Лявоніха на арбіце» А. Макаёнка, «Брама неўміручасці» К. Крапівы. У пачатку 70-х гадоў на сцэне

тэатра імя Я. Купалы адбылася першая спроба паста-ноўкі камедыі «Што той салдат, што гэты» Бертальда Брэхта. Руская класіка прадстаўлена была творамі А. Астроўскага, Л. Талстога, М. Гоголя, А. Горкага, А. Чэхава. З замежнай драматургіі ставіліся «Дванаццатая ноч», «Многа шуму з нічога» У. Шэкспіра, «Марыя Сцюарт» Ф. Шылера і інш. Побач са старэйшымі майстрамі сцэны ў гэтыя гады працавала і тале-навітая змена — Ф. Шмакаў, Г. Макарава і інш.

Новым у оперна-выканаўчым мастацтве гэтых гадоў з'явілася больш глыбокае асваенне на беларускай опер-най сцэне класічнай драмы. 70-я гады акрэслены пранікненнем у беларускую оперную творчасць эстэтыкі тэатра У. Меерхольда, увасабленнем прынцыпаў псіха-лагічнай драмы, пашырэннем рэпертуара. Аб гэтым сведчылі спектаклі «Залаты пеўнік» М. Рымскага-Корсакава і «Барыс Гадуноў» М. Мусаргскага, якія былі пастаўлены ў гэтыя гады ў Беларускам тэатры оперы і балета. Павысіўся інтарэс да камічнай оперы. Ставіліся оперы «Дон Паскуале» Г. Даніэці, «Жаніцьба Фігара» В. Моцарта, «Севільскі цырульнік» Дж. Расіні і інш. Трупя опернага тэатра папоўнілася тале-навітымі вакалістамі, якія заявілі аб сабе ў прэм'еры оперы Вэрдзі «Атэла». У ёй асноўныя партыі выконвалі таленавітыя артысты з выдатнымі галасавымі данымі: З. Бабій, І. Сарокін, Н. Ткачэнка і інш. Беларускія кампазітары былі прадстаўлены на опернай сцэне творамі Ю. Семянякі, Я. Глебава, Г. Вагнера і інш.

Павышалася роля кінамастацтва. Кінавытворчасць у Беларусі развіваецца з 20-х гадоў. У 1945 г. пачала работу кінастудыя мастацкіх фільмаў (з 1946 г. «Беларусьфільм»). У 1962 г. быў створаны Саюз кінема-таграфістаў БССР, у якім к сярэдзіне 70-х гадоў наліч-валася звыш 130 чалавек. Найбольшае развіццё ў беларускім кіно атрымалі кінахроніка і кінапу-бліцыстыка. Мастацкая кінематаграфія звязана была перш за ўсё з развіццём тэматыкі Айчынай вайны («Трэцяя ракета» рэжысэра Р. Віктарава, «Воўчая зграя» і «Альпійская балада» рэжысэра Б. Сцяпанавя па аднайменных аповесцях В. Быкава, «Вайна пад стрэхамі» і «Сыны ідуць у бой» па аднайменных рама-нах А. Адамовіча, «Бацька», кінаэпапея «Полымя», шматсерыйная тэлевізійная кінастужка «Руіны стра-

ляюць...» і інш.). Кінематаграфісты распрацоўвалі таксама гісторыка-рэвалюцыйную тэму («Першае выпрабаванне», «Крушэнне імперыі», «Рудабельская рэспубліка», «Масква—Генуя», «Я, Францыск Скарына»).

Сучаснай тэматыцы, яе маральна-этычным праблемам прысвечаны фільмы «Іду шукаць», «Вуліца без канца», «Час яе сыноў», «Нядзельная ноч», «Сын старшыні» і інш. Зразумела, што змест фільмаў адказваў усім патрабаванням сацрэалістычных канонаў, а адхіленне ад іх строга забаранялася. Галоўнымі іх цензарамі з'яўляліся партыйныя кіраўнікі, якія зыходзілі з крытэрыяў: спадабалася — не спадабалася. І калі ў 1979 г. пасля прагляду фільма «Дзікае паляванне караля Стаха» рэжысёра В. Рубінчыка па раману У. Караткевіча тагачасны першы сакратар ЦК КПБ П. М. Машэраў зрабіў рэзюме: «Крок назад у беларускім кіно», — фільм па ўказцы партідезолагаў быў асуджаны, а рэжысёр і аўтар кнігі зазналі ганенні. Між тым на кінафестывалях фільм атрымаў нямала прэстыжных міжнародных прызоў і званняў. Пад такім каўпаком партыйнай цензуры знаходзілася ўся культура таго часу.

Развіццё беларускай музычнай культуры ў жанры оперы характарызаваўся ў гэтыя гады стварэннем шэрага новых музычных твораў, паглыбленнем у іх псіхалага-маральных аспектаў, якія вызначаліся ў першую чаргу камуністычнай накіраванасцю. Агульначалавечае ў музычным мастацтве таксама існавала, але заставалася ў цяні сацрэалістычнага, класава-партыйнага светапогляду. Яно інакш і не магло быць, таму што такімі былі самі вытокі музыкі — літаратурныя творы, на якія пісалася музыка.

Беларускія кампазітары стварылі ў 70-я — першай палавіне 80-х гадоў такія вядомыя оперы, як «Зорка Венера», «Францыск Скарына» Ю. Семянякі, «Сівая легенда» Д. Смольскага, «Сцежкаю жыцця» Г. Вагнера, «Джардана Бруна» і «Матуля Кураж» С. Картэса. Я. Глебаў напісаў балет «Альпійская балада» і інш. Большасць кампазітараў імкнуліся пазбегнуць сучаснай тэматыкі, якая скоўвала іх творчасць, заганяла ў вузкія рамкі ідэолагіпартыйных патрабаванняў. Зра-

зумела, што гэта ставілася ім у віну як значны недахоп. Мы ж сёння бачым, што гэтым яны садзейнічалі захаванню народных асноў музычнай культуры, пазбаўлялі яе бальшавізацыі.

Нямала арыгінальных твораў стварылі беларускія кампазітары ў сімфанічным і аратарыяльным жанрах. Гэта сімфоніі Ф. Пыталёва, К. Цесакова, Л. Захлеўнага, Г. Вагнера, А. Мдывані. Больш сталым стаў жанр інструментальнага канцэрта, які ўвасобіўся ў творах Д. Смольскага, Э. Зарыцкага, П. Падкавырава, Д. Камінскага і інш. Кампазітары Я. Глебаў, С. Картэс, Д. Смольскі, В. Войцік, К. Цесакоў і інш. стварылі новыя музычныя паэмы, араторыі, якія цесна звязаны з песеннай народнай творчасцю Беларусі. Захоўвалася і народная песенна-музычная творчасць, але ў асноўным у мастацкай самадзейнасці. Народ жа ў вёсцы спяваць амаль зусім перастаў.

У беларускім выяўленчым мастацтве дамінавала тэматычная карціна, якая ўсё больш прысвячалася тэме-прывяду, г. зн. будаўніцтву светлай камуністычнай будучыні. Па сутнасці выяўленчае мастацтва аб сучаснасці ў сваіх карцінах адлюстравала краіну «крывых люстэркаў», якой яна была ў той час, і гэтым увекавечыла яе ў народнай памяці. Людзям заўжды будзе цікава паглядзець на жыццё грамадства, у якім хлусня ўспрымалася як праўда, адсутнасць творчай ініцыятывы як вялікі энтузіязм, поўная бездухоўнасць як вернасць ідэям партыі і яе вучэнню. Гэта палотны Г. Вашчанкі, В. Сумарава, М. Савіцкага, Б. Аракчэева, Л. Асядоўскага, В. Пасюкевіча, І. Ціханова, І. Стасевіча, З. Літвінавай і інш. І вядома, вяршыняй ідэалагізаванага мастацтва з'яўлялася панаваўшая ў той час ленініяна. Паявіліся творы «З Леніным» А. Шыбнёва, «Беларусь. За ўладу Саветаў» Н. Воранава, «І з'езд РСДРП» М. Манасзона, «Першыя дэкрэты» М. Савіцкага, «У. І. Ленін сярод першых красных камандзіраў» Ф. Дарашкевіча, «Сімфонія рэвалюцыі» Р. Кудрэвіча і А. Гугеля. Мастакам не патрабавалася нічога скажаць, таму што скажоным было грамадскае ўспрыняцце рэчаіснасці, а яны толькі адлюстравалі грамадскі светапогляд.

Але, як і ўсе дзеячы культуры, мастакі па магчымасці пазбягалі сучаснасці. лепшымі ў іх былі творы

аб вайне, пейзажныя палотны. Гэта карціны «Пакаранне смерцю» і «Клятва» М. Савіцкага, «Хатынь» А. Малішэўскага, «1941. Над Прыпяццю» В. Грамыкі, «Балада аб мужнасці» Г. Вашчанкі, «Агонь бацькоў» А. Кішчанкі і інш.

Працягвала развівацца манументальнае мастацтва. У ліку твораў 70-х гадоў у галіне манументальнай скульптуры асабліва вылучаюцца помнікі Я. Купалу (скульптары А. Анікейчык, Л. Гумілеўскі, А. Заспіцкі), Я. Коласу (скульптар З. Азгур) у Мінску, Ф. Скарыне ў Полацку (скульптар А. Глебаў), мемарыяльны комплекс «Прарыў» у г. п. Ушачы Віцебскай вобласці (скульптар А. Анікейчык).

Супрацьстаянне прагрэсу ў мастацтве. Беларускае мастацтва, як і наогул культура, несла на сабе адбітак ідэалагізаванай абмежаванасці, незалежна ад яго тэматыкі, што было звязана з самім духоўным жыццём грамадства і кантролем над ім з боку ўладу маючых. Прадуктам гэтага з'явілася слабая выразнасць індывідуальнай творчасці мастакоў, агульная іх набліжанасць да сярэдніх узроўняў. Прызнанне арыгінальнасці і таленту сярод большасці прабівала сабе дарогу толькі праз замежжа. Такім быў шлях у беларускае мастацтва мастака з Рэчыцы Аляксандра Ісачова, карціны якога пачалі з'яўляцца на выстаўках толькі пасля прызнання яго таленту за мяжой. А ўсё таму, што як мастак ён сфарміраваўся пад уплывам розных мадэрнісцкіх плыней і з-за гэтага не ўпісваўся ў прызнання ў афіцыйных колах рамкі. Не зрабілі ўражання на цензараў ад культуры нават такія яго карціны, як «Апостал Пётр», «Малітва», «Нацюрморт з люстэркам» (з серыі «Магія»), «Выгнанне з раю» і інш., а іх было звыш 500. І ўсё гэта паспеў ён за сваё кароткае жыццё, якое абарвалася ў 32 гады.

Асабісты лёс Марка Шагала не быў такі трагічны, як А. Ісачова. Ён пражыў доўгае жыццё, у асноўным у Францыі, куды паехаў, пакінуўшы Віцебск у першыя гады пасля рэвалюцыі, і памёр у 1985 г. Але прызнанне ў сябе на Радзіме атрымаў толькі ў апошнія гады, калі краіна стала на дэмакратычны шлях развіцця. Свет мастака, заснаваны на раўнавазе двух светаў —

рэальнага і ўяўнага, супярэчыў усяму традыцыйнаму, а тым больш сацрэалістычнаму, таму лічыўся шкодным для нашага высокадэйнага мастацтва.

За мяжой знайшоў сабе прытулак і адзін з пачынальнікаў беларускага авангардызму Віктар Паўлоўскі, які пражывае ў Парыжы. Цяжкім аказаўся шлях у мастацтва яго бліжэйшага паплечніка Тодара Капшы, у творах якога найбольш поўна ўвасобілася эвалюцыя беларускага авангарда, пачынаючы з часоў хрушчоўскай «адлігі».

Узлёт авангардызму ў краіне, у тым ліку і беларускага, з'явіўся выклікам класічна-акадэмічнаму мастацтву, якое абапіралася не толькі на адміністрацыйную, але і масавую нецярпімасць да ўсяго новага, што загнала цэлую плеяду мастакоў ва ўнутраную і замежную эміграцыі.

Наогул, пытанне аб культуры Беларусі ў гады, калі таталітарны рэжым рабіў апошнія намаганні, каб захаваць сістэму, не дапусціць яе развалу, можна правільна зразумець толькі ў кантэксце агульнага ходу грамадска-палітычнага жыцця краіны. Культура ў гэты час знаходзілася не толькі пад прамым партыйным уздзеяннем, але і ўвасабляла ў сабе грамадскі менталітэт, светаадчуванне савецкага чалавека, які ў сваёй большасці заставаўся мала ўспрымальным да дэмакратычных каштоўнасцей. Таму і дзеячы культуры, часта скажаючы рэчаіснасць, на справе адлюстроўвалі пануючы светапогляд, у якім зусім мала было месца для агульначалавечых, па-за класавых інтарэсаў, а ўсё савецкае лічылася самым прагрэсіўным.

Пытанні і заданні. 1. Прааналізуйце репертуар асноўных тэатраў Беларусі і на гэтай падставе ўстанавіце сацыяльна-палітычную накіраванасць тэатральнага мастацтва рэспублікі ў гэтыя гады. 2. Растлумачце, чаму творы, якія звязваліся з ленінскай тэматыкай, прываблівалі беларускія тэатры. 3. Раскажыце аб развіцці беларускага кінамастацтва. Якія творы кінастудыі «Беларусьфільм» вы бачылі? Перадайце іх галоўны змест. 4. Пакажыце, як адбіліся змяненні ў грамадска-палітычным жыцці гэтых гадоў на беларускім музычным мастацтве. 5. Як вы думаеце, у чым заключалася сацыяльна-палітычнае значэнне твораў выяўленчага мастацтва аб сучаснасці. Якія з іх вы бачылі ў Беларускай мастацкай музеі? 6. Растлумачце, чаму ў беларускім мастацтве не было ў гэтыя гады месца для мадэрнізму.

Раздзел VI. БЕЛАРУСЬ У ПЕРЫЯД КРЫЗІСУ І РАЗВАЛУ СССР ЯК УНІТАРНАЙ ДЗЯРЖАВЫ (1986—1992 гг.)

ГЛАВА 17. САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНЫ КРЫЗІС ДРУГОЙ
ПАЛАВІНЫ 80-х — ПАЧАТКУ 90-х ГАДОЎ

§ 51. Прамысловасць, транспарт і сувязь

Абвастрэненне супярэчнасцей ў эканоміцы ў сярэдзіне 80-х гадоў. Супярэчлівасць жыцця грамадства гэтых гадоў асабліва востра праявілася ў эканоміцы. Створаная па тэарэтычных выкладках навуковага сацыялізму, эканоміка велізарнай краіны задыхалася ў цісках дзяржаўна-манапалістычнага апаратнага кіравання. Адзіная дзяржаўная сістэма ўласнасці, строга цэнтралізаванае кіраўніцтва, неабмежаваная ўлада партдзяржнаменклатуры над усім багаццем краіны прывялі да поўнага адмаўлення ўласцівых эканоміцы ўнутраных законаў яе развіцця.

Большасць вучоных-эканамістаў краіны, таксама як і разважлівых палітыкаў, разумелі, што такі стан эканомікі робіцца сур'ёзнай пагрозай існаванню грамадства. Цяжкасці, аднак, заключаліся ў тым, што шляхоў выхаду з такога эканамічнага тупіка свет не ведае ні ў тэорыі, ні на практыцы. Класікі навуковага сацыялізму намалявалі шлях толькі туды, у светлую будучыню, а на конт таго, што спатрэбіцца выбірацца назад, нічога не казалі. Адсюль дадатковыя цяжкасці для прававерных марксістаў-ленінцаў: калі не казалі, дык няма падставы і вяртацца. У сваю чаргу моцны наменклатурны апарат, у руках якога апынулася ўсё кіраўніцтва эканомікай, хоць і разумеў неабходнасць пераўтварэнняў, але такіх, якія б мянялі толькі формы ўласнасці, а не яе ўладальнікаў.

Адсюль амаль што непазбежным аказаўся такі напрамак пошуку выйсця з тупіковага стану эканомікі, у якім знайшоў спалучэнне рух па інерцыі хоць і ў нікуды, але з захаваннем эканомікі ў руках былога апарату, з пошукамі шляхоў вяртання да таго, што было адхілена бальшавікамі ў 1917 г. Такі напрамак думак і дзеянняў адкрыта ўвайшоў у наша жыццё ў другой палавіне 80-х гадоў і заставаўся ў ім без бачных зрухаў да пачатку 90-х гадоў.

Спробы сацыялістычнага рэфарміравання прамысловасці, транспарту і сувязі. На першым этапе пошукаў шляхоў рэфарміравання эканомікі ў рэспубліцы ўсе надзеі звязваліся з удасканаленнем планавага кіравання і павышэннем самастойнасці і актыўнасці прадпрыемстваў і іх калектываў. У такім напрамку і ішло абмеркаванне XII пяцігадовага плана развіцця Беларусі на 1986—1990 гг. на XXX з'ездзе КПБ. Традыцыйна план прадугледжваў за пяць гадоў павялічыць нацыянальны даход на 26%, у такіх жа маштабах забяспечыць павелічэнне прадукцыі прамысловасці. Намечаныя тэмпы росту былі ніжэйшыя, чым у папярэдняю пяцігодку. Давялося ўлічваць, што эканоміка перажывала спад, але запланаваныя лічбы яе росту адлюстроўвалі хутчэй аптымізм кіраўнікоў, чым рэальны ўлік таго стану, у якім апынулася Беларусь. План прадугледжваў рост прадукцыйнасці працы ў прамысловасці, будаўніцтве, у сельскай гаспадарцы ў сярэднім на 20 і больш працэнтаў. Гэта азначала, што па сутнасці ўвесь прырост вытворчасці неабходна было забяспечыць на аснове інтэнсіфікацыі вытворчасці. Такім чынам, план спалучаў у сабе задачу пашырэння росту вытворчасці з пошукамі шляхоў рэформы, паколькі рост гэты забяспечваўся толькі на аснове інтэнсіфікацыі.

Ажыццяўленне эканамічнай рэформы, закліканай забяспечыць значны рост інтэнсіфікацыі на базе панаваўшых так званых сацыялістычных вытворчых адносін, аказалася справай не проста цяжкай, а і наогул неажыццявімай. Да таго ж, як напрамак рэформы, так і мэты, і прынцыпы яе правядзення па сутнасці распрацоўваліся на хаду, без дастатковай навуковай прапрацоўкі.

Больш канкрэтна наконт рэформы эканомікі выказаўся чэрвеньскі (1987 г.) пленум ЦК КПСС. Першацарговай задачай рэформы было прызнана стварэнне новай цэласнай сістэмы кіравання, закліканай зрабіць уздзеянне на ўсе бакі працы і жыцця савецкіх людзей, надаць сацыялізму новую якасць, вывесці яго на новую ступень развіцця. Правядзенне рэформы ў жыццё павінна было забяспечыць пераход ад цэнтралізаванай, каманднай сістэмы кіравання да дэмакратычнай, заснаванай пераважна на эканамічных метадах, на апты-

мальным спалучэнні планавага цэнтралізаванага кіраўніцтва з самакіраваннем нізавых звенняў і прадпрыемстваў. Аб пераходзе да рынку пакуль нічога не гаварылася. Шукалі нейкі трэці шлях паміж каманднай сістэмай і рыначнай эканомікай.

Гэты прамежковы шлях партыйна-дзяржаўнае кіраўніцтва Беларусі ўбачыла для сябе ў пераводзе галін народнай гаспадаркі, прадпрыемстваў і аб'яднанняў на поўны гаспадарчы разлік і самафінансаванне, што азначала аслабленне дыктату Цэнтра і павышэнне эканамічнай самастойнасці прадпрыемстваў.

У ліку першых ужо у 1987 г. на гасразлік і самафінансаванне перайшлі прадпрыемствы і арганізацыі Мінбыту, Мінгандлю, Мінлеспрама рэспублікі, Беларуская чыгунка, каля 30 прадпрыемстваў саюзнага падпарадкавання і інш. Амаль усе яны палепшылі вытворчыя паказчыкі, аднак рашаючых зрухаў не адбылося. Хоць дыктат міністэрстваў з дапамогаю плана, які прадпісваўся зверху, адмяняўся, яго месца заняў дзяржзаказ, які па-ранейшаму ахопліваў ад 80 да 100% выпускаемай прадукцыі.

У новых умовах гаспадарання ўзаемныя пастаўкі паміж прадпрыемствамі, мінаючы Цэнтр, сталі афармляцца дагаворнымі абавязацельствамі. Гэтая раздзяржаўленая форма вытворчых узаемаадносін паміж прадпрыемствамі таксама аказалася няўстойлівай, паколькі многія прадпрыемствы не выконвалі сваіх абавязацельстваў і адказнасці за гэта не неслі.

Вялікія надзеі ў пашырэнні і паглыбленні эканамічнай рэформы звязваліся з уводам у дзеянне Закона аб дзяржаўным прадпрыемстве. Ён вызначыў эканамічныя і прававыя асновы гаспадарчай дзейнасці прадпрыемстваў і аб'яднанняў, пашырыў правы працоўных калектываў у кіраўніцтве вытворчасцю, выкарыстанні поўнага гасразліку і самафінансавання. Разам з тым Закон не ліквідаваў залежнасці прадпрыемстваў ад дыктату ведамстваў. Карыстаючыся адсутнасцю Закона аб уласнасці, міністэрствы і ведамствы па-ранейшаму вялі сябе як уласнікі і сродкаў вытворчасці, і вырабляемай прадукцыі, мала клапацічыся, аднак, аб стварэнні ўмоў для высокаэфектыўнай работы прадпрыемстваў, іх мадэрнізацыі. Пад выглядам дзяржзаказаў, эканамічных нарматываў,

рэгулявання прыбытку, іншых, так званых новых метадаў кіраўніцтва, яны па сутнасці захавалі свае камандныя пазіцыі. У сваю чаргу больш шырокая самастойнасць прадпрыемстваў у галіне вытворчасці дазволіла ім замест пошукаў шляхоў павышэння эфектыўнасці шукаць больш выгадную работу і адмаўляцца ад нявыгадных. Ва ўмовах усёахопнага манапалізму вытворцаў, які панавалі у рэспубліцы, усё гэта з'яўлялася сур'ёзнай перашкодай на шляху ўкаранення сапраўднага гаспазліку.

Тым не менш ужо ў 1988 г. на Беларусі ва ўмовах гаспадарчага разліку і самафінансавання працавалі ўся прамысловасць, аграпрамысловы комплекс, транспарт, гандаль, большасць будаўнічых арганізацый. Распрацавана была новая генеральная лінія кіраўніцтва народнай гаспадаркай, якая павінна была забяспечыць выхад на агульнарэспубліканскі гаспазлік. Створана была таксама рэспубліканская комплексная праграма «Інтэнсіфікацыя».

Галоўная мета праграмы — нацэліць творчую актыўнасць працоўных калектываў на рашучае паскарэнне навукова-тэхнічнага прагрэсу ва ўсіх галінах народнай гаспадаркі як важнейшую ўмову пераходу эканомікі на інтэнсіўны шлях развіцця. Побач з пераходам на праграмна-мэталічны метады планавання ў кіраўніцтве навукова-тэхнічным прагрэсам у механізме фінансавання навукі была ўведзена канкурэнтнасць, ажыццёўлены перавод навуковых арганізацый на гаспадарчы разлік.

Наяўнасць такой праграмы ў спалучэнні з новымі магчымасцямі, якія з'явіліся ў прадпрыемстваў з пераходам на самафінансаванне і гаспазлік, дазволіла калектывам многіх прадпрыемстваў узмацніць работу па мадэрнізацыі вытворчасці, замене тэхнікі, якая састарэла, новай, больш дасканалай і прадукцыйнай. Пашырылася выкарыстанне станкоў з лікавым праграмным кіраваннем, робатаў і маніпулятараў, аўтаматаў, спецыяльных і аграгатных станкоў. Найбольшых поспехаў у гэтым дабіліся мінскія трактарабудаўнікі, Маладзечанскі завод сілавых паўправадніковых вентыляў, Мінскі мотавелазавод і інш.

Дапамогу прадпрыемствам у ажыццёўленні задач тэхнічнага ўдасканалення вытворчасці аказвалі наву-

кова-вытворчае аб'яднанне машынабудавання і вытворчасцей «Комплекс», навукова-вытворчае аб'яднанне па вытворчасці сродкаў робататэхнікі і комплекснай аўтаматызацыі вытворчасці «Гранат» і інш. Усяго ўдзельнічала звыш 30 навукова-вытворчых аб'яднанняў.

Кардынальнай праблемай эканамічных пераўтварэнняў з'яўлялася забеспячэнне выпуску прадукцыі высокай якасці і надзейнасці, канкурэнтаздольнай на сусветным рынку, своєчасовае яе абнаўленне ў адпаведнасці з запатрабаваннямі спажыўцоў. Поўнае ажыццяўленне гэтых патрабаванняў магчыма толькі на аснове рыначных адносін. Ва ўмовах жа каманднай эканомікі нейкія вынікі дасягаліся, але ў асноўным адпаведнымі мерамі. Напрыклад, на многіх прадпрыемствах стварылі групы якасці. Толькі на Мінскім аўтазаводзе дзейнічала больш за 130 такіх груп. Адчувальныя вынікі іх работы былі атрыманы на прадпрыемствах аўтактарнага і сельскагаспадарчага машынабудавання, лёгкай і тэкстыльнай, хімічнай і нафтахімічнай прамысловасці. Мэтам павышэння якасці прадукцыі заклікана была службы уведзеная на многіх прадпрыемствах пазаведамасная кантрольная служба — Дзяржпрыёмка.

Перавод прадпрыемстваў на поўны гасразлік і самафінасанне, якія з'явіліся першым этапам эканамічнай рэформы, садзейнічаў росту эканомікі рэспублікі. За 1986—1989 гг. аб'ём прамысловай вытворчасці павялічыўся на 27,3%. На 26% павысілася прадукцыйнасць працы. Дагаворныя абавязацельствы па пастаўках прадукцыі былі выкананы на 99,8%. Не выканалі абавязацельствы 35 прадпрыемстваў і аб'яднанняў. Дасягнуты былі некаторыя паляпшэнні ў капітальным будаўніцтве, рабоце траспарту і сувязі, аднак надзеі на набліжэнне да рыначнай эканомікі праз гасразлік і самафінасанне і ў іх не апраўдаліся.

Вакол рынку і рыначных адносін. Спробы пашырыць самастойнасць прадпрыемстваў пры захаванні іх, як і раней, у якасці манапольнай уласнасці дзяржавы прывялі да новых невырашальных праблем. Атрымаўшы большую самастойнасць у галіне аплаты працы, пры захаванні некранутымі ўсіх структур у эканоміцы, у тым ліку і цэнаўтварэння, прадпрыемствы

пачалі хутка павялічваць зарплату пры зусім неадэкватным росце вытворчасці і яе прадукцыйнасці. Фіналам з'явілася поўная разладжанасць спажывецкага рынку, а разам з ім — неўтаймоўная інфляцыя і хуткае зніжэнне вытворчасці.

Так адрэагавала эканоміка на спробы аб'яднання рыначных элементаў у эканоміцы з камандным кіраўніцтвам ёю з адзінага цэнтра. Усе праграмы па паскарэнню і інтэнсіфікацыі, укараненню розных відаў гасразлікаў, самафінансавання, якія занялі ўсю другую палавіну 80-х гадоў, закончыліся блефам. Старыя формы кіраўніцтва аказаліся парушанымі, а новыя, якія адпавядалі патрабаванням свабоднага развіцця эканомікі, не склаліся. Такі вынік дапамог кіраўніцтву краіны пераканацца ў тым, што іншага напрамку ў правядзенні эканамічнай рэформы, акрамя пераходу да рынку, у краіне не было і не магло быць.

Але асэнсаванне гэтага не прывяло да рашаючага павароту ў адносінах да рыначнай эканомікі. Ні ўрад Беларусі, ні Вярхоўны Савет не спышаліся. Да канца 1990 г. рэспубліка не мела законаў і заканадаўчых актаў, неабходных для правядзення рыначнай эканамічнай рэформы. У кастрычніку 1990 г. на сесіі Вярхоўнага Савета была заслухана ўрадавая пазіцыя па асноўных напрамках эканамічнай рэформы. У ёй адлюстраваліся намер урада рэспублікі ісці рыначным курсам, але без канкрэтнай праграмы. Патрабаванні аб неабходнасці хутчай распрацоўкі ўрадам комплекснай праграмы пераходу да рынку былі выказаны ў дакладзе старшыні Пастаяннай камісіі Вярхоўнага Савета Беларусі па эканамічнай рэформе, дасягненню эканамічнай самастойнасці і суверэнітэту рэспублікі Л. П. Козікам, іншымі дэпутатамі.

І хоць распрацоўка такой праграмы аказалася справай цяжкай і доўгачасовай, Вярхоўны Савет прыняў у далейшым шэраг паасобных законаў, якія накіраваны былі на пераўтварэнне эканомікі ў напрамку пераходу да рыначных адносін. У снежні 1990 г. быў прыняты Закон «Аб арэндзе», якая ўяўляе сабой заснаванае на дагаворы часовае за плату валоданне і карыстанне маёмасцю, неабходнай арандатару для самастойнага ажыццяўлення гаспадарчай і іншай дзейнасці. Арэнда дапускаецца ва ўсіх галінах народнай гаспадаркі і

мога прымяняцца ў адносінах да маёмасці ўсіх форм і відаў уласнасці. Арандатарамі могуць быць юрыдычныя і фізічныя асобы, сумесныя прадпрыемствы. Арандатары маюць права ўтвараць асацыяцыі, саюзы, кансорцыумы і інш. Такім чынам, увядзенне арэнды прабівала першы пралом у дзяржаўнай вытворчасці, якая панавала да гэтага часу.

Закон аб інвестыцыйнай дзейнасці на Беларусі, прыняты ў 1991 г., вызначае агульныя эканамічныя, сацыяльныя і прававыя ўмовы інвестыцыйнай дзейнасці ў рэспубліцы. Інвестыцыямі з'яўляюцца фінансавыя, матэрыяльныя рэсурсы і іншыя маёмасныя і інтэлектуальныя каштоўнасці, якія ўкладваюцца ў аб'екты прадпрыемальніцкай і іншых відаў дзейнасці, у выніку якой утвараецца прыбытак (даход) або дасягаецца сацыяльны эффект.

У шэрагу законаў, якія неабходны для фарміравання рынку, першараднае значэнне мае Закон «Аб набыцці грамадзянамі і юрыдычнымі асобамі аб'ектаў дзяржаўнай уласнасці («Аб прыватызацыі»)». Ён азначае абмежаванне ўсеагульнага панавання дзяржаўнай уласнасці і стварэнне ўмоў для развіцця многаўкладнай эканомікі. А гэта і ёсць аснова рынку.

Аднак пры ўсёй вартасці законаў, якія былі прыняты ў пачатку 90-х гадоў у сувязі з эканамічнай рэформай, іх ажыццяўленне аказалася пад вялікім пытаннем. Рэформа з'явілася не прамой дарогай, а пошукамі, у якіх было шмат невядомага. І галоўнае — як спыніць абвальны спад вытворчасці і інфляцыю, якія непазбежны пры пераходзе да рынку, як вывесці эканоміку на шлях развіцця. Ужо ў 1989 г. інфляцыя ў рэспубліцы склала каля 10%. У 1990 г. эканамічнае развіццё ў рэспубліцы яшчэ больш затармазілася, а інфляцыя ўзмацнілася. У гэтых умовах супрацьборства ў кіруючых сферах па пытаннях пераходу да рынку непазбежна абвастралася. Паслядоўныя прыхільнікі рынку, у прыватнасці парламенцкая апазіцыя БНФ, бачылі выйсце з крызісу эканомікі ў хутчэйшым увядзенні рыначных адносін. Большасць жа Вярхоўнага Савета і ўрад рэспублікі стаялі не толькі за паступовы, не абмежаваны рамкамі часу пераход ды рынку, але і за яго своеасаблівую форму, пры якой дзяржава выступае ў ролі рэгулятара рынку. Кансерватыўная большасць

Вярхоўнага Савета не проста не спяшалася з увядзеннем рынку, але і пастаралася абмежаваць сваю адказнасць у гэтай справе. У чэрвені 1991 г. сесія Вярхоўнага Савета прыняла Пастанову аб дзяржаўнай праграме па стабілізацыі эканомікі і сацыяльнай абароне насельніцтва і Закон аб наданні Савету Міністраў дадатковых паўнамоцтваў у 1991—1992 гг. У праграме адзначалася, што эканамічная сітуацыя ў рэспубліцы з пачатку 1991 г. набыла ярка выяўлены крызісны характар. Для яго пераадолення намячалася забяспечыць паслядоўнае выкананне праграмы пераходу рэспублікі да рыначнай эканомікі, прадухіліць разбурэнне эканомікі рэспублікі, не дапусціць некіруемай інфляцыі, спыніць зніжэнне жыццёвага ўзроўню народа.

Аднак меры, якія намячаліся праграмай, ураду рэалізаваць не ўдалося. Крызісны стан эканомікі паглыбляўся, а разам з гэтым ускладняліся ўмовы пераходу да рынку. За 9 месяцаў 1992 г. спад прамысловай вытворчасці дасягнуў 14%, у аграрным сектары — 17%, на 15% знізіўся нацыянальны даход.

Найбольш істотнымі элементамі рынку, якія пад канец 1992 г. пачалі ў рэспубліцы дзейнічаць, з'явілася вызваленне пераважнай большасці цэн; на новай аснове, процілеглай дырэктыўнай, сталі наладжвацца гаспадарчыя сувязі, адбывалася станаўленне прадпрыемальніцкіх, банкаўскіх і камерцыйных структур. Рабіліся спробы правядзення прыватызацыі.

Але галоўнае пытанне, якое ўзнікла перад дзяржавай, урадам і грамадствам, дзе выйсце: у хутчэйшым руху да рынку або ў яго тармажэнні, аж да поўнага вяртання да дзяржаўнай планавай эканомікі, — застаецца без адказу. Старшыня Савета Міністраў В. Ф. Кебіч, напрыклад, лічыць, што Беларусі неабходна эканоміка «сацыялізаванага тыпу, у якой цэнтральнай фігурай з'яўляецца вытворца, а дабрабыт усіх забяспечваецца за кошт дабрабыту кожнага» і што часу для яе стварэння патрабуецца ад 5 да 10 гадоў. Такім бачыцца кіраўніцтву Беларусі асаблівы шлях рэспублікі да рынку.

Пытанні і заданні. 1. Растлумачце, чым была выклікана неабходнасць карэннай эканамічнай рэформы. 2. Раскажыце, у якім напрамку вяліся

пошукі шляхоў ажыццяўлення эканамічнай рэформы ў другой палавіне 80-х гадоў. 3. Расплумачце, у чым заключаліся цяжкасці правядзення рыначнай рэформы на Беларусі. 4. Падвядзіце вынікі пераўтварэнняў у прамысловасці і іншых галінах у 1986—1992 гг. і вызначце перспектывы пераходу да рынку ў рэспубліцы.

§ 52. Сельская гаспадарка. Становішча ў сацыяльнай сферы

Становішча ў сельскай гаспадарцы. Яшчэ больш маруднымі і непапулярнымі былі пераўтварэнні ў сельскай гаспадарцы рэспублікі. Першапачаткова празмерным лічылася нават увядзенне ў калгасах і саўгасах падрадных форм арганізацыі працы. Таму пераўтварэнні накіроўваліся ў асноўным на змякчэнне каманднага кіраўніцтва імі з боку дзяржапарату. Неабходнасць дэмакратызацыі калгасаў у адпаведнасці з нормамі, уласцівымі вытворчай кааперацыі, найбольш пэўна была выказана XIX партканферэнцыяй. Яна запатрабавала тэрмінова спыніць усякія спробы камандаваць калгасамі і саўгасамі, якія ў стане самастойна вырашаць пытанні ўнутрыгаспадарчай дзейнасці, вызначаць формы міжгаспадарчых сувязей і вытворчага абслугоўвання. У 1988 г. быў прыняты новы Прыкладны статут калгаса. У яго кампетэнцыю былі перададзены пытанні аб памерах прысядзібных зямельных участкаў калгаснікаў, колькасці жывёлы ў асабістых падсобных гаспадарках і г. д. Павышалася роля працоўных калектываў брыгад, ферм і іншых падраздзяленняў у іх жыццядзейнасці. Але надзеі на тое, што ажыццэнне кааператыўных прынцыпаў у калгасным жыцці паслужыць паляпшэнню іх гаспадарчай дзейнасці, на самай справе не ажыццявіліся. Паводле даных статыстыкі, у другой палавіне 80-х гадоў у параўнанні з першай іх палавінай валавы збор збожжа павялічыўся на 28%, бульбы — на 5%, агародніны — на 12% і г. д. Агульны аб'ём прадуктовых тавараў у 1989 г. перавысіў узровень 1985 г. на 23%. Аднак ужо ў 1990 г. у сувязі з агульным крызісам эканомікі становішча ў сельскай гаспадарцы таксама значна пагоршылася, што адмоўна адбілася на прадуктовым забеспячэнні насельніцтва. Звычайнай з'явай стала сістэма прадуктовых талонаў.

У гэтых умовах больш настойліва сталі ўзнімацца пытанні аб неабходнасці пераходу да разнастайных форм і спосабаў гаспадарання на зямлі. У 1990 г. быў прыняты Закон аб уласнасці на Беларусі, які прадугледжвае прыватную ўласнасць, калектыўную, дзяржаўную. Прапановы аб увядзенні прыватнай уласнасці на зямлю ў Вярхоўным Савеце не атрымалі большасці галасоў, таму зямля на Беларусі знаходзіцца па-ранейшаму ва ўласнасці дзяржавы. Гэта атрымала замацаванне і ва ўведзеным у дзеянне з 1 студзеня 1991 г. «Кодэксе Беларускай ССР аб зямлі». Разам з тым у адпаведнасці з Кодэксам кожны грамадзянін Беларусі мае права на зямельны ўчастак. Зямля аддаецца ў пастаяннае або часовае валоданне і карыстанне калгасам, саўгасам, іншым дзяржаўным, кааператыўным, грамадскім прадпрыемствам.

У адпаведнасці з Кодэксам 18 лютага 1991 г. Вярхоўны Савет прыняў Закон «Аб сялянскай (фермерскай) гаспадарцы». Ён накіраваны на стварэнне ўмоў для раўнапраўнага развіцця сялянскіх (фермерскіх) гаспадарак разам з іншымі формамі гаспадарання, забеспячэння гарантый гаспадарчай і сацыяльнай абароненасці ў іх дзейнасці. З мэтай забеспячэння рэальнай магчымасці для стварэння сялянскіх (фермерскіх) гаспадарках Вярхоўны Савет адначасова прыняў пастанову «Аб правядзенні Зямельнай рэформы ў рэспубліцы». Яе задача заключаецца ў пераразмеркаванні зямель з мэтай стварэння ўмоў раўнапраўнага развіцця розных форм гаспадарання на зямлі, фарміравання многаўкладнай эканомікі ў аграрным сектары.

Аднак законы пакуль што застаюцца на паперы. Кіраўніцтва рэспублікі і яе Вярхоўны Савет захоўваюць прыхільнасць да калгасна-саўгаснага ладу. Таму фермерскіх гаспадарак у Беларусі створана вельмі мала, не створаны і неабходныя ўмовы для іх гаспадарчай дзейнасці. Пры адсутнасці прыватнай уласнасці на зямлю фермер, як і іншы земляроб, застаецца аб'ектам, у адносінах да якога праяўляюць самавольства і кіраўнікі калгасаў і саўгасаў, і іх сходы, і мясцовыя ўлады. А гэта значыць, што толькі ліквідацыя манаполіі калгасаў і саўгасаў і шырокая вытворчая канкурэнцыя ў аграрным сек-

тары павінны даць адказ на пытанне аб напрамку яго развіцця.

Сацыяльная сфера. Становішча ў сацыяльнай сферы заўсёды знаходзіцца ў прамой залежнасці ад стану эканомікі і той палітыкі, якую праводзяць органы дзяржаўнай улады. На Беларусі ў другой палавіне 80-х гадоў працягваўся рост эканомікі. Нацыянальны даход рэспублікі павялічыўся за 1986—1989 гг. на 3,5 млрд рублёў, адсюль павысіліся і рэальныя даходы насельніцтва. Заработная плата рабочых і служачых у народнай гаспадарцы за 1986—1989 гг. павысілася амаль на 30%, аплата працы калгаснікаў — на 32%. На 32,4% павялічыліся выплаты насельніцтву з грамадскіх фондаў спажывання. Падняты былі стаўкі заробатнай платы і службовыя аклады педагогічным работнікам агульнаадукацыйных школ, сярэдніх спецыяльных, вышэйшых і прафесіянальна-тэхнічных навучальных устаноў і інш. У вытворчых галінах народнай гаспадаркі ажыццяўлялася ўвядзенне новых умоў аплаты працы — за кошт сродкаў, заробленых самімі прадпрыемствамі.

За гэтыя ж гады было пабудавана і ўведзена жылля на 24% больш, чым за папярэднія чатыры гады. Амаль 2 млн чалавек палепшылі жыллёвыя ўмовы. Пашыралася будаўніцтва школ, бальніц, устаноў сацкультбыту. Выпуск тавараў народнага спажывання ўзрос у 1,3 раза, павялічыўся і аб'ём рознічнага гандлю.

Галоўным дасягненнем у сацыяльна-эканамічнай сферы гэтых гадоў з'яўляўся перш за ўсё пачатак пераарыентацыі эканомікі на сацыяльную сферу. Упершыню за многія гады вытворчасць прадметаў спажывання (група «Б») пачала апыраджаваць вытворчасць сродкаў вытворчасці (група «А»). Ствараліся рэальныя магчымасці падпарадкаваць вытворчасць інтарэсам і патрэбам працоўных, пераадолець узростаючую сацыяльна-эканамічную напружанасць. Аднак ва ўмовах незакончанасці пераходу ад каманднага кіравання вытворчасцю да эканамічнага, перапляцення старых і новых форм кіраўніцтва карэннага пералому ў пераводзе эканомікі на якасна новы ўзровень, не адбылося. Выявіліся недастатковая канкрэтнасць у фармуляванні эканамічнай рэформы і асабліва шляхоў

яе ажыццяўлення, узмацненне рэстаўратарскіх тэндэнцый у кіруючых колах рэспублікі, непрадбачаныя цяжкасці, якія ўзніклі на шляху канверсіі ваеннага комплексу вытворчасці, а таксама інертнасць мыслення людзей, якія былі заняты вытворчасцю, пагаршэнне агульнага настрою працоўных у сувязі з пагаршэннем іх матэрыяльнага дабрабыту і ўзмацненнем інфляцыйных працэсаў.

Нязмерную шкоду нанесла рэспубліцы аварыя на Чарнобыльскай АЭС 26 красавіка 1986 г. Яе эканамічны ўрон ацэньваецца ў дзесяць гадавых рэспубліканскіх бюджэтаў, а вынікі для здароўя людзей наогул непрадказальныя. Радыеактыўнымі нуклідамі забруджана пятая частка тэрыторыі рэспублікі, на якой пражывае больш за 2 млн чалавек. З гаспадарчага абароту выведзена 300 тыс. га сельгасугоддзяў, а недабор сельгаспрадукцыі за 1986—1990 гг. склаў 3,5 млрд рублёў (у цэнах таго часу).

Для перасялення жыхароў з зоны павышанай радыяцыі да сярэдзіны 1990 г. было пабудавана 173 пасёлкі, у якіх узведзена 11 тыс. кватэр і дамоў прысядзібнага тыпу. Тысячы кватэр перададзены перасяленцам у гарадах і іншых населеных пунктах. Адселены з небяспечнай зоны дзесяткі тысяч людзей. Для гэтых, а таксама аздараўленчых мерапрыемстваў у рэспубліцы выдаткавана і плануецца выдаткаваць дзесяткі мільярдаў рублёў.

Мабілізацыйні сілы і сродкі на пераадоленне вынікаў Чарнобыльскай катастрофы, побач з урадам рэспублікі, займаліся грамадскія арганізацыі, дабрачынныя таварыствы, спецыяльны Дзяржаўны камітэт Беларусі. Арганізавана міжнародная экспертыза вынікаў катастрофы і дапамога ў іх пераадоленні. Неабякавай да гэтай справы аказалася ААН. 6 лютага 1991 г. Вярхоўны Савет Беларусі прыняў Заяву ў сувязі з прыняццем на сесіі Генеральнай Асамблеі ААН рэзалюцыі «Міжнароднае супрацоўніцтва ў справе змячэння і пераадолення вынікаў аварыі на Чарнобыльскай атамнай электрастанцыі». Ад імя беларускага народа Вярхоўны Савет выказаў глыбокую ўдзячнасць усім краінам — членам ААН за прынятую рэзалюцыю. «У маральнай і матэрыяльнай падтрымцы, — гаворыцца ў заяве, — мы бачым глыбокі сэнс, праяўленне

новага палітычнага мыслення, зацвярджанне ўзаемадзейння паміж дзяржавамі на аснове агульначалавечых каштоўнасцей і гуманістычных прынцыпаў, умацаванне духу партнёрства і развіццё новых форм міжнароднага супрацоўніцтва».

На сацыяльнае становішча грамадства непасрэдны ўплыў аказвае і экалогія. На Беларусі з-за забруджвання атрутнымі рэчывамі атмасферы, водных крыніц і глебы эканамічнае становішча ў 80-я гады ўсё больш абвастралася. На сярэдзіну 80-х гадоў шкодныя выкіды ў атмасферу прамысловымі прадпрыемствамі, аўтамабільным і чыгуначным транспартам склалі каля 3 млн т у год. Узровень забруджвання рэк і вадаёмаў, а таксама глебы ў выніку сельскагаспадарчай дзейнасці, спёкаў неачышчаных або недастаткова ачышчаных вод рэспубліцы дасягнуў крытычнай мяжы.

Пад канец 80-х гадоў становішча некалькі стабілізавалася, спынілася нарошчванне аб'ёмаў скідвання і выкідаў. Паўсталая задача, каб дабіцца іх скарачэння. У гэтых мэтах былі пашыраны паўнамоцтвы Дзяржаўнага камітэта Беларусі па ахове прыроды, распрацаваны і прыняты ў 1989 г. «Асноўныя напрамкі аховы і аздараўлення навакольнага асяроддзя і рацыянальнага выкарыстання рэсурсаў Беларусі на 1991—1995 гг. і на перспектыву да 2000 г.». Распрацавана была таксама Рэспубліканская праграма аховы навакольнага асяроддзя на гэтыя гады. Аднак поспех гэтых планаў і праграм залежыць перш за ўсё ад таго, як хутка эканоміка зможа выйсці з крызісу, а таксама ад таго, наколькі кожны жыхар рэспублікі, ад школьніка да пенсіянера, прасякнецца адказнасцю за захаванне навакольнага асяроддзя, і перш за ўсё прыроды.

На рубяжы 80—90-х гадоў у сувязі са спадам вытворчасці, нязмерным ростам цэн, высокім узроўнем інфляцыі становішча ў сацыяльнай сферы ў рэспубліцы рэзка абвастрылася. Узровень жыцця большасці насельніцтва значна знізіўся, а многія наогул аказаліся за мяжой беднасці. Такія ахвяры патрабаваліся ад народа, які так наіўна і доўга верыў партнаменклатурнай уладзе.

Народу неабходна зрабіць з гэтага горкага вопыту вывад аб тым, што надзеі на рынак, як і раней на

светлую будучыню, маюць падставы аказацца чарговай пасткай, рынкам наменклатуршчыкаў. Ёсць ужо і тэарэтычнае абгрунтаванне гэтага — рэгуляваны рынак. Таму для працоўнага люду выйцем можа быць толькі поўная перамога дэмакратыі, якая і павінна стаць палітычнай базай пераходу да рынку. Урад рэспублікі, на чале якога стаіць В. Ф. Кебіч, прызнае сваёй першачарговай задачай правядзенне радыкальнай эканамічнай рэформы. Аднак у адносінах да рынку ўрадавая палітыка, як і палітыка Вярхоўнага Савета, не вызначаецца выразнасцю і паслядоўнасцю, таму рэспубліка не застрахована ад новых хібаў.

Пытанні і заданні. 1. Растлумачце, чаму аграрны сектар эканомікі Беларусі застаецца ўбаку ад эканамічнай рэформы. 2. Зыходзячы з гістарычнага вопыту, абгрунтуйце неабходнасць пераходу да разнастайнасці форм і спосабаў гаспадарання на зямлі на сучасным этапе. 3. Як вы думаеце, чаму кіраўніцтва аграпрамысловага сектара, старшыні калгасаў і саўгасаў выступаюць супраць развіцця фермерства ў рэспубліцы? 4. Раскажыце аб матэрыяльна-бытавых умовах жыцця насельніцтва і прычынах зніжэння жыццёвага ўзроўню на рубяжы 80—90-х гадоў. 5. Раскрыйце прычыны рэзкага абвастрэння экалагічнага становішча ў рэспубліцы ў другой палавіне 80-х гадоў. Як гэта адбілася на сацыяльна-эканамічных умовах жыцця насельніцтва?

ГЛАВА 18. НА ШЛЯХУ ДА СУВЕРЭНІТЭТУ І НЕЗАЛЕЖНАСЦІ

§ 53. Дэмакратызацыя грамадска-палітычнага жыцця

Неабходнасць карэзных пераўтварэнняў грамадска-палітычнага жыцця. Сярэдзіна 80-х гадоў у гісторыі савецкага грамадства характарызувалася хуткім нарастаннем эканамічнага, сацыяльнага і палітычнага крызісу. Ужо на рубяжы 70—80-х гадоў вызначылася рэзкае абвастрэнне супярэчнасцей паміж новымі прадукцыйнымі сіламі, якія дасягнулі адносна высокага ўзроўню развіцця, і старымі вытворчымі адносінамі, што базіраваліся на жорсткім, строга цэнтралізаваным дзяржаўным кіраўніцтве ўсім жыццём грамадства. Створаная за гады Савецкай улады манапалізаваная, непадзельная пануючая дзяржаўная вытворчасць поўнасцю адарвала работніка ад непасрэднага распараджэння вынікамі сваёй працы, пазбавіла яго вытворчай актыўнасці і ініцыятывы. А гэта непазбежна

вяло да падзення вытворчасці. У пачатку 80-х гадоў тэмпы эканамічнага росту аказаліся настолькі нізкімі, а безгаспадарчасць прыняла такія маштабы, што стала правамерным гаварыць аб эканамічнай стагнацыі. У гэтыя гады тэмпы прыросту прамысловай прадукцыі ў краіне аказаліся ў паўтара раза ніжэйшыя, чым у другой палавіне 70-х гадоў. Затармазіўся навукова-тэхнічны прагрэс. Абвастрылася становішча ў сацыяльнай сферы.

Ступень тармажэння эканамічнага і сацыяльнага развіцця ў асобных рэспубліках і рэгіёнах краіны ў гэтыя гады не была аднолькавай, таксама як неаднолькавымі былі тэмпы іх развіцця на папярэдніх этапах гісторыі. Аднак агульным з'яўляўся спад вытворчасці, зніжэнне яе якасных паказчыкаў, павелічэнне адрыўу ад тэмпаў і ўзроўню развіцця вядучых заходніх краін.

У Беларусі зніжэнне тэмпаў эканамічнага росту таксама бачна акрэслілася на рубяжы 70—80-х гадоў. У 1983 г. адбылося некаторае паляпшэнне паказчыкаў росту. Аднак дасягнута яно было паўсюдна адміністрацыйнымі метадамі, тады як сацыяльна-эканамічныя прычыны спаду поўнаасцю захаваліся, а пазіцыі камандна-адміністрацыйнай сістэмы кіравання яшчэ больш узмацніліся. Да таго ж, у шэрагу важных галін народнай гаспадаркі рэспублікі наогул не было паляпшэння. У выніку яшчэ больш узмацніліся дыспропорцыі ў эканоміцы, а роля плана як універсальнага метаду кіравання эканомікай ўсё больш зніжалася. Вялае ажыццяўленне навукова-тэхнічнага прагрэсу, марудная мадэрнізацыя абсталявання прывялі да пагаршэння якасці многіх відаў вырабаў.

Негатыўныя працэсы і тэндэнцыі ў эканоміцы склаліся не самі па сабе. Яны сталі аб'ектыўным вынікам абвастрэння крызісу ўсёй так званай сацыялістычнай сістэмы. Спыніць яго, вывесці краіну на шлях устойлівага і дынамічнага росту асобнымі метадамі, якія праводзіліся ў рамках, што ўтварыліся за гады сталінска-брэжнеўскага апаратнага кіраўніцтва, практычна ўжо было немагчыма. Патрабаваліся карэнныя пераўтварэнні ўсяго ўкладу эканамічнага, сацыяльнага і палітычнага жыцця грамадства.

Ва унітарнай дзяржаве, якой быў у той час СССР, ідэя пераўтварэнняў магла атрымаць увасабленне

толькі па ініцыятыве верхняга эшалона таталітарнай партыйна-дзяржаўнай улады. Роля ж рэспублік і рэгіёнаў зводзілася да выканання зыходзячых зверху прызначэнняў. Таму на першым этапе пераўтварэнняў, якія пачаліся ў краіне ў сярэдзіне 80-х гадоў, Беларусь, як і іншыя рэспублікі, павінна была ісці ў іх фарватэры. І толькі па меры таго, як унітарная ўлада Цэнтра аслаблялася і разбуралася, рух за перабудову набіраў усё больш асэнсаваны нацыянальны каларыт.

Першачарговае значэнне ў зломе сталінскага камандна-адміністрацыйнага сацыялізму, які сціскаў грамадства прыгонніцкімі ланцугамі, мела ўвядзенне сапраўды дэмакратычных прынцыпаў грамадскага жыцця.

Першыя крокі на шляху дэмакратызацыі грамадскага жыцця. Грамадска-палітычнае жыццё таталітарнага савецкага грамадства характарызавалася неабмежаванай дэклараванасцю шырокіх палітычных правоў і свабод і амаль поўнай іх адсутнасцю на справе. Другая палавіна 80-х — пачатак 90-х гадоў у гісторыі палітычнага жыцця адзначыліся паступовым разбурэннем таталітарных кайданаў і пераходам да цывілізаваных, дэмакратычных прынцыпаў.

Пад націскам неабходнасці павышэння актыўнасці мас для пераадолення негатыўных працэсаў у эканоміцы і сацыяльнай сферы кіраўніцтва партыі вымушана было ставіць і ў нейкай меры вырашаць праблемы пераходу да рэальнага палітычнага жыцця.

Першым прадвеснікам новага курсу ў палітычным жыцці краіны з'явілася размежаванне ў партапараче і партакратычнай эліце на прыхільнікаў рэформ, аднаўленцаў і рэакцыянераў — прыхільнікаў Брэжнева, якое вызначылася ў ходзе падрыхтоўкі і правядзення XXVII з'езда КПСС. З'езд не стаў вехаю у палітычным жыцці, але на ім гаварылася аб неабходнасці змянення выбарчай сістэмы, актывізацыі народных мас.

Аб узмацненні пазіцый прыхільнікаў правядзення палітычных рэформ у краіне к канцу 80-х гадоў сведчыла абвясчэнне на XIX партканферэнцыі эскіза рэформы выбарчай сістэмы, якая ўключала ўжо элементы альтэрнатыўнасці. Гэта быў крок у бок дэмакратызацыі выбараў. Аднак партнаменклатура змагла абараніць і тут свае інтарэсы. Яна дабілася на

выбарах народных дэпутатаў СССР вылучэння дэпутацкіх месцаў ад «грамадскіх арганізацый».

На Беларусі развіццё палітычнага жыцця ў напрамку яго дэмакратызацыі, вызвалення ад ланцугоў таталітарызму праходзіла ў гэтыя гады вельмі складана і супярэчліва. Прынцып дэмакратычнага цэнтралізму ва ўнутрыпартыйным жыцці патрабаваў выканання ўсіх пастаноў вышэйшых органаў партыі. Таму партыйныя сходы, канферэнцыі, з'езды густа насычаліся новай палітычнай тэрміналогіяй, якая нараджалася ў Цэнтры. Паўсюдна былі чутны заклікі да ўтварэння гуманнага, дэмакратычнага сацыялізму, увядзення на справе народнага кіравання краінай, размежавання ўлады на заканадаўчую, выканаўчую і судовую. Прызнавалася права кожнага на асабістую думку і на права яе выказвання. Але рэальныя зрухі ў дэмакратызацыі палітычнага жыцця натыкаліся на супраціўленне партaparату і большай часткі кіраўніцтва рэспублікі. Беларусь набыла імідж адной з самых кансерватыўных у шэрагу рэспублік СССР. У яе вышэйшых эшалонах так і не сфарміравалася рэфарматарскае крыло, не з'явіліся і яскравыя асобы, якія былі б гатовы паслужыць справе перабудовы грамадства на дэмакратычных асновах. Практычна ўсе пераўтварэнні разгортваліся пад націскам абставін або ў парадку выканання рашэнняў партыйнага Цэнтра. А гэта сведчыць, што ўсе дэмакратычныя перабудовы палітычнага жыцця, якія адбываліся ў рэспубліцы, не мелі ніякага дачынення да дзейнасці партыі як кіруючай сілы. Наадварот, палітычнае жыццё і палітычная актыўнасць людзей нарасталі па меры таго, як партыя губляла свае дзяржаўныя, таталітарныя функцыі, а разам з тым і аўтарытэт у грамадстве. К канцу 80-х гадоў грамадска-палітычнае жыццё стала ўсё больш сканцэнтравана вакол выбараў вышэйшых і мясцовых органаў улады і іх дзейнасці.

Саветы і грамадска-палітычнае жыццё. Асноўным зместам палітычнага жыцця ў краіне ў другой палавіне 80-х гадоў з'яўлялася павольнае набыццё Саветамі рэальнага поўнаўладдзя ў выніку вызвалення іх ад дыктату Камуністычнай партыі. Першымі крокамі ў гэтым напрамку было павышэнне эканамічнай самастойнасці Саветаў. Яны станавіліся галоўнымі орга-

намі кіраўніцтва гаспадарчай дзейнасцю на падведмаснай тэрыторыі. Непасрэдна ў распараджэнне Саветаў перадаваліся прадпрыемствы і арганізацыі, занятыя задавальненнем патрэб насельніцтва. Упершыню мясцовыя бюджэты сталі непасрэдна прывязвацца да плацежаздольнасці ўсіх прадпрыемстваў, якія знаходзіліся на тэрыторыі адпаведных Саветаў. Саветы ўдзялялі ўвагу забеспячэнню комплекснага эканамічнага і сацыяльнага развіцця падведмасных арганізацый, ажыццяўленню комплекснай праграмы развіцця вытворчасці тавараў народнага ўжытку і сферы паслуг.

Але ўдзел насельніцтва ў дзейнасці Саветаў заставаўся абмежаваным, а самі яны па-ранейшаму неслі на сабе цяжар савецкага бюракратызму. Важным крокам на шляху пашырэння ролі мас у дзейнасці Саветаў і жыцці грамадства з'явілася прыняцце Закона Беларускай ССР «Аб народным абмеркаванні важных пытанняў дзяржаўнага жыцця Беларускай ССР» (люты 1988 г.). Закон прадугледжваў унясенне на ўсенароднае абмеркаванне заканадаўчых меркаванняў і праектаў рашэнняў па асноўных напрамках палітычнага, эканамічнага і сацыяльнага развіцця краіны і рэспублікі, а таксама пытанняў, якія датычацца рэалізацыі канстытуцыйных правоў, свабод, абавязкаў грамадзян і інш.

На абмеркаванні насельніцтва выносяцца праекты рашэнняў мясцовых Саветаў і іх выканкамаў па планах комплекснага эканамічнага развіцця, іх бюджэты, пытанні гаспадарчага і сацыяльна-культурнага будаўніцтва. Праўда, прыняцце гэтага Закона не прывяло да кардынальных змен у дзейнасці Саветаў. Яны не спяшаліся адмаўляцца ад бюракратычных метадаў кіравання, губляць становішча ўлады над народам, а не для народа.

Зламаць гэта можна было толькі перавыбраннем Саветаў на аснове новага выбарчага закона, які б гарантаваў сапраўды свабодныя і альтэрнатыўныя выбары. Упершыню такія выбары, калі выбаршчыкі мелі магчымасць выбіраць з некалькіх кандыдатур аднаго, адбыліся ў 1989 г. Гэта былі выбары народных дэпутатаў СССР, у якіх прымала ўдзел насельніцтва ўсіх рэспублік тагачаснага Саюза. Новым у гэтых выбарах было і тое, што выбаршчыкі атрымалі магчымасць

самастойна вырашаць пытанні вылучэння кандыдатаў. У сваю чаргу кожны кандыдат павінен быў непасрэдна сам удзельнічаць у выбарчай кампаніі, распрацоўваць выбарчую платформу і прадстаўляць яе выбаршчыкам. Аднак трэцяя частка З'езда народных дэпутатаў СССР выбіралася не па выбарчых акругах, а ў якасці прадстаўнікоў ад розных арганізацый, і народ да іх выбрана не меў дачынення. Такім шляхам забяспечваліся дэпутацкія крэслы вышэйшаму эшалону партыйнага апарату, іншых структур дзяржаўнай улады.

У сакавіку 1990 г. па новаму выбарчаму Закону праведзены былі выбары народных дэпутатаў у Вярхоўны і мясцовыя Саветы народных дэпутатаў Беларусі. Карціна выбараў у рэспубліцы аказалася даволі стракатай. Колькасць кандыдатаў у дэпутаты на адно месца вагалася ад дзесяці і больш да аднаго. Апошняе асабліва было характэрным для сельскай мясцовасці. У ліку кандыдатаў у дэпутаты былі прадстаўлены ўсе сацыяльныя слаі і групы насельніцтва, хоць былое рэгуляванне прадстаўніцтва аказалася моцна парушаным. У прыватнасці, намнога менш было вылучана кандыдатаў ад рабочых і сялян і зусім мала жанчын.

Актыўнасць выбаршчыкаў мела значны роскід па розных выбарчых акругах, а па меры правядзення паўторных выбараў выявілася тэндэнцыя яе затухання. З гэтай прычыны больш як у 10 акругах, у якіх ні адзін кандыдат не набраў большасці галасоў, а пры паўторных выбарах больш за палавіну выбаршчыкаў не з'явіліся на галасаванне, выбары так і не адбыліся.

На 310 месцаў у Вярхоўным Савеце Беларусі прэтэндавала 1769 кандыдатаў ад тэрытарыяльных выбарчых акруг. 50 дэпутатаў увайшлі ў Вярхоўны Савет рэспублікі ад чатырох грамадскіх арганізацый. У выніку састаў Вярхоўнага Савета абнавіўся на 90%, у такіх жа межах адбылося абнаўленне дэпутацкага корпуса мясцовых Саветаў. Кожны кандыдат на выбарах выстаўляў сваю праграму, хоць на самай справе ў шматлікіх акругах яны прадстаўлялі выбаршчыкам праграмы сваіх партый. З другога боку, многія камуністы ў сваіх выбарчых праграмах не прытрымліваліся ідэі сацыялістычнага выбару. Наогул партыйная прыналежнасць кандыдата не прадвызначала сама па сабе ягоную пазіцыю на выбарах. Усё гэта асаблі-

васці выбараў, набліжаных да дэмакратычных нормаў, але праведзеных ва ўмовах, калі шматпартыйнасць толькі нараджалася, а фактычна рычагі ўлады па-ранейшаму заставаліся ў руках КПБ. Гэту сваю пераважнасць Кампартыя актыўна выкарыстоўвала ў выбарчай кампаніі і забяспечыла сабе перамогу — камуністы склалі 84% ад агульнай колькасці абраных дэпутатаў. Пры гэтым большасць з іх з'яўляліся прадстаўнікамі партыйна-дзяржаўнай наменклатуры. Так, сярод дэпутатаў партыйных работнікаў аказалася 55 чалавек, савецкіх — 53, кіраўнікоў прамысловых прадпрыемстваў — 35, кіраўнікоў прадпрыемстваў сельгассектара — 31, прадстаўнікоў арміі, КДБ, Міністэрства ўнутраных спраў — 32. А вось прадстаўнікоў народнай адукацыі толькі 16 чалавек, аховы здароўя — 24, рабочых — 15, ІТР — 13, святароў — 4.

На вядучыя пасады ў Вярхоўным Савеце таксама былі абраны ў большасці партыйныя або дзяржаўныя функцыянеры, яго старшынёй — былы старшыня Прэзідыума Вярхоўнага Савета, а да гэтага сакратар ЦК КПБ — М. І. Дземянцей.

Такім чынам, першыя альтэрнатыўныя выбары ва ўмовах аднапартыйнасці не прывялі да прынцыповых перамен у Вярхоўным Савеце. Ён па-ранейшаму заставаўся пад кантролем КПБ. Аднак у ходзе выбараў нямала кандыдатаў выступіла з альтэрнатыўнымі праграмамі развіцця рэспублікі, якія выяўлялі непрыманне камандна-бюракратычнай сістэмы і яе носьбіта — КПСС — КПБ, прызнавалі неабходнасць хутчэйшага культурна-нацыянальнага адраджэння Беларусі, карэнных пераўтварэнняў ў эканоміцы ў напрамку пераходу да рыначных адносін і інш. У шэрагу выбарчых акруг яны атрымалі падтрымку большасці выбаршчыкаў і сталі дэпутатамі.

Прыхільнікі радыкальнай лініі ўтварылі ў Вярхоўным Савеце групу БНФ «Адраджэнне», лідэрам якой з'яўляецца Зянон Пазняк. Яе актыўныя дзеячы — Лявон Баршчэўскі, Уладзімір Заблоцкі, Алег Трусаў, Валянцін Голубеў і інш. Група БНФ аформілася ў парламенцкую апазіцыю, у якой налічвалася каля 30 чалавек. Разам з іншымі прыхільнікамі БНФ група ўвайшла ў Дэмакратычны дэпутацкі клуб, у якім налічвалася каля 100 дэпутатаў. Камуністычная боль-

шасць склала 170 дэпутатаў. Такой была расстаноўка палітычных сіл у Вярхоўным Савеце Беларусі на пачатку 1991 г. У чэрвені 1991 г. дэпутацкая група «Камуністы Беларусі за дэмакратыю» ў колькасці 33 чалавек выступіла з заявай, у якой яна адмежавалася ад камуністычнай большасці. Гэтыя зрухі у саставе Вярхоўнага Савета сведчылі аб тым, што ў парламенце аформілася цэнтрэцкая група, якая заняла прамежавыя пазіцыі.

Утварэнне дэмакратычнай апазіцыі ў Вярхоўным Савеце з'явілася важным крокам на шляху ўсталявання прынцыпаў парламентарызму ў яго дзейнасці. Але захаванне камуністамі ў сваіх руках большасці дэпутацкіх месцаў азначала, што лёс дэмакратычных рэформ, як і пераўтварэнняў у галіне эканомікі, аказаўся ў поўнай залежнасці ад людзей, якія трымаюцца пераважна кансерватыўных поглядаў. Галасаванне па найбольш важных пытаннях, накіраваных на кардынальныя пераўтварэнні ў рэспубліцы, стала галоўным водападзелам паміж большасцю і апазіцыяй. Так, большасцю галасоў былі адхілены прапановы апазіцыі, вынесеныя ў чэрвені 1991 г., аб дэпартацыі, нацыяналізацыі ўласнасці КПСС — КПБ. Не падтрымала парламенцкая большасць і прапанову аб прызнанні прыватнай уласнасці на зямлю і інш.

Разам з тым па шэрагу пытанняў Вярхоўны Савет вымушаны быў адклікнуцца на запатрабаванні часу. Найбольш прадукцыйнай была яго заканатворчая дзейнасць, накіраваная на нацыянальна-дзяржаўнае і культурнае адраджэнне Беларусі.

Пытанні і заданні. 1. Растлумачце, чым была выклікана неабходнасць карэннага пераўтварэння грамадска-палітычнага жыцця савецкай краіны. 2. Як вы думаеце, чаму ініцыятыва пераўтварэння грамадска-палітычнага жыцця магла зыходзіць і зыходзіла на справе з верхніх эшалонаў улады? 3. Растлумачце, якія акалічнасці спрыялі павышэнню ролі Саветаў як органаў улады ў другой палавіне 80-х гадоў. 4. Раскажыце, як праходзілі першыя альтэрнатыўныя выбары ў Саветы. Пакажыце расклад палітычных сіл у Вярхоўным Савеце Беларусі, які склаўся ў выніку выбараў 1990 г.

§ 54. Фарміраванне ў рэспубліцы шматпартыйнасці

Узнікненне новых партый. Шматпартыйнасць — сведчанне дэмакратычнасці грамадства, рэалізаваных

на справе правоў грамадзян на аб'яднанне і ўтварэнне розных рухаў, саюзаў, палітычных партый, грамадскіх аб'яднанняў і інш. У краіне Саветаў народ быў фактычна пазбаўлены такіх правоў яшчэ ў пачатку 20-х гадоў, калі ўсе палітычныя партыі, акрамя Камуністычнай, былі разгромлены і забаронены. Таму зараджэнне і фарміраванне новых партый, якое мела месца ў другой палавіне 80-х — пачатку 90-х гадоў на Беларусі, сустрэла актыўнае супраціўленне з боку КПБ, а сама шматпартыйнасць не магла скласціся ў рэспубліцы без аслаблення і разбурэння таталітарнай улады Кампартыі.

Першымі крокамі на шляху да шматпартыйнасці з'явілася ўзнікненне дысідэнцкага руху і шматлікіх нефармальных аб'яднанняў. Іх зараджэнне адносіцца да перыяду «адлігі» 50-х гадоў. З гэтага часу розныя іх формы існавалі пастаянна. Аднак толькі ў другой палавіне 80-х гадоў, калі краіна ўступіла на шлях пераўтварэнняў, яны пачалі набываць палітычную накіраванасць. Найбольшую вядомасць, іншы раз скандальную, атрымалі такія аб'яднанні, як «Памяць», «Патрыёт», «Радзіма», «Бацькаўшчына», «Русь», «Маладая Расія» і інш. Узніклі буйныя разнародныя арганізацыі тыпу народных франтоў у Прыбалтыйскіх рэспубліках, у Малдове, на Украіне, у рэспубліках Закаўказзя, у Расійскай Федэрацыі. З'явіліся і палітычныя партыі.

Права на аб'яднанне ў форме палітычных партый, масавых рухаў, прафесіянальных саюзаў, жаночых, маладзёжных, дзіцячых, навуковых, культурна-асветных, фізкультурна-спартыўных і іншых аб'яднанняў і таварыстваў было замацавана прынятым у кастрычніку 1990 г. Законам СССР «Аб грамадскіх аб'яднаннях». Быў прыняты таксама Закон «Аб свабодзе веравызнання і рэлігійных арганізацыях», які гарантаваў кожнаму грамадзяніну самастойна выяўляць свае адносіны да рэлігіі, вызнаваць любую рэлігію або не вызнаваць ніякай. Бацькі атрымалі права выхоўваць сваіх дзяцей у адпаведнасці са сваімі адносінамі да рэлігіі.

Беларусь з'яўлялася адным з рэгіёнаў краіны, дзе рух нефармалаў развіваўся ў гэтыя гады ў больш складаных умовах. Перш за ўсё мала падрыхтаванай

да гэтага аказалася грамадская самасвядомасць, актыўнае супраціўленне яго ўзнікненню і распаўсюджанню ў рэспубліцы аказала кіруючая і накіроўваючая сіла — Камуністычная партыя. Тым не менш па прыкладу Прыбалтыкі і іншых рэгіёнаў краіны ў 1989 г. у рэспубліцы быў створаны Беларускі народны фронт «Адраджэнне», на чале якога стаў кандыдат мастацтвазнаўчых навук З. С. Пазняк. Свой устаноўчы сход арганізатары вымушаны былі праводзіць у г. Вільнюсе, таму што ўлады Беларусі не дазволілі яго правядзенне ў межах рэспублікі.

Агульным напрамкам сваёй дзейнасці фронт абвясціў садзейнічанне паскарэнню і паглыбленню рэформ, якія праводзіліся ў рэспубліцы, пераадоленню крызісных з'яў у эканамічным і сацыяльным жыцці, распрацоўцы альтэрнатыўных праграм па ажыццяўленню сацыяльна-эканамічных і палітычных праблем. На гэтым шляху фронт лічыў першаступеннай задачай адраджэнне беларускай нацыі, яе мовы і культуры. Пры гэтым БНФ абвясціў ненасіллі дзеянні ў пры вырашэнні любых праблем. Яго практычная дзейнасць найбольш прадукцыйнай за мінулыя гады, як ужо адзначалася, была ў Вярхоўным Савеце. Немалую ролю адыграў БНФ у развенчванні антыдэмакратычнай, талітарнай сутнасці КПСС—КПБ, пазбаўленні яе арэолу бязгрэшнасці, народнай заступніцы. Антыкамуністычная накіраванасць патрабаванняў і лозунгаў фронту паступова пранікала ў грамадскае ўсведамленне. І гэта выявілася ў росце яго прыхільнікаў, якія выходзілі на мітынгі і дэманстрацыі пад лозунгамі фронту. Асабліва адчувальны ўдар па прэстыжу КПБ быў нанесены Народным фронтам, калі ён арганізаваў у Мінску 7 лістапада 1990 г., у гадавіну Кастрычніка, шматтысячную антыкамуністычную дэманстрацыю і мітынг на плошчы Незалежнасці.

Такі напрамак развіцця палітычнага жыцця на Беларусі не на жарт занепакоіў партыйнае кіраўніцтва. І паколькі час, калі можна было рэпрэсіямі і насіллем адразу ліквідаваць любую апазіцыю, для Кампартыі мінуў, давялося выкарыстоўваць іншыя сродкі. Тым больш што ў арсенале гэтай партыі іх заўсёды было з лішкам. Адною з іх з'яўлялася дыскрэдытацыя свайго апанента. Узначалі ў гэту акцыю супраць БНФ і іншых

партый, які нараджаліся ў рэспубліцы, ЦК КПБ. Гэтыя пытанні абмяркоўваліся ў яго апарате. У лютым 1991 г. на пленуме ЦК і ЦКК першы сакратар ЦК КПБ А. А. Малафееў абвясціў галоўны напрамак дзейнасці на бліжэйшы час: супрацьстаянне іншым партыям і пlynям, асабліва БНФ, які адкрыта выступае з антыкамуністычных пазіцый і адыходзіць ад сацыялістычнага выбару.

У друку з крытыкай БНФ і іншых новых партый выступалі вучоныя-грамадазнаўцы, партработнікі. З студзеня 1991 г. у «Народнай газеце» з катэгарычным непрызнаннем і асуджэннем БНФ выступіла вялікая група вучоных былога Інстытута гісторыі партыі. Фронт абвінавачваўся ў экстрэмізме, антыкамунізме, садзейнічанні развалу Саюза. Тое, што прыхільнікі КПБ рашуча абаранялі камуністычныя ідэалы, не прарэчыла дэмакратычным нормам грамадскага жыцця. Непрымальным жа было тое, што за ўсім гэтым стаяла імкненне партнаменклатуры не дапусціць нараджэння шматпартыйнасці, захаваць і надалей прывіляванае становішча Камуністычнай партыі. Невыпадкова, калі стала вядома аб тым, што ў рэспубліцы вядзецца работа па стварэнню Беларускай сялянскай партыі, пытанне гэта было вынесена на бюро ЦК КПБ. На ім было прызнана неабходным аказаць рашучае супрацьдзеянне гэтаму. А галоўны матыў такога непрымання — сялянская партыя ўтваралася як палітычная арганізацыя парламенцкага тыпу, а значыць, апазіцыйная. Але спыніць працэс утварэння новых палітычных партый ужо нікому не было дадзена. У лютым 1991 г. адбыўся першы з'езд Беларускай сялянскай партыі. У праграмай заяве партыі адзначалася, што яна ёсць палітычная арганізацыя парламенцкага тыпу і ўтвараецца з мэтай абароны палітычных і эканамічных інтарэсаў сялянства. У адрозненне ад іншых у сялянскай партыі сацыяльная база была найбольш шырокай, і таму яе ўплыў на палітычнае і сацыяльна-эканамічнае развіццё рэспублікі можа аказацца даволі значным.

На Беларусі на рубяжы 80—90-х гадоў узнік і шэраг іншых палітычных партый, колькасць якіх перавысіла лічбу 10. Сярод іх Беларуская сацыял-дэмакратычная грамада, Дэмакратычная партыя Беларусі, Рэспу-

бліканская партыя Беларусі, Нацыянальна-дэмакратычная партыя Беларусі, Хрысціянска-дэмакратычная партыя Беларусі і інш. Аднак працэс фарміравання палітычных партый на Беларусі праходзіў вельмі вяла. Становішча мала змянілася і тады, калі, пачынаючы з другой палавіны 1991 г., супрацьстаянне гэтаму з боку Кампартыі прыпынілася. Структуралізацыі гэтых партый, больш дакладнай асэнсаванасці іх сацыяльна-палітычных пазіцый магло б спрыяць правядзенне датэрміновых шматпартыйных выбараў народных дэпутатаў, як гэтага дабівалася парламенцкая апазіцыя ў Вярхоўным Савеце Беларусі. Але камуністычная большасць у ім супраць такіх выбараў.

Часовае спыненне дзейнасці КПБ. Складванне шматпартыйнасці азначала канец усёмагутнасці КПСС—КПБ. Апошнія гады яе дзейнасці ў рэспубліцы адзначыліся непаслядоўнасцю, узмацненнем разброду ў верхніх эшалонах партыі, стратай іх уплыву як на радавых членаў партыі, так і на грамадства наогул. Пад уздзеяннем гэтых працэсаў як у цэнтры, так і на месцах узніклі ідэі неабходнасці рэфарміравання партыі і ўсяго яе ўнутрыпалітычнага жыцця. Рабіліся змены ў структуры апарату пры адначасовым скарачэнні колькасці работнікаў, у партыйных камітэтах усіх узроўняў былі ліквідаваны гаспадарча-галіновыя аддзелы. Адмова ад неўласцівых палітычнай партыі гаспадарчых функцый суправаджалася абяцаннем адмовіцца ад камандных метадаў кіравання ніжэйшым звяном партыі, так званымі радавымі членамі партыі, якіх у канцы 80-х гадоў налічвалася ў рэспубліцы каля 700 тыс. чалавек. Аднак яе рады пачалі хутка распадацца. Толькі за 1990 г. з партыі выйшла 63 тыс. чалавек. У 1991 г. гэты працэс яшчэ больш узмацніўся.

Спраба рэфарміравання Кампартыі ў напрамку яе дэмакратызацыі і пераўтварэння ў партыю парламенцкага тыпу аказалася справай бесперспектыўнай. Перш за ўсё яе па-рознаму ўспрымалі партыйная маса і партнаменклатура. Калі для радавых партыйцаў такі напрамак перабудовы партыі ўяўляўся адзіна магчымым і неабходным, то для партнаменклатуры гэта абазначала толькі змену фасада. Галоўнае ж для яе было захаваць партыю ў якасці сілы, якая павінна стаяць над грамадствам. І пасля некаторай разгуб-

ленасці кіраўніцтва партыі на Беларусі вырашыла ўзяць рэванш, паспрабаваць вярнуць усё на зыходныя рубяжы. Аб гэтым ужо адкрыта гаварылася на XXXI з'ездзе КПБ, які адбыўся ў снежні 1990 г. З'езд прайшоў на хвалі вострай крытыкі кіраўніцтва КПБ і КПСС. Многія дэлегаты звязвалі прычыны крызісу, які склаўся ў краіне і партыі, з аслабленнем кіруючай ролі партыі ў жыцці грамадства, адсутнасцю ў кіраўніцтве дакладнай праграмы дзеянняў, непаслядоўнасцю пазіцый Цэнтра, адсутнасцю ясных тэарэтычных арыенціраў развіцця грамадства і г. д. Адным словам, з'езд не згаджаўся, каб партыя адыходзіла ад яе струхнелых догмаў і распылывала свой набытак партыі сталінскага тыпу.

Абраны з'ездам Цэнтральны камітэт апраўдаў надзеі найбольш рэакцыйнай часткі з'езда. На сваім першым пленуме ён увёў у склад бюро ЦК КПБ, як і ў былыя часы, старшыню Камітэта дзяржаўнай бяспекі Беларускай ССР, камандуючага войскамі Беларускай ваеннай акругі. А гэта азначала, што Цэнтральны камітэт КПБ па-ранейшаму хацеў захаваць за партыяй ролю ўзброенага атрада грамадства. Пасля з'езда палітычная актыўнасць парткіраўніцтва яшчэ больш умацнілася.

У сакавіку 1991 г. адбыўся шэраг нарад і пасяджэнняў, так званых партгасактываў, якія заўжды з'яўляліся моцнай сілай партыйнага ўплыву як на эканоміку, так і палітыку. Са справаздачамі ў ЦК зачасцілі міністры і кіраўнікі ведамстваў, хоць усе яны прайшлі зацвярджэнне ў Вярхоўным Савеце і абяцалі служыць народу.

Здавалася, партнаменклатура зноў на кані. Але ў гэты час адбылося непрадбачанае. У пачатку красавіка 1991 г. адразу пасля павышэння цэн рабочыя выйшлі на вуліцы. На Беларусі пачаўся моцны рабочы рух, які набыў формы забастовак, шматтысячных дэманстрацый і мітынгаў. Рабочыя выставілі палітычныя патрабаванні: за дэмакратыю і справядлівасць, за паліпшэнне жыцця, за волю і свабоду Бацькаўшчыны, за поўнае пазбаўленне ад кіраўніцтва партыі.

У ходзе стачак паўсюдна ўтвараліся стачачныя камітэты. 11 мая 1991 г. адбылася іх рэспубліканская канферэнцыя, якая прыняла зварот «Да народных

дэпутатаў Вярхоўнага Савета БССР». У ім выказвалася патрабаванне да дэпутатаў пачаць службуць свайму народу, а не ісці ў фарватэры палітыкі КПСС і ваенна-прамысловага комплексу. У сувязі з гэтымі падзеямі першы сакратар ЦК КПБ А. Малафееў вымушаны быў прызнаць: «Кампанія насільнага выгнання КПБ з усіх сфер чалавечай дзейнасці ў ходзе красавіцкіх забасто-вак набыла асаблівы размах і лютасць, вылілася ў патрабаванні дэпартызацыі працоўных калектываў і нацыяналізацыі партыйнай маёмасці». Так рабочыя, ад чыйго імя партыя на працягу больш як 70 гадоў непадзельна кіравала краінай, адкрыта адмовілі ёй у даверы і падтрымцы. Народ зразумеў нарэшце, што КПСС—КПБ фактычна даўно з'яўляецца партыяй на-менклатурных апаратчыкаў, якая абапіралася сама на сябе, на сваю ўладу, і яе мала цікавілі патрэбы працоўных.

Моцная хваля стачак, мітынгаў, дэманстрацый рабочых канчаткова пазбавіла партнаменклатуру магчымасці і далей выкарыстоўваць выпрабаваную зброю, якая заўсёды дапамагала ёй трымаць уладу — уздзе-янне на масы дэмагогіяй наконт светлага будучага, сацыялістычнага выбару і інш. У выніку заставалася апошняя надзея — адкрытае насілле з мэтай утрыман-ня ўлады. З гэтай нагоды і зарадзіўся антынародны, антыдэмакратычны путч з цэнтрам у Маскве. 19 жніў-ня 1991 г. вядучая група кіраўнікоў дзяржавы пару-шыла Канстытуцыю СССР і аб'явіла аб увядзенні над-звычайнага становішча ў шэрагу рэгіёнаў краіны. Прэ-зідэнт дзяржавы быў адхілены ад улады быццам бы па прычыне хваробы, а ўся паўната ўлады перададзена так званаму ДКНС (Дзяржаўнаму камітэту па надзвы-чайнаму становішчу). Так пачаўся трохдзённы жні-веньскі путч рэакцыйнай часткі партдзяржнаменкла-туры. На барацьбу супраць путчыстаў выступілі перш за ўсё дэмакраты Расіі, расійскі ўрад, які ўзначальваў Б. М. Ельцын. Дзякуючы актыўнай падтрымцы маск-вічоў і адмове ўзброеных сіл удзельнічаць на баку змоўшчыкаў, 21 жніўня 1991 г. путч быў падаўлены, а ягоныя кіраўнікі арыштаваны і аддадзены пад суд.

Звесткі аб жнівеньскім путчы ў Маскве і пераходзе ўлады ў краіне самазванаму ДКНС былі ўспрыняты кіраўніцтвам КПБ з разуменнем. Бюро ЦК КПБ заклі-

кала камуністаў і ўсіх працоўных рэспублікі да спакою і вытрымкі. Не заняў выразнай адмоўнай пазіцыі ў адносінах да змовы і Прэзідыум Вярхоўнага Савета Беларусі. У яго звароце да беларускага народа не было ні ўхвалення, ні асуджэння, а толькі заклік да спакою.

Намеры путчыстаў знаходзілі спрыяльную глебу ў кіруючых колах Беларусі, але скарацечнасць змовы недазволіла ім цалкам праявіць сябе. І толькі дэмакратычныя сілы рэспублікі адкрыта выступілі супраць змовы. 22 жніўня народныя дэпутаты БССР ад апазіцыі БНФ зрабілі ў Вярхоўным Савете заяву, у якой гаварылася, што БНФ, дэмакратычныя партыі, грамадскія арганізацыі рэспублікі і іх прадстаўнікі ў Вярхоўным Савете ў першы ж дзень путча выказалі рашучы пратэст супраць антыканстытуцыйнага перавароту і распачалі барацьбу за аднаўленне парушаных свабод, за захаванне суверэнітэту Беларусі. 20 жніўня яны арганізавалі ў Мінску на плошчы Незалежнасці мітынг працоўных, на якім путчысты былі асуджаны, а ўсё насельніцтва заклікалася не прызнаваць ДКНС і не выконваць яго распараджэнні.

Разгром цэнтра змовы ў Маскве азначаў перамогу дэмакратычных сіл не толькі ў Расіі, але і ва ўсёй краіне. З гэтага часу працэс дэмакратызацыі набыў новы якасны характар. 26 жніўня 1991 г. пятая нечарговая сесія Вярхоўнага Савета Беларускай ССР прыняла Закон «Аб дэпартызацыі органаў дзяржаўнай улады і кіравання Беларускай ССР, дзяржаўных прадпрыемстваў, устаноў, арганізацый і ўласнасці Камуністычнай партыі Беларусі» і «Аб часовым прыпыненні дзейнасці КПБ—КПСС на тэрыторыі БССР». На запатрабаванню апазіцыі сесія вызваліла М. І. Дземянця ад абавязкаў старшыні Вярхоўнага Савета. 18 верасня 1991 г. Вярхоўны Савет Беларусі выбраў яго старшынёй Станіслава Шушкевіча, які раней працаваў прарэктарам Белдзяржуніверсітэта. У лютым 1993 г. часовае прыпыненне дзейнасці КПБ—КПСС на тэрыторыі Беларусі Вярхоўным Саветам адменена.

Пытанні і заданні. 1. Пакажыце, у чым заключаецца палітычнае значэнне шматпартыйнасці. 2. Раствлумачце, чаму Кампартыя Беларусі супрацьдзейнічала стварэнню іншых партый. 3. Раскажыце аб стварэнні

Беларускага народнага фронту і яго дзейнасці. 4. Назавіце, якія палітычныя партыі створаны на Беларусі і чым тлумачыцца іх слабы ўдзел у палітычным жыцці рэспублікі. 5. Растлумачце, у чым выяўляліся спробы перабудовы КПБ і чаму яны аказаліся безвыніковымі. 6. Пакажыце, у чым заключаўся крызіс КПБ і прычыны прыпынення яе дзейнасці, якая працягвалася са жніўня 1991 г. да лютага 1993 г.

§ 55. Абвяшчэнне незалежнасці Рэспублікі Беларусь

Узмацненне руху за нацыянальна-дзяржаўны суверэнітэт Беларусі. Канец 80-х — пачатак 90-х гадоў у гісторыі былога СССР адзначыўся ажыўленнем і хуткім нарастаннем руху народаў за разбурэнне імперскай ідэакратычнай Савецкай дзяржавы і набыццём рэспублікамі сапраўднага дзяржаўнага суверэнітэту. Першымі да практычнай рэалізацыі гэтых мэт прыступілі Прыбалтыйскія рэспублікі. У сакавіку 1990 г. Вярхоўны Савет Літвы першым з рэспублік СССР абвясціў аб аднаўленні поўнага дзяржаўнага суверэнітэту Літвы, якога яна была пазбаўлена ў 1940 г. у сувязі з насільным далучэннем да СССР. Аб сваім суверэнітэце абвясцілі таксама Латвія і Эстонія.

На Беларусі рух за нацыянальнае адраджэнне і незалежнасць ад імперскага Цэнтра таксама ўзмацніўся, але ён прадугледжваў перш за ўсё карэннае пераўтварэнне Саюза ССР у сапраўды дэмакратычную прававую дзяржаву, заснаваную на добраахвотным аб'яднанні раўнапраўных суверэнных рэспублік. 27 ліпеня 1990 г. Вярхоўны Савет Беларускай ССР прыняў Дэкларацыю аб дзяржаўным суверэнітэце рэспублікі, якая азначала, што Беларусь выбрала ўласны шлях развіцця, хоць і не выключала магчымасці аб'яднання разам з іншымі рэспублікамі ў новы Саюз. Магчымасць такога напрамку ў развіцці адносін паміж рэспублікамі, якія адна за адной аб'яўлялі аб сваім суверэнітэце, пацвярджаецца вынікамі праведзенага ў сакавіку 1991 г. рэферэндуму. Большасць насельніцтва рэспублікі выказалася за ўваходжанне ў абноўлены Саюз. За поўную дзяржаўную незалежнасць Беларусі і адмову ад уваходжання ў Саюз з самага пачатку рашуча выступіў БНФ і ўзначальваемая ім апазіцыя ў Вярхоўным Савеце, а таксама розныя плыні і групы беларускай інтэлігенцыі. У сакавіку 1991 г. Вярхоўны

Савет БССР прыняў пастанову «Аб канцэпцыі новага Саюзнага дагавора», у якой прадугледжвалася: 1. Прызнаць мэтазгодным уваходжанне Беларускай ССР у састаў Саюза ССР з улікам пераўтварэння яго ў сапраўды дэмакратычную прававую дзяржаву, заснаваную на добраахвотным аб'яднанні раўнапраўных суверэнных рэспублік. 2. Лічыць неабходным удзел Беларускай ССР у падрыхтоўцы Саюзнага дагавора».

Адначасова ў гэтым жа месяцы быў прыняты Закон «Аб асноўных прынцыпах народаўладдзя ў Беларускай ССР». Артыкул першы Закона абвяшчаў: «Уся ўлада ў Беларускай ССР належыць народу Беларускай ССР, які з'яўляецца носьбітам суверэнітэту і адзінай крыніцай дзяржаўнай улады ў рэспубліцы. Выключнае права выступаць ад імя ўсяго народа рэспублікі належыць Вярхоўнаму Савету Беларускай ССР».

Вярхоўны Савет прыняў таксама Закон «Аб мясцовым самакіраванні і мясцовай гаспадарцы ў Беларускай ССР», якім вызначыў сістэму і эканамічную базу мясцовага самакіравання ў рэспубліцы, замацаваў асновы прававога становішча мясцовых органаў тэрытарыяльнага грамадскага самакіравання.

Аднак надзеі забяспечыць суверэнітэт рэспублік і ў той жа час захаваць Саюз аказаліся нязбытнымі. Гэтаму супрацьстаялі дзве супрацьлеглыя сілы. З аднаго боку, радыкальна-патрыятычныя нацыянальныя рухі ў рэспубліках, уплыў якіх хутка ўзрастаў, патрабавалі поўнай незалежнасці і ніякага Саюза. З другога, кіруючая партыйна-дзяржаўная наменклатура стаяла за захаванне Саюза як унітарнай дзяржавы толькі з падмаляваным фасадам. З гэтым адзінствам краіны яны не ў апошнюю чаргу звязвалі свае надзеі і на захаванне каманднай эканомікі, якая забяспечвала ім панаванне над грамадствам. Гэта было тое галоўнае, што аб'ядноўвала інтарэсы правячых колаў у Цэнтры і ў рэспубліках.

З мэтай не дапусціць набыцця рэспублікамі незалежнасці, спыніць радыкальныя рэформы ў эканоміцы і грамадстве рэакцыянеры, якія аказаліся ў большасці на чале дзяржавы, арганізавалі жнівеньскі заговор. Яго падаўленне адчыніла шлях да хуткага набыцця рэспублікамі поўнай незалежнасці.

Устанаўленне дзяржаўнай незалежнасці Рэспублікі Беларусь. Важнае значэнне для практычнага замацавання суверэнітэту рэспублікі і пераўтварэння яе ў незалежную дзяржаву мела абарона эканамічнага суверэнітэту Беларусі. 26 жніўня 1991 г. сесія Вярхоўнага Савета Беларусі прыняла Закон «Аб забеспячэнні палітычнай і эканамічнай самастойнасці БССР». Усе прадпрыемствы, арганізацыі і ўстановы саюзнага падпарадкавання, якія размяшчаліся на тэрыторыі рэспублікі, перадаваліся ва ўласнасць Беларускай ССР. Гэтым самым прамое ўмяшанне Цэнтра ў гаспадарчае жыццё рэспублікі спынілася.

19 верасня 1991 г. Вярхоўны Савет прыняў Закон аб назве Беларускай ССР, у адпаведнасці з якім з гэтага дня яна пачала называцца «Рэспубліка Беларусь», а ў скарачаных назвах — «Беларусь». Новым сцягам Рэспублікі Беларусь з'явілася палотнішча з бела-чырвона-белай палосамі, а дзяржаўным гербом — «Пагоня». 18 кастрычніка 1991 г. быў прыняты Закон «Аб грамадзянстве Рэспублікі Беларусь», якое з'яўляецца неад'емным атрыбутам дзяржаўнага суверэнітэту Беларусі.

Заклучным актам у набыцці Рэспублікай Беларусь, як і іншымі рэспублікамі былога Саюза, дзяржаўнага суверэнітэту, з'явілася прыняцце 8 снежня 1991 г. пагаднення, якое падпісалі кіраўнікі Беларусі, Расійскай Федэрацыі і Украіны, аб стварэнні Садружнасці Незалежных Дзяржаў (СНД). У пагадненні абвясчалася, што Саюз Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік як суб'ект міжнароднага права і палітычная рэальнасць спыніў сваё існаванне. Тры дзяржавы аб'ядналіся ў СНД і запрасілі ўступіць у Садружнасць іншыя дзяржавы былога СССР. На запрашэнне адклікнуліся Казахстан, рэспублікі Сярэдняй Азіі, Арменія і Малдова. Статус назіральніка атрымала Грузія.

Цэнтрам СНД вызначана сталіца Беларусі горад Мінск. Аб'яднанне незалежных дзяржаў знаходзіцца ў пошуку найбольш прымальных для ўсіх удзельнікаў прынцыпаў новай садружнасці. Распрацаваны і прыняты шэраг дакументаў, у тым ліку Устаў СНД. Дзейнічае міжпарламенцкае аб'яднанне, цэнтр якога знаходзіцца ў Санкт-Пецярбургу. Адначасова развіваюцца

двухбаковыя адносіны паміж дзяржавамі, якія ўтварыліся на месцы былога Саюза.

Пытанні і заданні. 1. Раскрыйце прычыны ўзнікнення і развіцця ў саюзных рэспубліках СССР руху за нацыянальна-дзяржаўны суверэнітэт. 2. Абгрунтуйце непазбежнасць распаду былога СССР. Раскажыце, як гэта адбылося. 3. Назавіце асноўныя заканадаўчыя акты, у якіх атрымала афармленне дзяржаўная незалежнасць Рэспублікі Беларусь.

§ 56. Навука і культура Беларусі на новым этапе

Сцвярджэнне галоснасці ў грамадскім і культурным жыцці. Дэмакратызацыя грамадска-палітычнага жыцця ў рэспубліцы ў другой палавіне 80-х гадоў азначала пачатак новага этапу ў развіцці яе культуры. Вызначальную ролю ў гэтым адыграла галоснасць, якая прабудзіла грамадства ад скаванасці і страху, у кароткі час зрабіла большасць насельніцтва зацікаўленым у тых працэсах, якія адбываліся ў грамадска-палітычным і культурным жыцці. Трэба аддаць належнае М. С. Гарбачову, А. М. Якаўлеву і іншым тагачасным партыйным кіраўнікам — яны першымі ацанілі значэнне галоснасці ў справе дэмакратызацыі грамадства і шмат зрабілі для яе ўкаранення.

Пытанне аб галоснасці стала прадметам тэорыі і практычнай дзейнасці партыі. XXVII з'езд КПСС прызнаў пашырэнне галоснасці палітычным пытаннем, без чаго не можа быць дэмакратызму, творчасці мас, іх удзелу ў кіраўніцтве. XIX Усесаюзная канферэнцыя КПСС (28 чэрвеня — 1 ліпеня 1988 г.) прыняла спецыяльную рэзалюцыю «Аб галоснасці», у якой была дадзена канцэпцыя партыі ў адносінах галоснасці, вызначаны яе роля і прызначэнне, рэальная неабходнасць ва ўсіх сферах жыцця.

Гэта не значыць, што партыя, галоўным здабыткам якой з'явілася ўкараненне таталітарнага ладу, так лёгка і проста перайшла ад поўнай закрытасці і ўсёахопнага кантролю да шырокай адкрытасці і галоснасці. На справе меркавалася галоснасць у пэўных рамках. Але першы крок быў зроблены: была прызнана неабходнасць галоснасці, а далей «працэс пайшоў».

Першараднае значэнне ў разгортванні шырокай галоснасці на Беларусі мелі сродкі масавай інфармацыі

(друк, радыё, тэлебачанне). З іх былі зняты большасць абмежаванняў і дыктат апарату. Хоць і паволі, але адкрываліся зоны, закрытыя раней для асвятлення сродкамі масавай інфармацыі. Праўдзівая, поўная, усебаковая і аб'ектыўная інфармацыя стала рашучым крокам у актывізацыі грамадскага жыцця, яна рабілася жывой, свабоднай, дэмакратычнай. Незалежнасць друку прывяла да размежавання розных перыядычных выданняў, падставай для якога з'яўляліся перш за ўсё адносіны да дэмакратычных пераўтварэнняў на Беларусі, беларускага нацыянальнага адраджэння. Найбольш радыкальную пазіцыю ў пытаннях дэмакратызацыі грамадства, адраджэння беларускай дзяржаўнасці і культуры ў гэты час заняла рэдкалегія газеты «Літаратура і мастацтва». На яе старонках атрымалі адлюстраванне новыя даследаванні па гісторыі беларускага народа, фарміраванню і развіццю яго дзяржаўнасці і культурнаму адраджэнню, барацьбе за незалежнасць і нацыянальную самасвядомасць.

Актыўную пазіцыю ў гэтых і іншых пытаннях, якія вызначалі напрамак развіцця рэспублікі, занялі «Народная газета», што пачала выходзіць з кастрычніка 1990 г., «Знамя юности». Але некаторыя перыядычныя выданні калі і не захавалі поўнасцю старыя пазіцыі, дык толькі таму, што жыццё прымусіла прыстасоўвацца да новых умоў. Гэта — «Советская Белоруссия», абласныя газеты і інш.

Важным дасягненнем галоснасці з'явілася стварэнне незалежных газет, часопісаў, розных выдавецтваў. У рэспубліцы выходзіць вялікая колькасць такіх незалежных выданняў, але ва ўмовах пераходу да рынку перыядычны друк апынуўся ў цяжкім становішчы. Большасць масавых газет змаглі захавацца толькі таму, што перайшлі ў падпарадкаванне Савета Міністраў Беларусі, які вылучае сродкі для іх фінансавай падтрымкі. Такім чынам, незалежнасць друку як чацвёртай улады аказалася пад вялікім сумненнем.

Наогул жа дзякуючы праведзеным пераўтварэнням ў галіне друку, радыё і тэлебачання сродкі масавай інфармацыі больш наблізіліся да таго, каб стаць выразнікамі розных палітычных поглядаў, арэнай палітыч-

ных дыскусій і барацьбы поглядаў, чаго савецкае грамадства не ведала з 20-х гадоў.

Беларускае культурнае адраджэнне. Асабліваць посткамуністычнай Беларусі заключаецца ў тым, што яе народу прыпадае вырашаць задачы не толькі пазбаўлення ад таталітарызму, але і нават поўнага адраджэння культуры, вяртання народу яго гістарычнай памяці. Рэальныя магчымасці для гэтага ўзніклі толькі з набыццём Рэспублікай Беларусь дзяржаўнага суверэнітэту і пераходам яе на дэмакратычны шлях развіцця.

Першараднае значэнне ў культурна-нацыянальным адраджэнні сучаснай Беларусі мае вяртанне народу яго роднай мовы. Важным крокам на гэтым шляху з'явілася прыняцце Вярхоўным Саветам Рэспублікі Беларусь Закона аб мовах, які ўстанавіў, што дзяржаўнай мовай Рэспублікі Беларусь з'яўляецца беларуская мова. Гэта значыць, што кожны грамадзянін Беларусі павінен ведаць мову дзяржавы, у якой ён жыве, карыстацца ёю ў якасці афіцыйных сродкаў зносін паміж людзьмі. У распрацоўцы гэтага Закона і яго ажыццяўленні важнае месца належыць Таварыству беларускай мовы імя Ф. Скарыны, устаноўчы з'езд якога адбыўся ў 1989 г. Аддзяленні таварыства вядуць актыўную работу ў навучальных установах, на прадпрыемствах і інш. Разам з тым Рэспубліка Беларусь забяспечвае права свабоднага карыстання рускай мовай як мовай міжнацыянальных зносін народаў СНД.

Непасрэдна к Закону аб мовах прымыкае Закон аб адукацыі, у якім адзначаецца: «Рэспубліка Беларусь як суверэнная дзяржава мае ўласную сістэму адукацыі і выхавання і гарантуе кожнаму свайму грамадзяніну магчымасць развіцця асобы, атрымання адукацыі, якая адпавядала б яе патрабаванням і здольнасцям, актыўнае далучэнне да культурна-гістарычнай спадчыны беларускага народа, іншых нацыянальных супольнасцей рэспублікі».

Аб неабходнасці гэтых Законаў сведчаць факты рэальнага жыцця. У 1988 г. у рускамоўных школах рэспублікі навучалася 86 % усяго школьнага кантынгентна і толькі 14 % — у беларускамоўных. На рускай мове вялося выкладанне ў вышэйшых навучальных установах і тэхнікумах, прафтэхвучылішчах і інш.

Удзельная вага выданняў мастацкай літаратуры на беларускай мове складала каля 5 % ад агульнай колькасці такіх выданняў у рэспубліцы. Агульны тыраж рэспубліканскіх газет на беларускай мове быў у 10 разоў меншы, чым на рускай мове.

У чэрвені 1991 г. Вярхоўны Савет Беларусі прыняў Закон аб культуры, які накіраваны на рэалізацыю суверэнных правоў рэспублікі ў галіне культуры, ажыццяўленне прынцыпаў ідэалагічнай і палітычнай незалежнасці культуры ад грамадска-палітычных структур, на стварэнне прававых умоў для свабоднага самаразвіцця культурных працэсаў.

Правядзенне ў жыццё законаў аб нацыянальным і культурным адраджэнні, умацаванні дзяржаўнасці Рэспублікі Беларусь, пераадоленні нацыянальнага нігілізму стала адной з асноўных задач сучаснага грамадска-палітычнага жыцця. У сувязі з гэтым асабліваю важнасць набывае работа, якую праводзіць узначальваемая Н.С. Гілевічам Камісія Вярхоўнага Савета Беларусі па адукацыі, культуры і захаванню гістарычнай спадчыны. Гэта адна з найбольш аўтарытэтных і дзейных камісій у Вярхоўным Савеце.

Аднаўленчыя працэсы ў беларускай літаратуры. Разбурэнне савецкага таталітарызму на рубяжы 80—90-х гадоў паставіла пісьменнікаў, мастакоў і наогул дзеячаў культуры ў новыя ўмовы жыцця і дзейнасці. Упершыню за гады Савецкай улады паявілася магчымасць для свабоднай творчасці, пераадолення ідэалагізаванай накіраванасці ў літаратуры і мастацтве, асваення імя агульначалавечых каштоўнасцей. Шлях да новай літаратуры, якая павінна служыць мастацтву, а не ідэям, партыям і дзяржаве, вельмі складаны і патрабуе вялікіх намаганняў. Не ўсе пісьменнікі як па аб'ектыўных, так і суб'ектыўных прычынах аказаліся гатовымі да гэтага. Тым больш што пад дзяржаўнай апекай многім жылося нядрэнна, а галоўнае — бесклапотна. У новых умовах хоць і павысіўся кошт таленту, але ён не стаў галоўным селекцыйным прынцыпам у пісьменніцкім асяроддзі.

Кожны пісьменнік па-свойму бачыць шлях да адраджэння беларускай літаратуры або лічыць гэта наогул непатрэбным. Разам з тым вызначаюцца і нейкія агульныя прынцыпы і падыходы да вырашэння гэтай пра-

блемы. Напрыклад, праз звяртанне пісьменнікаў да тэмы гісторыі, мінулага беларускага народа. І гэтыя датычыцца як праяваў, так і паэтаў. У гэтых адносінах беларускія пісьменнікі аказаліся нават наперадзе гісторыкаў. Многія пытанні гістарычнага мінулага беларускага народа, якія падымаюцца ў беларускай літаратуры апошніх гадоў, набылі грамадска-палітычны характар.

Пачынае пераадолювацца аднабаковасць падыходаў да нацыянальна-вызваленчага руху на Беларусі. У дакументальнай аповесці Э. Ялугіна «Пасля небыцця» асвятляецца сітуацыя, якая склалася на Беларусі ў першыя месяцы існавання Савецкай улады. З пазіцыі агульначалавечых каштоўнасцей аналізуюцца дзеянні прадстаўнікоў новай улады, раскрываецца лёс старшыні першага беларускага ўрада Зміцера Жылуновіча, які аказаўся незаслужана забыты ў беларускай гістарычнай памяці.

Да апошняга часу людзі, якія ў сакавіку 1918 г. абвясцілі Беларускаю Народную Рэспубліку (БНР), лічыліся здраднікамі. Пісьменнік Г. Далідовіч імкнецца паказаць, што такая ацэнка з'явілася вынікам аднабаковага, вузкакласавага падыходу да вывучэння жыцця цэлага пакалення беларускага народа. У сваіх раманах «Гаспадар-камень», «Пабуджаныя», «Свой дом» ён адлюстроўвае больш аб'ектыўны погляд на дзейнасць Беларускай сацыялістычнай грамады, жыццё народа ў перыяд дзвюх рэвалюцый. Сярод герояў рамана дзейнічаюць рэальныя гістарычныя асобы: Міхайлаў (Фрунзе), Мяснікоў, Ландэр і інш.

Тварам да мінулага павернута і сучасная беларуская паэзія, у якой усё больш увагі ўдзяляецца паэтызацыі дзеячаў нацыянальнай гісторыі: князёўны Рагнеды ў паэме Таісы Бондар, Івана Лукомскага — у паэме Васіля Зуёнка, Апанаса Берасцейскага — у паэме Пятра Вітэля і ў вершы «Парціра» Анатоля Сыса, Ігната Буйніцкага ў вершах Людмілы Урублеўскай і інш.

Новы напрамак у літаратуры звязаны з імкненнем ліквідаваць у ёй канфлікт паміж ідэяй і рэальным зямным жыццём чалавека. Да такіх твораў адносяцца аповесці В. Быкава «У тумане», «Аблава», апавяданні

Я. Сіпакова «Кулак», А. Кудраўца «Смерць нацыяналіста».

Па-новаму разглядаецца ў беларускай «вясковай» літаратуры праблема бацькоў і дзяцей. У многіх апавяданнях расказваецца пра новае пакаленне сквапных, бессаромных дачок і сыноў, якія едуць у вёску толькі за тым, каб напакваць сумкі свежанінай, садавінай і інш. У той час яны сталі глухімі і абыякавымі і да патрэб зямлі, што іх нарадзіла, і да сваіх бацькоў. Аб гэтым аповесці В. Блакіты «Вырай», А. Асіпенкі «Рэха даўніх надзей», С. Грахоўскага «А маці не спіць». З аптымістычных пазіцый жыццё вёскі паказвае І. Пташнікаў у рамане «Алімпіяда», А. Кудравец — «Сачыненне на вольную тэму», М. Гіль у аповесцях «Тэлеграма з Кавалевіч», «Дзень пачаўся». Аднак у сваёй большасці гэта літаратура абмяжоўваецца толькі паведамленнем аб праўдзе жыцця, пазбягаючы яго глыбокага асэнсавання.

Сучаснаму культурнаму адраджэнню Беларусі ў значнай меры спрыяе вяртанне незаслужана забытых або забароненых твораў і імёнаў дзеячаў культуры і літаратуры. Гэта творы Б. Мікуліча, С. Грахоўскага, А. Бачылы, Р. Кобеца, А. Звонака, Л. Геніюш, П. Пруднікава і інш., а таксама вядомых беларускіх пісьменнікаў 20—30-х гадоў. Адноўлена ў памяці народа імя выдатнага беларускага вучонага-гісторыка У. М. Ігнатоўскага, пярэ якога належыць «Кароткі нарыс гісторыі Беларусі», В. Ю. Ластоўскага, які яшчэ ў 1910 г. надрукаваў упершыню на беларускай мове «Кароткую гісторыю Беларусі», і інш.

Увогуле неабходна адзначыць, што ў адраджэнні беларускай культуры зроблены толькі першыя крокі і лёс яе залежыць ад таго, у якім напрамку пойдзе грамадска-палітычнае і эканамічнае развіццё рэспублікі і наколькі актыўнымі ў гэтым будуць усе грамадзяне.

Пытанні і заданні. 1. Растлумачце, чаму сцвярджэнне галоснасці ў сродках інфармацыі з'явілася зыходным пунктам дэмакратызацыі культуры. 2. Раскажыце, як дапамагаюць вам друк, радыё і тэлебачанне ў пазнанні гісторыі Беларусі. 3. Растлумачце, чаму адраджэнне беларускай мовы займае першараднае месца ў нацыянальным адраджэнні Беларусі. Якія поспехі дасягнуты ў гэтым? 4. Раскажыце аб поспехах, цяжкасцях і недахопах у адраджэнні беларускай культуры. Якую ролю адыгрываюць

у гэтым адпаведныя законы, якія былі прыняты Вярхоўным Саветам Беларусі? 5. Раскажыце, як адбываецца адраджэнне беларускай літаратуры.

§ 57. Развіццё міжнародных сувязей Беларусі

Павышэнне актыўнасці рэспублікі ў дзейнасці ААН. Дэмакратызацыя грамадскага жыцця, пераўтварэнні ў эканоміцы і сацыяльнай сферы, якія адбыліся ў другой палавіне 80-х гадоў, прывялі да ўсталявання новага палітычнага мыслення ў сферы міжнародных адносін, прызнання рашаючай ролі агульначалавечых каштоўнасцей. Гэтыя каштоўнасці існуюць рэальна і вызначаюцца агульнапрызнанымі міжнароднымі дакументамі, перш за ўсё Статутам ААН, дэкларацыямі, пактамі, канвенцыямі, рэзалюцыямі, якія прыняты і якіх прытрымліваецца пераважная большасць дзяржаў свету. Іх прызнанне і строгае выкананне, побач з пастаяннымі пошукамі шляхоў вырашэння ўсіх пытанняў, якія ўзнікаюць на шляху ўмацавання міжнароднага міру, недапушчэння новай вайны, прывяло да павышэння ролі ААН. У гэтай сувязі больш спрыяльныя ўмовы склаліся і для плённай дзейнасці ў ААН Беларусі, тым больш што і ўнутры Савецкага Саюза складваліся спрыяльныя ўмовы для пашырэння міжнароднай дзейнасці рэспублік Саюза.

Да распаду СССР Беларусь праводзіла ўзгоднены з ім знешнепалітычны курс, які ў апошнія гады істотна змяніўся. Крытэрыем эфектыўнасці, грунтоўнасці знешняй палітыкі стала адэкватнасць яе мэтаў і прынцыпаў грамадскім ідэалам і каштоўнасцям, спадзяванням і надзеям людзей. Такімі мэтамі ва ўмовах, калі ядзерная вайна азначала б пагібель усяго чалавецтва, з'явілася перш за ўсё стварэнне ўсеагульнай сістэмы міжнароднай бяспекі. З гэтай прынцыпова новай ініцыятывай на ХЛІ сесіі Генеральнай Асамблеі ААН (1986 г.) выступіла разам з іншымі краінамі і Беларусь. У 1987 г. на ХЛІІ сесіі Беларусь стала ў ліку іншых краін аўтарам мемарандума і прынятай рэзалюцыі аб усеагульнай сістэме міжнароднага міру і бяспекі. Рэзалюцыя прызнала важнасць новага палітычнага мыслення для ўсіх краін свету і прыярытэт агульначалавечых каштоўнасцей у міждзяржаўных адносінах, вы-

значыла пляхі забеспячэння надзейнай бяспекі для кожнай краіны і ўсіх краін на аснове канструктыўных сумесных намаганняў і пошукаў узаемна прымальных рашэнняў. У апошнія гады Беларусь выступала таксама ў ліку сааўтараў па рэзалюцыях аб раззбраенні, умацаванні мер даверу, праве народаў на жыццё ва ўмовах міру, па Дэкларацыі аб барацьбе з апартэідам і інш. Гэту палітыку рэспубліка паслядоўна праводзіла і ў шматлікіх міжнародных арганізацыях. Яна з'явілася ўдзельнікам амаль 160 дзеючых міжнародных пагадненняў і актаў.

Павышэнне кампетэнтнасці і самастойнасці дэлегацыі Беларусі ў пошуку новых сродкаў і метадаў пры выпрацоўцы і прыняцці дакументаў у ААН, у розных міжнародных арганізацыях садзейнічала росту аўтарытэту рэспублікі на міжнароднай арэне.

Перабудова гандлёва-эканамічных і навуковых сувязей. У другой палавіне 80-х гадоў пашырыліся абмены дэлегацыямі па вывучэнню вопыту іншых краін у вырашэнні розных сацыяльна-эканамічных і палітычных пытанняў. Гэту місію ажыццяўлялі дэлегацыі партыйных і савецкіх органаў, гаспадарчых і грамадскіх арганізацый. Штогод гасцямі рэспублікі з'яўляліся да 60 дэлегацый рознага ўзроўню з многіх краін, пераважна былога сацыялістычнага лагера. Столькі ж ажыццяўлялася візітаў у адказ. Аднак гэтыя абмены насілі пераважна рытуальны характар, служылі сродкам забавы для кіруючай эліты.

Рэспубліка з'яўлялася ўдзельнікам міжнароднага руху параднёных гарадоў. Адзінаццаць гарадоў Беларусі мелі дружалюбныя сувязі з 17 гарадамі Вялікабрытаніі, Францыі, Бельгіі, Індыі, Японіі, Анголы, Фінляндыі, Германіі, ЗША. Праводзіліся абмены дэлегацыямі, спартыўнымі і творчымі калектывамі, групамі моладзі, рознымі выстаўкамі і г. д.

У гэтыя гады якасна новы характар набылі гандлёва-эканамічныя сувязі рэспублікі з замежнымі краінамі. Існуючы эканамічны патэнцыял рэспублікі, выгаднае геаграфічнае размяшчэнне садзейнічалі развіццю новых форм знешнеэканамічных зносін, перш за ўсё стварэнню сумесных з замежнымі фірмамі прадпрыемстваў, устанаўленню прамых вытворчых і навукова-тэхнічных сувязей. Да пачатку 90-х гадоў у рэс-

публіцы дзейнічала больш за 20 такіх прадпрыемстваў, у іх ліку па выпуску абутку, па жывёлагадоўлі і перапрацоўцы мяса, вытворчасці тавараў спажывання. У 1989 г. пачало выпускаць прадукцыю прадпрыемства «Белвест», створанае віцебскай абутковай фабрыкай і заходнегерманскай фірмай «Саламандэр». Пачаты быў выпуск высакаякаснай пражы сумесным савецка-венгерскім прадпрыемствам «Барыфорг» у Барысаве і інш.

Каля 100 прадпрыемстваў і аб'яднанняў рэспублікі ўстанавілі прамыя вытворчыя і навукова-тэхнічныя сувязі з замежнымі партнёрамі, у іх ліку аб'яднанні «БелаўтаМАЗ», «Мінскі трактарны завод», «Палімір», «Атлант» і інш. Аднак устойлівых вытворчых адносін дасягнута не было, пераважаў просты тавараабмен. Галоўнай перашкодай з'яўлялася няўстойлівасць эканамічнага становішча рэспублікі, адсутнасць рынку, які сам служыць рухавіком гандлёва-эканамічных сувязей як дзяржаў, так і тавараўтворцаў.

Рэспубліка падтрымлівала сувязі з замежнымі краінамі таксама ў галіне навукі, культуры. Каля 30 інстытутаў АН Беларусі і звыш 90 навукова-даследчых устаноў розных краін ажыццявілі за гэтыя гады сумесную распрацоўку больш за 70 навуковых праблем і асобных тэм па розных галінах ведаў. Штогод каля 5,5 тыс. замежных студэнтаў навучалася ў ВНУ і тэхнікумах рэспублікі. Духоўнаму ўзаемаўзбагачэнню народаў служылі дні нацыянальных культур, абмены мастакамі і самадзейнымі калектывамі, выстаўкамі, кінафільмамі.

Беларусь — раўнапраўны член сусветнага супольніцтва. Распад СССР палажыў пачатак прынцыпова новаму этапу ў міжнародным жыцці Беларусі. Яе статус дзяржаўнай незалежнасці, як і ўсіх іншых былых саюзных рэспублік, прызнаны міжнародным згуртаваннем. Рэспубліка Беларусь па стану на кастрычнік 1992 г. была прызнана больш чым 100 дзяржавамі свету. Яна стала паўнапраўным удзельнікам нарады па бяспецы і супрацоўніцтве ў Еўропе, членам Міжнароднага валютнага фонду, Сусветнага банка і іншых міжнародных фінансавых інстытутаў. Ядзерная тактычная зброя поўнасю выведзена за яе межы, а праз 7 гадоў скончыцца вывад і зброі стратэгічнага прызначэння.

У знешнепалітычным курсе Рэспубліка Беларусь прытрымліваецца нейтралітэту і бяз'ядзернасці, хоць па-сапраўднаму нейтральнай яна можа быць толькі тады, калі пазаблокавай стане ўся Еўропа, калі свабода руху ідэй, людзей, капіталаў, тавараў і паслуг стане штодзённай рэальнасцю.

Беларусь праводзіць курс на ўмацаванне эканамічнага ўзаемадзеяння СНД, хутчэйшае фарміраванне ўсходнееўрапейскага рынку, стварэнне ўмоў для паступовай інтэграцыі яго з Еўрапейскім супольніцтвам і ўтварэнне агульнага рынку Еўропы. Удзяляецца ўвага развіццю двухбаковых эканамічных адносін з еўрапейскімі дзяржавамі.

Важнае месца ў знешнепалітычнай дзейнасці рэспублікі на сучасным этапе займае міратворчае пасрэдніцтва ў вырашэнні канфліктных сітуацый, асабліва ў рэгіёнах былога Саюза, абарона правоў чалавека і інш.

Пытанні і заданні. 1. Растлумачце, у чым выяўлялася новае палітычнае мысленне ў сферы міжнародных адносін у другой палавіне 80-х — пачатку 90-х гадоў. 2. Раскажыце, якія новыя з'явы адбыліся ў гэтыя гады ў сферы гандлю. 3. Пакажыце, якія адбыліся змены ў становішчы Беларусі на міжнароднай арэне пасля распаду СССР.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Гісторыя Беларусі савецкага часу насычана буйнымі падзеямі як прагрэсіўнага характару, так і тымі, якія звязаны з глыбокімі катаклізмамі, незлічонымі чалавечымі ахвярамі і пакутамі. На параўнаўча нядоўгім адрэзку гісторыі беларускаму народу давялося перажыць бальшавіцкую рэвалюцыю і грамадзянскую вайну, сталінскія рэпрэсіі і другую сусветную вайну з яе каласальнымі ахвярамі і разбурэннямі і, нарэшце, поўнае крушэнне міфа аб пабудове светлага будучага — камунізму.

Упершыню пры вывучэнні айчынай гісторыі гэтага перыяду мы атрымалі магчымасць правесці яго на падставе ўсебаковага аналізу асноўных з'яў і падзей, якія раскрываюць не толькі змест, але і сутнасць гістарычнага працэсу на Беларусі. Пазбаўленне навукі ад марксісцка-ленінскай сацыяльна-эканамічнай прадвызначальнасці гістарычнага працэсу азначае

прызнанне таго, што ў развіцці грамадства заўсёды існавалі магчымыя варыянты. Адсюль узнікла неабходнасць альтэрнатыўнага разгляду падзей, якія вызначылі лёс беларускага народа на доўгія гады яго жыцця.

Перш за ўсё гэта датычыцца Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 г. Яна не мела глыбокіх сацыяльна-эканамічных каранёў на Беларусі, а яе насільнае насаджэнне пазбавіла беларускі народ свайго ўласнага гістарычнага шляху развіцця. Беларускі народ, як і іншыя народы Расіі, стаў ахвярай бальшавіцкага экстрэмізму, які на больш чым 70 гадоў усталяваўся ў дзяржаўным і грамадска-палітычным жыцці Краіны Саветаў. Устанаўленне ўлады бальшавікоў, якія прадстаўлялі нязначную колькасць насельніцтва, з'яўлялася адным з магчымых варыянтаў выбару шляхоў развіцця краіны. І яно стала магчымым толькі ва ўмовах нізкай грамадска-палітычнай актыўнасці насельніцтва, адсутнасці дэмакратычных традыцый у жыцці грамадства.

Неажыццёўленай магчымай альтэрнатывай на шляху гістарычнага развіцця Беларусі з'явіліся падзеі, якія былі звязаны са знаходжаннем беларускім народам сваёй нацыянальнай незалежнасці і ўтварэннем 25 сакавіка 1918 г. Беларускай Народнай Рэспублікі (БНР). Сённяшняя Рэспубліка Беларусь, нягледзячы на шматгадовы разрыў паміж ёю і былой БНР, мае ўсе падставы прызнаць сябе паслядоўніцай яе спраў. Галоўнай падставай да гэтага з'яўляецца тое, што першая незалежная БНР была ліквідавана бальшавіцкай уладай, а сучасная Рэспубліка Беларусь утварылася дзякуючы ліквідацыі самой гэтай улады.

Неабходна адзначыць, што толькі экстрэмізм і насілле бальшавікоў пазбавілі беларускі народ магчымасці стварэння пасля грамадзянскай вайны эканомікі, якая б грунтавалася на розных формах уласнасці, развіцця вёскі ў адпаведнасці з інтарэсамі сялянства і дзяржавы.

Адной з неажыццёўленых альтэрнатыў развіцця з'явіліся нявыкарыстаныя магчымасці перабудовы дзяржаўнага ладу і ўсяго грамадска-палітычнага жыцця краіны ў першыя гады пасля заканчэння Вялікай Айчыннай вайны. Для гэтага мелася ўсё неабходнае, але камуністычнае кіраўніцтва лічыла неабходным прадоўжыць над савецкім народам эксперымент па ажыццяўленню марксісцка-ленінскіх тэарэтычных

прадвызначэнняў наконт пабудовы сацыялістычнага грамадства.

Як навуковае даследаванне гісторыі Беларусі савецкага часу, так і яе вывучэнне патрабуе паасобнага аналізу, з аднаго боку, ролі і месца ў гісторыі працоўных мас, з другога — партыйна-дзяржаўнай наменклатурнай улады. Нягледзячы на незлічоныя ахвяры, якія прынёс беларускі народ на алтар бальшавіцкага таталітарызму, сваёй працай і нязменным імкненнем да паляпшэння жыцця ён стварыў вялікія каштоўнасці ва ўсіх галінах эканомікі і культуры. Намаганнямі народа ў Рэспубліцы Беларусь быў створаны буйны прамысловы комплекс, у якім налічваецца каля 1,5 тыс. прадпрыемстваў. Шырокія маштабы набыў у рэспубліцы выпуск трактароў, аўтамабіляў, станкоў, прыбораў, электронна-вылічальных машын і інш. Шырокі размах атрымалі комплексная механізацыя і аўтаматызацыя вытворчасці, выкарыстанне аўтаматычных сістэм кіраўніцтва. Пашыралася выкарыстанне станкоў з лікавым праграмным кіраваннем, станкоў-аўтаматаў. Новым напрамкам у аўтаматызацыі вытворчасці з'явілася рэабатычнае.

Аднак, усё прамысловае будаўніцтва ў рэспубліцы адбывалася ў адпаведнасці з планамі, якія распрацоўваліся ў Маскве. Таму ў іх не знайшлі адлюстравання патрэбнасці фарміравання рэгіянальнага прамысловага комплексу. Ігнараванне рэгіянальных і нацыянальных інтарэсаў з боку былога Цэнтра, якое мела месца пры распрацоўцы планаў прамысловага будаўніцтва, прывяло да сур'ёзных парушэнняў экалогіі. Рэспубліка аказалася перанасычанай шкоднай вытворчасцю, якая забруджвае паветра і навакольнае асяроддзе, патрабуе дадатковых затрат для прадухілення экалагічнай катастрофы. Не кажучы ўжо аб каласальных расходах, якія ідуць на пераадоленне вынікаў Чарнобыльскай аварыі. У буйную галіну народнай гаспадаркі пераўтварыліся будаўніцтва, транспарт і сувязь. Менш значнымі былі вынікі развіцця сельскай гаспадаркі. Аднак і ў ёй у пасляваенныя гады адбываўся пэўны прагрэс, які быў звязаны з ростам тэхнічнага аснашчэння калгасаў і саўгасаў, пашырэннем хімізацыі і меліярацыі зямель, дасягненняў навукі.

Беларускія вучоныя, дзеячы культуры ўнеслі свой уклад у развіццё многіх галін навукі, асабліва матэматыкі, фізікі, хіміі, геалогіі, фізіка-тэхнічных навук і

інш. Меліся дасягненні ў развіцці літаратуры і мастацтва, паглыбленні ведаў аб беларускім этнасе, яго мове і культуры. І хоць у іншых сацыяльна-палітычных і грамадскіх умовах жыцця гэтыя вынікі маглі быць больш значныя, не народ вінаваты ў тым, што праз 70 з лішнім гадоў камуністычнага кіраўніцтва краіна апынулася ў стане поўнага развалу і крызісу. Толькі цяпер мы маем магчымасць раскрыць сутнасць гэтага кіраўніцтва, якое заўсёды прыкрывалася інтарэсамі народа.

Таму гісторыя таталітарнай улады ў нашай краіне, фарміраванне наменклатурнай эліты і яе ўзвышэнне над грамадствам нічога агульнага не маюць з гісторыяй народа. Вывучэнне фактаў і падзей, якія адлюстроўваюць працэс фарміравання таталітарнага светапогляду ў грамадстве і насільнага правядзення яго ў жыццё, павінна заняць важнае месца ў дадзеным курсе гісторыі. Толькі на гэтай падставе мы зможам, магчыма, у недалёкім будучым пазбавіцца ад менталітэту савецкага грамадства, які сфарміраваўся за гады камуністычнага кіраўніцтва. Размова ідзе аб тым, што крушэнне ідэалаў камунізму народу неабходна ўспрымаць як аб'ектыўны вынік антычалавечага эксперыменту, які праводзіла партыйна-наменклатурная эліта. Для народа крах тэорыі і практыкі камунізму — гэта пачатак поўнага разняволення на шляху да грамадства, у якім людзі самі будуць вырашаць, што і як ім будаваць. Таму не справа людзей працы спачуваць партыйна-наменклатурнай эліце, якая страціла таталітарную ўладу над народам і ўсімі сіламі імкнецца да таго, каб яе аднавіць.

Вывучэнне гісторыі савецкага часу садзейнічае пераадоленню грамадскага менталітэту, у якім дзяржаўна-калектыўныя інтарэсы стаяць над інтарэсамі чалавека, што з'яўлялася перашкодай у развіцці творчай актыўнасці і ініцыятывы грамадзян, выхавання ў іх пачуцця чалавечай годнасці. У цяперашні час гэта адбілася ў няздольнасці грамадзян да актыўнай прадпрымальніцкай дзейнасці.

Вязмежны савецкі калектывізм з'явіўся адной з галоўных прычын, у сувязі з чым у краіне і да сённяшняга дня не склалася грамадзянскае грамадства. Гэта таксама вынік шматгадовага панавання таталітарнай улады, якая адзяржавіла ўсё грамадскае жыццё і грамадскія арганізацыі, зрабіла іх падручнымі сродкамі татальнага кантролю за жыццём і дзейнасцю сваіх падданных. Вывучэнне гэтай дзейнасці камуністычнага

кіраўніцтва мае не толькі пазнаваўчае, але і выхваўчае значэнне. Яно з'явіцца важнай перадумовай таго, што чорныя старонкі нашай не зусім далёкай гісторыі больш ніколі не паўтарацца.

Асобнае месца ў вывучэнні айчынай гісторыі савецкага часу займаюць літаратура і мастацтва і наогул культура. Перш за ўсё ў іх знайшло адлюстраванне духоўнае жыццё грамадства, звесткі аб якім складаюць важную каштоўнасць для гісторыі. Нягледзячы на тое, што літаратура і мастацтва ў савецкі час знаходзіліся пад пільным наглядам таталітарнай улады, у творах пісьменнікаў і мастакоў знайшлі адлюстраванне праўдзівых старонкі жыцця грамадства і яго паасобных сацыяльных слаёў, іх думкі і імкненні. А галоўнае — у іх адлюстравалася менталітэт людзей, у тым ліку і пісьменнікаў, які быў уласцівы таталітарнаму грамадству. І зараз цяжка сказаць: чаго ў гэтых творах больш — скажэнняў рэчаіснасці ці праўды духоўнага жыцця грамадства, якое ўспрымала камуністычны таталітарызм як нармальную з'яву.

Большасць пісьменнікаў, мастакоў, дзеячаў культуры ўсхвалялі таталітарны рэжым і яго носбіта — Камуністычную партыю. Гэтага патрабавалі ад іх улады, і ўсякае адхіленне з'яўлялася для іх пагрозай апынуцца ў ліку дысідэнтаў. Але галоўнай прычынай слабасці дысідэнцкага руху сярод пісьменнікаў і дзеячаў культуры Беларусі з'яўлялася не іх інертнасць і адданасць рэжыму, а стан грамадства, якое было маляўспрымальным да апазіцыйных рухаў. Такім быў менталітэт грамадства, якое адпавядала існаваўшаму рэжыму ўлады.

Нараджэнне ў Рэспубліцы Беларусь шматпартыйнасці з'яўляецца важнай перадумовай для развіцця яе па шляху дэмакратыі, недапушчэння звароту да таталітарнага мінулага. І хаця ўзнікненне і развіццё розных палітычных партый і рухаў адбываецца вельмі марудна, іх вызначальная роля для будучага краіны патрабуе сур'ёзных адносін да гэтага пытання пры яго вывучэнні.

ЗМЕСТ

Ад аўтараў	3
Раздзел I. Бальшавіцкая рэвалюцыя. Барацьба за стварэнне беларускай нацыянальнай дзяржаўнасці	
Г л а в а 1. На шляху да бальшавіцкай дыктатуры	
§ 1. Абвастранне палітычнай сітуацыі. Кастрычніцкі пераворот	4
§ 2. Беларускі нацыянальна-вызваленчы рух. Абвяшчэнне БНР	12
Г л а в а 2. Беларусь у гады замежных інтэрвенцый і грамадзянскай вайны	
§ 3. Беларусь ва ўмовах германскай акупацыі. Абвяшчэнне БССР	21
§ 4. Барацьба з інтэрвенцыяй Польшчы. Другое абвяшчэнне БССР	27
Раздзел II. Міжваенны перыяд. Падзеленая Беларусь	
Г л а в а 3. Савецкая Беларусь у 20-я гады	
§ 5. Трагічныя вынікі вайны	34
§ 6. Нэн у рэспубліцы. Аднаўленне народнай гаспадаркі	41
§ 7. Грамадска-палітычнае жыццё	47
§ 8. Удзел БССР ва ўтварэнні Саюза ССР	51
§ 9. Палітыка беларусізацыі і яе дасягненні. Развіццё культуры	57
Г л а в а 4. Беларусь у канцы 20-х — 30-я гады	
§ 10. Развіццё прамысловасці	63
§ 11. Гвалтоўная калектывізацыя сельскай гаспадаркі ...	68
§ 12. Усталяванне таталітарнага рэжыму. Масавыя рэпрэсіі	76
§ 13. Палітыка «культурнай рэвалюцыі». Уціск нацыянальнай культуры	81
Г л а в а 5. Заходняя Беларусь пад уладай Польшчы. Уключэнне Заходняй Беларусі ў склад БССР	
§ 14. Становішча Заходняй Беларусі ў складзе Польшчы. Барацьба за нацыянальнае і сацыяльнае вызваленне	88
§ 15. Уз'яднанне беларускага народа ў складзе БССР. Беларускае замежжа	94
Раздзел III. Беларусь у гады другой сусветнай вайны	
Г л а в а 6. Нямецка-фашысцкая акупацыя БССР	
§ 16. Напярэдадні нападу фашысцкай Германіі	102
§ 17. Пачатак Вялікай Айчыннай вайны. Ваі на тэрыторыі Беларусі	107
§ 18. Устанаўленне акупацыйнага рэжыму. Разгортванне барацьбы супраць акупантаў	113
Г л а в а 7. Беларусь у барацьбе з фашысцкай Германіяй	
§ 19. Масавая барацьба супраць фашысцкіх захопнікаў ...	120
	317

§ 20. Вызваленне Беларусі. Першыя аднаўленчыя работы	127
<i>Раздзел IV. Пераадоленне ваеннай разрухі. Спробы адыходу ад сталінскага таталітарызму ў жыцці грамадства (1945—1965 гг.)</i>	
Г л а в а 8. Развіццё эканомікі	
§ 21. Прамысловасць	133
§ 22. Будаўніцтва, транспарт і сувязь	138
§ 23. Сельская гаспадарка	142
Г л а в а 9. Грамадска-палітычнае жыццё ў першае пасляваеннае дваццацігоддзе	
§ 24. Сталінскі таталітарызм і паслабленне яго рэжыму пасля смерці дыктатара	146
§ 25. Галоўныя атрыбуты грамадска-палітычнага жыцця ў рэспубліцы	148
§ 26. Снаборніцтва ў грамадскім жыцці рэспублікі	155
§ 27. Сацыяльнае развіццё Беларусі	159
Г л а в а 10. Становішча ў вобласці культуры ў першае пасляваеннае дзесяцігоддзе	
§ 28. Адраджэнне народнай адукацыі, культурнага жыцця па-сталінску	162
§ 29. Беларуская літаратура першага пасляваеннага дзесяцігоддзя	169
§ 30. Тэатральнае, музычнае і выяўленчае мастацтва пасля вайны	175
Г л а в а 11. Уздым культурнага жыцця ў рэспубліцы ў час «адлігі» сярэдзіны 50-х — сярэдзіны 60-х гадоў	
§ 31. Павышэнне ролі літаратуры ў жыцці грамадства	180
§ 32. «Адліга» і развіццё мастацтва	188
§ 33. Новыя тэндэнцыі ў галіне народнай адукацыі	192
§ 34. Павышэнне ролі навукі ў жыцці грамадства	195
§ 35. Русіфікацыя гістарычнай памяці і культуры	200
Г л а в а 12. Беларусь на міжнароднай арэне	
§ 36. Удзел Беларусі ў заснаванні і дзейнасці ААН	203
§ 37. Развіццё эканамічных і культурных сувязей	207
<i>Раздзел V. Паварот да неасталінізму. Узмацненне крызісу саветска-сацыялістычнай сістэмы (1966—1985 гг.)</i>	
Г л а в а 13. Прамысловасць, транспарт і сувязь	
§ 38. Прамысловасць	211
§ 39. Развіццё будаўніцтва, транспарту і сувязі	216
Г л а в а 14. Сельская гаспадарка	
§ 40. Уплыў навукова-тэхнічнага прагрэсу на развіццё сельскай гаспадаркі	220
§ 41. Спробы палепшыць становішча ў сельскай гаспадарцы ў першай палавіне 80-х гадоў	223
Г л а в а 15. Сацыяльнае развіццё, умовы працы і жыцця	
§ 42. Змены ў сацыяльнай структуры грамадства	227

§ 43. Рост жыццёвага ўзроўню працоўных	229
Г л а в а 16. Грамадска-палітычнае жыццё і культура ў цісках бюракратыі. Барацьба з «іншадумцамі»	
§ 44. Дзяржаўна-палітычная сістэма. Яе структура і сутнасць	234
§ 45. Грамадска-палітычнае жыццё пад наглядам наменклатуры	237
§ 46. Узмацненне ідэалагізацыі культурна-нацыянальнага жыцця	242
§ 47. Абвастранне супярэчнасцей у развіцці народнай адукацыі	246
§ 48. Супярэчнасці развіцця навукі	252
§ 49. Развіццё літаратуры	258
§ 50. Тэатр. Музыка. Выяўленчае мастацтва	265
Раздзел VI. Беларусь у перыяд крызісу і развалу СССР як унітарнай дзяржавы (1986—1992 гг.)	
Г л а в а 17. Сацыяльна-эканамічны крызіс другой палавіны 80-х — пачатку 90-х гадоў	
§ 51. Прамысловасць, транспарт і сувязь	272
§ 52. Сельская гаспадарка. Становішча ў сацыяльнай сферы	280
Г л а в а 18. На шляху да суверэнітэту і незалежнасці	
§ 53. Дэмакратызацыя грамадска-палітычнага жыцця ...	285
§ 54. Фарміраванне ў рэспубліцы шматпартыйнасці	292
§ 55. Абвясненне незалежнасці Рэспублікі Беларусь	300
§ 56. Навука і культура Беларусі на новым этапе	303
§ 57. Развіццё міжнародных сувязей Беларусі	309
Заклучэнне	312

Вучэбнае выданне

Сідарцоў Уладзімір Нікіфаравіч
Фамін Віталій Міхайлавіч

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ
1917—1992

Вучэбны дапаможнік для 9 класа сярэдняй шк^{лы}

Адказы за выпуск *В. В. Зань*. Вокладка мастака *Р. С. Фралова*.
Мастацкія рэдактары *Р. С. Фралой, Л. А. Дачкевіч*. Тэхнічны
рэдактар *М. Р. Каліберава*. Карэктары *І. С. Яромчыя Т. М. Вя-*
дзернікава.

Здадзена ў набор 08.04.92. Падпісана ў друк 03.06.93. Фармат
84×108^{1/32}. Папера друк № 2. Гарнітура школьная. Афсетны
друк. Умоўн. друк. арк. 16,8. Умоўн. фарба-адбіт. 17,22. Ул.-выд.
арк. 17,2. Тыраж 192 000 экз. Заказ 329. Цана 185 р.

Выдавецтва «Народная асвета» Міністэрства інфармацыі Рэспуб-
лікі Беларусь. Ліцэнзія ЛІВ № 4. 220600, Мінск, праспект Машэ-
рава, 11.

МВПА імя Я. Коласа, 220005, Мінск, Красная, 23.

185 p.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO LIBRARY
1993